

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

TARTALOM

ELŐSZÓ

I. TÖRTÉNELEM

Szűcs Jenő: Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről

Kővágó László: A Komintern és a föderáció

Romsics Ignác: Bethlen koncepciója a független vagy autonóm Erdélyről

Diószegi László: Beneš terve Csehszlovákia, Ausztria és Magyarország gazdasági együttműködésére

Juhász Gyula: A második bécsi döntés

Tóth Pál Péter: Ötven év után. A Márciusi Frontról

II. NEMZETISÉGI KÉRDÉS, MAGYAROK ÉS SZOMSZÉDAIK

Joó Rudolf: A kisebbségi-tájegységi mozgalmak. Hatásuk a politikai rendszerre

Bán D. András: nemzetiségi kérdés Braun Róbert munkáiban

Molnár Imre: A Sloboda című magyarországi szlovák lap 1945 és 1947 között

R. Sülé Andrea: A közép- és kelet-európai német kisebbség kitelepítése a II. világháború után

Arday Lajos: Szlovénok Magyarországon

Székely András Bertalan: Nemzeti azonosságtudat a romániai és csehszlovákiai magyar történelemkönyvekben

FÜGGELÉK

III. TÁRSADALOM, MŰVELŐDÉS

Éger György: A határmenti térségek társadalmi-települési jellemzői Magyarországon

Puskás Julianna: A tengerentúlra vándorlás. Az áttelepült közösségek néhány jellemzője egy mikroanalízis tükrében

Fejős Zoltán: "Magyar ruha", "szüreti bál"» és az amerikai-magyar etnikus kultúra néhány kérdése

Kiss Gy. Csaba: A magyar irodalom határai. Az egyetemes magyar irodalom megközelítésének néhány aspektusa

Balla Gyula: A kárpátaljai (kárpát-ukrajnai) magyar irodalom regionális hagyományairól

Enyedi Sándor: A kolozsvári magyar színjátszás múltjából (1944-1945)

A Magyarságkutató Csoport munkatársainak 1986. évi válogatott publikációi (Összeállította Dippold Péter)

CONTENTS

FOREWORD

I. HISTORY

Jenő Szűcs: Two historical examples of the vitality of the ethnic groups

László Kővágó: The Communist International and the federation

Ignác Romsics: The conception of Bethlen about an independent or self-governing Transylvania

László Diószegi: The plan of Beneš for the economic cooperation of Austria, Czechoslovakia and Hungary

Gyula Juhász: The Second Vienna Decision

Pál Péter Tóth: Fifty years after. The March Front

II. PROBLEMS OF NATIONAL MINORITIES, HUNGARIANS AND THEIR NEIGHBOURS

Rudolf Joó: Ethnic-regional movements in Western-Europe

András; O. Bán: The nationality question in the works of Róbert Braun

Imre Molnár: The Slovak periodical entitled "Sloboda" in Hungary between 1945 and 1947

Andrea Stile, R.: The resettlement of the German minorities in East-and Central-Europe after World War II

Lajos Arday: Slovenians in Hungary

András Bertalan Székely: National identity-consciousness in the Hungarian history books of Roumania and Czechoslovakia

III. SOCIETY AND CULTURE

György Éger: The social characteristic and the settlement qualities of the frontier regions in Hungary

Julianna Puskás: The emmigration to overseas and the characteristics of an emmigrant community in the mirror of a micro-analysis

Zoltán Fejős: "The Hungarian dress", "the grape harvest festival" or some questions of the American–Hungarian ethnic culture

Csaba Gy. Kiss: The borders of the Hungarian literature

Gyula Balia: The regional traditions of the Hungarian literature of Sub-Carpathia /Carpathian Ukraine/

Sándor Enyedi: From the past of acting in Kolozsvár (1944–1945)

Selected publications from the Institut for Hungarian Studies, 1986. (Compiled by Péter Dippold)

ELŐSZÓ

Amikor ennek az évkönyvnek a szerkesztése megkezdődött, alig egy év telt el a Magyarágkutató Csoport megalakulásától. A tudományos program megfogalmazása, az első munkaterv kidolgozása egyidőben történt a szervezeti keretek kialakításával, az anyagi feltételek, megteremtésével és a munkatársak kiválasztásával.

A Magyarágkutató Csoport legfontosabb feladata a határainkon kívül élő magyarág társadalmi, kulturális viszonyainak interdiszciplináris kutatása; olyan komplex kutatómunka, amely választ adhat a határon kívüli, s egymástól múltjukban is, társadalmi állásukban is különböző magyar nemzetiségek, népcsoportok történetére, helyzetére, jogi, közgazdasági viszonyaira, kultúrájának jellegére. Hiszen többmillióan élnek magyarág ősi településterületeiken a velünk szomszédos szocialista országokban és Ausztriában, kisebb-nagyobb etnikai tömbökben vagy szétszórtan. Élnek magyarág Nyugat-Európában és az amerikai földrészen is, mint kivándorlók és emigránsok vagy azok leszármazottai. Meglehetősen tarka a kép, s a tudomány még nem tárhatta fel sem az egyes magyar népcsoportok, szórványok múltját, sem jelenlegi életkörülményeit. Ezért van szükség tervszerű kutatómunkára.

Nyilvánvaló, hogy a határainkon kívüli magyarág sorsát nem lehet összefüggéseiből kiszakítva vizsgálni. Az is magától értetődő, hogy a nemzetiségi és szórványmagyarág kutatásához számos elméleti probléma elemzése szükséges. A magyarágkutatás feladata többek közt a nemzetiségi kérdés elméletének kutatása, a modern nemzeti ideológiák és a nemzettudat problémáinak vizsgálata. Ebben a vonatkozásban sok minden elhangzott az utóbbi évtizedben, de a mai napig sincs érvényes, minden tekintetben alkalmazható nemzetfogalmunk.

Nem maradt ki a Magyarágkutató Csoport programjából az a terület sem, amely a magyar kultúrának, az irodalomnak, a magyar nyelvnek és nemzeti történelmünk kutatási eredményeinek külföldre közvetítésével foglalkozik; s e terület kutatásának és oktatásának módszertani támogatása. Végül az intézet alaptevékenységéhez tartozik – mert a valóban tudományos kutatások elengedhetetlen feltétele – a források, statisztikák stb. folyamatos feltárása, összefüggéseinek megvilágítása, rendszerezése, vagyis magyarágtudományi adatbank létrehozása.

Ezekből az alapvető feladatokból kiindulva fogalmazza meg programunk a kutatási témákat. Ezek – a teljesség igénye nélkül – a következők: a dunai térség országainak történeti-nemzeti sajátosságai és közös vonásai; a nemzeti-nemzetiségi kérdés elmélete és gyakorlata a szocialista országokban; Magyarország nemzetközi politikai helyzetének története és annak tudati tükröződése; az egyes történelmi korszakok és a jelen magyar nemzettudatának problémái; a nemzeti sorskérdések mibenlétének megfogalmazása és az azokra adott eltérő válaszok; a geopolitikai szempontok érvényesülésének történeti átalakulása, az európaiság fogalmának érvényesülése; a nemzeti kérdés körül a munkásmozgalomban zajlott XIX. és XX.századi viták történetének feltárása; a külföldi magyarágkép összehasonlító vizsgálata és kritikája.

A határainkon kívül élő magyarág kutatásának témái is sokrétűek. Kiemelve közülük néhányat, megemlíthető: a magyar kisebbségek és a szórványmagyarág XX.századi története; a határainkon túli magyarág gazdasági-társadalmi viszonyainak alakulása, kulturális helyzete és intézményrendszere; a nemzetiségi magyarág jogi és politikai helyzete; ezen belül az egyéni és kollektív jogok, a jogalkotás és joggyakorlat, valamint a jogviszonyok összehasonlító vizsgálata; a nemzetiségi kultúra közvetítő funkciói.

Hozzálatunk a nemzetiségi kutatások módszertani problémáinak kidolgozásához is,

felhasználva más kutatóhelyek eddigi eredményeit. Egy-egy tudományterület szakértőivel konzultációkat folytatunk a szóban forgó diszciplína magyarságtudományi vonatkozásairól.

A Magyarságkutató Csoport ezt a hatalmas munkát egymaga akkor sem tudná elvégezni, ha számos tudományterületet képviselő kutatógárdája sokszorosa volna a jelenleginek. Ezért együttműködünk a program megvalósításában mindazokkal az intézményekkel, kutatóhelyekkel és kutatókkal, ahol s akik hasonló kutatásokat végeztek és végeznek.

A magyarságkutatás nem előzmény nélküli, hiszen a fentebb vázolt feladatokkal korábban is szembe kellett néznie a magyar tudományosságnak. Ha a régebbi előzményekkel itt nem is foglalkozhatunk, az 1940-ben létrejött Magyarságtudományi Intézetet meg kell említenünk, noha a mi intézetünk nem tekinthető az ott megvalósítani szándékozott törekvések egyenesági örökösének. Hiszen a II. világháború alatt működő Magyarságtudományi Intézet keretintézmény volt, amelynek az volt a legfontosabb célja, hogy segítséget nyújtson az egyetemi tanszékeknek és kutatóhelyeknek az ilyen természetű kutatásokhoz, mivel akkoriban még nem léteztek azok az országos, nagy létszámú kutatóintézetek, amelyek a világháború után jöttek létre. A tudományos kutatás szervezeti keretei azóta jelentősen megváltoztak, s ezért nincs szükség ma már nagyszabású "keretintézményekre", de arra igen, hogy a határainkon kívül élő magyarság problematikáját együtt láttassuk különféle tudományágak megközelítésében.

Az egykori Magyarságtudományi Intézet fennállásának rövid ideje alatt bátran vállalt törekvése volt, hogy szembeszálljon a magyar közvéleményben elterjedt téves nézetekkel, mítoszokkal. Kiadott tanulmánykötete – mint az 1943-ban megjelent östörténeti kötet, amelyet a közelmúltban reprint-kiadásban újból megjelentettek – tanúskodik erről. A hagyománynak ez a része olyan örökség számunkra, amelyet követni akarunk, hiszen mennyi félreértés, túlzás, romantikus, szkeptikus vagy dilettáns nézet él napjainkban is; mennyi indulat és érzelmi vonatkozás kötődik e felsorolt témákhoz!

A Magyarságkutató Csoport tudományos intézet; eszközei a tudomány eszközei. Tudományos eredményeinek önmagukért kell beszélniük. Nem táplálhatnak illúziókat; abban kell segíteniük, hogy olyannak ismerjük meg a valóságot, mint amilyen. Arról, hogy mennyiben felel meg az évkönyv ezeknek a követelményeknek, valljanak a benne közzétett tanulmányok. A tudomány alázatával várjuk a szakma és az olvasóközönség ítéletét.

Juhász Gyula

KÉT TÖRTÉNELMI PÉLDA AZ ETNIKAI CSOPORTOK ÉLETKÉPESSÉGÉRŐL

SZÜCS JENŐ

Mire tanít a történelem az etnikai közösségek élettartamára nézve? A kérdés persze ebben a formában egyelőre túl tág és laza körvonalú, hiszen a dolog természetesen a feltételeken fordul meg. A történelem általánosságban véve arra tanít, hogy valamelyest is tűrhető feltételek közt még az állam nélküli vagy "anyanemzetet" nélkülöző etnikumok életképessége is bámulatosan szívós. Tűrhető feltételeken bizonyos, mégoly alsófokú jogi-territoriális és kulturális (a történeti századokban elsősorban vallási) autonómia minimuma értendő. Mindehhez éppen nem feltétlenül szükségeltetnek európai keretek. Elég csak a krími gótok extrém példájára utalni, arra a töredékre, mely a keleti gótok népéből a hun invázió (i.sz. 375.) után visszamaradt a Krím-félszigeten, és a feljegyzett nyelvmélekek tanúsága szerint még az újkor hajnalán is (1562) gót nyelven beszélt.¹ Egy másik extrém példa viszont arra int, hogy ne legyenek eleve túlzott illúzióink az európai normákkal kapcsolatban. Az Elba, a Saale és az Odera közt már a 9.században szerepet játszó szláv törzsek, az ún. "elbai szlávok" egy részét előbb véres kereszteshadjáratok (1108-ban és 1147-ben) irtották ki a keresztény misszió jegyében, majd további nagy tömegeit a szász lovagság expanziója során a feudalizáció olvasztotta be a németiségbe. Annál tanulságosabb, hogy még e mélyen a tűrhető történelmi feltételek alá szorított "csonka társadalomból" is (mely nemcsak önálló politikai keretet vagy bármiféle autonómiát, nemcsak "anyanemzetet" nélkülözött, hanem saját etnikai elitet is, lévén a klérus és a nemesség eleve német) egy töredék, a szorb népcsoport, átvészelt több mint egy² évezredet. Igaz, ez a példa meg azért szélsőséges, mert általában éppen a középkor marasztalható el legkevésbé a népiértés vádjában. A mai nyugat-európai "etnikai reneszánsz" részeseinek tekintélyes hányada egykori feudális-territoriális autonómiák háttérbázisának köszönheti, hogy – ha nagy veszteségekkel is – úgy-ahogy átvészelte az etnikai lét igazi pestiseit: az újkori állami centralizációt és az államnacionalizmust.³

Ez az írás persze már terjedelmi korlátai miatt sem léphet fel azzal az igénnyel, hogy általánosságban elmélkedjék az etnikai lét történeti dimenzióiról. Célkitűzése sokkalta szerényebb. Mindössze két példát emel ki a magyar történelem korai századaiból az egybevetés célzatával. Az egyik az Árpádok keresztény monarchiájába betagolódó mohamedán – etnikailag javarészt észak-iráni eredetű – töredékek (10–13.század), a másik a kései középkori és korai újkori magyarság legkeletebbre, a Dnyeszter partjára sodródott szórványának (15–18.század) etnikai sorsa. A példák, akárcsak a fentebb futólag említettek – szándékoltan – extrémek, hogy segítségükkel az előljáróban feltett kérdés bizonytalan határai le-szűkíthetők legyenek, sőt maga a kérdés sarkítható ilyenformán: mi az élettartamuk – mintegy ellenállóképességük – az etnikai tömegükből kiszakadt, az idegen hatalmi, vallási-kulturális és etnikai környezetben valamilyen mértékben eleve "veszélyeztetett" helyzetű, ráadásul viszonylag kis létszámú etnikai közösségeknek? Ha a két, egymástól időben, térben és struktúrája tekintetében meglehetősen távoli példa bizonyos analógiákat mutat fel, az egybevetés talán nem tanulságok nélküli.

*

Régóta ismeretes a szakirodalomban, hogy az Árpád-kori Magyarországon nem jelentéktelen tömegű mohamedán szórványnépesség élt.⁴ Ezáltal a magyar királyság, ha szerényen is,

harmadikként csatlakozott a keresztény és az iszlám kultúra két európai kontaktus-zónájához,⁵ az Ibériai félszigethez és Szicília–Dél-Itália kettős királyságához. Témánk szempontjából kiemelkedő értékű az a két kivételesen információgazdag egykorú tudósítás, amely magából az iszlám világából származik a magyarországi mohamedán népesség ugyanazon tömbjére nézve. Yakut al-Rumi arab geográfus (1178–1229) régóta ismert tudósítását, mely az Aleppóban 1220 körül megfordult magyarországi muszlimok beszámolóját tartotta fenn otthoni viszonyaikról,⁶ gazdagon egészíti ki a mór utazó, jogtudós és vándorteológus Abu-Hamid al-Garnati al-Andalusi (1080–1170) alig több mint harminc éve Madridban felfedezett emlékirata, mely egyebek közt három, Magyarországon töltött évének (1151–1153) élményeit összegzi.⁷ Minthogy a görög Ioannes Kinnamos "Epitome" című művében (1180–83)⁸ ugyanarról a népcsoportról tartott fenn etnikai tekintetben értékes adatokat, melyről a két arab, kivételesen beszédes forráscsoport világítja meg több oldalról ugyanazt a jelenséget.

Foglaljunk össze az idézett kutatásokból annyit, amennyi témánk szempontjából elengedhetetlenül szükséges. Az Árpád-kor forrásaiban többnyire *Ismaelitae* vagy *Saraceni* néven emlegetett, magyarul *böszörménynek* nevezett⁹ mohamedánok alaprétégének eredete még a magyarság dél-oroszországi történetére nyúlik vissza. A kazár birodalomban, melybe

a 830 körüli időkig köztudomásúan a magyarság is beletartozott, már a 8.század óta kulcsszerepet játszott részint mint katonaelem – a kagán testőrsége –, részint mint kereskedő és kincstári jövedelemkezelő réteg, két vallásilag mohamedán, etnikailag észak-iráni népcsoport: az egykor az Aral-tótól délre, Khiwa környékén virágzó, ősi kultúrájú Khorezm-ből bevándorolt, sőt tervszerűen telepített khorezmiek (saját nevükön *khvalisz*) és az Észak-Kaukázus vidékéről származó alánok egy törzs-csoportja (saját nevükön *ász*),¹⁰ a mai oszétok elődei. Mindkét népelem részt vett, sőt valószínűleg vezető szerepet játszott abban a lázadásban, melynek fejleményeként három kazáriai törzs a kaganatustól akkor már függetlenül magyar néphez csatlakozott. E fejlemény a 860 körüli időre datálható.¹¹ A török szóval *kavar* (ahogy a görög írásmód miatt emlegetni szokás: "kabar"), azaz "lázado" összefoglaló néven segédnéppé szervezett jövevények számottevő hányada az említett két etnikumból került ki, melyek a magyarokkal együtt – de külön kötelékben – részt vettek a Kárpát-medence meghódításában és a 10.századi portyázó hadjáratokban. Ugyanakkor kereskedőrétegüknek kulcsszerepe volt abban a kereskedelmi aktivitásban, melynek rádiusza északon Prágáig, délen a Duna-deltáig (Perejaslavec), keleten Kijevig, sőt a 10.század közepe előtt még mindig 12 a kazárok és az alánok földjéig terjedt.¹²

Az államalapítás után e népesség az ország különböző vidékein elszórtan, saját falutelepüléseiben élt, melyeket a dekrétumok és az oklevelek már az 1090-es évektől a tatárjárásig többnyire "izmaelita", azaz mohamedán falvakként (*villae Ysmaelitarum*) emlegettek; a környező magyar népesség azonban általában etnikai nevükön tartotta számon e települések lakosságát. A khorezmieket, akik Abu-Hamid szerint 1150 táján még "megszámlálhatatlanul sokan" éltek Magyarországon, nem e perzsa-arab megnevezésük alatt (*Chwarezmi*),¹³ hanem saját népnevükön, káliznak nevezték –, "magyarul", ahogy egy Nyitra megyei csoportjukra nézve már egy 1111.évi oklevél fogalmaz (*quos hungarice caliz vocant*).¹⁴ A korai időben az eredeti *khvalisz* formához közelálló hangalak is előfordult (pl. *Koaliz*, 1138), egyébként többnyire e névnek a magyarban módosult helynévi formái (*Káloz*, *Kalóc*, *Kalász*) őrzik e hajdani etnikai csoport településeinek emlékét.¹⁵ Az egykori alán etnikum emlékei e nép saját nevének iráni többes -an végződésével (pl. *Oziun*, 1237.; *Ossian*, 1275.; ejtsd: osszián ~ asszián) vagy csuvasos török szókezdő v-vel (*illi qui*

v o s c i a n i d i - c u n t u r , 1075.; innen a magyarban a V a r s á n y); sok esetben török -lar többes képzővel bővült helynévi formái (innen az Oszlár, E s z l á r helynevek).¹⁶ E névtípusok középkori okleveles említései közel 80 helyen igazolják a kétféle etnikai elem jelenlétét a 13.század előtt, mégpedig területileg igen szórt képlet formájában: az Árpád-kori Magyarország 70 megyéjéből 26 megyébe szétszórta.¹⁷

Nem úgy kell elképzelnünk természetesen, hogy ez a szórt népesség, amely sok helyütt – mint látni fogjuk – a tatárjárást őrizte vallási és etnikai identitását, kizárólag a 860 körül csatlakozott "kabarok" le-származottaiból állt. Az etnikai utánpótlás Kelet felől még nem zárult le. Ha II. Géza király még az 1153. évben is azzal a megbízással küldte haza Abu-Hamidot, hogy a Volga-vidéken toborozzon a magyar haderő számára "muszlimokat és törököket, akik kitűnök a nyilazásban" [38], ez bizonyos tekintetben még mindig ahhoz hasonló utánpótlási akció volt, amilyenről a 10.századi neves arab tudós, Maszudi számolt be egy bizánci kalandozó hadjárat (934) kapcsán: [a magyarok] "elhivatták hazulról a náluk levő mohamedán kereskedőket, és hozzájuk jöttek a kazárok és az alánok földjéről, al-Bab-ból [Oerbend] és máshonnan, s összegyűjtötték a törzseikben levő mohamedánokat, akik csak a hitetlenek [keresztények] ellen hajlandók harcolni."¹⁸ Az etnikai utánpótlás másik területe a Volga felsőbb folyása vidékén a mongol hódításig virágzó Volga-Bolgária volt, ahol jelentékeny káliz kereskedőkolónia működött. Az Anonymus által fenntartott hagyomány, miszerint Taksony fejedelem idején nagyszámú "izmaelita" vándorolt be de terra B u l a r, akik adományul kapták Pest castrumát, magvát tekintve hiteles lehet, annál is inkább, mert vezéreik Anonymusnál fenntartott E t h e y nevű leszármazottjának neve azonos a Nyitra megyei kálizoknak az 1111. évben említett E t h e i u s főnökével, Pest mohamedán kereskedői (S a r a c e n i d e P e s t, 1218.) pedig Anonymus korában javarészt valószínűleg kálizok voltak.¹⁹ Az alább tárgyalandó szerémségi katonatelepülések hagyományaiban is élt az emléke egy egykori betelepülésnek abban a legendás formában – ahogy Yakutnak 1220 körül elbeszélték –, hogy hajdan Bolgáriából jött "hét muszlim férfiú" erősítette meg őket az iszlám hitben. Számolnunk lehet ilyen bevándorlásokkal a 11-12.századi besenyő beköltözések áramában is, minthogy a 20 besenyőknél is ez az észak-iráni elem képviselte a kereskedőréteget.²⁰

Magyarország az 1200 körüli időig fél lábbal még abba a tágas kelet-európai gazdasági világba tartozott, mely Kijeven túl a Volgáig terjedt; a mohamedán vallást őrző népességelemek még nem voltak teljesen elvágyva etnikai rezervoárjuktól.

Mindazonáltal az izoláció és a veszélyeztetettség Damoklesz kardja ott lebegett a fejük felett a keresztény magyar állam létrejötté óta. A Szent László uralkodása idején tartott szabolcsi zsinat (1092) elrendelte, hogy ha a megkeresztelkedett mohamedán kereskedők (negociatores quos appellant Ismahelitas) régi rítusaikat gyakorolják, telepítsék át őket más – keresztény – falvakba. A Kálmán uralkodása elején, 1096 körül megrendezett tarcali zsinat még továbbment, amennyiben egyrészt keresztény templom építését rendelte el minden mohamedán faluban (villae Hysmahelitarum), másrészt országos érvénnyel rendelkezett a falunépességek felének máshová telepítéséről.²¹ Más szóval, a nyilván kezdettől fogva erőltetett keresztény térítés erőszakos fázisába lépett, sőt megindult az etnikai közösségek programszerű megbontása, mégpedig a klasszikus módszerrel, a széttelépítéssel – jóllehet nem etnikai (mai fogalmak szerint "nemzetiségpolitikai") szempontok, hanem a vallási totalizmus jegyében. Különben a tarcali zsinat határozataiban megjelenik a másik klasszikus módszer is: a kötelezés a keresztényekkel való vegyes házasságra (Kálmán 1,48). A feltűnően szórt településszerkezet legalább részben nyilván e széttelépítések számlájára írható. Az is jellemző, hogy már a szabolcsi zsinat szerint elsősorban a királyi udvarral kapcsolatban álló kereskedő és kincstári jövedelemkezelő réteg

hajlott a kereszténység legalább színlelt felvételére; rájuk vonatkozhat fél évszázaddal később Abu-Hamid megjegyzése, hogy a magyarországi mohamedánok egyik fele, főként a khvárezmieket (kálizok), "a királyt szolgálják, kereszténynek tettetik magukat, s titokban tartják, hogy muszlimok". [27] Majd az 1220–30-as években kibontakozó új egyházi üldözés idején is főként a kamarabérlőket és környezetüket ostromozták a pápai és érseki levelek, mint a kereszténységet hazug módon színlelő mohamedánokat.²²

Ez az érem egyik oldala. A másik, hogy a források éppen azt tükrözik: még ezek a "színlelők" is ragaszkodtak a mohamedán rítusokhoz (az említett zsinati határozatok szerint a körülmetéléshez, a disznóhús tilalmához, a mosakodási és böjti előírásokhoz); Abu-Hamid pedig arról tanúskodik, hogy még a 12.század közepén is "ezerszámmra" éltek Magyarországon olyan mohamedán csoportok – főként katonaközösségek –, amelyek "csak háborúban szolgálják a keresztényeket, és nyíltan vallják az iszlámot" [27]. De maga a királyi hatalom sem valami vakbuzgó módon igazodott az egyház diktátumaihoz. Az államnak szüksége volt a pénzügyekben jártas mohamedán elemre a kincstárügyben. Az említett Nyitra megyei kálizok a 12.század elején jövedelemkezelők (*institores regii fisci*), pénzverők és vámosok (*monetarii, thelonei*) voltak, és pedig azon a vidéken, ahol a kereskedelmi út vezetett Prága felé. A rekonstruálható mohamedán települések fele az ország kereskedelmi ütőerein helyezkedett el. A Nyírség mohamedán tömbje²³ éppúgy, mint a Tiszabő környékén a tatárjárás előtt virágzó "szaracén falvak" vásáraikkal és révjeikkel,²⁴ vagy délebbre a Marosmenti, Arad környéki települések²⁵ és az Eszék környéki, Bodrog megyei mohamedán falvak²⁶ mind az Erdélyből az ország közepébe, Pest mohamedán empóriumába²⁷ vezető "sóutak" mentén helyezkedtek el. Magának a marosi út Duna–Tisza-közi folytatásának neve "káliz út" volt (*Kaluzwt*, 1077.; *Caluzutu via*, 1208.).²⁸ Másfelől szükséges volt az államnak e népesség kitűnő íjász katonaelemére is, kivált a 12.század folyamán Bizánccal kiélesedő konfliktusokban, ahol az ellenséges császári seregben jelentős számban szintén mohamedán – szeldzsuk török és kaukázusi – zsoldosoké volt a kulcsszerep. A magyarországi mohamedán népességnek még Kazáriából örökölt kettős – kereskedelmi és katonai – funkciója bizonyos fokig prolongálódott tehát a 12.századra, némileg tompítva azt a veszélyeztetettséget, mely ebben a korban, az európai kereszteshadjáratok korában szükségképpen nehezedett egy keresztény monarchiába ékelt mohamedán rezervátum vallási és etnikai identitására. Abu-Hamid egyenesen így összegezte II. Géza királyról (1141–1162) való benyomásait: "Ez a király szereti a muszlimokat" [33].

Fordítsuk most már figyelmünket az előljáróban említett források megvilágította települési tömbre. A görög Ioannes Kinnamostól tudjuk, hogy II. Géza király egy Bizánc elleni 1150.évi hadjáratban segélycsapatokat küldött a szerbeknek "a köztük [a magyarok közt] élő, de más hiten élő kálizok közül"; egy más helyütt pedig arról számol be, hogy még 1165 előtt, a császárral való békekötés alkalmával a Szerémségből (Sirmion) telepítettek át sok katonát a Száva túlsó partjára, "akiket náluk [a magyaroknál] kálizoknak neveznek, s akik, mint mondtam, más vallásúak, a perzsákkal azonos hitet vallanak...".²⁹

Nem kétséges, hogy ugyanezen szerémségi katonatelepülésekről érkeztek 1220 körül Aleppóba tanulni vágyó ifjak, akik Yakut al-Rumi kérdezősködésére elmondták: "Hazánk ... egy nép országában van, melyet magyarnak neveznek Ennek az országnak a határáon élünk mintegy harminc faluban, melyek közül mindegyik nagyságra egy-egy kis városhoz hasonlatos". Az életmódjukra vonatkozó kérdésre elmondták még – az alább idézendő részletek mellett –, hogy "bár muszlimok vagyunk, az ország királyának engedelmeskedünk ..., az ő hadseregében szolgálunk és harcolunk minden ellensége ellen". Elsősorban ugyanezen a vidéken, a Bizánc elleni háborúban bevetett katonaelem településein forgolódott három éven át

(1150–1153) Kinnamos arab kortársa, Abu-Hamid is; itt buzdította "az ottani muszlimokat a szent háborúra" Konstantinápoly ellen, sőt be. is számol egy hadjáratról és az ott ejtett hadifoglyokkal való eszmecseréről [31-32]. Az egyedüli probléma, hogy az emlékirat szerzője *magrebie*-nek nevezi e katonatelepülések népét, akik – nem úgy, mint az iszlám-hitet "titkoló" *khvárezmiek* – "csak háborúban szolgálják a keresztényeket és nyíltan vallják az iszlámot" [27]. A megnevezés tartalma vitatott a szakirodalomban. Aligha vehető szó szerint (*Maghreb ~ Magrib* "Észak-Afrika"), elképzelhető azonban, hogy mivel az Abu-Hamid által jól ismert Észak-Afrikában a vándorlások ideje óta élt egy alán néptöredék, e megjelölés a Magyarországon talált alánoknak szólt. Emellett látszik szólni, hogy éppen egy szerémségi falunévben maradt fenn a már említett *oszián ~ aszián* népnév. Az sem kizárt, hogy az *al-Maghrib* megjelölés másodlagosan felvett egy "idegenlégiós-féle jelentést,"³² vagy pedig a már a korai időkben, a Kaukázus-vidéken eltörökösödött alán népcsoportról van szó, amit Magyarországon az *Oszlár* helynévtípus támasztana alá.³³ Mindenesetre figyelmet érdemel, hogy Abu-Hamid, akinek lakhelye 1130 óta, azaz akkoriban már húsz éve a Volga alsó folyása melletti Szakszin (az egykori kazár főváros, Szarisin vagy Itil) volt, a Szakszinban és Kijevben ugyancsak "ezerszáma" élő, s törökül beszélő, valamint "török módra élő" mohamedán népcsoportokat szintén *magrebie*-eknek nevezi [5, 24].

Akárhogy is, tény, hogy az e vidéken három évet töltő Abu-Hamid – az arabon kívül – anyanyelvükön érintkezett e népcsoporttal, melynek etnikai identitása még teljes mértékben épnek mutatkozik a 12.század közepén. De még a Korán nyelvének elhalványult ismeretét is sikerült valamelyest felélesztenie. "Néhányukat sikerült arra ösztönöznöm, hogy próbálkozzanak az arab nyelvvel is" – írta; sőt egyik tanítványa "jól beszélt már arabul" [28]. Annak a toborzó tisztnak a neve ("az egyik bátor muszlim emírnek a fia, aki nyíltan vallja hitét"), akit II. Géza király 1153-ban a távozó Abu-Hamiddal együtt a Volga-vidékre küldött, *Ismail ibn Hasan* volt. Az arab névadás különben más magyarországi mohamedán csoportoknál is dívott. A Nyitra-vidéki kálizok egyik pénzverőispánjának neve az 1111.évi oklevél szerint *Maging* (arab és iráni *Mādžūdž*) volt; a Pestre költöző kálizok egyik vezérének Anonymusnál fenntartott *Billa* neve nem egyéb, mint az elterjedt arab *Billah* név; a 13.század első évtizedeiben többször szereplő "nyíri izmaeliták" településvidékén a Szabolcs megyei Ibrány falunév az arab *Ibrain* származéka. A mohamedán kamaraispánok körében továbbélő arab nyelvhasználat kétségtelen lenyomata a II. Béla és IV. István idején (1131–41, 1162–63) vert pénzekben látható fekvő félholdat közrefogó, arab írásjelekkel írt *illah* ("Isten akaratából") szó, de helyelközzel az 1173–1235 közt vert pénzekben is mutatkoznak arab feliratok töredékei.³⁴ Az arab kultúra továbbélésének nyoma, hogy a szászországi Korvey bencés apátság könyvtára egy 1094.évi feljegyzés szerint Magyarországról származó arab kódex-szel gyarapodott (*librum in folio Arabicum*), sőt még 1379-ben is említenek egy korábbi hadjáratban Magyarországon zsákmányolt arab kéziratot.³⁵

Az etnikai identitás őrzését elsősorban a mohamedán vallás, végeredményben pedig az a tolerancia biztosította, amit – némileg ellensúlyozva a 11.század térítő buzgalmát és az egyház által diktált széttelepítő akciókat – a királyi politika biztosított e népcsoportok iszlám hite iránt. Ha hitelt adhatunk Abu-Hamid színesen bőbeszédű, de némileg keletiesen fabuláié emlékeztetéseinek II. Géza királlyal való társalgásairól, a király – "szembeszegülve a keresztény papokkal" – még a többnejűséget is engedélyezte muszlim katonáinak. Más helyütt beszámol az író egy Bizáncból hazatért hadifogoly állítólagos párbeszédéről a görög császárral [31-32]. Eszerint a császár kérdésére, hogy miért harcolnak oly jól a magyar király seregei, s oly rosszul saját mohamedán zsoldosai, a hadifogoly így felelt volna: "A magyar királynak van egy sereg

muszlim katonája, akiket meghagyott vallásuk gyakorlásában" – ezért oly vitézek; a császár viszont kényszeríti a maga zsoldosait az áttérésre. Bármilyen is a dialógus valós magva, a szóbanforgó szerénsségek hangulatát mindenképpen hitelesen tükrözi. Az iszlám tanai és rítusai persze némileg már elhalványultak. "Korábban nem ismerték a pénteki imát" – emlékezik Abu-Hamid, – azaz már elfelejtették, "de most tőlem megtanulták. Nagy kitartással velük együtt arra törekedtem, hogy átismételjék és gyakorolják az imádkozás és egyéb vallási kötelezettségek előírásait" [28]. Meg kellett magyaráznia a zarándoklat és az öröklési jog elhalványult szabályait is. Hogy három éves térítő buzgalma nem volt hiábavaló, azt világosan mutatja a szíriai Aleppóban 1220 körül megjelenő magyarországi muszlimok "nagy csapata", akik magukat Abu-Hanifa követőinek, azaz szunnitáknak vallották.³⁶ Azért jöttünk ide, hogy Isten törvényeit megtanuljuk" – mondták. Az iszlám teológiai utánpótlás tehát még a 13.század elején sem reteszelt el.

Az etnikai identitás őrzésének a valláson kívül másik feltétele az volt, hogy bármennyire szét volt is szórva ez a népesség, az egyes falvak vagy tömbök minden jel szerint saját előjáróik alatt – következésképpen hagyományos jogrendjüket több-kevesebb mértékben valószínűleg megőrizve – éltek a maguk életét. Az említett Nyitra megyei kálizok Iliiben éppúgy saját comesük és centuriók vezetése alatt bukkannak fel, ahogy később (1223) az Arad szomszédságában, az ösztörédi rév mellett élő "izmaelitákat" is saját comeiseik képviselik; s a nyírségi településeket is mindig ugyanazon két személy, valószínűleg falunagyok képviselték (1214–1222). Valahányszor egy-egy mohamedán település, villa Ismaelitarum felbukkan az oklevelekben, zárt közösségnek mutatkozik.³⁷ A 13.században az egyház nemegyszer tette szavá vádlólag, hogy a mohamedánok "nagyobb szabadságot" élveznek, mint a magyar köznép.³⁸ Még a megújult zsidó- és mohamedánellenes hisztéria légkörében is, amikor IV. Béla ifjabb király esküt volt kénytelen tenni a térítést elősegítő erélyesebb rendszabályokra, az esküszövegbe belefoglalták az Árpádok régi jogelvét a népi jogszokás (ritus uniuscuiusgenatiosis) épségbentartásáról, ha az nem ütközik bele a katolikus hitbe.³⁹

Mindazonáltal az etnikai kohézió meglazulása nem írható kizárólag annak az évtizedes, szívós üldözésnek a számlájára, mely aztán 1220 táján kezdődött el a Szentszék és a magyar klérus kezdeményezésére. A jogcím a toledói egyetemes zsinat (1217) végzése volt, mely egész Európában – Spanyolországban és Szicíliában is – meghirdette a frontális támadást a zsidók és a "szaracénok" ellen.⁴⁰ Az asszimiláció kezdetei még a viszonylagos tolerancia utolsó fázisában, 1150 és 1220 közt tapinthatók ki, és pedig kivételes forrásszerű pontossággal. Abu-Hamid még csak a vallási fogyatékosokat, a rítusok kezdődő elhalványulását tette szavá a 12.század közepén; valószínűtlen, hogy ha a nyelvi elmagyarosodást, kivált a hagyományos ruházat és a szakrális jelentőségű szakállviselet elhagyását tapasztalta volna, ne ostorozta volna azt. Hetven évvel később azonban ugyanerről a településvidékről már borotvált arccal jelentek meg a tanulni vágyók Aleppóban. Amikor Yakut kérdőre vonta őket a "frank azaz keresztény, nyugati szokások" miatt, azt felelték: "Amagyarok nyelvét beszéljük, úgy öltözünk mint ők." Majd pontosították: "Azok, akik közülünk fegyvert viselnek, borotválják szakállukat és a frankok szokása szerint öltöznek; de nem így a többiek". A kereskedőelem vallási disszimilációját tehát, aminek kezdetei 1100 körül mutatkoznak, a vallási tekintetben kitartóbb katonaréteg elmagyarosodása is követni kezdte az 1200 körüli évtizedekben, legalábbis a nyelvhasználatban és a viseletben, egyáltalán a "szokásokban". Ismerve azt az etnikai csoporttudat szempontjából demonstratív szerepet, amit az archaikus társadalmakban a ruházat, a haj- és szakállviselet jelent, a megcsuszamlás félreérthetetlenül

megkezdődött. A 10.században az úzok közt élő besenyők ruhájuk ujjának levágásával fejezték ki, hogy népüktől elszakadtak; a Kárpát-medence szlávjainak asszimilációja a magyarsághoz viszont azzal kezdődött már 900 táján, hogy fejüket a pogány magyarokhoz hasonlóan lekopaszították. Amikor a kunok nemzetségfői 1279-ben beadták derekukat, hogy keresztvíz alá állnak, népi különállásuk demonstrációjaként bevették a dekrétumba, hogy ruházatukat, haj- és szakállviseletüket megtarthatják.⁴¹ De a hasonulás a szerémségi muszlimok körében még 1220 körül sem volt teljes; a katonákon kívül a "többiek" még mindig ragaszkodtak nyelvükhöz és külső megjelenésben is kifejezésre juttatott különállásukhoz. Különben az asszimilációt senki sem erőltette, erről maguk a tanulók sem panaszkodtak. A magyarázatot ők maguk adták meg: "Minden oldalról keresztényektől vagyunk körülvéve".

Több mint három évszázadnak kellett tehát elteltie ahhoz, hogy ebben a vallásilag és etnikailag idegen környezetbe ékelt etnikai tömbben – harminc falu lakosságában – az energiák kimerülésének első jelei mutakozzanak. Hogy az 1220–30-as években kibontakozó, elsősorban a kamarabérlő réteget és környezetüket sújtó üldözés⁴² mennyiben érintette a muszlin) katonatelepüléseket, források hiányában nem tudjuk; a jelek azonban arra mutatnak, hogy nagy többségüket – köztük a Szerémség tömbjét is – egy más természetű, elemi erejű történelmi erőszak: a mongol invázió söpörte el.⁴³ A tatárjárás után katonai elemként már csak elvétve, a keleties hadviselés egyéb elemeivel – kunokkal, vlachokkal, zsoldba fogadott tatárokkal – együtt bukkannak elő olykor, de már a század vége előtt nyomuk vész. Mindenesetre, ha a tatárjárás idejét tekintjük záróakkordnak (s erre feljogosít a mongol pusztítás után az oklevelekben hol itt, hol ott felbukkanó "kiürült" mohamedán falvak sora), ezek a magyar keresztény tömegbe beékelődő orientális etnikai szórványok közel négyszáz éven át őrizték identitásukat – jóllehet az utolsó évszázadban már fellazuló módon.

Kevesebb részletezést kíván másik példánk, mert a Dél-Besszarábiában, a Dnyeszter alsó folyása vidékén a kései középkortól a 18–19.század fordulójáig identitását fenntartó magyar népcsoport – a történelmi időkben legkeletebbre sodródott szórvány – etnikai sorsa világosan kibontakozik a nemrég Benda Kálmán által feltárt és jellemző részleteiben közölt forrásokból.⁴⁴

E népsziget alaprétegét szintén katonai telepítés adta meg még 1450 körül, amikor Hunyadi János az oszmán terjeszkedés elleni védekezés előbástyáit a Dnyeszter vonaláig tolt ki, s magyar határőröket telepített a folyó fekete-tengeri torkolatánál fekvő Akkermanba (rég magyar néven Nyeszterfehérvárba). Valószínű, hogy az oszmán hódítást (1484) követően, kivált miután a 16.század elején a moldvai vajdák névleges uralma alá tartozó egész terület közvetlenül a krími tatár kánság hatalmába került, e magyar határőrök maradékai költöztek a Dnyeszter jobbpartján 40 km-re északra, ahol a besenyő vagy kun eredetű Csöbörösök falu (románul Ciubârciu, oroszul Kubierzi) lett az elszigetelt magyar népcsoport központja. A misszionárius-jelentések még a 17.században is (1633, 1657) hét katolikus magyar falu létezéséről tudósítanak a Dnyeszter partján – csaknem 400 km távolságban az "anyanemzettől", vegyesen román és orosz (görögkeleti), valamint tatár népesség közé ékelten. A legközelebbi magyar szórványoktól, a moldvai csángóktól is több napi járóföld választotta el őket; a misszionáriusok a Prut-melléki Húsztól (románul: Huși) és Jászvásártól (Iași) is 4-6-8 napi utakról számolnak be a veszedelmes "tatár pusztán" át. Éppen erről a vidékről, a moldvai csángók köréből származott a 16–18.század folyamán némi etnikai utánpótlás, időnkénti szórványos áttelepedés, ami nélkül a szóban forgó magyar népsziget léte aligha lett volna elképzelhető.

A feltételek az etnikai identitás szempontjából talán még labilisabbak voltak, mint az Árpád-kori magyarországi mohamedán vallású etnikai csoportok esetében. Azt a pozitívumot, hogy a hatalom, a tatár kán fennhatósága tökéletesen közömbös volt a vallás iránt (nem úgy,

mint a korai keresztény magyar állam, ahol meg-megújuló térítőakciók és erőszakos telepítések fenyegették a vallás révén az etnikai kohéziót), a másik oldalon lerontotta két körülmény. Az egyik, hogy a jobbágysorban tengődő magyar népcsoportnak az adott hatalmi szervezetben nem volt markáns "funkciója" (nem úgy, mint az Árpádok államában a mohamedán csoportoknak); a másik, hogy egyáltalán "szervezetről" is csak fenntartásokkal lehet beszélni, minthogy az egész vidék a 18.század előtt többnyire amolyan senkiföldje volt, hol tatár, hol kozák portyázók és rablóhordák martaléka. Elsősorban az elemi pusztítások számlájára írandó, hogy a falvak száma Csöbörccsőkön kívül a 17.század folyamán háromra apadt (de 1696-ban e háromban is már csak néhány katolikus magyar család élt), hogy majd Rákóczi követei az 1706. évben már rezignáltán legyenek kénytelenek megállapítani: "Már ez több falvak mind elpusztultak, ez az egy [Csöbörccsők] maradott meg, ennek is hasonfele oláh falu."⁴⁵ Már a 17.század második felében mindössze csak 325 (1668), majd 210 lélekre (1696) sorvadt az apró etnikai sziget népessége, amiben természetesen szerepet játszott, hogy a pusztítások elől sokan visszaköltöztek Moldvába.⁴⁶

Az egyre apadó népsziget azonban makacsul őrizte etnikai identitását. A vidéket 1657-ben felkereső ferences szerzetes, aki Csöbörccsőkön kívül még hat vagy hét katolikus falu meglétéről tudott beszámolni, tudósít, hogy "valamennyinek lakói magyarul beszélnek". De a kisebb falvak elpusztulása után is, amikor a tömeges menekülés megkezdődött, s magán Csöbörccsőkön – már az 1696-i jelentés szerint –, "a többség tatárokból és románokból (Moldavani) került ki", a megmaradtakból az 1706. évben Rákóczi követi jelenthették: "Ezek még ez mai napig magyar nyelven beszélnek". Természetesen két-, sőt háromnyelvűség jellemezte már a magyar népszigetet, de oly módon, ahogy a moldvai katolikus misszió főnöke még az 1732. évben is jelentette: "Ami a nyelvet illeti, ezek a katolikusok a gyermekeknek főleg a nemzeti nyelvet, vagyis másodsorban a román, harmadsorban a tatárt"⁴⁷

A legfőbb kohéziós tényezőt világosan megjelöli 1706-ban a Rákócziféle követség: "Olyan durusok [kemények, kitartóak] pedig az magok vallásában, hogy noha oláh pap [görögkeleti] lakik a falujukban, mégis készebbek kereszteleten gyermeket eltemetni, mintsem oláh pappal megkereszteltetni". Maga az egész feltárt iratanyag – nagy többségében a római Hitterjesztés Szent Kongregációja számára írt misszionárius jelentések – legbeszédesebben arról a meghatóan makacs küzdelemről tanúskodik, ahogy ez az elszigetelt kis csoport az idegen környezetben vallásához (s elsősorban ezen át etnikai azonosságához) ragaszkodott – reménytelen távolságban a katolikus egyház szervezetétől, általában saját pap nélkül, olyan peremvidéken, ahol jó, ha évtizedenként megjelent egy-egy misszionárius szerzetes. 1664-ben értesülünk, hogy már több mint negyven éve állandó pap nélkül tengődött a közösség; majd 1696-ban ismét: "Huszonhét éve nem járt köztük pap". Az 1706-ban kifejezett óhaj: "Bárcsak három, négy esztendőben jönne pap közükben!". A vallást önerőből tartották fenn. Hol egy mezőkeresztési magyar deák (1643, 1644), hol bizonyos "Erdélybe való, valamelyest iskolát is járt" személy (1657), hol egy kántor vagy d a s c a r ónak nevezett "tudós ember" (1664) tűnik fel papi funkcióban – a dolog természetéből következően a 17. század folyamán az Erdély és Moldva felől átsugárzó protestantizmus szellemében, pontosabban: a katolikus és a lutheri elveket egy sajátos helyi ötvözetű népi vallásosságban elegyítve. A "lutheri tévelygés" azonban csak a misszionáriusok problémája volt; a megtartó erő szempontjából közömbös, hogy a nyugati kereszténység melyik ágazatába kapaszkodott e kicsiny sziget a görögkeleti és pogány tengerben. Sőt, miután 1730 körül a katolikus misszió is cserbenhagyta a távoli térséget, a laikus vallásosság továbbélésében kevesebb a jele a protestáns "tévelygésnek"; a

papi funkciót 1732-ben éppúgy egy d a s c o l o l á t t a e l ("tapasztalt ember, a népet oktatja szent katolikus hitünk bizonyosságára"); ahogy 1767-ben is "egy kézdiháromszéki öreg ember, aki az írás-olvasásban elég tanult". Ekkor értesülünk, hogy a házasságokat például a bíró és az e s k ü d t e k előtt kötötték. A kép nagyon emlékeztet arra, ahogy a Szerémség moszlimjai – a rítusok korrumpálódása ellenére⁴⁸ – a 12–13. században őrizték az iszlámot. Róma és a katolikus világ alig volt közelebb, mint annakidején a Szerémséghez Aleppo.

Mindennek feltétele a káni hatalom toleranciája volt. A 17. század végi dúlásokban porig égett fatemplom újjáépítésére a kajmekám adott engedélyt (1696); Csöbörccsök a kán saját faluja ("kán kistájához tartozó", 1706.) volt, "aki őket egy aga-által, több Butsákban levő jószágival kormányoztatja" (1709). "Évi adóba a tatár kánnak 200 török tallért adnak, s mivel a kán első, legelőkelőbb feleségének birtokába tartoznak, így vallásukban sem meri őket senki háborgatni" (1767). Ekkoriban már kőből épült templomuk volt, bennük miseruhákkal, két ezüst kehellyel. Hogy a közösség helyi ügyeiben saját bírái és esküdtjei igazgatása alatt élt – sőt, az alsófokú "világi" és "egyházi" autonómia, mint láttuk, egybe is mosódott –, az a tatár struktúrában éppúgy természetes volt, ahogy a középkori keresztény struktúrában még IV. Bélának a térítésre tett esküjében (1234) is biztosított a r í t u s u n i u s - c u i u s q u e n a t i o n i s épsége, ha az a vallást nem sérti.

Az etnikai identitás épsége még a 18. század elején, legkésőbb az idézett 1732. évi jelentés tükrében is – az izolált etnikai lét közel háromezredik évében – érintetlennek mutatkozik, annak ellenére, hogy akkoriban már Csöbörccsön többségben volt a román és a tatár elem. A karlócai (1699) és az utrechti béke (1713) után nemcsak politikai, hanem gazdasági konszolidáció köszöntött a sokat sanyargatott vidékre. Az 1767. évi jelentés virágzó szőlőkultúráról, gazdag búza- és kölestermelésről, kiterjedt állattartásról, általában rendezett állapotokról tanúskodik; ha hitelt adhatunk a beszámoló számadatainak, a populáció ismét ezer fölé emelkedett. Annál sajtószerűbb, hogy mintha éppen a konszolidációval párhuzamosan, a 18. század derekán kezdenének mutatkozni az energia kiapadásának jelei – akárcsak a szerémségi mohamedánok esetében a 12–13. század fordulója körül. Ha az 1706-ban idetévedt katolikus pap jellemzését, miszerint az itteni nép "m i n d e n t e r m é s z e t e k t a t á r s o l á h", szemmel láthatóan elsősorban még a protestáns befolyásoktól való berzenkedés színezte is, már félreérthetetlen egy 1747. évi tudósítás információja. Míg alig több mint tíz évvel korábban csak természetes többnyelvűségről értesülünk (ahol azonban a magyar hegemoniája és épsége még nyilvánvaló), ezúttal már arról, hogy "az otlikos magyaroknak nyelvek összevegyített tatár és oláh nyelvvel, úgyhogy a magyar beszédet nehezen érthetik." Egyébként a tudósítás a Dnyeszter vidékén szerteszét "régi magyar megtatárosodott maradványokról" tud, akik "alig is érthetnek némely magyar szokat és többnyire oláh vallásúak," görögkeletiek. Az utóbbi jellemzés valószínűleg az egykori hét falu izolált szórványaira vonatkozik, az előbbi azonban már magára Csöbörccsökre, jöllehet a csikdelneki plébános, Zöld Péter terjedelmes 1767. évi jelentése nem teszi szóvá a nyelvi romlást. De van a jelentésnek néhány figyelmet érdemlő részlete. A lakosság akkoriban már egy b r a h a nevű, kölesből készített "t a t á r i t a l t" ivott. "R u h á z a t u k részben m o l d v a i, részben t a t á r" – olvassuk tovább, s arról is értesülünk, hogy néhányan már r o m á n u l g y ó n t a k meg.⁴⁹ Nehéz nem gondolni az Aleppóban 1220 körül – etnikai létüknek szintén negyedik évszázada küszöbét átlépve – megjelent muszlimok mentegetőzésére a "frank" (keresztény) ruházat és szakállviselés – "szokások" – miatt, s mentegetőző magyarázkodásukra: "Minden oldalról keresztényektől vagyunk körülveve". Csöbörccsök lakossága minden oldalról tatároktól és görögkeleti románoktól volt körülveve.

A Dnyeszter-melléki kis magyar népsziget felszívódása a jelek szerint aztán rohamosan következett be a 18–19. század fordulója körül. Az utolsó ismert helyzetjelentés az 1838. évből már a teljes elrománosodást regisztrálja – ezzel az árnyalati maradvánnyal: "Ámbár a l o l á h o s o d t a k is, a kilii és ismaili oláhoktól – a m a g y a r nyelv sajátosságát az o l á h b a á t ö n t v é n – igen különböznek". Ez is eltűnt 1844-re, amikor Jerney János már az emlékét sem találta a magyaroknak a Dnyeszter-vidéken. Az előbbi tudósítás részben az okokra is rávilágít. "Miután 1812. évi bukaresti béke Besszarábiát Oroszországnak juttatta, a magyarok nagy számban költöztek át Moldvába, akik pedig megmaradtak" – olvasható 1838-ban –, "kivált mióta a Pruth lett Moldvának keleti határa, uralkodójuk alatt katolikus papra szert nem tehetvén, szapora léptekkel nemzetlenedtek el." Megszűnván a moldvai vajdák, majd a tatár kánok toleranciája, a cári "államegyház" egyeduralma új helyzetet teremtett 1812 után: megroggyant az az ingatag pillér is, mely a hatalom felől támogatta századokon át a valláson – a "kulturális autonómián" – át az etnikai létet.

Hogy a "veszélyes negyedik évszázadnak" e két példából következő analógiája általánosítható-e, természetesen csak további vizsgálatok dönthetik el. Az a tény mindenesetre, hogy az etnikai életképesség mindkét esetben egybehangzóan több mint három évszázadot képes volt kitölteni, figyelmet érdemel; a helyzet extrém mivolta analóg módon abban állt, hogy 1/ az etnikai tömbtől izolált; 2/ viszonylag kis létszámú etnikai csoportok tartották fenn identitásukat; 3/ a hatalmi szféra felől minimális tolerancia által ellensúlyozott veszélyeztetett helyzetben. A feltételek a történelemben e három vonatkozás valamelyikében (vagy azok valamilyen kombinációjában) általában jobbak.

Felvethető, hogy mi a tanulság mindebből, hiszen "prenacionális" korszakról volt szó, amikor a modern értelmű nemzeti tényező sem a hatalom, sem a csoport oldalán nem játszott szerepet. Nem lépett fel tehát sem c beolvasztás, azaz megsemmisítés programatikus igénye, sem a tudatos nemzeti (nemzetiségi) védekezés reflexe; az egymásnak feszülő tényezők a nacionalizmus korában, (melyből a történelem, minden deklaráció ellenére, még mindig nem lépett ki), minőségüket tekintve mások. De mindkét oldalon mások, s ez sem tévesztendő szem elől. Ha a modern államnacionalizmushoz képest akár az Árpádok keresztény állama, akár a krími tatár kánság a tolerancia képviselőinek tűnnek is fel, másfelől a modern nemzettévalás történelmi kohézióján edzett nemzetiségi csoportok öntudata is messze távolodott azoktól a vallás és a "szokások" kohéziója által egybetartott archaikus etnikai csoportoktól, melyeket a régmúlt századokból ismerünk. Azonos mértékű az elmozdulás? Erre nehéz lenne megbízhatóan felelni; a történelem mindenesetre nem feltétlenül pesszimizmust sugall.

Jegyzetek

1. Vasiliev, A.A.: The ,Goths in the Crimea. Cambridge (Mass.), 1936.
2. E kérdéskörre újabban (a korábbi irodalom áttekintésével) Graus, František: Die Nationenbildung der Westslawen im Mittelalter. Sigmaringen, 1980. 73-84.p.
3. Kiváló áttekintése nálunk legújabban Joó Rudolf: A nyugat-európai kisebbségek sajátosságai és típusai. Budapest, 1983. /Nemzetiségi füzetek, 5./
4. A jelenségre felfigyelt már Jerney János; Tudománytár. 15. /1844/. 101.s köv.p. Az újabb irodalomból kiemelendő Karácsonyi János: Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták? = Értekezések a tört. tud. köréből. 23. 1913. 7.;- Kossányi Béla: A XI-XII. századi "ismaelita" és "saracenus" elnevezésekről. = Károlyi Emlékkönyv. Budapest, 1933. 308-316.p.; Uő: A kálizok vallása. = Domanovszky Emlékkönyv. Budapest, 1937.;- Gyom Máttyás: Kálizok, kazárok, kabarok, magyarok. = Magyar Nyelv. 34. 1938. 86-

- 92., 159-171. p. Uő: A magyar nyelv görög feljegyzései szórványemlékei. Budapest, 1943. 64-65., 140.p.; D'Eszlary, Charles: Les Musulmans hongrois du Moyen-Age. = IBLA. Revue de l'Institut des Belles Lettres Arabes. 19. 1956. 165-232.p.j - Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. = Századok. 92. 1958. 61-70.p. Balic, S.: Der Islam im mittelalterlichen Ungarn. = Südost-Forschungen. 23. 1964. 19-35. p .j - Czegléd Károly: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. = Névtudományi előadások. Budapest, 1970. 254-259.p. (Nyelvtud. ért. 70.)- Göckenjan, Hansgerd: Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden, 1972. 4|-89. - Székely György: Les contacts entre Hongrois et Musulmans aux IX -XII siècles. The Muslim East. = Studies in Honour of Julius Germanus. Budapest, 1974. 53-74.p.- A továbbiakban e művekre a szerző nevének és megjelenési évének feltüntetésével hivatkozom.
5. A fogalomra és hátterébe Le Goff, Jacques: La civilisation de l'Occident Médiéval. Paris, 1965. 183.s. köv.p.
 6. Német fordítása Hunfalvy Pál: Ethnographie von Ungarn. Budapest, 1877. 219.p.
 7. Hrbek, Ivan: Ein arabischer Bericht über die Ungarn. Abu-Hamid al-Andalusi al-Garnati, 1080-1170. = Acta Orientalia Acad.Scient. Hung. 5. 1955. 205-230.p. Újabban Iványi Tamás magyar fordításában is hozzáférhető: Bolsakov , O.G. - Mongajt, A.L.: Abu-Hamid al-Garnati utazása Kelet- és Közép-Európában. 1131-1153. Budapest, 1985. 55-65.p. Abu-Hamid szövegére az alábbiakban - mindkét fordítás felhasználásával – a szövegben, a madridi kézirat oldalszámainak közt való feltüntetésével hivatkozom.
 8. Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984. 202., 234.p.
 9. A szó az arab muslim ill. perzsa muszlimán szóból a török müsürman ~ būsürmen változatokon át jutott az ómagyar nyelvbe. Zolnai Gyula: Böszörmény. = Magyar Nyelv. 39. 1943. 251.p.; Melich János: Néhány magyar népről. = Magyar Nyelv. 5. 1909. 391.p. - A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. Budapest, 1967. 365.p.
 10. Innen a magyarban – orosz közvetítéssel – a jász népnév, a kunokkal majd a 13.században beköltöző alán töredék neve;- A khorezmiekre Tolstov, S.P.: Auf den Spuren der altchoresmischen Kultur. = Sowjetwissenschaft. Beiheft 14. 1953.;- Vö. Czegléd, 1970. 254-255., 257-258.p.
 11. Gyóni, 1938. 164.p.
 12. Ibrahim-ibn-Jakub tudósítása (965/66) a "türkök [=magyarok] földjéről jövő muzulmánokról" Prágába. Kowalski, T.: Monumenta Poloniae Historica NS. Tom. I. Cracoviae, 1946. 146.pj- Perejaslavce az orosz őskronikában (969) 'Hodinka Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916. 71-72.p 4 -Vö. 18.sz. jegyzettel.
 13. Az Aka nemzetségnek a magyar krónikákban fenntartott hagyománya szerint ősök de gente Corosmina (de Corosminis) származott. SRH, I. 146., 263.p.
 14. Fejérfataky László: Kálmán király oklevelei. Budapest, 1892. 42-43.p.
 15. Ide sorolható Koroncó is, a kálizok mongol neve. Györffy, 1958. 64.p.
 16. Györffy, 1958. 66.p. köv. jegyzet.
 17. Legújabban teljes összeállításuk Kristó Gyula - Makk Ferenc - Szegfű László: Adatok korai helyneveink ismeretéhez. = Acta Historica Univ. Szegediensis. 44. 1973. 17-18., 22-23.p.
 18. A magyar honfoglalás kútfői. Szerk. Pauler Gyula, Szilágyi Sándor. Budapest, 1900. 281.p.
 19. SRH, I. 114-116.p. Vö. fentebb 14. jegyzet. Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. = Budapest története. Gerevich L. (szerk.).I. Budapest, 1973. 259.p.
 20. Czegléd, 1970. 255.p.

21. László I, 9. Závodszy Levente: A Szent István, László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok. Budapest, 1904. 159.p. Kálmán I, 46-49. uo. 189.p.
22. Pl. 1233: Saraceni revera se Christianos mendaciter simulantes. = Vetera monumenta historica Hungáriam sacram illustrantia. Ab Augustino Theiner. I. Romae, 1659. (a továbbiakban VMH). 114.p.
23. Ismaelitae de Nyr 1214, 1219, 1222. Regestrum Varadiense. .. Kiad. Karácsonyi 3. - Borovszky S. Budapest, 1903. 203., 229., 326.p.
24. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Ed. G. Fejér. Budae, 1829-1844. IV/1, 109.p. (Reg.Arp. 637); uo.IV/2, 424.p. (Reg.Arp. 1146).
25. SRH, II. 582.p. Vö. Györffy, 1963. 187.p.
26. Fejér, II. 303.p. (Reg.Arp. 168). Vö. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest, 1963. 705-707.p.
27. Györffy, 1973. 258-262.p.
28. Györffy, 1958. 64.p.
29. Moravcsik, 1984. 202., 234.p.
30. Hunfalvy, 1877. 219.p.
31. Györffy, 1958. 68-69.p.
32. Balic, 1964. 26.p. Valószínűtlen, hogy besenyőkről lenne szó (Hrbek, 1955. 208.p), mert nincs rá adat, hogy a Magyarországra beköltöző besenyők közt mohamedánok lettek volna. Ahhoz, hogy valóban "nyugat-levantei és afrikai zsoldosokra" gondoljunk (így Czeglédy, 1970. 259.p.), történeti magyarázat lenne szükséges.
33. Van olyan korai arab forrás, mely már a Kaukázus-vidéken "török népként" különbözteti meg az as (ász) népet az alánoktól. Marquart, J.: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. (Reprint: Hildesheim, 1961.) 165.p.
34. Réthy László: Corpus Nummorum Hungariae. Neu hrsg. von G.Probszt. Graz, 1958. 60-63.p. - Huszár Lajos: The Art of Coinage in Hungary. Budapest, 1963. 8-10.p.
35. A pannonhalmi Szent Benedek rend története. I. Szerk. Erdélyi László. Budapest, 1902. 360.p.
36. Yakutnál: Hunfalvy, 1877. 219. p.-, - Abu-Hamid szerint Szakszin muszlimjainak többsége szintén Abu-Hanifa tanait követte. Vö. Kossányi, 1933. 309.p.
37. Vö. fentebb 14. és 23-26. jegyzet. Az Arad melletti Tömörkényen pl. Nicolaus et Othes comites et Ismaelite. MVH I. 37.p.; Fejér III/I, 407.p. Vö. Györffy, 1963. IBI., 187.p.
38. Pl. 1225, 1231, 1232, 1233. VMH,I. 60., 93., 108., 114.p.
39. 1234:... et eos, qui Romane Ecclesie in terra nostra sunt inobedientes, iuxta ritum uniuscuiusque nationis, qui non sit contra fidem catholicam, compellimus obedire Romane Ecclesie. VMH, I. 124.p.
40. E végzésre hivatkoznak III. Honorius pápa 1221. és 1225. évi rendeletei. VMH.I. 30. , 60.p.
41. A besenyőkre Konstantinos Porphyrogenetos c. 37.p., Moravcsik Gyula kiadásában (Budapest, 1950.) 169.p.- A szlávokra Theotmar salzburgi érsek levele (900): Marczali Henrik: Enchiridion fontium historiae Hungarorum. Budapest, 1902. 25.p. - A kunokra uo. 179.p.
42. Az ide vágó adatok legteljesebb összefoglalása: Göckenjan, 1972. 56-82.p.
43. Ez a Bodrog megyei Apos környéki káliz településekről, a Maros- és Tisza-menti, és sok más "izmaelita 'faluról'" forrásszerűen is ismeretes. Györffy, 1963. 705-707.p., uo. IBI., 187.p.; Göckenjan, 1972. 58-59., 62.p.
44. Benda Kálmán: Csöbörcsök. Egy tatárországi magyar falu története a 16-18.században. =

- Századok. 119. 1985. 895-916.p.
45. Benda: i.m. 900.p. A történeti megállapítások és a kérdés korábbi irodalma uo. 895., 902-906.p.
46. A legmegbízhatóbbnak látszó számadatok Vito Pilutio (1668) és Francesco Antonio Ceccangeli (1696) misszionáriusok jelentéseiben találhatók. Uo. 899.p.
47. Uo. 898., 900., 911.p.
48. A misszionárius jelentésekben sűrűn ismétlődnek a "szabálytalanságokat" ostromozó részletek; pl. 1664: misebor helyett pálinka osztogatása, évente mindössze két-három mise tartása stb.
49. Az 1747. és 1767. évi jelentések uo. 912-914.p.
50. Uo. 914.p.

SUMMARY

Jenő Szűcs: Two historical examples of the vitality of the ethnic groups

How long is the duration – the capability of resistance – of the relatively small ethnic groups that are broken away from their ethnic mass and that are obviously living under a foreign power, in a different religious, cultural and ethnic environment? It is illuminating to examine the examples of two, in space, time and structure different communities which show remarkable analogies.

Between 10-13th centuries a significant number of Muslim (sporadic) populations lived in Hungary, in one of the contact - zones of the Christian and Islamic cultures. The group, which was mentioned in the sources of the Árpád-age as "Ismaelitae" or "Saraceni", lived in the country sporadically, but in independent villages. Despite the violence of the Christian conversions, and the state organizing forces, they managed to keep their religion, language, law and order intact for 3 centuries and their dissimilation began only 300 years later, after the Mongol invasion. As a result of a military settlement in the middle of the 15th century, a Hungarian island was formed, the centre of which was Csöbörcsök, at the lower reaches of the Dniester River, in South Bessarabia. Here conditions, from an ethnic point of view, were even worse than those of the Islamic community in Hungary. They were far away from their native land and surrounded by Russian, Roumanian and Tatar populations. They could preserve their ethnicity only in their religion and language, and finally they dispersed at the turn of the 18-19th century.

Although these examples date from a time when there were no modern national states, as far as the chances of survival of the ethnic groups are concerned, they do not necessarily suggest pessimism.

A KOMINTERN ÉS A FÖDERÁCIÓ

KÖVÁGÓ LÁSZLÓ

A Komintern tevékenységében hosszú ideig fontos helyet foglalt el annak meghatározása, hogy a szocialista nemzetek milyen államszervezetet alakítsanak ki, ezek az államok milyen kapcsolatban legyenek egymással, hogy ez a kapcsolat minél jobban szolgálhassa a szocializmus közös ügyét. A Kommunista Internacionálé – eleinte mint általában, úgy ebben a kérdésben is – minden kommunista párt számára egységes álláspont kialakítására törekedett. A húszas évek elején ki is alakított ilyen közös álláspontot, majd később, a harmincas években ebben a kérdésben is megváltozott a kommunista pártok gyakorlata. Tulajdonképpen úgy is megfogalmazhatnám a vizsgálandó problémát, milyen álláspontot alakított ki a Komintern a szocialista útra lépő népek nemzeti önrendelkezésének megvalósításáról, s a szocialista államok egymás közötti kapcsolatáról, és hogyan módosult ez az álláspont a későbbiek folyamán.

Az első korszak vizsgálata viszonylag egyszerű. Úgy látszik, hogy ott valójában csak az egyes nemzetek pártjainak a nézetkülönbségeit, nézeteltéréseit kell megvizsgálni, a Komintern álláspontja adott. Második korszakában viszont, amikor megszűnt a kommunista pártokra általánosan kötelező, egyöntetű álláspont érvényesítése, a kérdés annál bonyolultabbá, sokrétűbbé válik.

A Komintern és a kommunista pártok nemzetiségi politikájának, nemzeti koncepciójának, valamint a föderáció kérdésének vizsgálata igen bonyolult – majdhogynem lehetetlen – feladatot jelent, még a húszas–harmincas évekre visszamenőleg is. Gondoljunk csak arra a Komintern irataiban való kutatást szabályozó állaspontra, amely több párt esetében nem teszi lehetővé nézeteket érintő anyagok kutatását, és máris világossá válik, hogy a kérdés vizsgálata már csak a kutatás technikája szempontjából is úgyszólván megvalósíthatatlan. Elképzelhető persze, hogy a kérdés kutatására és megoldására közös irányítás alatt több ország kutatói vállalkoznak, akiknek munkája egyszer lehetővé teszi egy olyan szintézis elkészítését, amely az összes – vagy legalábbis nagyszámú – kommunista párt nemzetiségi politikáját és e politika tapasztalatait figyelembe veheti.

A felvetett problémának aktuálpolitikai jelentősége is van. Hiszen egyáltalán nem mindegy, hogy a kommunista pártok – elsősorban azok, amelyek hatalmon vannak – milyen áttekintéssel rendelkeznek nemzetiségi politikájuk múltjáról, főként annak tapasztalatairól, s hogy a történelmi múltat figyelembe véve miképp irányítják pártjuk jövőt alakító nemzetiségi politikáját.

A nemzetközi mozgalomban szervezkedő munkások – elsősorban a kis nemzetek fiai – nemzetük sorsának jobbrafordulását nem tudták elgondolni szűk nemzeti keretek között. Ahogy szervezeti tevékenységüket, úgy szocialista nemzeti létüket is csak nemzetközi egységszervezetben tudták elképzelni. Még az első világháború előtről ismeretes a balkáni szocialisták államföderációs terve, valamint az ausztromarxisták elképzelése az Osztrák–Magyar Monarchia föderatív államszövetséggé alakításáról. A föderatív állam megalakítása a Komintern létrehozása idején nem volt általánosan kialakult, még kevésbé elfogadott elképzelés. Így maga Lenin – ámbár szimptatizált például a balkáni szociáldemokrata föderációval – a forradalom után Oroszországban létrejövő államot úgy képzelte el, hogy abban a dolgozók egységét a volt cári állam keretén belül fogják megvalósítani. Lenin még 1917 nyarán sem gondolt Oroszország föderatív átalakítására; június 4-én a Munkás- és Katonaküldöttek I. Összoroszországi

Kongresszusán felszólalva így beszélt: "Egységes és oszthatatlan oroszországi köztársaságot akarunk, szilárd hatalommal, de a szilárd hatalmat a nép önkéntes beleegyezése hozza létre." Ekkor a föderatív köztársaságról még mint a közelmúltban lezajlott parasztkongresszus eszméjéről beszélt, amelyben annak a gondolatnak kifejezését helyeselte, "hogyan az orosz köztársaság sem új módon, sem a régi módon nem akar egyetlen népet sem elnyomni, és az erőszak alapján élni egyetlen néppel sem."¹ Valójában az a gondolat ragadhatta meg Lenint, hogy a nemzetek szoros egysége a szocializmusban, a népek akaratából, tulajdonképpen nem az örökölt egységes államrendszeren belül, hanem az akaratukból létrejövő nemzeti államokból egyesülő föderatív szövetségben valósulhat meg. Ezek után jött létre és formálódott fokozatosan Szovjet-Oroszországban a föderatív államszövetség.

Az októberi forradalom után először a Szovjetek III. Összoroszági Kongresszusa mondotta ki "a dolgozó és kizsákmányolt nép jogainak kinyilatkoztatása" 1/2. pontjában: "Az Oroszországi Szovjet Köztársaság szabad nemzetek szabad szövetsége alapján, mint nemzeti szovjetköztársaságok föderációja alakul meg."² A Komintern és maga Lenin is már kezdetben a szocializmus útjára lépő kis népek erőinek összefogására számított, de óvakodtak attól, hogy megfelelő tapasztalatok nélkül állást foglaljanak a létrejövő szocialista államok szövetkezési formájának kérdésében. Erről eleinte csak általánosságokban szóltak, illetve centralizált európai és világgazdaságról beszéltek.

A Kommunista Internacionálé az I. kongresszuson elfogadott manifestumában a következőket mondta: "A kis népek szabad létezésének lehetőségét csak a proletárforradalom valósíthatja meg, amely minden állam termelőerőit megszabadítja a nemzeti államok nyomásától, a népeket általános gazdasági terv alapján a legszorosabb gazdasági együttműködésben fogja össze, s a leggyengébb és legkisebb létszámú népeknek megadja a lehetőséget, hogy szabadon és függetlenül intézzék nemzeti kultúrájuk ügyeit, az egyesült és centralizált európai és világgazdaság minden károsodása nélkül."³ A Komintern platformját az I. kongresszus a proletártanácsok nemzetközi tanácsköztársaságának éltetésével zárta.⁴ Az I. kongresszus ennél még nem ment tovább, csak jelezte, hogy egész Európát, sőt a világot is proletárköztársaságok nemzetközi szövetségében akarja egyesíteni. Szovjet-Oroszország ebben az időben, a súlyos polgárháborús körülmények között még csak megkezdte államrendszerének föderatív szövetséggé való kiépítését. A Komintern I. kongresszusa után alakult meg Tanács-Magyarország. 1919 júniusában elfogadott alkotmánya már Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaságról beszélt, s föderatív államrendszert dolgozott ki a magyar tanácsállamból, valamint a várhatóan szocialista útra lépő és Tanács-Magyarországhoz csatlakozó államokból. Ebben az államkeretben Kun Bélák szerint viszonylag egyszerűen lehetett volna rendezni a kelet-közép-európai területen oly bonyolult nemzetiségi problémát. A létrejövő föderációban ezt vagy nem is kellett volna különválasztani a nemzeti kérdéstől, vagy kétféle – területi, illetve területen kívüli – nemzetiségi önkormányzatot létesítettek volna.⁵ Amint tudjuk, a Tanácsköztársaság elleni intervenció megghiúsította ezeket a terveket. Az első magyarországi szocialista forradalom államszövetségi tervei és kísérletei azonban még fokozottabban bevitték a Duna-medence közvéleményébe azt az itt már előzőleg sem ismeretlen gondolatot, hogy a szocializmus ezen a vidéken majd föderatív államszövetség formájában valósul meg.

Lenin szemmel láthatóan rendkívül óvatos volt, és viszonylag sokáig tanulmányozta, hogyan építsék ki egységüket a szocializmus útjára lépő nemzetek, milyen szövetségre lépjenek egymással. Nagyon nehezen határozta el magát, hogy mit javasoljon ebben a kérdésben, amelynek tárgyalására többször is visszatért írásaiban, és többféle módon igyekezett

megközelíteni. Nézeteit, óvatosságát talán legjobban az 1919. december végén kelt "Levél Ukrajna munkásaihoz és parasztjaihoz a Gyenyikinen aratott győzelmek alkalmából" c. írása fejezi ki. Ezt a levelét abból az alkalomból írta, hogy a vörös csapatok elfoglalták Gyenyikintől Ukrajna nagy részét. Ekkor merült fel – nem először – a kérdés, milyen kapcsolatra lépjen egymással a szocialista Oroszország és Ukrajna. Lenin szerint alapkérdésként "a munka érdekei azt követelik, hogy a különböző országok, a különböző nemzetek dolgozói a legteljesebb bizalommal legyenek egymás iránt és a legszorosabb szövetségben forrjanak össze". Ennek módjáról az adott esetben Lenin azt gondolta: "... magától értetődik és mindenki elismeri, hogy csakis maguk az ukrán munkások és parasztok döntenek és fognak dönteni összukrajnai szovjet kongresszusukon arról, egybeolvasszák-e Ukrajnát Oroszországgal; meghagyják-e Ukrajnát önálló és független köztársaságnak, s az utóbbi esetben milyen föderatív kapcsolat legyen a köztársaság és Oroszország között". Ezután részletesen fejtegeti a kérdést: "Mi a n e m z e t e k ö n k é n t e s s z ö v e t s é g é t akarjuk, olyan szövetséget, amely nem tűrné meg egyik nemzet erőszakát sem a másikkal szemben, olyan szövetséget, amely a legteljesebb bizalmon, a testvéri egység világos tudatán, teljesen önkéntes megegyezésen alapulna Ezért, amikor tántoríthatatlanul a nemzetek egységére törekszünk és könyörtelenül üldözünk mindent, ami elválasztja őket, nagyon óvatossá, türelmesnek, engedelmesnek, engedékenynek kell lennünk a nemzeti bizalmatlanság csökevényeivel szemben Az a kérdés viszont, hogy most miképp állapítsuk meg ideiglenesen az országhatárokat – hiszen az országhatárok teljes megsemmisítésére törekszünk –, nem alapvető, nem fontos, hanem másodrendű kérdés."⁶

Ilyen óvatos megközelítés után határozta el magát Lenin arra, hogy 1920-ban, a Komintern második kongresszusának a föderatív szövetségi államformát ajánlja, mint olyat, amely a legalkalmasabb a szocialista útra térő népek számára. A nemzeti és gyarmati kérdéssről szóló téziseinek első vázlatában úgy határozza meg a föderációt, mint amely "átmeneti forma a különböző nemzetek dolgozóinak teljes egysége felé", amelynek "célszerűsége már a gyakorlatban is megmutatkozott mind az Oroszországi Szocialista Föderatív Szovjet Köztársaság más szovjetköztársaságokhoz (a múltban a magyar, a finn, a lett, jelenleg az azerbajdzsán meg az ukrán szovjetköztársaságokhoz) való viszonyában, mind pedig az Oroszországi Szocialista Föderatív Szovjet Köztársaságon belül azoknak a nemzetiségeknek irányában, amelyeknek azelőtt nem volt sem állami létük, sem autonómiájuk... ". Továbbmenve Lenin a Kommunista Internacionálé feladatát úgy határozta meg, hogy az "részint ezeknek a szovjetrendszer és a szovjetmozgalom alapján keletkező új föderációknak a továbbfejlesztése, részint tapasztalataik tanulmányozása és ellenőrzése. Elismerve azt – ismételi meg Lenin nagyon fontosnak tartott nézetét –, hogy a föderáció átmeneti forma a teljes egység felé, egyre szorosabb föderatív szövetségre kell törekedni... "⁷. Ez volt Lenin és a Komintern javaslata a szocialista útra lépő népek számára államrendszerük megválasztása kérdésében. A nemzeti és gyarmati kérdéssről szóló tézisek első vázlatát a Komintern II. kongresszusa – lényegtelen módosításokkal – úgy emelte határozattá, hogy a föderációk létesítéséről szóló javaslatot változtatás nélkül elfogadta.

Lenin óvatossága föderációs javaslatában a szocializmus útjára térő nemzetek számára itt is szembetűnő. Csak mint átmeneti formát javasolja, és nem tekinti véglegesnek a kimondott föderatív szövetséget. Hangsúlyozza, hogy majd a megvalósított föderációban is egyre szorosabb föderatív szövetségre kell törekedni. A Komintern határozattá emelt téziseinek elfogadása után Lenin még gyűjtötte a nemzetiségi kérdéssel és a föderatív államszervezéssel kapcsolatos tapasztalatait. Ehhez jó alkalma nyílt az OSZFSZK és a nemzeti szovjetköztársaságok kapcsolatának további rendezésekor .

A szovjet párt Központi Bizottsága 1922 augusztusában különbizottságot hozott létre, hogy

az készítsen elő az OSZFSZK és a független nemzeti szovjetköztársaságok kölcsönös kapcsolatára vonatkozó javaslatot. A bizottság határozattervezetét 1922 augusztus-szeptemberében "Az OSZFSZK és a független köztársaságok kölcsönös kapcsolatai" címen Sztálin dolgozta ki. Sztálin tervezete Ukrajna, Belorusszia, Azerbajdzsán, Grúzia és Örményország autonóm köztársaságok belépését irányozta elő az Oroszországi Föderációba. Sztálin tervezetének első pontja a következőket mondta: "Célszerű szerződést kötni Ukrajna, Belorusszia, Azerbajdzsán, Grúzia, Örményország szovjetköztársaságai és az OSZFSZK között az előbbieknél az OSZFSZK-ba való formális belépéséről, nyitva hagyva Buhara, Horezm és a Távol-keleti Köztársaság kérdését, s a velük való vámügyi, külkereskedelmi, külügyi, hadügyi stb.szerződések elfogadására szorítkozva."

A Politikai Iroda tagjaihoz intézett levelében Lenin ellenezte Sztálinnak az önálló nemzeti szovjetköztársaságok "autonomizálására" vonatkozó elképzelését, és megjelölte egyesülésük elvileg más útját, azt javasolva, hogy alakítsák meg a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségét. Az új határozat szövegét az OK/b/P plenáris ülése 1922. október 6-án fogadta el, s annak első pontja a nemzeti szovjetköz társaságoknak az OSZFSZK-ba való belépés helyett arról beszélt, hogy "szükségesnek tartjuk Ukrajna, Belorusszia, a Kaukázuson túli Köztársaságok Föderációja és az OSZFSZK között szerződés kötését a Szocialista Szovjet Köztársaságok Szövetségébe való egyesülésükről, feljogosítva minden köztársaságot a szövetségből való kilépésre".⁸

Lenin 1922 szeptember-októberében a párt Központi Bizottságának plénumával szemben bebizonyította, hogy helytelen volt Sztálin tervezete, amelyet a nemzeti szovjetköztársaságoknak az OSZFSZK-ba való formális belépéséről dolgozott ki úgy, hogy azok autonomizálását irányozta elő. Lenin meggyőzte a párt vezetőséget arról, hogy a nemzeti szovjet köztársaságoknak és az Orosz Föderációnak egyenjogú alapon kell megkötniük a Szocialista Szovjet Köztársaságok Szövetségét. Miután Szovjet-Oroszország és a nemzeti szovjet államok szövetségét Lenin elképzelése alapján megkötötték – 1922 december utolsó napjaiban –, Lenin már nagybetegen még egyszer visszatért a nemzetiségi kérdésre, hogy levonja az "autonomizálási" vita tanulságait. Ekkor – 1922. december 30. és 31-én – diktálta le azt a levelet, amely a nemzetiségi kérdésben egész életének tapasztalatait összegezte. Nevezetes nemzetiségi levelének főbb gondolatai a következők voltak: "Úgy látom, nagyot vétettem Oroszország munkásai ellen, amikor nem avatkoztam be elég erélyesen és elég élesen az autonomizálás hírhedt kérdésébe, amelyet hivatalosan alighanem a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége kérdésének neveznek. Látni való, hogy az 'autonomizálás' gondolata gyökerében helytelen és időszerűtlen volt Azt hiszem, hogy itt végzetes szerepe volt Sztálin sietségének és adminisztratív túlbuzgóságának, valamint a hírhedt 'szociálszovinizmus' miatti dühnek. A nemzeti kérdést tárgyaló munkáimban már megírtam, hogy a nacionalizmus kérdésének általánosságban való felvetése, fabatkát sem ér. Különbséget kell tennünk az elnyomó nemzet nacionalizmusa és az elnyomott nemzet nacionalizmusa között" Az elvi-politikai tanulságok mellett Lenin határozottan megrótt a nemzetiségi kérdésben helytelenül eljáró pártvezetőket, Sztálint, Dzerzsinszkij t és Ordzonikidzét. Ilyenformán a Kominternnek és a Szovjetunióknak a nemzetek szövetségével kapcsolatos tapasztalatait még két évvel "A nemzeti és gyarmati kérdésről szóló téziseinek" Komintern-határozatként való elfogadása után is tovább gazdagította.⁹

A Komintern II. kongresszusa 1920-ban már határozottan állást foglalt a föderatív államforma mellett. A következő években azonban – a határozott kiállás után – bizonyos

óvatosság volt tapasztalható a föderációval mint jelszóval kapcsolatban. 1924-ben a Komintern V. kongresszusa "Közép-Európa és a Balkán nemzeti kérdése" című határozatában jóváhagyta ugyan a balkáni országok kommunista pártjai által kitűzött egyenjogú és független munkás-paraszt köztársaságok föderációjának jelszavát, de nem emelte azt általános európai jelszóra.¹⁰

A Komintern óvatossága a föderáció jelszavának kiadását illetően érthető, ha figyelembe vesszük, hogy az V. kongresszus határozatát milyen nehézségek legyőzésével sikerült csak elfogadtatni. A Komintern V. kongresszusa "Közép-Európa és a Balkán nemzeti kérdése" címen elfogadott határozatában abból indult ki, hogy az első világháború imperialista háború volt, amely Közép-Európában és a Balkánon nemzeti ellentmondásokhoz és a nemzeti elnyomás fokozásához vezetett. A győztes antanthatalmak a proletárforradalom elleni harc céljából – a határozat szerint – új kis imperialista államokat hoztak létre, Lengyelországot, Csehszlovákiát, Jugoszláviát, Romániát és Görögországot. A kommunista pártok nemzeti politikájának alapját jelentő "minden nép önrendelkezése, beleértve az elszakadást is" elvet, az elnyomott nemzeteknek, nemzetiségeknek (nemzeti kisebbségeknek) a fenti országokból való kiválása jelszavában kellett a Komintern határozata értelmében kifejezni, s ezzel hozzájárulni a versailles-i békerendszer szétzúzásához. Ennek megvalósulása után lehetett volna szó a nemzeti köztársaságok föderatív egyesüléséről, amit a kommunista pártoknak jelszavukként kellett volna népszerűsíteniük.¹¹ Az egységes és minden pártot kötelező határozatok ellenére is látható volt, hogy a Komintern nemzeti kérdésben folytatott politikáját nem minden párt fogadta egységes lelkesedéssel. A Kominternnek föderatív államszövetség létrehozását célzó koncepciója például jól összefért a Kommunisták Magyarországi Pártjának nemzetiségi politikájával. A magyar párt internacionalista segítségként fogadta, hogy a nemzetközi szervezet előtt a szomszédos utódállamok kommunista pártjai nemcsak Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia szétzúzásáért voltak felelősek, hanem a bennük élő nemzetek és nemzetiségek – így a magyarok – elszakadását is magába foglaló önrendelkezési jogának megvalósításáért is.

A KMP első kongresszusa előtt Révai József egy cikkében a következőképpen fogalmazta meg a párt előtt álló nemzetiségpolitikai feladatot: "Az utódállamok kommunista pártjai – különösen a Komintern V. kongresszusa után – burzsoáziájuk ellen az elnyomott nemzetek önrendelkezési jogának jelszavával lépnek fel, beleértve az államból való kiválás jogát is. A Komintern V. kongresszusa külön is kiemelte, hogy a kommunista pártoknak az utódállamokban elnyomott magyar kisebbségek elszakadásának jogáért is harcolniuk kell."¹² A magyar párt nemzetiségi politikájának fő jelszava a fentiek variálása volt egészen 1935-ig, de részben még a Komintern VII. kongresszusa után is. Ez a KMP KB 1935. december 31-én hozott határozatában az ún. "választási platform jelszavai" között a következőképpen hangzott: "A magyar nép nemzeti önrendelkezéséért, a trianoni rablóbéke megsemmisítéséért Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia dolgozóinak segítségével. Az imperialista revízió ellen proletárrevíziót!"¹³

Az államok föderatív szövetségének létrehozására, de méginkább a Versailles környéki békeszerződésekben létrehozott államok szétzúzására irányuló Komintern-koncepciót az érdekelt kommunista pártok nem fogadták olyan magától értetődően, mint ahogyan azt a KMP idézett anyagai alapján hinni lehetne. Már a Komintern 1924. június–júliusában megtartott V. kongresszusán sem ment könnyen a Manuilszkij által előterjesztett határozat elfogadtatása a nemzeti kérdésben. Csehszlovákia Kommunista Pártja nyilatkozatában egyetértett például a nemzetek és nemzetiségek elszakadást is magába foglaló önrendelkezés politikájával. A csehszlovákiai németek kérdésében azonban – bár az előadó maga is német, Karel Kreibich volt - kifejtette, hogy területüknek Németországhoz, való csatolása a csehszlovák állam megszűnését

jelentené. Így nem helyezkedett ugyan szembe a Komintern javaslatával, a CSKP nemzeti politikáját mégis a nemzeti egyenjogúságért, a nemzeti területek önkormányzatáért, valamint a cseh burzsoázia nemzeti egyeduralmának megszüntetéséért vívott harcban jelölte meg.

A kongresszus ezzel szemben elmarasztalta a nemzetiségi kérdés országhatáron belüli, önkormányzattal való megoldását, mert az a Versailles környéki békeszerződések elismerését jelentette, s egyértelműen a nemzetek és nemzetiségek önrendelkezési, elszakadási jogának álláspontjára helyezkedett volna. Ugyanakkor a Komintern Végrehajtó Bizottsága a kiélezett helyzetben, csehszlovák vonatkozásban kénytelen volt engedményt tenni. A Komintern Végrehajtó Bizottsága már 1924. október 15-én magyarázatot fűzött a kongresszus határozatához, annak a "csehszlovák proletárharc sajátos viszonyai közötti autentikus alkalmazása érdekében". A magyarázat többek között kimondta: "A CSKP – az állami különválást is magában foglaló nemzeti önrendelkezési jogot elismerve és a nemzeti kisebbségeknek a jelenlegi keretek közötti erőszakos visszatartásának kísérlete ellen harcolva – köteles támogatni a nemzeti kisebbségek "autonomista" mozgalmait által támasztott önrendelkezés követelését". A Komintern Végrehajtó Bizottság magyarázata, amely természetesen alapos indokolást tartalmazott, végeredményben csak az abba való beleegyezést jelentette, hogy a CSKP támogathatja az V. kongresszuson – mindössze három hónappal korábban – határozatban elítélt, a meglévő határokon belüli nemzetiségi önkormányzat követelését. Ez végeredményben a CSKP esetében engedményt jelentett a Versailles környéki(békeszerződésekkel kapcsolatos kategorikus Komintern-álláspont kérdésében).¹⁴

A Komintern V. kongresszusán a csehszlovák nemzeti kérdésben lezajlott éles viták, s az utólag hozott elnökségi magyarázat után, a CSKP 1924 október–novemberében tartott II. kongresszusa olyan nemzeti politikáról döntött, amely nem állt ellentétben azzal, amelyet a Komintern V. kongresszusa elfogadott. A mai csehszlovák párttörténetírás különösen fontosnak tartja hangsúlyozni a Komintern V. kongresszusának azt az álláspontját, amely szerint nincs egységes csehszlovák nemzet, hanem van külön szlovák nemzet. A párt nézetével a CSKP II. kongresszusa után leggyakrabban az "egyenlő az egyenlővel" formában találkozhatunk.¹⁵

A Komintern V. kongresszusán – minden jel szerint – a román delegáció sem teljesen önként és örömmel fogadta el a nemzeti kérdésben kimondott határozatot. Georgescu román delegátus azt mondta, hogy Manuilszkij szerint nem elég világos a RKP-nak az erdélyi magyarokkal kapcsolatos álláspontja. "Delegációnk nevében kijelenthetem – mondotta Georgescu –, hogy a Párt teljesen határozott álláspontot foglal el ebben a kérdésben is." És tovább: "Manuilszkij elvtárs azt mondta, hogy a kommunista pártoknak nemcsak támogatniuk kell a nemzeti-forradalmi mozgalmat, hanem elő is kell idézniük azt (vüzivatj jevo). Sőt azt is mondta, hogy a pártoknak szervezniük kell ilyen nemzeti-forradalmi pártokat. Ez nézetem szerint rendkívül kényes kérdés. Részletesen tanulmányozni kell még a bizottságban. Nagy különbség van a nemzeti-forradalmi pártok támogatása és ilyen pártok szervezése között."¹⁶

Talán a Jugoszláv Kommunista Pártnak volt a legjelentősebb és leghosszabban elhúzódo konfliktusa a Kominternnel a nemzeti kérdésben, V. kongresszusán hozott határozata miatt. A JKP ugyanis még a Komintern V. kongresszusa előtt, az 1924 januárjában Belgrádban tartott III. konferenciáján olyan határozatot fogadott el, amely szerint s szerbek, horvátok és szlovénok államának megalakulása a világháború egyik eredménye volt. A JKP szerint a három rokon nép egyesülése egy országban megteremtette annak a feltételét, hogy egy nemzetté olvadhassanak össze, ezért az történelmileg haladó volt és a proletár osztályharc érdekeit szolgálta.¹⁷ A Komintern V. kongresszusán a nemzeti kérdésben elfogadott határozat megerősítette a JKP

nemzeti politikáját, egy kivétellel. Kétségbevonta azt az állítást, hogy a jugoszláv állam létrehozása haladó történelmi tett lett volna és a proletár osztályharc érdekeit szolgálja. A Komintern V. kongresszusának a kis imperialista államokról s azok szétzúzásáról hozott határozata egyenes ellentétben volt a jugoszláv párt III. konferenciájának álláspontjával. A JKP vezetősége 1924 őszén újra tárgyalta a vitás kérdéseket. November 25-i határozatában elfogadta a Komintern V. kongresszusának álláspontját azzal, hogy alapállása ugyan változatlan: a burzsoázia képtelen megoldani a nemzeti kérdést, s az Jugoszláviában csupán a kapitalizmus megdöntésével oldható meg; de arra a következtetésre jutott, hogy az elnyomott nemzetek különválási jogának érvényesítése nem odázható el a proletariátus győzelméig, hanem a burzsoázia uralma alatt is harcolnia kell e jog érvényesítéséért.¹⁸

A JKP 1926. májusában Bécsben tartott III. kongresszusának határozatai – a legújabb jugoszláv párttörténet szerint – lényegében megerősítették a párt III. országos konferenciájának határozatait, azokkal a változtatásokkal, amelyeket a Komintern Végrehajtó Bizottsága követelt. A dokumentumok viszont azt mutatják, hogy a JKP III. kongresszusának határozatai is mellőzték a jugoszláv állam szétzúzásának koncepcióját, s nem szorgalmazták az egyes délszláv nemzetek kiválását a közös államból. Kimondták ezzel szemben – a Komintern V. kongresszusának határozata értelmében –, hogy a pártnak harcolnia kell a nemzeti elnyomás minden fajtája ellen, s a munkásosztály harcát össze kell kapcsolnia az elnyomott nemzetek és nemzetiségek paraszti rétegeinek harcával. A jugoszláv párt III. kongresszusa egyetértett a Kominternnel a Balkáni Munkás-Paraszt Köztársaságok Föderációja megvalósítására való törekvésben.¹⁹

A JKP III. kongresszusának határozata után 1926-ban megmaradtak az ellentétek a jugoszláv párt és a Komintern között, mert a JKP nem vonta vissza a Komintern által elítélt azon álláspontját, hogy a délszláv állami létrehozása az első világháború után történelmileg haladó volt és a proletár osztályharc érdekeit szolgálta. A Komintern csak az 1926 február–márciusában tartott hatodik plenáris ülésén adott ki konkrétan megfogalmazott jelszót a szocialista Európa egyesült állama, vagy Európa munkás-paraszt köztársaságainak egyesült állama formájában. Ez a határozat azonban arra is utal, hogy a Komintern a szocialista Európa egyesült államai jelszót már 1923-ban jóváhagyta.²⁰ Tény azonban, hogy csak 1926-ban, a Komintern hatodik plenáris ülése után hozták nyilvánosságra a "szocialista Európa egyesült államai" jelszót. Magyarul az Új Március, a párt akkori lapja, 1926. évi 3-4.számában, mintegy mellékesen, a locarnói szerződésről szóló cikkében tájékoztatta olvasóit arról, hogy "a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága most tartott kibővített ülése ... kiadta az európai egyesült tanácsköztársaságok jelszót". A kommunista pártok láthatóan nem akarták különösebben felhívni a figyelmet a jelszóra, amely a Komintern nézete szerint az európai országok győzelmes proletárforradalmainak eredményeként létrejövő szocialista köztársaságok államközi kapcsolatának realizálását jelentette volna.²¹

A Kommunista Internacionálé ezek után – anélkül, hogy a szocialista országok államformájára vonatkozó javaslatában előre tudott volna jutni – az 1928. augusztus–szeptemberi VI. kongresszusán elfogadott programjában megerősítette ebben a kérdésben a húszas évek elején – Lenin vezetésével – kialakított álláspontját. A Komintern programjának IV. fejezete, amely "A kapitalizmustól a szocializmusig vezető átmeneti idő és a proletariátus diktatúrája" címet viseli, a szocialista államok föderatív szövetségéről a következőket mondja: "A proletariátus világdiktatúrája a leginkább szükséges és döntő jelentőségű előfeltétele annak, hogy a kapitalista gazdasági rendszer szocialistává alakuljon át. Ez a diktatúra csak akkor valósulhat meg, ha előbb a szocializmus már egyes országokban vagy országcsoportokban győzedelmeskedett, és ha az újonnan keletkezett proletárköztársaságok a

már meglévőkkel föderatív szövetségre lépnek, ha az ilyen föderatív egyesülések hálózata növekszik, és az imperialista járom alól felszabaduló gyarmatokat is magába olvasztja, és ha az ilyen köztársaságok föderációja végül is a s z o c i a l i s t a t a n á c s k ö z t á r s a s á g o k v i l á g s z ö v e t s é g é v é válik, amely megvalósítja az emberiség egyesülését az államilag szervezett nemzetközi proletariátus hegemoniája alatt."

1928 után, s a Komintern VII. kongresszusa előtti időben a Komintern Végrehajtó Bizottsága XIII. plenáris ülése 1933-ban "A fasizmus, a háborús veszély és a kommunista pártok feladatai" napirendi pont keretében – még egyszer tézisekben – foglalkozott a kommunista pártok előtt a nemzeti kérdésben álló feladatokkal. Ekkori határozatában azonban gyakorlatilag semmi mást nem tudott mondani a pártok feladatairól, mint, hogy "széles körben népszerűsíteniük kell a nemzeti kérdésnek a Szovjetunióban történt megoldását, és azokat a hatalmas gazdasági, szociális és kulturális eredményeket, amelyeket az októberi forradalom által felszabadított népek elértek."²³

A nemzeti kérdéssel kapcsolatban – 1933 decemberében a Komintern Végrehajtó Bizottsága XIII. plenáris ülésén – elfogadott tézisszerű határozat semmilyen jelentős változást nem hozott. 1933-ban beszüntette tevékenységét az. 1920-tól (szociáldemokrata pártszövetségeként már 1910 óta)fennálló Balkáni Kommunista Föderáció nevű pártszövetség, s ezzel együtt megszűnt a francia, a német és a balkáni nyelveken megjelent La Fédération Balcanique című újság,a balkáni államföderáció eszméjének népszerűsítője.

A továbbiakban a Komintern történelmi jelentőségű VII. kongresszusán kereshetünk olyan eseményeket, amelyek lényeges módosulást eredményezhettek a kommunista pártok nemzeti politikájában és a föderációhoz való viszonyában. Azt kell megnéznünk, hogy a VII. kongresszuson hogyan beszéltek – vagy nem beszéltek – a nemzeti kérdéstről és a föderációról, s hogy mindez hogyan mutatkozott meg később egyes kommunista pártok politikájában. Annyi bizonyos, hogy a nemzeti kérdéstről, s különösen a nemzetek föderatív szövetségéről a régebben megszokott módon a VII. kongresszuson nem esett szó. Annál többen beszéltek a fasizmus elleni harc nemzeti feladatairól. Arról is különösen olyan módon, ahogyan Georgi Dimitrov beszédének "A fasizmus elleni harcnak konkrétan kell lennie" című fejezetében szólt. Legjellegzetesebb mondanivalója itt a következő volt: "Minden országban meg kell vizsgálni, tanulmányozni kell, meg kell találni a fasizmusban azt, ami benne nemzeti sajátosság, nemzeti különlegesség, és ennek megfelelően kell kijelölni a fasizmus elleni harc hathatós módszereit és formáit."²⁴ Dimitrov beszámolója mellett még Togliatti beszámolójának egyes részei, s ennél is részletesebb, összevontabb formában, határozottabb megfogalmazásban a két beszámolóval kapcsolatban elfogadott határozatok tekinthetők a Komintern VII. kongresszusának anyagaiból olyan jellegűnek, amelyeknek hatásuk lehetett a kommunista pártok nemzeti politikájának további alakítására. A Georgi Dimitrov beszámolójával kapcsolatban elfogadott kongresszusi határozatnak az a része, amely felhívja a kommunista pártok figyelmét a fasizmus elleni rendszeres ideológiai harc szükségességére, kétségkívül igen erős hatást gyakorolhatott a pártok nemzeti kérdésben kifejtett tevékenységére és ezzel kapcsolatos felfogására. "A fasizmus offenzívája és a Komintern feladatai a munkásosztály egységéért, a fasizmus ellen vívott harcban" című kongresszusi határozat IV. fejezetéről van szó, amelynek címe: "A kommunisták feladatai az antifasiszta mozgalom egyes frontszakaszain". Bevezetőben a fejezet a következőket mondja: "A kongresszus a legkomolyabban felhívja a figyelmet a f a s i z m u s e l l e n i rendszeres i d e o l ó g i a i harc szükségességére. Tekintettel arra, hogy a fasiszta ideológia legfőbb, legveszélyesebb formája a s o v i n i z m u s, le kell leplezni a tömegek előtt, hogy a fasiszta burzsoázia az általános nemzeti érdekek védelmének ürügye alatt a saját népe

elnyomásának és kizsákmányolásának osztálypolitikáját, valamint más népek kirablásának és leigázásának politikáját valósítja meg." E bevezető után következik egy felhívás, amely nemzeti kérdésben máris határozott harcos fellépést követel "a munkásosztálytól", szemben a párttagoknak a nemzeti kérdésben addig gyakran közönyös magatartásával. "Meg kell mutatni – mondja ez a felhívás –, hogy a munkásosztály, amely küzd mindenfajta szolgátság és nemzeti elnyomás ellen, egyetlen igaz harcosa a nép nemzeti szabadsága és függetlensége ügyének." A határozat azonnal konkrét tennivalót is ad, hol kell megváltoztatni az addigi gyakorlatot: "A kommunistáknak minden eszközzel harcolniuk kell a nép történelmének fasiszta meghamisítása ellen, és mindent meg kell tenniük, hogy igazi lenini–sztálini szellemben, történelmileg helyesen világítsák meg a dolgozó tömegek előtt saját népük múltját, hogy jelenlegi harcukat összekapcsolják a múlt forradalmi hagyományaival." S a következő mondatban a határozat még a nemzeti érzés tekintetében is megfelelő magatartást kér számon a kommunistáktól, amikor ezt írja: "A kongresszus óva int a nemzeti függetlenség és a széles néptömegek nemzeti érzésének kérdésében bármiféle lebecsülő magatartástól – amely a fasiszmus számára megkönnyíti sovíniszta mozgalmainak kiszélesítését (Saar-vidék, Csehszlovákia német területei stb.) –, és követeli a lenini–sztálini nemzeti politika helyes és konkrét alkalmazását." A fejezet utolsó mondatában, mivel a kongresszus nyilván tisztában volt a veszélyekkel, még egyszer figyelmeztetett azokra: "A kommunisták, akik a burzsoá nacionalizmus minden válfajának engesztelhetetlen elvi ellenségei, egyáltalán nem hívei a nemzeti kérdésben megnyilvánuló nihilizmusnak, annak, hogy saját népük sorsával szemben lebecsülő magatartást tanúsítanak."²⁵

A Dimitrov beszámolójával kapcsolatos határozat egyetlen fejezete tehát a következő nemzeti, hazafias feladatokat jelölte ki a kommunistáknak: megmutatni, hogy a munkásosztály a nemzeti szabadság és függetlenség ügyének egyetlen harcosa; történelmileg helyesen megvilágítani a dolgozó tömegek előtt saját népük múltját; jelenlegi harcukat kapcsolják össze a múlt forradalmi hagyományaival; óvakodni a nemzeti kérdés bármiféle lebecsülésétől; követeli a "lenini–sztálini" nemzeti politika helyes és konkrét alkalmazását.

A Komintern VII. kongresszusának anyagai között egy másik olyan hely, amely valószínűleg erősen hatott a pártoknak a nemzeti kérdésben megnyilvánuló álláspontjára, a Togliatti (Ercoli) beszámolójához "A Kommunista Internacionálé feladatai az imperialisták által előkészített új világháborúval kapcsolatban" címmel elfogadott határozata 6.pontja volt. A határozatnak ez a része "Harc a nemzeti felszabadításért, és a nemzeti felszabadító háborúk támogatása" címet viselte. Ez a fejezet a következőket mondta: "Ha egy gyenge államot támadás ér egy vagy több imperialista nagyhatalom részéről, amelyek meg akarják semmisíteni nemzeti függetlenségét és nemzeti egységét, vagy fel akarják osztani területét, mint például a történelemben Lengyelország felosztásakor megesett, akkor az ilyen ország nemzeti burzsoáziájának a támadás elhárítását szolgáló háborúja felszabadító háború jellegét öltheti, s ebbe az illető ország munkásosztályának és kommunistáinak be kell kapcsolódniuk. Az ilyen országban a kommunistáknak az a feladatuk, hogy miközben engesztelhetetlen harcot folytatnak a munkások, a dolgozó parasztok és a nemzeti kisebbségek gazdasági és politikai pozícióinak biztosításáért, egyszersmind a nemzeti függetlenségért harcolók első soraiba lépjenek, vigyék végig a felszabadító háborút, s ne engedjék, hogy saját burzsoáziájuk saját országa érdekének rovására alkuba bocsátkozzék a támadó hatalmakkal."²⁶ Az Ercoli-beszámolóval kapcsolatos határozatnak idézett fejezete már azt követeli a kommunistáktól, szálljanak harcba az esetleges támadás ellen a polgári államért, s nemzeti függetlenségért, s azt a burzsoázia esetleges akarata ellenére is védjék meg.

Közvetlenül a VII. kongresszus utáni átmeneti időben, amíg saját nemzeti politikáját nem minden párt alakíthatta ki, a Komintern apparátusa, illetve az adott pártnak a Komintern apparátusában dolgozó munkatársai – jelek szerint – azonos javaslatokat tettek a nemzeti pártvezetőségeknek. Azt javasolták, hogy egyszerűen a nemzeti önrendelkezést tegyék nemzeti politikájuk alapjává. A KMP-nek a Komintern VII. kongresszusa idején működött Központi Bizottságát a Komintern 1936. májusában elmozdította, mert bizalmatlanná vált iránta. Ennek a Központi Bizottságnak a VII. kongresszus irányvonalának érvényesítésével kapcsolatban való bizonytalanságára mutat, hogy – amint már említettem – 1935. december 31-én még mindig a proletárrevízió, a trianoni rablóbéke megsemmisítésének jelszavát adta ki. Még ekkor is azt hirdette, hogy a magyar népnek a nemzeti önrendelkezést Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia dolgozóinak segítségével kell megvalósítania, amikor pedig – amint később látni is fogjuk – például a JKP vezetői már a jugoszláv egység megőrzésének lehetőségéről beszéltek. Az elmozdított pártvezetőség helyébe a KMP munkájának irányítására Szántó Zoltán vezetésével Ideiglenes Titkárságot bízta meg, amely Prágában működött. A Szántó Zoltán-féle megbízott vezetőség feladatává tette a Komintern VII. kongresszusának irányvonalát érvényesíteni a magyarországi párt tevékenységében, és előkészíteni a pártkonferenciát, amelyen új Központi Bizottságot választanak.²⁷

Az új Központi Bizottság választására irányuló feladat teljesítését az események nem engedték meg. Az ideiglenes Központi Bizottság funkcióját teljesítő Titkárság azonban már 1936. június 23-án határozatot hozott a Komintern VII. kongresszusa téziseinek magyarországi alkalmazásáról. E határozat szerint a párt feladata megmagyarázni a magyar néptömegeknek, hogy a magyar kormány politikája, amelynek célja a trianoni békeszerződés erőszakos, katonai revíziója, háborúhoz vezet, és ezzel fenyegeti a magyar nemzet függetlenségét. Az erőszakos revíziós törekvással az Ideiglenes Titkárság az eddigtől eltérően nem osztályharcos, forradalmi revíziós jelszót állított szembe, hanem kimondta, hogy "csakis a békéért vívott harc, az európai békeszerető erőkkel való együttműködés útján vívhatja ki a magyar nép a trianoni békeszerződés felülvizsgálását és az e szerződés okozta igazságtalanságok jóvátételét".²⁸ A KMP előbbi, lényegében a Komintern VII. kongresszusáig érvényes nemzetiségpolitikai vonalát a Komintern Végrehajtó Bizottsága Titkárságának a magyarországi párt soron következő feladatairól 1937. március 13-án hozott határozata szüntette meg végérvényesen és formálisan is.

A titkárság 1937. évi, nemzetiségi kérdésre vonatkozó határozata azt mondotta, hogy az adott időben a trianoni békeszerződés revíziójának jelszava a német és olasz fasiszmusnak segít abban, hogy Magyarországot bekapcsolja háborús terveibe. Ezért "a régi forradalmi revízió vagy proletárrevízió jelszavát nem kell többé alkalmazni". A KMP-nek le kell lepleznie a fasiszta nagyhatalmak barátságának hazug voltát, és a tömegek számára világossá kell tennie, hogy a trianoni szerződéssel okozott igazságtalanságot csak a demokrácia és a béke összes európai erőivel együttműködve lehet felszámolni. "A revízió jelszavával – amely felhívás agresszív háborúra – a népek önrendelkezési jogának jelszavát kell szembeállítani" – mondja a Komintern titkárságának 1937.évi határozata, amely külön hangsúlyozza, hogy a magyar kisebbség gazdasági és kulturális érdekeit a továbbiakban erőteljesen kell képviselni.²⁹

A Komintern nemzetiségpolitikai javaslatai, valamint a KMP 1936. és 1937.évi nemzetiségi határozata semmi olyat nem tartalmaztak, ami az új helyzetben az előző célkitűzések helyébe új, pozitív tartalmat adhatott volna a párt nemzetiségpolitikájának. A békéért vívott általános harc feladata ugyan látszatra nagyon komoly pártfeladatot jelentett. De csak látszatra, mert – az adott időben, és a titkárság által javasoltak szerint – a népek önrendelkezésének általános jelszava, nem jelentett használható politikai fegyvert a párt számára.

Ezt ugyanis nem lehetett eredményesen szembeállítani a hivatalos revíziós politikával olyan időben, amikor az 1938–1941 között egymás után használhatott fel olyan hatásos érveket, mint a fasiszta nagyhatalmak segítségével – eleinte még Anglia, és Franciaország hozzájárulásával is – megvalósított részleges revízió sikerei. A magyar kommunisták viszont ugyanebben az időben lemondtak a szomszédos országokban élő magyarság és a Magyarországon élő magyarok egyesítésére való törekvésről minden formában, még a Komintern által addig hirdetett módszer népszerűsítésével is, amely szerint a kommunisták a szomszédos kis államok föderatív államszövetségének megvalósítására törekednek, s így legalább ébren tarthatták volna a föderáció valamikori megvalósításának reményét. A titkárság 1937-es határozata arról sem beszélt, hogy a KMP-nek miért kellett az ismertetett módon megváltoztatnia nemzetiségi politikáját. Ebben a határozatban nem volt semmi olyasmi, ami választ adna az általunk felvetett kérdésre, különösen arra, hogy a Komintern miért hagyott fel teljesen a föderatív államszövetséggel – nevezetesen a szovjet példa – népszerűsítésével.

Most pedig nézzük a Komintern és a Jugoszláv Kommunista Párt nemzeti kérdésben kialakult konfliktusának folytatását. Nemcsak azért, mert az a Komintern VII. kongresszusának idejében is látható volt, hanem mert a VII. kongresszus utáni kommunista politikát – a bevezetőben jelzett módon – csak az egyes pártok politikájának megvizsgálásával ismerhetjük meg. Továbbá a KMP és a JKP nemzetiségi politikája és a politizálás módja olyannyira különbözött egymástól, hogy azt a tisztánlátás érdekében helyesnek látszik egymással összehasonlítva vizsgálnunk. A JKP a Kominternnek a Szerbek, Horvátok és Szlovénok Királyságáról kialakított negatív értékelését és a Párizs-környéki békerendszer szétzúzását célzó irányvonalát a jugoszláv állam vonatkozásában csak 1928 október-novemberében megtartott IV. kongresszusán tette magáévá. A IV. kongresszus határozata kimondta, hogy a néptömegek jelenleg elszakadásra és független államaik létrehozására törekszenek, és élni szeretnének "kiválásra való jogukkal és a nemzeti elnyomás elleni fegyveres felkeléssel". Következőleg a párt "minden előfeltétel vagy fenntartás nélkül harcolni fog Horvátország, Crna Gora, Macedónia és Szlovénia függetlenségéért: szolidaritást vállal a Koszovói Bizottság képviselte albán nemzeti mozgalommal", és felszólítja a munkásosztályt, hogy támogassa az albán nemzet harcát a független és egyesült Albániáért. Elismerték az észak-vajdasági magyar nemzeti kisebbség elszakadási jogát, de hangsúlyozták, hogy azt csupán Jugoszlávia többi elnyomott nemzete munkásainak és parasztjainak közös harca révén érheti el.³⁰ Amint a későbbi eseményekből kiderült, a Komintern Jugoszlávia szétzúzására irányuló álláspontjának elfogadása nem bizonyult tartósnak. A jugoszláv párt a Komintern VII. kongresszusával kialakult helyzetben eltért a JKP IV. kongresszusán kimondott határozattól, sőt részben már előbb is megtette azt.

Amikor a Komintern a fokozódó fasiszta veszély miatt a kommunista taktika megváltoztatását készítette elő, ezzel kapcsolatban a jugoszláv párt az első adódó alkalommal újból napirendre tűzte a nemzeti kérdést is. A JKP 1935. június 9-10-én a dalmáciai Splitben kibővített központi bizottsági ülést tartott, azzal a feladattal, hogy az ún. Népi Szabadság Frontja irányvonalát megvitassa. Ennek keretében megbeszélték a Jugoszlávia legnagyobb problémáját jelentő nemzeti kérdést is. Igyekeztek olyan megoldást találni, amely magába foglalja azt, ami a nemzeti önrendelkezési jog elvében a jugoszláv egységet védelmezők számára is elfogadható, de fenntartja az elszakadás lehetőségét, az önrendelkezés követelését is. A plenáris ülés végül is kimondta, hogy az önrendelkezésnek nem kell feltétlenül az államtól való elszakadást jelentenie; a nemzeti kérdés a jugoszláv államközösségen belül, annak szétzúzása nélkül is megoldható. Erősödött a JKP-ban az a nézet, hogy a nagyszerb hegemonia megdöntéséhez, a jugoszláv nemzetek egyenjogúságához és függetlenségük megvalósításához az egységes jugoszláv államon

belül is vezethet út.³¹

A Komintern VII. kongresszusa kedvező lehetőséget nyújtott a jugoszláv pártvezetőség számára, hogy az antifasiszta népfront kiépítésével egyidőben – a jugoszláv nemzeti kérdésében – régebbi, a Komintern nézetével szembeni álláspontját érvényesítse, azt építse tovább. A jugoszláv párt vezetőinek már 1936 augusztusában lehetőségük nyílt egyértelmű, saját nemzeti politikai határozat meghozatalára. Akkor a Kominternben megjelentek a vezető jugoszláv pártmunkások, hogy a Komintern VII. kongresszusával összhangban lévő határozatot hozzanak a párt feladatairól. Ezen a tanácskozáson a párt régi vezetői mellett részt vettek a későbbi pártvezetés egyes kiemelkedő tagjai, így Josip Broz Tito és Edvard Kardelj is. A tanácskozás határozatáról ellentmondásosak az adataink. A "Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije" 1963.évi kiadása szerint a tanácskozás 1-936 júniusában ült össze és a következőket határozta: "A JKP ellenzi a jelenlegi jugoszláv államterület szétfűzését, mert azt akarja, hogy a jugoszláv államot békés úton, a nemzeti egyenjogúság alapján rendezzék át. A jelen viszonyok között az elnyomott nemzetek elszakadásáért folytatott mozgalom csak a fasiszta ellenség és háborús céljai javára szolgálja."³² Az 1985-ös kiadású "Istorija Saveza komunista jugoslavije" szerint viszont a jugoszláv pártvezetők 1936.évi nyári moszkvai tanácskozása augusztusban ült össze, de nem idéz szó szerint a határozatból, hanem arról ír, hogy abban különösen hangsúlyozták, hogy a JKP-nak még határozottabban Jugoszlávia szétfűzése ellen, valamint népeinek egyenjogúságáért, a demokratikus, föderatív jugoszláv köztársaságért kell fellépnie.³³

Fel kell figyelni arra, hogy annak a jugoszláv pártnak volt az imént ismertetett konfliktusa és 1936.évi határozata, amelynek pedig az alapkérdésben – a nemzetek föderatív szövetkezése kérdésében – véleménye nem különbözött az 1935 vagy az 1928 előtti Komintern-koncepciótól. Az ismertetett események fényében megmutatkozik, hogy mennyit érhetett valójában a KMP proletárrevíziós agitációja, amely arra hivatkozott, hogy a szomszédos országok pártjai harcolnak saját államuk szétfűzéséért és az ott élő magyar kisebbség elszakadásáért. A KMP és a JKP nemzetiségi politikáját és a két párt stratégiáját összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy alapvető különbség volt a Komintern álláspontjának fegyelmezett elfogadása és a saját álláspontot érvényesítő nemzetiségi politika között. Mindazonáltal – amennyiben a két párt második világháború alatti és utáni nemzetiségi politikájáról és annak eredményeiről is le akarnánk vonni következtetéseket – figyelembe kell vennünk, hogy a két párt ereje és lehetőségei oly mértékben különböztek egymástól, hogy ezek döntő módon befolyásolták nemzetiségi politikájukat.

Visszatérve a föderáció kérdésére, a Komintern nyilván azért hagyott fel VII. kongresszusának idején proletárrevízióval agitálni a versailles-i békerendszer szétfűzéséért, mert már korábban meggyőződött arról, amit jugoszláv pártvezetők moszkvai tanácskozásukon mondtak ki, hogy "a jelen viszonyok között az elnyomott nemzetek elszakadásáért folytatott mozgalom csak a fasiszta ellenség és háborús céljai javára szolgálja". Igaz, hogy egy ilyen magyarázat még mindig nem ad kielégítő választ arra a kérdésre, hogy miért kellett a pártoknak teljesen megszüntetniük a nemzetközi föderatív államszövetség népszerűsítését. A föderatív államszövetség érdekében folytatott kommunista agitációnak a Komintern VII. kongresszusa után való megszüntetését különösen akkor tekinthetjük problematikusnak, ha figyelembe vesszük, hogy nem sokkal a II. világháború befejezése után az előzőleg egymás ellen harcoló Jugoszlávia és Bulgária (Tito és Dimitrov) az államaik között létesítendő föderatív szövetség előkészítését kezdte meg. Ugyanakkor más kommunista pártok is rokonszenvvel foglalkoztak az államszövetség megvalósításának lehetőségével. A Magyar Kommunista Párt például 1945 őszén Magyarország újjáépítésének hároméves tervében felvetette "a Kossuth-i ideál, a Duna-föderáció

útja egyengetésének" gondolatát.³⁴

A második világháború után újjáéledt föderatív próbálkozások nem valósultak meg; mint ahogy a föderáció népszerűsítése is abbamaradt. Mindennek okát az érintett országok történetírása nem ismertette és nem dokumentálta. Az sem világos, miért maradt abba az első világháború után és a húszas években a kommunisták által is népszerűsített föderáció eszméjének kutatása. Talán eljött az ideje foglalkozni ezzel az – úgy látszik, tabuvá vált – témával.

Jegyzetek

1. Beszéd a Munkás- és Katonaküldöttek I. Összoroszországi Kongresszusán az Ideiglenes Kormányhoz való viszonyról. = Lenin összes művei (a továbbiakban LÖM). 32.köt. 270-271.p.
2. I.m. 35. köt. 219.p.
3. Kommuniszticeszkij Internacional v dokumentah. 1919-1932. Pod red. Bela Kuna. Moszkva, 1933. 56-57.p.
4. I.m. 66.p.
5. Lásd erről a kérdésről bővebben "A magyar kommunisták és a nemzetiségi kérdés" c. könyvben a Tanácsköztársaságról szóló fejezetet.
6. LÖM 40.köt. 39-40.p.
7. A nemzeti és gyarmati kérdésről szóló tézisek első változása. = I.m.: 41 köt. 157-163.p. A téziseket a II. kongresszuson határozattá emelt formában ld.: KI v dokumentah. = I.m. 126-130.p. ; és Vtoroj kongressz Komintern. Moszkva, 1934. 491-495.p.
- B. Az autonomizálás tervezete körüli vita, s a végleges határozattervezet szövege megtalálható LÖM 45.köt. 138. lábjegyzetében. 540-544.p.
9. A nemzetiségek, illetve az "autonomizálás" kérdéséhez. = I.m.: 45.köt. 355-361.p.
10. Ld. Pjatij vszemirnij kongressz Kommuniszticeszkovo Internacionala. Szte-nograficeszkij otcsjot. II. Moszkva -Leningrad, 1925. 123-313.p.
11. I.m. 123-131.p.
12. Révai József: Trianon–Genf–Moszkva. = Új március, 1925. 7-8., 41-46.p.
13. Párttörténeti Intézet. Archívum, 500.f. 2/503. 40.p.
14. Pjatij vszemirnij kongressz Kommuniszticeszkovo Internacionala. Sztenograficeszkij otcsjot. I. Moszkva - Leningrad, 1925. 628-631.p. ; II. 131.p.
15. Plevza, Viliam: A CSKP nemzetiségi politikája. Bratislava, 1983. 125-126.p. ; Přehled dejin KSČ. Praha, 1976. 121-122.p.
16. Pjatij vszemirnij kongressz Kommuniszticeszkovo Internacionala. Sztenografi-cseszkij otcsjot. I. Moszkva-Leningrad, 1925. 665.p.
17. Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije. Beograd, 1963. 45.p.
18. Istorija Saveza komunista Jugoslavije. Beograd, 1985. 101-102.p.
19. Isorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije. II. Beograd, 1949. 110-112.; 430-436.p.
20. Kommuniszticeszkij Internacionál v dokumentah. 1919–1932. Pod red. Bela Kuna. Moszkva, 1933. 347.p.
21. I.m. 547.p. ; Új Március, 1926. 3-4., 174-175.p.
22. A Kommunista Internacionálé 1928 augusztus-szeptemberében megtartott hatodik kongresszusán elfogadott programját ld. oroszul: Kommuniszticeszkij Internacional v dokumentah. 1919-1932. Pod red. Bela Kuna. Moszkva, 1933. 1-46.p., A Komintern programjának magyar fordítása megtalálható a "Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. Budapest, 1975." c. kötet 283-337.p. Az általam idézett rész a magyar

- kiadvány 302. oldalán van. Ezt azonban kénytelen voltam az orosz szöveg 18. oldalán található résszel – mint valószínűleg az eredetinek inkább megfelelővel összevetni –, miután a magyar fordító az itt lényeges "föderáció, föderatív" kifejezéseket nem megfelelően, hanem az orosz-magyar szótár által szintén elfogadott "szövetséggel" fordította. Miután a Komintern programját eddig csak a magyar szöveg alapján kutattam, úgy hittem, hogy az már a program készítése idején szakított a föderáció koncepciójával. A program eredeti orosz szövegének figyelembevétele szerint azonban nem így történt. Ezek szerint téves volt "A magyar kommunisták és a nemzetiségi kérdés" (Budapest, 1985.) című könyvemben az az állítás (178. oldal), hogy "A Kommunista Internacionálé programjában a nemzeti kérdés föderációval való megoldásának – korábban egyértelmű – vonala is megszakad,"
- 23 . A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. Budapest, 1975. 404-405.p
 - 24 . A munkásosztály a fasizmus ellen. Dimitrov zárószava a napirend 2. pontjához, a Kommunista Internacionálé VII. világkongresszusán. Moszkva – Leningrád, 1935. A Szovjetunióban élő külföldi munkások kiadvállalata. 166.p.
 - 25 . A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. Budapest, 1975. 426.p.
 - 26 . I. m. 435-456.p.
 - 27 . A magyar forradalmi munkásmozgalom története. Budapest, 1974. 329.p.
 - 28 . PI Archívum, 500. f. 2/583.
 - 29 . PI Archívum, 500.f. 4/5. 4.p. (Német nyelven)
 - 30 . Istoriskij arhiv Komunističke partije Jugoslavije. II. Beograd, 1949. 152-156.p.
 - 31 . Pregled istorije Saveza Komunista Jugoslavije. Beograd, 1963. 200-201.p.
 - 32 . I.m. 218-219.p., Klopčic, France: A népfrontpolitika előzményei Jugoszláviában 1928-1936. = A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa. Szerk. Harsá-nyi Iván, Jemnitz János, Székely Gábor. Budapest, 1985.
 - 33 . Istorija Saveza komunista Jugoslavije. Beograd, 1985. 145-146.p.
 - 34 . Magyarország újjáépítésének hároméves terve. = Szabad Nép, 1945. szept. 25.

SUMMARY

László Kővágó: The Communist International and the federation

The examination of the national conception of the communist parties, the Communist International and also the question of the federation have timely political relevances. It is always very -important for the communist parties to have an understanding of their earlier national policy and of the value of their own experiences. Lenin imagines the federation as "a voluntary association of the nations" and for him it is just a transitional stage on the way to total unity. He often deals with this problem, urging patience and caution in the solution. The 2nd Congress of the Communist International took a stand on the federational constitutional form, but did not use it as a general European slogan, perhaps because not all the parties had the same opinion on this question. The nationality policy, the federational plans of the Hungarian Soviet Republic were sympathetic to the popular thinking of the Danube valley states. Later the federational plans were not unfamiliar to the Hungarian Communist Party also, because it was guaranteed that the nationalities living in the neighbouring states should realize their right to self-government.

As Fascism gained ground, the Communist International found both the thought of federation and the plan of a proletar revision ill-timed, because they were afraid that a movement for national-nationality separation could serve the aims of the Fascist party. From time to time

during the war the federational conception reappeared, however, since then this problem has been almost totally neglected, and the party historiography and the individual national historiographies do not deal with the question at all.

BETHLEN KONCEPCIÓJA A FÜGGETLEN VAGY AUTONÓM ERDÉLYRŐL

ROMSICS IGNÁC

1918 előtt gróf Bethlen István azok közé a magyar politikusok közé tartozott, akik nemcsak Erdély államjogi hovatartozásának a felvetését tartották megengedhetetlennek, hanem a magyarság erdélyi szupremáciájának, s ezen belül a magyar arisztokrácia és birtokos nemesség vezető szerepének a fenntartásához is maradéktalanul ragaszkodtak. Beksics Gusztáv, Bartha Miklós és Bánffy Dezső örökébe lépve, az 1910-es évek elejétől annak a szellemi áramlatnak és politikai irányzatnak volt az egyik vezéregyénisége, amely a magyar nemzetiségpolitika mindenféle demokratizálásával szembefordult, sőt, a történeti magyar állam egységét veszélyeztető román irredentizmus kifejlődését érzékelve, a liberális szellemű 1868-as nemzetiségi törvény fölött is visszamenőleges kritikát gyakorolt. A magyar nemzetiségpolitika feladatát Bethlen egészen 1918 őszéig nem a kollektív nemzetiségi jogok vagy – nemzetiségre való tekintet nélkül – az állampolgári jogok kiterjesztésében, hanem az erdélyi románság további gazdasági térnyerésének a megakadályozásában és politikai önszerveződési lehetőségeinek a korlátozásában, valamint az ottani magyarság gazdasági, szociális és kulturális pozícióinak a megerősítésében látta.¹

A háború elvesztésével és a Monarchia felbomlásával ez az erdélyi magyar politika teljes mértékben talajtalanná és minden szempontból tarthatatlanná vált. Ezt Bethlennek is tudomásul kellett vennie. Mint vérbeli homo politicus ezért az összeomlással egyidejűleg, szinte egyik napról a másikra feladta közel kétévtizedes nemzetiségpolitikai koncepcióját, és fokozatosan közeledett az autonóm vagy független Erdély gondolatához. Ez a koncepciómódosítás – szoros kapcsolatban az 1918 ősze és 1919 ősze között gyorsan változó (és magyar szempontból gyorsan romló) nemzetközi körülményekkel – három szakaszban következett be nála.

Első lépésként Károlyi Mihály és Jászi Oszkár demokratikus, ám a történeti magyar állam egységének keretén belül maradó elképzeléséhez, rendezési tervéhez közeledett. 1918 nyarán még régi meggyőződéseit hangoztatta. Szeptember végén, Bulgária kapitulációjának napjaiban azonban már úgy látta, hogy "... ilyen rossz katonai és külpolitikai helyzet mellett a régi alapon nem lehet szilárdan kitartani, és kényszerülve lesz a magyarság valami engedményt tenni a nemzetiségek javára."² Október elején, az Erdélyi Szövetség utolsó ülésén hozzájárult az etnikumok szerint kikerekítendő megyék kétnyelvűségének kötelezővé tételéhez, a felekezeti iskolák "messzemenő tanügyi önkormányzatának" bevezetéséhez, sőt nemzetiségi államtitkárságok és minisztérium szervezéséhez is. A magyarság megerősítéséről, amit korábban mindig követelt, ezen az értekezleten már szó sem esett; az erdélyi románság egyházi, közművelődési, gazdasági és közigazgatási önkormányzatának a kiépítése, illetve továbbfejlesztése viszont nagy nyomatókkal szerepelt.³ A magyarországi és erdélyi románok Aradon működő Nemzeti Tanácsa november 9-i kiáltványának megjelenése után, amely azt követelte, hogy az ország románok lakta 26 vármegyéje helyeztessék a Nagyszebenben megalakítandó erdélyi román nemzeti kormány szuverenitása alá, ennél is tovább ment. November 11-én egy budapesti politikai megbeszélésen Bethlen támogatta Jászi Oszkár nemzetiségügyi miniszter demokratikus rendezési elképzelését, amelynek lényege a nyelvhatárokat követő kantonális autonómiák kialakítása lett volna Erdélyben. "Maga Bethlen István gróf is – emlékezett e megbeszélésre utóbb Jászi – nyíltan kifejezte azt a véleményét, hogy ő is az adott körülmények között az általam javasolt kibontakozási tervezetet az elérhető

optimumnak tekinti."⁴

Második gondolati lépcsőnek a székely köztársaság terve és – ezzel összefüggésben – a történeti ország egységéről való lemondás, illetve ennek kényszerű tudomásulvétele tekinthető. Ez először Jászi aradi tárgyalásainak kudarca (1918. nov. 14.), illetve az 1918. november 13-i belgrádi katonai konvenció (ennek értelmében antant és román haderő szállhatta meg a Szamos felső folyásától és a Marostól keletre, valamint a Marostól délre eső erdélyi területeket, tehát a döntően románok lakta Dél-Erdély mellett a színmagyar Székelyföldet is) aláírása után merült fel magyar politikai körökben. Lényege az volt, hogy ha a békekonferencia nem fogadná el Magyarország integritását (Horvátország nélkül), az erdélyi magyarság a wilsoni elvekre hivatkozva követelje magának az önrendelkezési jogot, a kompakt egységben élő 600 ezres székelyföldi magyarság pedig kiáltta ki a "minden államtól független szuverén székely köztársaságot". Ez a terv legelőször a budapesti Székely Nemzeti Tanács november 17-i nagygyűlésén fogalmazódott meg.⁵ Ezzel egyidőben azonban Bethlen és más erdélyi politikusok is fontolóra vették ezt a lehetőséget. Bethlen kezdeményezte például a november 28-i marosvásárhelyi székely nagygyűlést, amelynek feladata a tervek szerint egy Erdélyi Székely Nemzeti Tanács megalakítása és az lett volna, hogy "... a wilsoni elv alapján megvesse fundamentumát egy önálló, független székely köztársaságnak".⁶ Különböző és itt nem részletezhető okok miatt Marosvásárhelyen – noha a nagygyűlést 28-án megtartották –, erre végül is nem került sor. A székely köztársaság terve egyes körökben ettől függetlenül tovább élt (az utolsó általunk ismert ilyen tervezet 1919. áprilisi keltezésű), és mind Bethlen, mind mások elképzeléseiben csak 1919 tavaszától–nyaratól került helyére a független vagy autonóm Erdély gondolata. A külső feltételek változásával való összefüggés ebben az esetben is nyilvánvaló, hiszen az 1919. március 20-i Vix-jegyzékből már sejteni, az 1919. június 13-i Clemenceau-jegyzékből pedig már pontosan tudni lehetett, hogy Magyarország nemcsak a Marostól keletre és délre fekvő területeket fogja elveszteni, hanem egész Erdélyt, sőt ezen túlmenően a Királyhágón inneni, ún. partiumi részeket is.

Az önálló erdélyi állam vagy a román állam keretein belül autonómiát élvező Erdély gondolatával ismereteink szerint először Gyárfás Elemér, Kis-Küküllő megye főispánja, majd a forradalom alatt az ottani nemzeti tanács elnöke jelentkezett 1919. március 24-én. Memoranduma (Az erdélyi három nemzet uniójának alapelvei) "a magyar, a román és a szász nemzet közös nagy érdekeiből" és a történeti Erdély 1526-ig visszanyúló autonóm fejlődéséből, az erdélyi önkormányzat történeti hagyományaiból indult ki. Erre hivatkozva a tervezet javaslatot tett egy, a három erdélyi nemzet képviselőiből álló kormányzótanács megalakítására és külön erdélyi országgyűlés megválasztására. Erdély pontos határaitól, államjogi státusáról és más fontos kérdésekről ez az országgyűlés lett volna hivatva dönteni. Gyárfás Elemér Emil Hațieganu erdélyi román miniszterhez juttatta el memorandumát. Választ azonban sem tőle, sem a nagyszebeni román Consiliul Dirigent-től nem kapott.⁸

Mintegy két hónap múlva, 1919 májusában egy másik magyar memorandum is a bukaresti és erdélyi román vezetők asztalára került. Ennek szerzője Rugonfalvy Kiss István debreceni egyetemi tanár volt. Rugonfalvy egészen más premisszákból indult ki, mint Gyárfás Elemér. Ő a román és a magyar nemzetet egyaránt fenyegető "szláv veszedelemre" hívta fel a román vezetők figyelmét, amely – mint írta –, a Monarchia összeomlása után különösen fenyegetővé vált. Ebből kiindulva egy román–magyar megegyezés, illetve közös politika szükségessége mellett hozott fel érveket, és javaslatot tett román–magyar perszonálunió létesítésére. Független vagy autonóm Erdélyről ebben a memorandumban közvetlenül nem esett szó. A fogalmazás alapján azonban biztosra vehető, hogy a perszonáluniós gondolatnak ez is részét képezte. Magyarország – írta

például Rugonfalvy – csak abban az esetben követhet román orientációt, "... ha biztos jelei lesznek annak, hogy a román nemzet szerencsésében mérsékelni tudja magát, ha az erdélyi magyarság és a székelység azt a hírt küldheti magyar testvéreinek, hogy a román nemzet nemcsak jóakarója, hanem barátja lett a magyarnak".⁹

Rugonfalvy memoranduma, amelyet egy-két debreceni közéleti személyiség is támogatott, elsősorban az erdélyi román vezetők körében talált visszhangra. Május végi nyilatkozataikban Maniu Gyula (Iuliu Maniu), a nagyszebeni Kormányzótanács elnöke és Mihályi Tivadar (Teodor Mihali), az Erdélyi Román Nemzeti Tanács vezetője egyaránt Románia és Magyarország egymásrataltságát hangoztatták, s ezzel összefüggésben valamiféle perszónáluniót is lehetségesnek tartottak. Míg azonban a magyar fél a perszónáluniótól nyilvánvalóan Románia és Erdély teljes egybeolvasztásának az elnapolását is remélte, a román vezetők ezt a szövetséget, uniót vagy egyszerűen csak közeledést előszeretettel kötötték össze Erdély és a Tiszántúl valamiféle egyesítésének a tervével.¹⁰

1919 nyarán, a Tanácsköztársaság kikiáltása után a Bécsbe menekült Bethlen István és a körülötte gyülekező konzervatív ellenforradalmi politikusok is fontolóra vették egy román–magyar szövetség lehetőségét. Bármennyire is valószínűtlennek látszott, 1919 tavaszáig Bethlen még reménykedett benne, hogy Erdély – legalábbis részben – Magyarországhé maradhat. Áprilisi és májusi jegyzékei, melyeket a győztes hatalmak képviselőinek küldött, még kétségkívül ennek jegyében fogantak. Jegyzékeinek visszhangtalansága, a Tiszántúl román megszállása, s végül a Vix-jegyzékben megjelölt demarkációs vonalat immár végleges politikai határként említő második Clemenceau-jegyzék azonban meggyőzték arról, hogy az antant – kisebb módosulásoktól eltekintve – komolyan veszi az 1916-os bukaresti titkos szerződésben tett ígéretét, s Erdélyt teljes egészében Romániának adja. Ezért, amikor az antant szándéka a második Clemenceau-jegyzékből minden kétséget kizáróan bizonyossá vált, Románia irányába Bethlen szinte azonnal egy új, "baráti" politikát kezdeményezett.

Ezen új politikai irányvonal lényege – Rugonfalvy gondolatmenetéhez hasonlóan –, a szlávellenes román–magyar együttműködés, végső célja pedig egy Románia és Magyarország közötti államszövetség megteremtése volt. A közeledés első jeleként 1919. július elején Bethlen Bukarestbe küldte gróf Csáky Imrét, a későbbi magyar külügyminisztert, hogy a román álláspontot kipuhatolja. A magyar politikusok – jelentette néhány nappal később Allizé, Franciaország bécsi politikai képviselője – "... lehetségesnek tartanak egy – először a közös gazdasági érdekeken alapuló, de később politikai egyezményrel is kiegészülő –, román–magyar közeledést, amely végsősoron a két ország közötti perszónálunióba torkollana".¹¹ Egy másik jelentésében a francia főmegbízott ehhez hozzátette: a Ferdinánd román király koronája alatt egyesülendő román és magyar királyság eszméje különösen Bethlennek "kedves".¹²

Ha az államszövetség tervére, amelyet – a gazdasági és biztonsági szempontok mellett – Rugonfalvyhoz hasonlóan nyilvánvalóan elsősorban Bethlen is azért vetett fel, hogy az erdélyi magyarság elkerülhesse a kisebbségi sorsot, nem is érkezett válasz, a gazdasági és politikai együttműködés eszméje visszhangra talált Bukarestben. Kedvezően fogadta maga a román miniszterelnök is, aki – a Bánság megosztása, Besszarábia hovatartozásának függőben tartása, s végül az 1916-os szerződésben rögzítettél valamivel keletebbre megállapított román–magyar határ miatt –, éppen június végén fordított hátat a párizsi békekonferenciának, és kezdett foglalkozni a "szláv tengerrel" szembeni román–magyar szövetség gondolatával.¹³

Hogy ebben és általában Brătianu és a román külpolitika 1919 nyara és 1921 tavasza közötti manőverezéseiben mennyi volt a taktikai elem – tehát a békekonferencia, illetve a győztes nagyhatalmak zsarolása –, s mennyi az, amit komolyan gondoltak, a román külügyi levéltár

anyagai alapján lehetne pontosan eldönteni. Tény azonban, hogy július közepén Bécsbe érkezett Erdélyi János (Ioan Erdélyi) ügyvéd, erdélyi román politikus (Maniu nagybátyja), aki a magyar javaslatra ellenjavaslattal válaszolt. A román–magyar együttműködés román részről támasztott feltételei igen súlyosak voltak. A német- és szlávbarát politikával való szakítás mellett, amit a magyar fél minden további nélkül elfogadhatott volna, Erdélyi a Bánság nyugati felének, továbbá a Vix-jegyzékben megjelölt demarkációs vonaltól nyugatra eső kisebb magyar területeknek (Békéscsaba és Makó a Maros–Tisza szöggel) az átengedését is kérte. Ennek fejében Románia vállalta volna Magyarország "felszabadítását a vörös uralom" alól, s kész lett volna kölcsönökkal segíteni a magyar gazdaság rekonstrukcióját.¹⁴

Ahogy Bethlen tervéből, úgy az Erdélyi közvetítette ajánlatból is kilógott a lóláb. A románok mindenekelőtt az Erdélyben teremtett fajt accompli előzetes elismerését és a Clemenceau-jegyzékben lefektetettnél is előnyösebb, lényegében az 1916-os bukaresti szerződésben rögzítetthez közelítő román–magyar határ garantálását szerették volna elérni. Erdélyről s az erdélyi magyarokról ugyanakkor semmit sem mondtak. A júliusi román–magyar tárgyalások így eredménytelenül zárultak. A különbözőféleképpen elképzelt együttműködés gondolata azonban kölcsönösen tovább élt, s 1919 őszén konkretizálódott is.

Az 1919. augusztusi és szeptemberi budapesti román–magyar tárgyalásokon Romániát Erdélyi és Constantin Diamandi, Románia régi szentpétervári követe, Magyarországot pedig gróf Bánffy Miklós, gróf Teleki Pál és mindenekelőtt gróf Bethlen István képviselte. Az addigi magyar elképzelésekhez, s személy szerint Bethlen addigi elképzeléseihez képest is a magyar fél jegyzékének legnagyobb novuma az volt, hogy tudomásul vette Erdély Magyarországtól való elszakadását. Ennek fejében ugyanolyan státust kért Erdély számára Románián belül, mint amilyen 1867 és 1918 között Magyarország rendelkezett a Monarchiában. Közös lett volna tehát az uralkodó, a külügy, a hadsereg, a pénzügy, a jegybank és a vám, valamint az ezekkel kapcsolatos törvényhozás és központi kormányzás. Egyebekben Erdély teljes állami önállóságot élvezett volna. Bethlen, illetve a magyar fél elképzelése szerint törvényhozó szerve két kamarából állt volna. Az etnikai határokhoz igazodó választókerületekben általános választójog alapján választott képviselők alkották volna a képviselőházat, míg a szenátus, a felsőház az egyházak, gazdasági egyesületek, tudományos intézetek stb. delegáltjaiból tevődött volna össze. A központi törvényhozó és végrehajtó szervekben mindhárom Erdélyben beszélt nyelv egyformán használható lett volna. A közigazgatás, valamint az egyházi és kulturális élet megszervezésére a magyar jegyzék további kisebb autonóm területek, ún. kantonok kialakítását javasolta, a nyelvhatároknak megfelelően. Belsőbiztonsági, oktatási, kulturális és egyházi ügyekben ezek a nyelvi-etnikai kis autonómiák maguk dönthettek volna.

Román–magyar perszónálunióról, amit Rugonfalvy javasolt, s ami Allizé szerint Bethlentől sem állt távol, sem a magyar, sem a román jegyzékben nincs szó. Szó van viszont egy Olaszországra támaszkodó román–magyar gazdasági és politikai szövetségről. Ennek mindkét fél "Monarchia-pótló", defenzív funkciót szánt a térséget hagyományosan fenyegető német és orosz expanziós törekvésekkel szemben. Az Olaszországra támaszkodó román–magyar, s perspektívikusan román–magyar–lengyel szövetség terve Bethlen későbbi külpolitikai elemzéseiben is újra és újra felbukkant, s rendezési elképzeléseinek szinte ugyanolyan konstans elemévé vált, mint amilyen a független vagy autonóm Erdély gondolata volt.¹⁵

A román–magyar tárgyalások – noha a Kisantant 1921-es megalakulásáig a közeledés gondolata életben maradt – 1919 végére megfeneklettek. Ennek egyik fontos oka az angol kormány Budapesten és Bukarestben egyaránt a leghatározottabb formában kifejezésre juttatott rosszallása és tiltakozása volt mind egy esetleges román–magyar különbélke, mind a bontakozó

román–magyar–olasz szövetség ellen.¹⁶ Ennél is fontosabb volt azonban, hogy Erdély kérdésében a román és magyar fél álláspontja teljesen összeegyeztethetetlennek bizonyult. Bukarest ugyanis nemcsak román-erdélyi perszónálunióról, hanem Erdély korlátozott autonómiájáról sem akart hallani. Csupán a magyar többségű vármegyék autonómiájának és a Renner-féle kulturális autonómiának a biztosítására mutatott hajlandóságot. Jóindulatú értelmezés szerint sem ígért tehát annál többet, mint amit az erdélyi román politikusok 1918 novemberében a Jászi-féle aradi tárgyalásokon mint elfogadhatatlant elutasítottak.¹⁷

A román-magyar tárgyalások zátonyra futását követő hetekben, 1919. november-decemberben - Jancsó Benedekkel együttműködve – Bethlen egy újabb tervezetet készített az erdélyi kérdés megoldásáról. Erre mint a Békeelőkészítő Iroda B. osztályának vezetője, a magyar béke delegáció politikai-területi ügyekkel foglalkozó fődelegátusa és mint a magyar kormány erdélyi ügyekkel foglalkozó "titkos minisztere" kapott megbízatást. Elaborátuma később a magyar béke delegáció VIII. számú jegyzékeként (Az erdélyi kérdéstről) vált ismertté. Bethlen ebben kifejtett rendezési javaslatának kiindulópontja Gyárfás Elemér memorandumáéhoz hasonlóan az volt, hogy Erdély etnikai elveket követni próbáló megosztása Románia és Magyarország között a térség földrajzi egysége, külön történelmi múltja, s az ezekből táplálkozó "külön erdélyi öntudat", a "külön erdélyi magyar, oláh és szász hazafiság" miatt indokolatlan és célszerűtlen, teljesen kevert etnikai viszonyai miatt pedig nem is lehetséges. (Erdélyen itt és a továbbiakban Bethlen általában nem a román hadsereg által megszállt, s a békeszerződésben Romániának ítélt valamennyi területet, hanem csak a Királyhágón túli, ún. történelmi Erdélyt – 15 vármegye – értette, Szilágy és Szatmár vármegyék csatlakozó részeivel; az ún. Részeket – Bihar, Arad és Csanád megyét –, valamint a Bánságot – Torontál, Temes, Krassó–Szörény megyét – nem.) A megosztás helyett ezért Erdély egységének feltétlen megőrzését javasolta. [A három, elvileg lehetséges államjogi megoldás (Magyarországhoz tartozó autonóm; teljesen önálló független; és végül Romániához tartozó, autonóm Erdély) közötti választást - hangsúlyozta –, a térség lakosságára kell bízni, amely népszavazással dönthetne jövőjéről. Ezek közül igazságos és megnyugtató rendezésnek az első és a második lehetőséget tartotta, s feltételezte, hogy népszavazás esetén – a történelmi Erdélyben az 55 százalékos román többség ellenére –, a lakosság ezek egyikét választaná.¹⁸

A szeptemberi és ezen utóbbi jegyzék közötti különbség ezen a ponton, tehát Erdély államjogi hovatartozásának a kérdésében, nagy és szembeeső. Ez a különbség abból adódott, hogy a békekonferenciára készített rendezési javaslat jórészt elvi síkon mozgott, s a magyar szempontból ideálisnak tartott megoldási lehetőségeket, azaz a maximális magyar igényeket tartalmazta. A szeptemberi tervezet ezzel szemben konkrét tárgyalási szituációban született (ráadásul olyanban, hogy a román csapatok a maradék Magyarország felét is ellenőrzésük alatt tartották), s így szükségszerűen idomult a tárgyalópartner, Románia elképzeléseihez. A szeptemberi jegyzékben ennek megfelelően az a minimum körvonalazódott, amit a konkrét helyzetben Bethlen esetleg elérhetőnek, s ugyanakkor még elfogadhatónak is gondolt. Ez a skizofrén, bár a diplomáciában korántsem szokatlan magatartás, tehát a maximumhoz való elvi ragaszkodás, ám ugyanakkor konkrét tárgyalási helyzetekben rugalmasság és készség a kompromisszumos megoldásokra, Bethlen és az egész magyar diplomácia későbbi működését végigkísérte.

Jegyzékének további részeiben Bethlen a független vagy a Magyarországhoz tartozó autonóm Erdély belső berendezkedésével foglalkozott 1919. szeptemberi tervezetének szellemében. "Nemzeti kataszterek" alapján megrendezett választások eredményeként összeülő képviselőház, "a három nemzet egyforma képviselőtéből" összetevődő felsőház, ezekben és a

központi kormánysszervekben háromnyelvűség stb. Részletesen kifejtette az Erdélyen belüli autonómiákkal kapcsolatos elképzelését is. A svájci államberendezkedést alapul véve Erdély négy nyelvi-etnikai autonóm területre való felosztását javasolta. Ezekből egy túlnyomóan magyar, egy román, egy sváb és szász, egy pedig vegyes lakosságú lett volna.¹⁹

A magyar béke delegáció jegyzőkeit – amint ez ismeretes – a békekonferencia nem méltatta válaszára, s behatóan nem is tanulmányozta. Így Bethlen erdélyi memorandumja sem váltott ki semmiféle visszhangot. Néhány héttel e jegyzék átnyújtása után, 1920 márciusában Bethlen harmadszor is körvonalazta elképzelését Erdély státusáról és államjogi hovatartozásáról. Erre a mindaddig legélesebben magyarellenes francia külpolitika 1920 eleji fordulata szolgáltatta az apropót. Amint ez Ádám Magda és Ormos Mária tanulmányaiból ismeretes, az 1920 januárjában új vezetés alá került francia külügyminisztérium 1920 tavaszán és nyarán komolyan latolgatta egy, a francia biztonsági politika szolgálatába állítható szovjet- és németellenes lengyel–magyar–román blokk lehetőségét, valamint kelet-európai gazdasági befolyásának erre épülő kialakítását, illetve megszilárdítását. Ennek alárendelten Franciaország addigi magyar politikáját is módosítani látszott, és korábbi álláspontjával szemben késznek mutatkozott a magyar revíziós igényekről titokban tárgyalni.²⁰

A Bethlen és Csáky Imre által összeállított, a magyar béke delegáció által március 20-án megvitatott és a franciáknak 22-én átadott magyar jegyzék politikai-területi szempontból három követelést tartalmazott. Legelőször is "... a tervezett határok módosítását olyan formában, hogy a tisztán vagy többségben magyarok által lakott és földrajzilag a magyar faj zömével egységes blokkot alkotó területek közül egy se szakíttassék el Magyarországtól." A jegyzékhez mellékelte térkép szerint Bethlen és Csáky ezen nagyjából-egészében a Pozsony–Selmecbánya–Kassa–Munkács–Zila–Hnagya–Arad–Zența–Zombor–Eszék–Dráva vonalon belüli – zömmel magyarok lakta – határmenti sávot értették, összesen 1 millió 722 ezer főnyi lakossággal. Román relációban tehát Békés és Csanád vármegye Romániának ítélt nyugati szegélyének, továbbá Szatmár, Szilágy, Bihar és Arad vármegye keleti felének, tehát az ún. Részeknek a visszacsatolását, helyesebben – miután a békeszerződést még nem írták alá –, el nem csatolását kérték. A Bánság hovatartozásának eldöntésére népszavazást javasoltak, míg a történeti Erdély Királyhágón túli magyar, székely és szász lakosságának "teljes regionális autonómiát" kértek a román államon belül.²¹ Az eredeti magyar igények a tárgyalások során – április-májusban – kis mértékben módosultak, román, illetve erdélyi vonatkozásban azonban nem változtak.²²

Az 1920-as francia–magyar tárgyalások – miként az 1919-es román–magyar megbeszélések is – semminemű eredménnyel nem jártak. A magyar revíziós igényeket Franciaország végül is nem karolta fel. A trianoni békeszerződéshez csatolt Millerand-féle kísérőlevelet, amely bizonytalan ígéretet tett arra, hogy a határok konkrét kijelölése során mód lesz "minden igazságtalan határvonal kijavítására", valójában nem Franciaország, hanem a magyar igények minimumát bizonyos mértékig a békekonferencia

zárt ülésein is támogató Olaszország és a rendezés elhibázottságára egyre inkább rádöbbenő Anglia kezdeményezte.²³ A francia–magyar tárgyalások zátonyra futásának folyományaként kútba esett a román–magyar–lengyel szövetség terve is. 1921 nyarára ezzel szemben kialakult a Kisantant, amelynek tagállamai (Románia, Csehszlovákia, Jugoszlávia) kölcsönösen biztosították egymást, hogy "... a Trianonban ... kötött béke által létrehozott rendet fenntartják."²⁴ A nemzetközi élet egyéb eseményei is a versailles-i rendezés megszilárdulása, a békeszerződések teremtette új status quo megingathatatlanságának az irányába mutattak. Ez a helyzet közel egy

évtizedig tartott. A magyar politika, amelynek élén 1921-től 1931-ig mint miniszterelnök Bethlen állt, ezalatt szívéssen dolgozott a majdani revízió diplomáciai megalapozásán. Ám konkrét revíziós programot egyetlen egyszer sem adott. Nem tette ezt Bethlen akkor sem, amikor 1927 tavaszán, az olasz–magyar barátsági szerződés megkötésekor Mussolinivel egyeztetve a két ország revíziós külpolitikájának alapvonalait, s akkor sem, amikor röviddel ezután Lord Rothermere az 1920-as minimális magyar követelésekkel egybehangzóan a határmenti magyar területek visszaadását kezdte követelni. Pedig a revízióról 1927-től kezdve maga is sokat beszélt. Ám azt, hogy revízió mi is értendő, csak 1933 végén, angliai elő-adókörtjén elmondott beszédeiben, valamint az ezekhez kapcsolódó interjúiban és sajtócikkeiben konkretizálta ismét.

A versailles-i békerendszer tartósságába vetett hit erre az időre végérvényesen szertefoszlott. Ennek egyaránt voltak világgazdasági s a békeszerződésekben rejlő politikai okai. Az erőeltolódás és a nemzetközi politikai rendszer válságának nyilvánvaló jele volt, hogy az 1929 és 1933 közötti periódusban a legtöbb európai nagyhatalom kidolgozta a maga új rendezési koncepcióját. Az angol tervek kevésbé, a francia elképzelések viszont kifejezetten a status quo-n nyugodtak. A dinamizmusát fokozatosan visszanyerő német diplomácia ezzel szemben egyre határozottabban a status quo ellen fordult, s nyíltan revizionista célkitűzések jellemezték az olasz rendezési elképzeléseket is. Mussolini 1933-as terve, amelyet bizonyos mértékig MacDonald és a munkáspárti angol kormány is támogatott (az ún. négyhatalmi paktum terve), például konkrét revíziós követeléseket is tartalmazott – részben Németország, részben Magyarország javára.²⁵ Bethlen angliai előadásában kifejtett revíziós programja ezekhez a rendezési tervekhez és konkrétan Mussolini javaslatához kapcsolódott.

Bethlen első helyen – mint minimumot – követelte Londonban, hogy a határmenti "magyarlakta területeket népszavazás nélkül adják vissza Magyarországnak".²⁶ Hogy ezen pontosan mely területeket értette, azt 1933-ban nem részletezte. Valószínű azonban, hogy ugyanarra a területsávra gondolt, mint amit az 1920-as jegyzékben Csákyval együtt pontosan körülhatároltak. A Délvidéken és néhány más vegyes lakosságú területen népszavazást kért. Miként 1920-ban, a Királyhágón túli történeti Erdélyt most is külön kérdésként kezelte. Ezúttal azonban nem kért népszavazást Erdély államjogi hovatartozásának eldöntésére, sőt alternatívákról sem beszélt, hanem egyértelműen és kizárólag a független és önálló Erdély mint egyetlen igazságos megoldás, illetve az önálló erdélyi államon belül megalkotandó területi-nemzeti autonómiák mellett szállt síkra. A román és a magyar nép – mondotta a Királyi Külügyi Társaságban tartott előadásában – "... különféle jogcímen igényel egy olyan külön geográfiai egységet képező területet, amely közöttük fekszik, és amelyen a két nép annyira keverten lakik, hogy nyelvhatárokat vonni ezen a területen alig lehet. Közülük ma már egyik sem fog soha belenyugodni abba, hogy e terület végleg a másíknak az uralma alá kerüljön, mert mindegyik kész a legközelebbi alkalmat felhasználni arra, hogy ha a szerencse a másíknak kedvezett, holnap a szerencse kerekét a maga számára fordítsa vissza".

A független Erdély ezzel szemben – tette hozzá – "... nem lenne se Romániáé, se Magyarországé vagy ha úgy akarjuk, mind a kettőnek közös gyermeke lenne".²⁸ Ezzel összefüggésben ismét idézte Svájc példáját, hosszasan foglalkozott a középkori Erdély mintaállam-jellegével, a későbbi fejlődés trendjeivel és a transzszilvanizmus eszméjével.

Előadásában többször kitért azokra a veszélyekre, amelyek a Monarchia felbomlása következtében a dunai államokat perspektivikusan fenyegették. "A békeszerződések az Osztrák–Magyar Monarchia régi geográfiai, tör ténelmi és gazdasági egységének a diszmembrációjával egyidőben nem gondoskodtak arról, ...hogy az általa betöltött hivatást más organizáció vegye át, s a Duna-medence népeit valamelyes egységbe foglalva és kollaborációjukat biztosítva, nekik

biztonságot, gazdasági téren prosperitást a nemzetközi életben érdekeiknek védelmet és a nagyobb hatalmak rivalitásától való mentességet biztosítson" – mondotta például a Balkán Bizottságban tartott előadásában, "A békeszerződések revíziója tehát – tette hozzá – csak a kelet-európai rendezés első lépése, a második az itteni kis népek kollaborációjának a megorganizálása" kell legyen. A revízió a prius, de éppúgy szükség van a második műveletre is, ez azonban csak a népek kibékítése után, a revízió révén érhető el."²⁹ "Ha a békeszerződések általános revíziója, s ezen belül az erdélyi kérdés 'helyes megoldása' és ennek alapján a román és a magyar nép megbékélése nem sikerülne, kudarccal végződne – zárta előadását az erdélyi kérdésről –, ... egy sötét és viharteljes idő következik, amelynek rendjén Közép-Európa kis népeire vagy a keleti szláv óriás fog kezdet emelni, vagy a germán Drang nach Osten, vagy egymással megegyezve mindkettő."³⁰

A dunavölgyi kis népek összefogásának konkrét formájával és – útjával - módjával kapcsolatos felfogását londoni előadásaiban Bethlen nem részletezte. Előadókörútját követően írt külpolitikai elemzései azonban egyértelműen bizonyítják, hogy – mint 1919-20-ban – ezúttal is egy román–magyar–lengyel összefogást tartott volna ideálisnak. A szóban forgó területet felfogása szerint – amint ezt többek között 1936-os milánói előadásában is kifejtette –, három nagy földrajzi egység uralja: a lengyel–litván síkság, középpontjában Lengyelországgal; a Kárpátok övezte magyar medence; s az aldunai román medence. "Az egész jövő – mondotta ekkor – attól függ, hogy sikerül-e ezt a három gravitációs centrumot úgy kiépíteni, megerősíteni, egymással harmóniába hozni, köztük a területi összefüggést úgy létrehozni, hogy egymással kezdet fogva az idők viharában megállhassanak."³¹

A nemzetközi élet eseményei 1939-ig lényegében Bethlen elképzelésének és várakozásának megfelelően alakultak. Nem a Nyugattól ugyan, ahogy Bethlen szerette volna, hanem a német–olasz döntőbíráskodás eredményeként, ám a Nyugat által hallgatólagosan mégis jóváhagyva, 1938-ban Magyarország visszakapta Csehszlovákiától azokat a határmenti területeket, amelyeket Bethlen, illetve a magyar fél mind az 1920-as francia-magyar tárgyalásokon, mind az itt nem érintett 1921-es magyar–csehszlovák tárgyalásokon első helyen kért. 1939-ben visszakerült Kárpátalja is – ugyancsak háború nélkül. Semmilyen előrehaladás nem történt azonban Erdély kérdésében, amelyet pedig Bethlen a legfontosabbnak tartott. Ugyanakkor kezdetét vette a II. világháború, amellyel mint lehetőséggel, természetesen Bethlen is számolt, de amelyet egészen kirobbanásáig elkerülhetőnek gondolt Hitler vereségét Bethlen 90%-ig kezdettől biztosra vette,³² és legfeljebb egy kompromisszumos angol–német megegyezést tartott elképzelhetőnek. Feltételezte, hogy ez már Hitler Nyugat ellen fordulása után, várakozása szerint tehát 1940-ben bekövetkezik. Ez a prognózis arra készítette, hogy a magyar revíziós igényeket és a térséggel kapcsolatos rendezési szempontjait ismét átgondolja, bizalmas formában papírra vesse, és a kormányt ezáltal orientálja. Memorandumát a Külügyminisztérium bizalmas politikai ügyekkel foglalkozó osztálya 1940. március 23-án iktatta.

Eddigi tervezeteitől eltérően, amelyek, többnyire egy-, maximum két-variációs javaslatokat tartalmaztak, ebben a munkájában Bethlen több lehetőséggel számolt és több variációt gondolt végig. Ezek kiindulópontja általában egy-egy Nyugaton, többnyire Londonban vagy Párizsban fölröppentett föderációs terv volt. A lehetőségeken gondolkodva Bethlen voltaképpen nem tett mást, mint saját szempontjait ezekkel a nyugati tervekkel egyeztette. A német egység megbontásával létrehozandó rendezést, és ezzel összefüggésben egy délnémet–osztrák–cseh–magyar vagy más ehhez hasonló kombinációt – fejtette ki – magyar szempontból minden erővel opponálni kell, mert egy ilyen államszövetségben Magyarország és a magyarság csak alárendelt szerepet játszhatna, és ezen túlmenően Németország megosztásába a németiség sohasem

nyugodna bele, így tehát egy ilyen államalakulatot előbb vagy utóbb úgyis felrobbantana. Amennyiben a demokrati-kus hatalmak mégis "ezen konstrukció" mellett döntenének, és "erről őket lebeszélni nem lehetne", "mindent vissza kell követelnünk" – írta. A "mindent vissza" természetesen ebben az esetben sem vonatkozott Horvátországra. Magában foglalta viszont az autonómiával felruházandó szlovák területeket és Erdélyt is "a három nemzet egyenjogúsításával". Rögtön hozzátette azonban ehhez, hogy egy ilyen kombinációba, többek között éppen Erdély miatt, nem szabadna belemenni, hiszen Erdély visszacsatolása nem jelentené az erdélyi kérdés végleges megoldását és a megegyezést Romániával, hanem csak "... fegyverszünetet addig, amíg egy új európai konstelláció Románia újabb betörését Erdélybe lehetővé nem teszi."³³

Mindeme okok miatt Bethlen azt javasolta, hogy a magyar kormány azokat a rendezési elképzeléseket támogassa, amelyek a német egység megbontása nélkül és a térségben élő népek "méltányos kiegyezést" követő összefogásával keresik a tartós megoldást. Ezen belül ismét több lehetőséget mérlegelt, amelyek közül részletesebben a szerinte legmegfelelőbbel, a román–magyar–lengyel kombinációval foglalkozott. "... a közép-európai védelem főpilléreit – hangsúlyozta – a magyarok, lengyelek és románok kell, hogy majd alkossák Ezen az úton egy körülbelül 60 millió lakossal bíró blokk alakulna Németország és Oroszország közt, amely, ha elsősorban Olaszországra támaszkodna és ha fokozatosan megszilárdítaná a maga egységét pénzügyi és gazdasági téren is, komoly és hatékony szerepet tölthetne be az európai egyensúly helyreállítása és fenntartása érdekében Ez a konstrukció biztosítaná egyúttal a kisebb nemzetek függetlenségét a jövőben, amely ma a legnagyobb mértékben forog Európa ezen pontjain veszélyben. "

A lengyel–magyar–román szövetség Bethlen ekkori elképzelése szerint Lengyelországból és egy trialista román–magyar föderációból állt volna. A román-magyar államszövetség három tagállama az 1918 előtti régi Románia, a történeti Erdély és Bánság, valamint a Királyhágóig terjeszkedő Magyarország lett volna. Erdély belső berendezkedéséről ebben a memorandumában nem szólt. Felvetette viszont a partiumi románság cseréjét a bukovinai magyarsággal, a moldvai csángókkal és a Bukarestben élő székelységgel.³⁴

Bethlen tervezete a nyugati hatalmak gyors győzelmével számolt és erre alapozódott. A nyugati hadjárat azonban várakozásával szemben Hitler győzelmével végződött, és ez átmenetileg mindenféle közép-európai föderációs elképzelést illuzórikussá tett. A náci külpolitikának ugyanis természetesen legkevésbé állt érdekében és szándékában a térség népeit megbékíteni és életképes föderációba tömöríteni. Ehelyett inkább atomizálásukra és egymással szembeni kijátszásukra törekedett. Amint ez ismeretes, az erdélyi kérdés "megoldására" is ennek jegyében került sor. Az 1940. augusztus 30-i német–olasz döntőbíráskodás alapján 43 ezer négyzetkilométernyi erdélyi terület (az 1920-ban Romániának ítélt magyar országrészek 41%-a) visszakerült Magyarországhoz. A lakosság etnikai megoszlása a visszacsatolt részekben az 1941-es magyar népszámlálás szerint a következő volt: 1 millió 437 ezer magyar, 1 millió 66 ezer román, 164 ezer német, rutén és egyéb nemzetiségű. Román fennhatóság alatt a döntés után mintegy 400 ezer magyar maradt.³⁵

A második bécsi döntést Bethlen nagy örömmel fogadta. Húsz év után először látta viszont szülőföldjét, gyermek- és ifjúkorának ezernyi regényes színhelyét. Nem tartotta azonban sem szerencsésnek, sem véglegesnek a megosztást. S nem tartotta annak a magyar és a román politika sem, hanem ahogy Bethlen előre látta: mindkét fél egész Erdély megszerzésére törekedett. Részben birtokon belülre kerülve, maga Bethlen is feledni látszott sok szempontból igen reális 1933-as és 1940-es megfontolásait. Az angol kormányhoz 1943 tavaszán eljuttatott újabb

rendezési javaslatában ugyanis már ezt írta: a román–magyar "... határvonalat helyesbíteni kell Magyarország javára, vagy második megoldásként független Erdély lenne visszaállítandó régi, történelmi határai között, svájci mintára, ahol három egyenjogú nép, a magyar, a román és a szász élne együtt. Magyarország lemondana részéről Erdélyben és ugyanezt tenné Románia is".³⁶ Első helyre tehát ismét a Magyarországon belüli autonóm Erdély került, s a független erdélyi állam eszméje a második számú lehetőséggé degradálódott. Ez lényegében a magyar békeküldöttség fő delegátusaként kifejtett, 1919-20-as maximális programjához való visszatérést jelentette.

A szövetségesek álláspontja ennek ellenére nem volt olyan elutasító, mint gondolhatnánk. Ismeretes, hogy az 1943. októberi moszkvai külügyminiszteri konferenciára Eden angol külügyminiszter még olyan csomagtervvel utazott, amely Erdély kérdésében a teljes autonómia, illetve a lakosságcserevel egybekötött újabb felosztás programját tartalmazta. "... ha nem sikerül Erdély kérdését megoldani, akár autonómiával, akár magyar és román zónákra osztásával, amelyet széles körű lakosságcsere követne, akkor lehetetlen eltüntetni a magyar revízionizmus rémét, és Magyarországot a Duna-medence megbízható és békés tagjává integrálni" – olvashatjuk az ezzel kapcsolatos angol külügyminisztériumi feljegyzésben.³⁷ Ekkor még nagyon hasonló volt a Szovjetunió álláspontja is, amit nem hivatalos úton a magyar kormány tudomására is hozott. A szovjet üzenet területi szempontból általában az etnikai elv alapjára helyezkedett, de Erdély kérdésében – éppen a régió kevert etnikai viszonyai miatt –, nem zárkózott el az autonómia lehetőségétől.³⁸ Az Egyesült Államok álláspontja ennél is kedvezőbbnek tűnt. Habsburg Ottóval folytatott 1943. október 1-i megbeszélésén Rooseveltnél, egyes források szerint, még azt is lehetőnek tartotta, hogy Magyarország "esetleg egész Erdélyt visszaszerezhetné".³⁹

Mind angol, mind szovjet és amerikai részről hangsúlyozták azonban, hogy a magyar igények (és ezen belül az erdélyi kérdés) kedvező elbírálásának; előfeltétele Magyarország további politikája, azaz a tengelytől való elszakadás, illetve a szembefordulás Németországgal. Amint ismeretes, a magyar kormányzat képtelen volt megfelelni ezeknek a feltételeknek, sőt az 1944. augusztus 23-i román kiugrás után az addig Magyarországnál egyértelműbben németbarát Romániával szemben is "lépeshátrányba került. Az új helyzetre Bethlen úgy reagált, hogy a Magyarországon belüli autonóm Erdély tervét mint irreális elképzelést, ismét elvetette, és 1933-as, illetve 1940-es érveit felújítva, újból a független erdélyi állam mint egyetlen lehetséges megoldás álláspontjára helyezkedett. A térség nemzetiségi békéjének helyreállítása – hangsúlyozta a Koronatanács 1944. augusztus 25-i ülésén – csakis ettől a megoldástól remélhető.

40

Bethlen erdélyi koncepciójának összegzéseképpen megállapíthatjuk, hogy annak legszilárdabb pontja az a gondolat volt, hogy Erdély egységét meg kell őrizni, és belső viszonyait svájci mintára az ott élő három nemzet egyenjogúságának alapján, nyelvi-etnikai kantonok kialakításával igazságos és célszerű rendezni. Erdély államjogi státusának kérdésében ezzel szemben nagyfokú változékonyság jellemezte felfogását. Ez nyilvánvalóan a mindenkori nemzetközi konstelláció, illetve a magyar politika mindenkori (vélt vagy valós) pozíciójának a függvénye volt. Kedvező vagy kedvezőnek látszó helyzetekben Erdély Magyarországon belüli autonómiája felé hajlott. Ez tekinthető maximális programjának. Kedvezőtlen szituációkban ezzel szemben a határmenti magyar lakta sáv visszacsatolásával és a történelmi Erdély Románián belüli autonómiájának biztosításával is megelégedett volna. Ez minimális programjaként és kompromisszumkészségének alsó küszöbhataraként fogható föl. A kettő között állt a független Erdély gondolata, amelyet a leggyakrabban és a legnagyobb meggyőződéssel képviselt, de amely

mellett egyértelműen és megingathatatlanul elköteleznie magát – részben saját, részben a magyarországi és az erdélyi magyar közvélemény beidegződései miatt – mégsem tudta.

Jegyzetek

1. Lásd például: Képviselőházi Napló, 1907. ápr. 10. 149-157.p.; közli: Gróf Bethlen István beszédei és írásai. Budapest, 1933. I. 19-32.p., vagy Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1913. 312-317.p. (Felszólalás a Magyar Társadalomtudományi Társaság nemzetiségi vitáján.) - Bethlen 1918 előtti nemzetiségi koncepcióját részletesen elemeztem "Gróf Bethlen István politikai pályája 1901–1921." című munkámban, amely a Magvető Kiadó gondozásában jelent meg 1987-ben.
2. Károlyi Mihály: Egy egész világ ellen. Budapest, 1965. 294.p.
3. Apáthy István: Erdély az összeomlás után (kézirat). Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Apáthy István hagyatéka. Quart. Hung. 2455.; és Károlyi Mihály levelezése I. 1905-1920. Szerk. Litván György. Budapest, 1978. 243-247.p.
4. Apáthy: i.m. és Jászi Oszkár: Visszaemlékezés a Román Nemzeti Komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra. = Jászi Oszkár publicisztikája. Szerk. Litván György és Varga F. János. Budapest, 1982. 314.p.
5. Országos Levéltár (továbbiakban: OL) K. 40. Nemzetiségi miniszter ir. 1918. XVII, 308. Vö.: Primipilus: A székely hadosztály és a Székely Nemzeti Tanács. = Új Magyar Szemle. 1920. 273.p.
6. Tükör (Marosvásárhely), 1918. nov. 19. A reakció szerveződése; és Kolozsvári Hírlap, 1918. nov. 22. November 28-án megalakul a független székely köztársaság. Vö. Alexandru Pál Antal; Consiliul Național Maghiar din Țirgu Mureș și atitudine sa față de Unirea Transilvaniei în România. = Marisia. IX. Țirgu Mureș. 1979. 394.p.
7. Ezt a memorandumot valószínűleg a székely hadosztály parancsnokai jutatták el Szeged francia katonai parancsnokához, Charpy tábornokhoz. Eszerint az elképzelés szerint a székely köztársaság 8 teljes és 6 töredék vármegyéből állt volna. Magva a tulajdonképpeni Székelyföld lett volna, s a magyar etnikum az összlakosság valamivel több mint 60%-át tette volna ki. = Archives de la Guerre, Paris, (továbbiakban AG) 20 N 513. Dossier Szeged. Nr. 188.
8. Ismerteti Pomogáts Béla: Válasz a történelemre. Autonómiatörekvések a romániai magyarság körében 1918-1921. = Alföld, 1986. 6. 70-71.p.
9. Rugonfalvy Dr. Kiss István egyetemi ny. r. tanár memorandumuma a román miniszterelnökhöz a román-magyar personálunió ügyében. = Veszprém Megyei Levéltár. Kratochwill Károly hagyatéka.
10. Lásd erre Veress Géza: Hatalom és politika Debrecenben az ellenforradalom első évtizedében 1919-1929. Debrecen, 1982. 26-27.p. (Kézirat)
11. Allizé 1919. júl. 12-1 jelentése. Archives Diplomatiques, Paris, (továbbiakban: AD) Europe Z. Hongrie. Vol. 45. 145.p.
12. Uo. 177.p. Allizé 1919. júl. 27-i jelentése.
13. Viore V. Tilea: Románia diplomáciai működése 1919. novemberétől 1920. márciusig. Lugos, 1926. 16-20.p. és Sherman David Spector: Rumania at the Paris Peace Conference. New York, 1962. 178. és 190.p.
14. Allizé 1919. júl. 27-i jelentése. AD Europe Z. Hongrie. Vol. 45. 177.p.
15. OL K. 64. Külügyminisztérium res. politikai ir. 1918/1920 - vegyes - 8/1919. Bases des pourparlers entre la Hongrie et la Roumanie. - A román ajánlatot a magyar forrásban foglaltakkal egyezően ismerteti 1919. szept. 4-i jelentésében a Budapestre delegált Graziani

- tábornok. (AG 6 N 173. Dossier Telegrammes.) Vö.: Ormos Mária: Padovától Trianonig 1918-1920. Budapest, 1983. 343-345.p.
16. Documents on British Foreign Policy 1919-1939. Ed. by E.L. Woodward and R. Butler. First Series, Vol. VI. London, 1956. 195.p.
 17. Lásd a 15.sz. jegyzetnél megadott forrásokat.
 18. A magyar béketárgyalások. Budapest, 1920. I. 117-127.p.
 19. Uo. 133.p.
 20. Ormos Mária: Francia-magyar tárgyalások 1920-ban. = Századok, 1975. 5-6. 904-949.p. és Ádám Magda: Dunai konföderáció vagy Kisantant. = Történelmi Szemle, 1977. 3-4. 440-448.p. Vö.: Ozer Carmi: La Grande Bretagne et la Petite Entente. Genève, 1972. 23-31.p.
 21. AD Europe Z. Hongrie. Vol. 58. 47-50.p. és Papers and Documents Relating to the Foreign Relation of Hungary. Ed. by Francis Deak, Dezső Ujváry. Vol. I. Budapest, 1939. 897-899.p.
 22. OL K. 64. Külügyminisztérium res. pol. ir. 1920-11-112.
 23. AD Paix. Vol. 139. 25-32. old. Memorandum du Foreign Office relatif au Traité avec la Hongrie és a Quai d'Orsay 1920. III. 31-i távirata a francia követeknek .
 24. Az ún. Kisantant-szerződéseket közli Halmosy Dénes: Nemzetközi Szerződések 1918-1945. 2. kiad. Budapest, 1983. 154-161.p.
 25. Diószegi István: Két világháború árnyékában. Nemzetközi kapcsolatok története 1919-1939. Budapest, 1974. 220-222.p.
 26. Bethlen heves vita során megvédte Londonban a magyar követeléseket. = Magyarország, 1933. november 30.
 27. Bethlen István Angliai előadásai. Budapest, é.n. 67.p.
 28. Uo. 86.p.
 29. Uo. 28., 108-109.p.
 30. Uo. 91.p.
 31. Gróf Bethlen István: Olaszország és a Duna-völgye. = Pesti Napló, 1936. dec. 16.
 32. Count István Bethlen: Hungarian Politics during World War Two. Ed. by Countess Ilona Bolza. München, 1985. 8-9.p.
 33. A dokumentumot közli: Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1939-1940. Összeáll, és sajtó alá rend. juhász Gyula. Budapest, 1962. 743-751.p. – Bethlen ezen tervét először elemezte: Dreisziger, N. F.: Count István Bethlen's Secret Plan for the Restoration of the Empire of Transylvania. = East European Quarterly, 1974. 4. Vol. VIII. 413-423.p.
 34. Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában ... i. m. 759-760.p.
 35. Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája. Budapest, 1964. 205.p.
 36. Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban. Összeáll, és bev. Juhász Gyula. Budapest, 1978. 133.p.
 37. Uo. 246-247.p.
 38. Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919-1945. Budapest, 1969. 291-292.p.
 39. Wodianer Andor 1943. nov. 4-i távirata Ghizy Jenő külügyminiszternek. Hoover Institution Archives, Stanford. A Lisszaboni Magyar Követség levéltára. (A táviratot más fontos dokumentumokkal együtt közli Urbán Károly és Vida István: Dokumentumok a Lisszaboni Magyar Követség titkos levéltárából. = Kritika, 1985. 3. 23-34.p.; Az idézett távirat a 25. oldalon.)
 40. Schellenberg 1944. aug. 27-i jelentése a Külügyminisztériumnak. Archiv des Auswärtigen Amts, Bonn. Inland II. g. 472. Ungarn. Band B. Vö.: Mario D. Fenyő: Hitler, Horthy and

Hungary. New Haven - London. 1972. 215.p.

SUMMARY

Ignác Romsics: The conception of Bethlen about an independent or self-governing Transylvania

Before 1918 Count István Bethlen, who was the Prime Minister of Hungary between 1921 and 1931, had a rigid point of view about the status of Transylvania as defined by political law. After the defeat in World War I, and after the disintegration of the Monarchy, Bethlen realized the failure of his decade long national policy and gradually accepted the notion of an independent or self-governing Transylvania.

At the time of the revolutions (1918; 1919) a concept of a more sensible national policy was maturing in his mind, and later, as he had to give up the idea of the unity of the country, the plan of an independent Székely Republic also. In the mean time he was pondering over the possibility of a Transylvania with self government within the Roumanian state. This idea of his was in accordance with the plans of the Transylvanian politicians and started from the historical traditions of the Transylvanian self-government.

The failure of the Hungarian–Roumanian negotiations in November–December 1919 gave a new direction to Bethlen's ideas. He rejected the thought of the geographical - ethnic division, and hoped that with a plebiscitary a self-governing or an independent Transylvania could be formed. His further plans were centered around these two tions, propositions, though on the question of the status of Transylvania as defined by political law – according to the international political situation – his point of wiew was very unstable.

BENEŠ TERVE CSEHSZLOVÁKIA, AUSZTRIA ÉS MAGYARORSZÁG GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉSÉRE

DIÓSZEGI LÁSZLÓ

A Párizs környéki békeszerződés gyökeresen megváltoztatta Közép-Európa térképét. Az első világháborúig egységet képező Duna-medencében 1919-ben hét, gazdasági és politikai önállóságát féltékenyen őrző kis állam keletkezett. Az elnyert önállóság valójában már ekkor is csak illúzió lehetett, hiszen a világháborúban kimerült országok gazdaságát – Csehszlovákia kivételével – csak külföldi kölcsönök felvételével lehetett feléleszteni, és az is várható volt, hogy a térségben hagyományosan befolyással rendelkező nagyhatalmak ismét aktivizálódni fognak. A térség országainak szanálása négy-öttesztendő gazdasági fellendülést eredményezett. Ez azonban csupán a háborús káosz éveivel képest jelentett előrelépést. A háborút megelőző évek gazdasági prosperitását egyik ország sem tudta elérni, a nyugat-európai konjunktúrára épülő rekonstrukció tiszavirágéletűnek bizonyult. Ingatag tartópilléreit leomlasztotta az 1929-ben kirobbant világgazdasági válság.

A válság új alapokra helyezte a dunavölgyi országok politikusainak gondolkodását. Az utódállamok vezetőinek be kellett látniuk, hogy a külső veszélyeztetettség nagyobb, mint amilyennek a háború utáni különleges helyzetben hitték, s arra is rá kellett döbbsenniük, hogy a megosztott Duna-medence még francia támogatással sem tud ellenállni egy esetleges német expanciónak. Magyarországon tudomásul kellett venni, hogy a totális revízió politikája az eltelt tíz év alatt semmilyen eredményt nem hozott, s hogy az említett veszélyeztetettség Magyarország számára is létezik. A gazdasági válság ugyanakkor mindkét felet arra a felismerésre készítette, hogy az egykori "nagytérgazdaság" mégiscsak valami biztonság volt a kiszámíthatatlan csapások ellen. A következtetések mindkét oldalon egy irányba mutattak: az eddigi elzárkózás helyett külpolitikai és gazdasági tekintetben nyitottabb politikát kell folytatni. El kell fogadni a kibontakozást ígérő fejleményeket, sőt maguknak a kisállamoknak is porondra kell lépniük új elgondolásaikkal.

A dunavölgyi országok közül elsőként Csehszlovákia állott elő a gazdasági egységesítés tervével. Az elgondolás szellemi atyja a befolyásos csehszlovák külügyminiszter, Eduard Beneš volt. Az 1931 novemberében ismertetett javaslata, amely az idők folyamán kisebb-nagyobb változásokon ment keresztül, eredetileg Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország vámszövetségének létrehozására irányult. Beneš külügyminiszter tudatosan választotta meg az időpontot. Franciaország a Briand-terv bukása, valamint a német-osztrák vámuniós terv feletti meglepetésében még viszonylag tartózkodó volt, az egyre aktívabb Németország kizárása a Duna-medencéből pedig Párizsnak és Rómának egyaránt szimpatikus lehetett. A tervezett Bécs–Prága–Budapest háromszög gazdasági előnyei nyilvánvalóak voltak, hiszen az egykori Monarchia legfejlettebb területei kapcsolódtak volna így újból össze. Jugoszlávia és Románia nem kapott helyet Beneš tervében. Távoltartásukat az indokolta, hogy ezek az államok gazdasági érdekeltségük miatt Németország felé orientálódtak, és annak idején csak erős francia nyomásra fordultak szembe a német–osztrák vámunióval.

A javaslatnak természetesen politikai mozgatórugói is voltak. Eduard Beneš, akinek politikai karrierje még a Monarchiában indult, tisztában volt azzal, hogy a Duna-medence sorsára Németország és a Szovjetunió gyakorolja majd a legnagyobb befolyást. Amint azt Beneš a lengyel követ, Grzybowski előtt kijelentette: "A csehszlovák–magyar–osztrák gazdasági alakulás

feltétlenül szükséges, mert különben a Duna-medence a jövőben orosz vagy németté fog válni."¹ A cseh politikus a fő veszélyt a német imperializmusban látta, a védekezés lehetőségét pedig francia–angol orientációjú, gazdaságilag és később politikailag is egységes Duna-völgyben vélte megtalálni.

A tervezet ismertetésére jó alkalmat adott Károlyi Gyula kormányra kerülése, mert Prágában feltételezték, hogy az új magyar kormány nem mindenben követi majd Bethlen István irányvonalát.² Beneš a Népszövetség 1931. szeptemberi közgyűlése alkalmával kifejtette Apponyi Albertnek, a Népszövetség magyar fődelegátusának, hogy Csehszlovákia minden ellenszolgáltatás nélkül hajlandó lenne gazdasági együttműködésre Magyarországgal és Ausztriával.³ Később a prágai osztrák követ előtt is hangsúlyozta, hogy a gazdasági válságból nincs más kiút, mint a három ország vámuniója.⁴ Egy hónap elteltével, 1931. október végén a csehszlovák külügyi hivatal pontosította és egyben módosította az eredeti elképzeléseket. Az újabb verzió szerint Beneš nem gondolt konföderációra, hanem a három szomszédos országot érintő preferenciális rendszert indítványozta, amely azonban a későbbiek során vámunióba is átmehetne. A nagyhatalmak részvételét nem kívánta, de a terv megvalósulásához szükségesnek tartotta, hogy azok a tagországokkal szemben mondjanak le a legnagyobb kedvezmény jogáról.⁵

A Beneš-terv leginkább Marek prágai osztrák követ december 23-i jelentése alapján rekonstruálható. A kezdeményezést vonakodva vállaló külügyminiszter azonban még ekkor is inkább azt fejtette ki részletesen, hogy mi az, ami országa számára nem kívánatos. Azt mondta, hogy bármiféle államjogi szerveződés és kötelék, mint pl. Duna–konföderáció stb. káros lenne csehszlovák szemszögből, és hogy a vámunió bármely formája is elvetendő. A továbbiakban Beneš kijelentette, hogy Prága számára nem létfontosságú a közeledés, mert a három ország közül Csehszlovákia viselte el legjobban a válság okozta nehézségeket. Bármely együttműködés feltételül szabta, hogy a csehszlovák ipar és mezőgazdaság ne kerüljön hátrányos helyzetbe. Úgy vélte, hogy a nagyhatalmak jóindulatának megnyerése céljából Ausztriának Berlinben, Magyarországnak Rómában, Csehszlovákiának pedig Párizsban kellene közbenjárnia. Utolsó feltételként megemlítette, hogy az együttműködés nem érintheti hátrányosan a Kisantantot.

Nem egészen egy hónap múlva Beneš tervezetének újabb lényeges változtatására került sor. Masirevich prágai magyar követ jelentése szerint a külügyminiszter – aki ezidőtájt feltűnően sokat tárgyalt az olasz követtel – "kérve kéri Pedrazzi urat, hasson oda, hogy Olaszország és Csehszlovákia megegyezzenek egymással, és hogy az olasz kormány támogassa őt törekvéseiben, mert, mint mondja, ez Olaszországnak is jól felfogott érdeke". A tervezet állandó változtatása természetesen nehezítette az esetleges tárgyalások megkezdését. Ha volt is a környező országok kormányaiban hajlandóság a gazdasági közeledésre, a terv homályos volta az együttműködés híveinek pozícióját gyengítette.

A csehszlovák külügyminiszter, mint láttuk, 1931 őszen–telén lőtte fel tervezetének kísérleti léggömbjét. Az időpont megválasztása nem volt véletlen. Beneš úgy gondolta, hogy a Franciaország és Olaszország közötti kapcsolatok javulására lehet számítani, és azt is feltételezte, hogy Németország és Franciaország megegyezésére is sor kerül.⁹ Elgondolásainak megvalósítását ilyen feltételek mellett egyik nagyhatalom sem fogja akadályozni. A nemzetközi politikai életben kétségtelenül jelen voltak az ilyen feltételezéseket megengedő tendenciák. Villani párizsi magyar követ is azt jelentette 1931. június 13-án, hogy "a franciaországi realpolitikuskok meg vannak győződve arról, hogy a Német Birodalommal való teljes megegyezés biztosíthatja Európa teljes békéjét". A domináns irányokat azonban ez alkalommal rosszul ítélte meg a csehszlovák külügyminiszter. Hory András, Rómába akkreditált magyar követ 1931. október 21-i jelentésében arról számolt be, hogy a Palazzo Chigi politikája "továbbra is

változatlanul franciaellenes", Pedrazzi prágai olasz követ pedig elmondta magyar kollégájának, hogy Róma ezentúl – éppúgy mint eddig is – küzdeni fog minden olyan politikai vagy gazdasági fejlemény ellen, amelynek célja Franciaország szupremáciája, illetőleg ennek alátámasztása Közép-Európában a Kisantant által.¹² A német–francia kapcsolatokat beárnyékolta az osztrák–német vámunió emléke. A francia politikusok nem bíztak Bruning kormányon maradásában, és ha nem is ellenséges, de barátságosnak semmiképp sem mondható, várakozó álláspontot foglaltak el.¹³ Beneš – bár ebben eredetileg nem nagyon bízott – még leginkább az érintett szomszéd országok vagy azok valamelyikének egyetértésére számíthatott;

Magyarországon érdeklődéssel fogadták a javaslatot. Budapesten ekkoriban ugyanis fontolóra vettek minden olyan tervet, amely orvosságot ígért a gazdasági élet bajaira. Walkó Lajos külügyminiszter 1932 februárjában a parlament külügyi bizottsága előtt tartott exorzéjában általánosságban adott magyarázatot erre a magatartásra, de a magyarázat elsősorban Beneš kezdeményezésére vonatkozott. "Magyarországnak más államokkal való szorosabb kooperációja nekünk elsősorban gazdasági kérdés – mondotta a külügyminiszter. Bármely részről jövő javaslat, mely gazdasági érdekeinket ésszerűen szolgálja, nálunk érdemleges megvitatásra és jó fogadtatásra fog találni, mert erős meggyőződésünk, hogy a gazdasági izoláció elsorvadást jelent, csak kölcsönös együttműködés, a kölcsönös érdekek respektálása képes, ha kell, kölcsönös áldozatok árán, a gazdasági viszonyokba új életet önteni."

A magyar politikai látókör tisztulását mutatja az is, hogy napról napra nőtt az olyan gazdasági és politikai szakemberek száma, akik a közeledést és a megegyezést javasolták. Az együttműködés hívei közül kiemelkedett Hantos Elemér, politikus, jogi és közgazdasági szakíró. Hantos Elemér, aki 1924-től a Népszövetség gazdasági szakértője volt, 1931-ben Genfben, a Népszövetség ülésén memorandumot nyújtott be, amelyben nagyszabású közép-európai együttműködés tervét vázolta fel. Jellemző azonban, hogy amíg a francia delegáció tárgyalási alapként fogadta el a tervet, és az Prágában is nagy érdeklődést keltett, a magyar delegáció másik tagja, Kozma Miklós, az MTI elnöke gúnyosan jegyezte meg: "Itt ugrál az ő közép-európai vámuniójával ez a minden lében kanál Hantos. Mindig a franciákkal tárgyal. Ő saját költségére csinál külpolitikát."¹⁵

A kormány hivatalos álláspontja is ingadozott a szükségesnek tartott együttműködés és a hagyományos csehszlovák- és Kisantant-ellenesség között. Khuen-Héderváry Sándor, a külügyminiszter első helyettese levélben utasította Rubido-Zichy Iván londoni magyar követet, hogy ha újra találkozik Masarykkal, a londoni csehszlovák követtel, említse meg neki, "mi teljesen tisztában vagyunk azzal, hogy gazdasági vonatkozásban történni kell valaminek, mert ez így tovább nem mehet. Ebben a tekintetben nálunk sem a jóakarát, sem az előrelátás nem hiányzik". De hozzátette: "Látva, hogy mily nehézségekkel jár egy egyszerű kereskedelmi szerződés megkötése, ami főleg a cseh agráriusok akadékoskodása miatt már egy év óta késik, kételyek támadnak, hogy ennél sokkal nagyobb és komplikáltabb együttműködés sikerüljön. Másodszor pedig, a cseh–magyar viszony fölötté kíváncsú javulásának egyik előfeltétele, hogy a cseh kormány hagyja abba az állandó, céltudatos heccelést és beavatkozást Magyarország belügyeibe."¹⁶

A kérdés "szakértője", a prágai magyar követ a csehszlovák tervet kommentálva megjegyezte, hogy naivitás lenne azt hinni, hogy Beneš nézetei Magyarországgal szemben megváltoztak. Masirevich a barátságos kijelentések igazi indítékát a francia–német és a csehszlovák–magyar kapcsolatok párhuzamával érzékeltette. "Amint Franciaország finansziális túlsúlyát eszközül akarja felhasználni arra, hogy az egész világtól sécúritékat csikarjon ki a

Párizs körüli békék által teremtett helyzet biztosítására, úgy Beneš úr Magyarország mostani szorult helyzetét alkalmasnak látja arra, hogy hangunk elnémítása által megszerezze Csehszlovákia számára azt a sécuritét, amelyet a Bethlen-kormány által folytatott revíziós politika gyakran oly kellemetlenül zavart" – írta elemző jelentésében.

A Beneš-terv tárgyalása során ki kell térnünk egy perifériálisnak tűnő, de valójában igen lényeges mozzanatra. Beneš ugyanis a magyar külpolitika neuralgikus pontjára is rátapintott: célzásokat tett a területi kérdések újratárgyalásának lehetőségére.¹⁸ Seipel prelátus, volt osztrák külügyminiszter a magyar követtel beszélgetve közölte, hogy "tudomása szerint Beneš valakinek azt mondotta volna, hogy Kassa átengedéséről szó lehetne". Schürff osztrák igazságügyi miniszter 1932 januárjában, Badenben tartott beszédében ugyancsak megerősítette a Kassa esetleges visszacsatolásáról keringő híreket.

Azt lehetne gondolni, hogy a területi revízió bűvkörében élő magyar kormányt lázba hozta a Felvidék visszacsatolásának bármely kicsiny lehetősége. A november 3-i jelentés margójára mégis a következő megjegyzés került: "Bessenyei útján szóval közöltetett, hogy territoriális kérdés felvetése időszerűtlen és a kormány nem kívánja." A rezignáltság oka kiderül a Prágából érkező követi jelentésekből. Masirevich prágai magyar követ október 29-i levelében beszámolt a külügyi hivatalban újságírók számára tartott tájékoztatóról. Ezen Kamil Krofta a közép-európai együttműködés kérdéseit tárgyalva kijelentette, hogy "Magyarország ezen alakulatba való felvételének legelső és elengedhetetlen előfeltétele volna, hogy világosan, és minden kétséget kizáróan mondjon le a Felvidékre vonatkozó irredentisztikus működéséről. Hasonló tartalmú a magyar követ október 15-i jelentése, amelyben idézte Benešnek a "Ceské Slovo"-ban megjelent cikkét: "Hogy az első előfeltétel mindig a status quo elismerése volt, amely nem lehet diszkusszió tárgya, az természetes. Elképzelhető, hogy a csehszlovák külügyminiszter egymásnak homlokegyenest ellentmondó kijelentései valóban elhangzottak. Az ellentmondás feloldását Beneš személyében találjuk meg. A tapasztalt politikus nem habozott céljának elérése érdekében elgondolásait szinte napról napra módosítani, és mindig az adott pillanat igényének megfelelően cselekedni. De érdekes az a magyarázat is, amellyel Ambrózy, bécsi magyar követ kommentálja a Kassa visszacsatolásáról kerengő híreket. "Bár megszoktuk azt, hogy Beneš tényleg tett kijelentéseinek utólagosan más magyarázatot törekszik adni, mégis valószínűnek tartom, hogy ebben az esetben az ő szavait nem ő, hanem Schürff ferdítette meg. Schürff mint lelkes nagynémet a dunai államok gazdasági közeledésének ellensége, és ezért pausibilis előttem, hogy az arra irányuló törekvéseket oly módon kívánta megghiúsítani, hogy egy nagy indiskreció árán Beneš szavainak megferdített köztudomásra való hozatalával a magyar–cseh kooperáció ellen hangulatot keltsen Csehszlovákiában.

Ami Ausztriát illeti, az osztrák kormány nem lelkesedett Beneš együttműködési tervezetért. Az okok a bécsi magyar követ 1931. november 25-i jelentéséből derülnek ki. Eszerint Ausztriában még mindig uralkodó az a vélemény, hogy "Ausztriának nincs Németországon kívüli megoldása". A cseh–magyar–osztrák együttműködésben ráadásul a Habsburg restauráció lehetőségét vélték felfedezni, és ezt márcsak az 1918-as polgári vívmányok megtartása érdekében is ellenezték.²⁵ Pedig Beneš, aki vonakodott kezdeményező szerepet vállalni, a prágai osztrák követ jelentésekből kitetszően éppen Ausztriától várta, az első lépések megtételét.²⁶

Az osztrák politikusok elzárkóztak a felajánlott együttműködés elől. A külügyminisztérium vezető beosztottjainak tanácskozásán egyetértés alakult ki abban, hogy egy cseh–osztrák összefogás káros lenne Ausztriára nézve. Az osztrákoknak a nagyhatalmak, különösen Németország kirekesztése sem volt ínyükre.²⁸ Ambrózy jelentésében közölte, hogy az Európa

Bizottság által kiküldött, a gazdasági közeledés kérdésével foglalkozó albizottságnak tett jelentésében az osztrák kormány kiemelte, hogy amíg Beneš a nagyhatalmak nélkül képzei el a közeledést, Ausztria azok szabad részvételére gondol. A külügyminisztériumban lezajlott tanácskozás után a prágai osztrák követ utasítást kapott, hogy közölje Benešsel: Ausztria a kérdésben nem óhajt iniciatívát vállalni.

A követi jelentésekből az is kiderül, hogy a súlyos gazdasági nehézségekkel küszködő Ausztriától nem volt idegen a gazdasági együttműködés gondolata. Hornbostel bécsi követségi tanácsos október 7-én előadta Besseney Györgynek, a bécsi magyar követség első titkárának, hogy ha Ausztria és Magyarország nem akar belekényszerülni egy olyan együttműködésbe, amelyben a vezető szerep Csehszlovákiáé, akkor arra kell törekedniük, hogy egymás között hozzanak létre valamilyen szoros gazdasági formációt, amely végül vámunió is lehet. A magyar külügyminisztérium rögtön reagált az osztrák kezdeményezésre, és Apor Gábort, a politikai osztály vezetőjét Bécsbe küldte a további kérdések tisztázására. Hornbostel neki is kifejtette, hogy a külügyi vezetők véleménye szerint Ausztriának egy agrárországgal való összefogásra van szüksége, ahol az osztrák ipar piacra találhatna. Kijelentette, hogy ők elsősorban Magyarországra gondolnak.³²

A magyar–osztrák tárgyalások a későbbiekben sem szakadtak meg. Jellegüket azonban alapvetően befolyásolta az a többek által osztott vélemény, amely szerint bármely közép-európai együttműködéshez a környező nagyhatalmak támogatása szükséges. Walkó Lajos 1932. február 9-én a parlament külügyi bizottsága előtt kijelentette: "Nézetem szerint a dunai államok gazdasági együttműködését nehezen lehet rendezni az érdekelt három nagyhatalom, Franciaország, Németország, Olaszország beleegyezése nélkül. Ennek elmaradása mindig súrlódásra, esetleg a célzott együttműködés megakasztására vezetne."

Az egyre aktivizálódó Olaszország nem nézte jó szemmel a részvétele nélkül tervezett közép-európai kollaborációt. Kánya Kálmán berlini magyar követ arra emlékeztetett, hogy a béketárgyalásokon a nagyhatalmak közül elsősorban Olaszország fogszírozta a Monarchia feldarabolását, hogy ezáltal legalább egy nagyhatalmi szomszédjától szabaduljon. Természetes tehát, hogy Olaszország nem kívánt határos lenni semmilyen újabb gazdasági és politikai tömörüléssel. Az adott helyzetre vonatkozóan Kánya így összegezte véleményét: "Mussolini magyar–olasz barátsági akcióját azzal a céllal indította meg, hogy egy magyar–szerb közeledést megakadályozzon. Bizonyosra vehető továbbá, hogy a magyar–osztrák együttműködésen kívül más, az utódállamok között Olaszország részvétele nélkül létesítendő szorosabb gazdasági vagy politikai kapcsolatot a római kormány jelenleg is perhorreszkál."³⁴ A magyar diplomácia doyenjének véleményét római kollegája, Hory András 1931. november 4-i jelentése is alátámasztotta, amely szerint az olaszok a "további fejleményeket érdeklődéssel figyelik, de amint jót, úgy rosszat sem várnak Beneš úr mesterkedéseitől, mert nézetük szerint Közép-Európában Olaszország kihagyásával amúgy sem lehetséges semmi komolyabb átalakulás".³⁵

Az olaszok ellenzése azonban nem jelentette, hogy a Palazzo Chigi közömbösen viseltetett a térségben lezajló eseményeket illetően. Az olasz kormány ekkor már évek óta dolgozott egy olasz–magyar–osztrák együttműködés tervezetén, és ezért gyanakodással figyelt fel a magyar és az osztrák kormány Csehszlovákiával folytatott flörtjére. Az olasz külügyminiszter 1931. november 19-én Hory András római magyar követ útján érdeklődött a magyar kormánytól Benešnek a magyar–csehszlovák viszonyra vonatkozó javaslatairól, valamint az osztrák kormány esetleges állásfoglalásáról. A Palazzo Chigi feltételezte, hogy Beneš terve mögött a nagy vetélytárs, Franciaország áll, és az olaszbarát Bethlen-kormány bukása óta különösen féltékenyen figyelték a magyar–francia kapcsolatokat esetleges javulását.

A helyzet tisztázása érdekében Grandi olasz külügyminiszter Bécs-Budapest–Prága körútra küldte bizalmi emberét, Ugo Solát, a külügyminisztérium osztályfőnökét. Sola, aki mindhárom ország külügyminiszterével tárgyalt, nem számolhatott be kedvező benyomásokról. Jelentésében leírta, hogy a térség két országában, Magyarországon és Ausztriában igen súlyos, sőt válságos gazdasági helyzet alakult ki. Az ausztriai helyzetet nehezíti az is, hogy látogatása során nem tudta tisztázni Ausztria jövőbeli magatartását, mert az ottani kormányférfiak véleménye a mögöttük álló többség gyakori hiánya miatt általában csak magánvélemény.³⁸ Sola úgy látta, hogy Beneš mindent elkövet azért, hogy tervei számára kedvező atmoszférát teremtsen, de a külügyminisztériumi osztályfőnök véleménye szerint e tervek annyira homályosak, hogy azok gyakorlati kivitelezése nagyon valószínűtlen. Ezért – nézete szerint – Rómának módot kell találnia arra, hogy a megrekedt magyar–olasz és osztrák–olasz gazdasági szerződések ügyét kielégítően megoldja.

Nem változtatta meg az olasz kormány hozzáállását Beneš váratlan tervmódosítása sem. A francia–cseh kapcsolatok elhidegülése miatt a nagyhatalmi támogatást elvesztő külügyminiszter mindent egy lapra tett fel. Közölte Rómával: "az unió csak egy nagyhatalom bevonásával elképzelhető, és ez Olaszország lenne". A Palazzo Chigi vezetői azonban ekkor már más lapokat is kezükbe vehettek. 1932. január 14-én Rómába érkezett Bethlen István, a magyar politikai élet prominens személyisége. Mussolininek megmondta, hogy bár nem hivatalos minőségben érkezett az olasz fővárosba, felhatalmazása van arra, hogy egy Olaszországot és Magyarországot egyaránt érintő fontos politikai kérdésben a kormányzó és a magyar kormány tudtával és hozzájárulásával konkrét javaslatot tegyen. Bethlen ismertette Mussolinivei Magyarország pénzügyi és gazdasági helyzetét. Hangsúlyozta, hogy az ország pénzügyi egyensúlya a kormány intézkedései folytán rövidesen helyreáll. A gazdasági kérdésekre áttérve viszont komor színekkel ecsetelte, hogy az exportbeállítottágú magyar gazdaság képtelen elhelyezni terményeit, ezért katasztrofális helyzetbe került. Az egyedüli megoldás, és ez most már Magyarországon kezd általános nézetté válni – mondotta –, ha Magyarország egy vagy több szomszédos ipari állammal vámunióra lép, és ezeken az új piacokon helyezi el terményeit. Ilyen lehetőséget kínál a franciák és Beneš azon törekvése, hogy Magyarország, Csehszlovákia és Ausztria részvételével vámközösséget hozzanak létre. Franciaország, amely Beneš mögött áll, eddig nem alkalmazott kényszerítő eszközöket, de kétségtelen, hogy a jövőben ilyenekre is sor fog kerülni. Bethlen egy szót sem ejtett arról, hogy a Beneš-terv megvalósulása káros lenne Magyarországra nézve, de hangsúlyozta, hogy egy ilyen kollaboráció létrejötte végső soron Olaszország közép-európai politikai és gazdasági pozícióinak meggyengülését eredményezi. A megoldás – fejezte be eszmefuttatását Bethlen – egy Magyarország, Olaszország és Ausztria között létesülő vámunió lenne. Ennek első lépéseként a semmeringi megállapodások, az olasz–magyar–osztrák együttműködést kilátásba helyező Brocchi-terv életbe léptetése szükséges.

Mussolini azt felelte, hogy Bethlen terve teljesen megfelel politikai elgondolásának. Hozzátette, hogy az illetékes miniszterek jelentéseiből kiderül, hogy azok is hajlandóak hozzájárulni a semmeringi megállapodásokhoz⁴¹. Bethlen tárgyalásokat folytatott Grandival is. Az olasz külügyminiszter egyetértését hangoztatva azt mondta neki, hogy a vámunióhoz Jugoszláviának is csatlakoznia kellene, mert ez az olasz iparnak igen⁴² fontos érdeke.

A magyar exminiszterelnök néhány héttel római útja előtt Bécsben is járt, hogy a várható osztrák álláspontot kipuhatolja. A Schober alkancellárral, Dollfuss mezőgazdasági és Schürff igazságügyi miniszterrel folytatott tárgyalásokból azt a következtetést vonhatta le, hogy Ausztria közgazdasági⁴³ érdekeinek leginkább egy ilyen hármass vámunió felel meg.

Bethlen tehát kedvező előfeltételek között kezdhette terve végrehajtásához. A folytatás

azonban nem bizonyult ilyen egyszerűnek. A római tárgyalások után néhány nappal Ausztriában kormányválság kezdődött, amelynek következtében francia kívánságra leköszönt Johannes Schober, a németbarát alkancellár. A köztudottan kiváló német kapcsolatokkal rendelkező Schobernek kulcsfontosságú szerepe volt Bethlen tervében: az ő személye lett volna a biztosíték arra, hogy Berlin nem gördít akadályt a vámunió⁴⁵ elé.

Az osztrák alkancellár bukása után megváltozott a helyzet. Az osztrákok mind Bethlennel, mind Mussolinivel közölték, hogy az együttműködés legmesszebb a Brocchi-féle rendszer kiszélesítéséig terjedhet, a vámunió megvalósítására azonban nem látnak lehetőséget. Hasonló nyilatkozatot tett a budapesti német követ is: "Németország részéről nincs ellenvetés a Brocchi-féle rendszer kiszélesítése ellen mindaddig, míg az lényegileg nem válik vámunióvá. Ha azonban vámunió létesítése tervezetne, Németország⁴⁶ csak úgy járulhatna hozzá, ha abban maga is részt vesz."

A magyar külügyminisztérium iratai között talált belső feljegyzés is azt mutatja, hogy ezek után a magyar politikusok sem láttak többé lehetőséget a vámunió létrehozására. Az iratban arról van szó, hogy Magyarország a népszövetségi kölcsön felvételekor kötelezettséget vállalt arra, hogy állami önállóságát megtartja, ezért a Bethlen-féle vámuniós terv tulajdonképpen eleve bukásra volt ítélve. Az irat szerint egyébként Beneš többször is kijelentette, hogy egy osztrák–magyar vámunió ellen éppúgy harcolna, mint az Anschluss ellen, és ez természetesen egy hármass összefogásra is érvényes.

A logikus érvek után meglepőnek tűnhet a magyar külügyminisztérium végső következtetése: "Mindennek dacára az olasz kormány előtt teljes odaadással fel kell karolnunk az eszmét, melyet Bethlen gróf kezdeményezett, és Károlyi gróf kormánya magáévá tett." A meghökkentő következtetés után azonban az ésszerű indoklást, is olvashatjuk: "Ugyanis a mi értékünk ezen kombináció által az olaszok szemében megnövekedik, ezáltal elesik számunkra egy olasz–jugoszláv vámunió mindig fenyegető lehetősége, végül pedig módunk van a vámuniós cél érdekében a semmering i egyezmény fejlesztését követelni, és így az olasz–magyar gazdasági forgalmat növelni."⁴⁷

A Bethlen-féle kezdeményezés kudarca után a Beneš-terv még mindig a diplomácia szőnyegén maradt. Franciaországnak természetesen tetszett Beneš akciója, hiszen joggal érezhette ki belőle a francia orientációt. A csehszlovák külügyminisztérium a nagyhatalmak várható reagálását latolgatva így foglalta össze a Quai d'Orsay valószínű véleményét: "Franciaország hozzájárulása természetes, hiszen ezáltal voltaképpen egy régi⁴⁸ francia gondolat valósulna meg."

Kezdetben úgy tűnt, hogy az események igazolják Beneš elképzeléseit. Jungerth helsinki magyar követ 1931. november 21-én jelentette, hogy Albats, Lettország külügyminiszter-helyettese párizsi útja alkalmával befolyásos francia politikusoktól azt hallotta, hogy erős áramlat van Franciaországban, mely Ausztriát, Magyarországot és Csehszlovákiát valamilyen formában – melynek nevét még nem tudják – gazdaságilag össze akarja kapcsolni. E kombinációval a lett külügyminiszter-helyettes szerint meg akarják akadályozni, hogy Ausztria Németország karjaiba vesse magát, valamint önálló, életképes gazdasági egységet kívánnak létrehozni a Duna-völgyben.⁴⁹

A franciák a cél elérése érdekében jelentős áldozatokra is hajlandóak voltak. Ambrózy bécsi magyar követ jelentéséből kitűnik, hogy a franciák által is támogatott együttműködésnek Csehszlovákiában számos ellenzője volt a szudétánémetek és a cseh agráriusok körében. A magyar diplomata értesülései szerint az ellenállás leküzdésére a francia és belga nehézipar és "haute finance" beszűntette a csehszlovák iparnak nyújtott minden

támogatását, és azt nem szándékozik mindaddig újrakezdeni, ameddig Magyarország, Ausztria és Csehszlovákia gazdasági egyesülése nincs biztosítva. A felhőtlennek tűnő francia kapcsolatok tudatában Beneš magabiztosan jelentette ki a prágai osztrák követnek: Csehszlovákia feladata Párizs áldását kérni a megegyezés megvalósulásához. A magabiztosságnak ekkor azonban már nem sok alapja volt. Charles-Roux prágai francia követ 1931 decemberének végén azt ecsetelte magyar kollegája előtt, hogy Franciaország érdekei Beneš tervében másodlagosak. Pedrazzi-val, a prágai olasz követtel folytatott beszélgetése alkalmával pedig kijelentette: "elejétől nem tartott sokat Beneš úr terveiről, mert ő tele van bizonytalansággal, tervezetei nagyon változékonyak, és azt a be nyomást⁵² kelti, hogy soha nem közli teljesen gondolatait".

A kapcsolatok elhidegülését nemcsak Beneš "megbízhatatlansága" okozta. A francia külpolitika, amely lassan kezdett felocsúdni a német–osztrák vámuniós tervezet okozta sokkból, egyre inkább arra törekedett, hogy a közép-európai rendezést saját kezében összpontosítsa. A magyarországi kormányváltás után Károlyi Gyula és Walkó személyében viszonylag franciabarát politikusok irányították a magyar külpolitikát, Párizsban is egyre inkább teret kapott az a nézet, hogy a Duna-medence kérdéseinek rendezésébe Magyarországot is be kell vonni. A Quai d'Orsay felfogásának megváltozását bizonyítja Villani magyar követ jelentése, amelyben arról számol be, hogy Magyarország francia kölcsönt vesz fel, amelynek ellenében Franciaország gazdasági előnyöket és politikai lehetőségeket biztosít magának.

A francia-kisantant viszony, amit Romániának és Jugoszláviának az osztrák–német vámunió kérdésében elfoglalt németbarát álláspontja szétzilált lassan rendeződni kezdett. Argetioianu román pénzügyminiszter decemberben Párizsba utazott, ahol igyekezett Romániát a germanofília vádjával szemben tisztázni.⁵⁵ A jugoszláv–francia kapcsolatok normalizálódását pedig az jelezte, hogy Franciaország készen mutatkozott jelentős pénzügyi segítséget nyújtani Sándor király országának. A francia-csehszlovák kapcsolatok ideiglenes megromlása, amelyet egy 600 millió frankos francia kölcsön meghíúsulása is jelzett, vezetett végül ahhoz, hogy – amint azt már korábban részletesen tárgyaltuk – Beneš Olaszország nagyhatalmi támogatását próbálta megnyerni terve véghezviteléhez.⁵⁷

Beneš gazdasági tervezetét leghevesebben Németország ellenezte. Berlin kénytelen volt elállni a német–osztrák vámunió gondolatától, de ez⁵⁸ nem jelentette azt, hogy végleg passzivitásba vonult. A francia–német megbékélés szelleme ekkor már végképp tovatűnt, és a Wilhelmstrassén nem csekély gyanakvással figyelték Beneš francia orientációjú gazdasági egyesítési tervét. Jól tükrözi ezt Kánya Kálmán berlini magyar követ jelentése, miszerint: "Széles körben az az aggály nyilvánul meg, hogy a legtöbb Duna-állam nehéz gazdasági helyzetét Franciaország arra fogja kihasználni, hogy pénzügyi hatalmának latbavetésével ezen államok egymáshoz való kapcsolását, és ezzel kapcsolatban a francia értelemben vett politikai sécuritét Közép-Európa déli részében szilárd alapokra helyezze. Azt hiszik, hogy Franciaország ezen cél biztosítása érdekében Beneš fogja előtérbe tolni, ki szívesen fog vállalkozni arra, hogy az ő szempontjából kedvező körülmények között kedvenc közép-európai terveire visszatérjen, melyek szerint tudvalevőleg Németországnak semmiféle duna-állami gazdasági kombinációban⁵⁹ helye nincs.

Berlinben persze azt is tudták, hogy Ausztria még mindig nosztalgiával gondol az osztrák–német vámuniós tervezetre, és hogy Magyarországon a javuló francia kapcsolatok ellenére erős a tradicionális németbarátság. Ezért a Wilhelmstrassén továbbra is bíztak abban, "hogy Ausztria semmi olyan kombinációba nem fog belemenni, melyben a birodalom nem szerepelne, és hogy Csehszlovákia egy szorosabb cseh–magyar gazdasági kapcsolatot oly messzemenő politikai

koncesszióktól tenne függővé, melyeket egy magyar kormány sem fogadhatna el". A német politikusok joggal számoltak a gazdasági valóság kényszerítő erejével. Ausztria és Magyarország ipari és mezőgazdasági terményeinek elhelyezésére nem volt elégséges a szűk csehszlovák piac. Franz Rieth bécsi német követ Ambrózyval beszélgetve részletesen foglalkozott ezzel a kérdéssel: "Egy Duna-konföderáció, amely Magyarországot, Csehszlovákiát és Ausztriát magába foglalná, a magyaroknak és az osztrákoknak kevés hasznot hozna. Ausztria a magyar és a csehszlovák agrárkonkurrenciát sínylené meg, míg a cseh gyáripár szabadversenye igen károsan éreztetné hatását úgy az osztrák, mint a magyar nagyipar helyzetére. Egész más volna a dolog, ha Németország a vám-konföderációnak tagja volna, amint ezt Berlinben gondolták, amikor a német-osztrák vámunió eszméje felmerült. Németország oly nagy gabonabehozatalra van utalva, hogy játszva fel tudná szívni úgy Magyarországot, mint Jugoszlávia, Románia és Bulgária gabonafeleslegét."

Magyarország tartózkodásával, Ausztria érdektelenségével, Olaszország és Németország határozott ellenkezésével szemben kevés volt a bizonytalan francia támogatás. A csehszlovák külügyminiszter a kedvezőtlen fogadtatás miatt elállt attól, hogy elképzeléseit hivatalosan is a kormányok tudomására hozza. A kudarc elsősorban a nagyhatalmi ellenállás következménye volt, de az is szerepet játszott benne, hogy az érintett kis országok, bár megpróbáltak, nem tudtak fölülelmelkedni az őket elválasztó ellentéteken.

Jegyzetek

1. Masirevich jelentése. 1931. november 4. Prága. OL K 63 448/30.
2. Kovács Endre: Magyar-lengyel kapcsolattik a két világháború között. Budapest, 1971. 181.p.
3. OL K 64 1931/48. Feljegyzés Walkó genfi tárgyalásairól; valamint Ormos Mária: Franciaország és a keleti biztonság 1931–1936. Budapest, 1969. 91.p.
4. OL K 64 1931/45/20. Bessenyei jelentése. 1931. október 17. Bécs.
5. OL K 63 448/50. Masirevich jelentése. 1931. október 29. Prága.
6. OL K 64 1931/48. Marek német nyelvű jelentése az osztrák alkancellárnak. 1931. december 23.
7. OL K 63 448/50. Masirevich jelentései. 1932. január 16. és január 25. Prága, valamint Rubido Zichy jelentése. 1932. január 30. London.
8. OL K 63 448/50. Masirevich jelentése. 1931. szeptember 30. Prága.
9. OL K 63 448/50. Masirevich jelentése. 1931. október 29. Prága.
10. OL K 64 1931/43. Villani jelentése. 1931. június 13. Párizs.
11. OL K 63 Franciaország 1931. Francia–olasz viszony. Hory jelentése. 1931. október 21. Róma.
12. OL K 63 448/50. Masirevich jelentése. 1931. szeptember 30. Prága.
13. OL K 63 Franciaország 1931. Villani jelentése. 1932. január 14. Párizs.
14. OL K 63 Franciaország 1932. Francia-magyar viszony. Walkó expozéjának szövege. 1932. február 9. Budapest.
15. OL K 429/61/1. Kozma Miklós iratai. 1931. szeptember 10. Genf.
16. OL K 63/448/50. Khuen-Héderváry Sándor külügyminisztériumi vezérigazgató utasítása. 1931. november 22. Budapest.
17. OL K 63 448/50. Masirevich jelentése. 1931. október 26. Prága.

18. OL K 64 1931/48. Walko' genfi tárgyalásairól készült jelentés. 1931. szeptember 3-9. Budapest.
19. OL K 63 448/50. Ambrózy jelentése. 1931. november 3. Bécs.
20. OL K 63 448/50. Ambrózy jelentése. 1932. január 29. Bécs.
21. OL K 63 448/50. Ambrózy jelentése. 1931. november 3. Bécs.
22. OL K 63 448/50. Masirevich jelentése. 1931. október 29. Prága.
23. OL K 63 448/50. Masirevich jelentése. 1931. október 15. Prága.
24. OL K 63 448/50. Ambrózy jelentése. 1932. január 29. Bécs.
25. OL K 63. Franciaország 1931. Francia-magyar viszony. Ambrózy jelentése. 1931. november 7. Bécs.
26. OL K 63 448/50. Masirevich jelentése. 1931. október 15. Prága., OL K 63 448/ 50. Ambrózy jelentése. 1931. október 20. Bécs., valamint OL K 64 1931/45/20. Ambrózy jelentése. 1931. október 17. Bécs.
27. OL K 64 1931/45/20. Apor Gábor beszélgetése Hornbostellel. 1931. október 24. Bécs.
28. OL K 63 448/50. Ambrózy jelentése. 1931. október 20. Bécs.
29. OL K 63 448/50. Ambrózy jelentése. 1931. november 18. Bécs.
30. OL K 63 448/50. Ambrózy jelentése. 1931. október 20. Bécs.
31. OL K 64 1931/48. Bessenyei jelentése. 1931. október 17. Bécs.
32. OL K 64 1931/45/20. Apor és Hornbostel tárgyalásáról készült jelentés. 1931. október 24., valamint K 63. Németország 1931. Német-magyar viszony. Ambrózy jelentése. 1931. november 25. Bécs.
33. OL K 63. Franciaország 1932. Francia-magyar viszony. Walko külügyminiszteri expozéja. 1932. február 9.
34. OL K 63. Németország 1931. Német-magyar viszony. Kánya jelentése. 1931. november 18. Berlin.
35. OL K 63 448/50. Hory jelentése. 1931. november 4. Róma.
36. OL K 63 448/50. Utasítás Horynak. 1931. november 19. Budapest.
37. Márkus László: A Károlyi Gyula kormány bel- és külpolitikája. Budapest, 1968. 220-221.p.
38. OL K 63 448/50. Hory jelentése. 1931. december 30. Róma.
39. OL K 63 448/50. Hory jelentései. 1931. november 21., november 27., december 3., december 11. Róma., valamint OL K 63 448/50. Masirevich jelentése. 1931. december 28. Prága.
40. OL K 63 448/50. Rubido Zichy jelentése. 1932. február 4. London., valamint Khuen-Héderváry levele Rubido Zichynek. 1932. február 4. Budapest.
41. OL K 64 1932/51/23. Bethlen római megbeszélései. 1932. január 14.
42. Uo.
43. Uo.
44. OL K 63. Franciaország 1932. Villani jelentése. 1932. január 14. Párizs., valamint OL K 64 1932/49. Ambrózy jelentése. 1932. január 29. Bécs.
45. OL K 64 1932/51/23. Bethlen római megbeszélései. 1932. január 14.
46. OL K 64 1932/51/23. Walkó és Grandi római tárgyalásairól készült feljegyzés 1932. március 21. és OL K 64 1932/42/77. Khuen-Héderváry tájékoztatója Kányának. 1932. február 8., valamint OL K 63 448/50. Hory számjeltávirata. 1932. február 10. Róma.
47. OL K 64 1932/51/23. Megjegyzések az olasz-osztrák-magyar vámunióhoz. (Dátum nélküli irat.)
48. OL K 63 448/50. Masirevich jelentése. 1931. október 29. Prága.
49. OL K 63 448/50. Jungert jelentése. 1931. november 21. Helsink.

50. OL K 63. Franciaország 1932. Franciaország általános külpolitikája. Ambrózy jelentése. 1932. február 27. Bécs.
51. OL K 64 1931/48. Marek német nyelvű jelentése az osztrák alkancellárnak. 1931. december 23.
52. OL K 63 448/50. Masirevich jelentése. 1932. január 12. Prága.
53. OL K 63. Franciaország 1931. Francia–magyar viszony. Villani jelentése. 1931 november 12. Párizs.
54. OL K 63. Franciaország 1932. Villani jelentése. 1932. január 16. Párizs.
55. OL K 63. Franciaország 1932. Villani jelentése. 1931. december 29. Párizs.
56. OL K 64 1932/11. Dátum nélküli francia nyelvű irat.
57. OL K 63 448/50. Masirevich jelentései. 1932. január 16. és január 25. Prága.
58. David E. Kaiser: Economic Diplomacy and the Origin of the Second World War. Princeton /N.J./, 1980. Princeton Univ. Press. 17-57.p.
59. OL K 63. Németország 1931. Német–magyar viszony. Kánya jelentése. 1931. november 18. Berlin.
- 60: Uo.
60. OL K 63 448/50. Ambrózy jelentése. 1931. december 18. Bécs.

SUMMARY

László Diószegi: The plan of Beneš for the economic cooperation of Austria, Czechoslovakia and Hungary

The economic world-crisis of 1929 strengthened the feeling of economic and political defencelessness in the states of Central Europe. Eduard Beneš, the Czechoslovak Foreign Minister was the first among the leaders of the small states of the Danube valley, who proposed the idea of the customs union of the most developed countries of the former Monarchy; namely Czechoslovakia, Austria and Hungary. This plan had political motives also; Beneš realized the danger of German imperialism, and he proposed against it the idea of an economically and politically united Danube valley, which has French-English orientation.

The Hungarian inner politics of the Beneš plan was motivated by its depressing economic situation and by its traditional anti-Little-Entente feelings. In Austria not only the partisans of the German orientation accepted the idea reservedly, but also those who were concerned for the bourgeois democracy, because they believed to discover in the plan the opportunity for a Habsburg restoration. The Great Powers – without whose interference a Middle-European arrangement was unimaginable – and especially Italy opposed the plan of the customs union, because it could have violated its own economic possibilities and would also have given way to the French influence. Because of the intensification of the French–German opposition, Germany firmly opposed the Hungarian–Czechoslovakian–Austrian advancement.

All these facts together condemned the Beneš plan to death; however its failure was significant in revealing that the countries in question could not overcome the discrepancies which separated them.

A MÁSODIK BÉCSI DÖNTÉS

JUHÁSZ GYULA

Amikor Románia 1940. június vége felé, eleget téve a szovjet kormány követelésének, átadta Besszarábiát és Észak-Bukovinát a Szovjetuniónak, a magyar kormány is úgy érezte: itt az ideje Romániával szembeni revíziós követelése megvalósításának. Korábban ugyan nem volt a politikai és katonai vezetés álláspontja egységes abban, hogy junktimba hozza-e Erdély kérdését Besszarábia ügyével, 1939 szeptemberétől több ízben is – részben a szovjet sajtó Besszarábiával kapcsolatos állásfoglalásai nyomán, részben pedig Romániának a tengelyhatalmaknál tett diplomáciai lépései következtében – foglalkozott ezzel a kérdéssel. Mivel a Teleki-kormánynak már a második világháborút megelőző hónapokban is az volt az álláspontja, hogy az erdélyi kérdést a lehetőség szerint önálló katonai akció révén kell megoldani, nem pedig a tengelyhatalmak közreműködésével vagy döntőbíráskodásával, a kérdés mindig úgy merült fel, hogy Besszarábia visszaadását a Szovjetuniónak tekintsék-e a Románia elleni beavatkozás feltételének.

Németország állásfoglalásai, amelyek hangsúlyozottan egy balkáni fegyveres konfliktus kiküszöbölését igényelték, Olaszország ajánlata a Romániának nyújtandó segítségről egy román–szovjet fegyveres konfliktus esetére, a még érvényben lévő, Romániával kötött angol–francia garanciális egyezmény 1940 februárjában arra készítette Teleki Pál miniszterelnököt, hogy megfogalmazza és a nyugati hatalmak, illetőleg Németország tudomására hozza a magyar álláspontot, amelyet a The Times – két héttel későbbi – 1940. február 23-i számában nyilvánosságra is hoztak. Ez így hangzott:

"Magyarország, bár nem kíván lemondani Romániával szembeni területi követeléseiről, nem fog kísérletet tenni ezen területi követelések rendezésének kierőszakolására a háború folyamán, kivéve két eshetőséget:

1. ha Oroszország sikeresen megtámadná Romániát, s ez a Balkán lerohanásával fenyegetne; 2. ha Románia Dobrudzsát átadná Bulgáriának. Az első esetben a magyar hadsereg azonnal átvonulna Erdélyen a Kárpátokhoz, hogy itt állítsa meg az oroszokat, a második esetben ragaszkodni fog az erdélyi kérdés hasonló, igazságos megoldásához, s mindent megtesz ennek érdekében, ami hatalmában áll.

Nem fog azonban ragaszkodni ilyen rendezéshez abban az esetben, ha Románia Besszarábiáról békésen lemond Oroszország javára – mivel Besszarábiában nincs érdekelve –, és ha a románok sikeresen ellenállnak az orosz támadásnak. Az utóbbi esetben nemcsak tartózkodni fog minden megmozdulástól Románia ellen, de üdvözölni fogja sikerei miatt.

Az is teljes bizonyossággal feltételezhető, hogy Magyarország inaktív marad, ha a közeli szövetséges hadseregek Románia segítségére jönnek.

Azonban még abban az esetben is, ha a magyarok megrohanják a Kárpátokat, Erdély megszállását, amelyet ez akció szükségessé tenne, nem úgy tekintené, mint végső rendezést, a kérdés rendezése a háború végén a békekonferencia végső döntésének rendelődné alá."

Az állásfoglalást tartalmazó emlékirat átadása alkalmára a londoni (és párizsi) magyar követ felhatalmazást kapott a következő szóbeli kiegészítés átadására is:

"Országom legfelső vezetőinek nevében szólva, abban a helyzetben vagyok, hogy biztosíthatom a brit kormányt arról, hogy a magyar kormánynak

1. nincs agresszív szándéka senkivel szemben;

2. kész megvédeni, ha kell fegyveresen is, az ország függetlenségét és becsületét bármilyen külföldi agresszióval szemben;

3. semmilyen körülmények között sem fog soha közös ügyet vagy közös akciót csinálni a Szovjetunió kormányával."¹

1940. június 26-án adta át Molotov a szovjet ultimátumot a moszkvai román követnek Besszarábia és Észak-Bukovina átadásáról. Európa nemzetközi helyzete addigra azonban a német hadsereg nyugati hadjárata következtében gyökeresen megváltozott. Franciaország kapitulációja gátszakító hatással volt a magyar középosztályra, s ez változásokat hozott a magyarországi politikai erőviszonyokban is. Fokozódtak és általánosabbá váltak a németek verhetetlenségéről és a háború közeli befejezésének lehetőségéről vallott nézetek. Ez pedig óriási nyomást jelentett a magyar kormányra, amelynek nyíltan vallott álláspontja az volt, hogy az erdélyi revíziót a fennálló európai konfliktus befejeződése előtt kell megvalósítani. Ebben a helyzetben 1940. június 27-én a Minisztertanács ülésén a korábbi határozatot megváltoztatták, és határozatot hoztak arról, hogy a magyar kormány semmiféle diszkriminációt nem tűr, s ha Románia teljesíti a Szovjetunió kérését, kényszeríteni kell a román kormányt arra, hogy Magyarország területi igényeit is elégítsék ki. Még a Minisztertanács ülése közben Csáky külügyminiszter Teleki miniszterelnök jelenlétében fogadta a budapesti német és olasz követet, közölte velük azokat a körülményeket, amelyek Magyarország fellépését vonnák maguk után Románia ellen. Nevezetesen, ha Románia ellenállás nélkül területeket ad át más hatalmaknak, ha az erdélyi magyarságot üldözi, ha a magyar–román határra további román egységeket vonnak össze. Már ez alkalommal is leszögezte a budapesti német követ, hogy kormánya teljes nyugalmat kíván Magyarországtól. A német és olasz követekkel folytatott megbeszélés után Horthy-nál összeült a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács, és jóváhagyta a kormány döntését. Mozgósítást határozott el, s azt hogy a katonai alakulatokat június 29-től fokozatosan felvonultatja a magyar–román határra.

Ezen a napon a román Koronatanács is ülést tartott, s miután a német és olasz kormány erőteljesen azt tanácsolta, hogy a Szovjetunió és Románia közötti háború elkerülése, s következményeként egy balkáni konfliktus megakadályozása érdekében teljesítsék a szovjet követeléseket. Miután abban reménykedni, hogy az angol kormány az 1939. április 13-i garanciális egyezményt életbe léptetné, teljesen irreális volt, többségi határozattal elfogadták Besszarábia és Észak-Bukovina átadását. A terület tényleges átadása előtt Románia kérte a német kormányt, használja fel lefolyását Magyarország és Bulgária fékentartására, és ígéretet tett arra, hogy az olajszállításokat megszakítás nélkül továbbfolytatják. Károly király üzenetet küldött Hitlerhez arról, hogy fontolóra venné egy szövetségi szerződés megkötését is Németországgal. Új román kormány lépett hivataljába, amely sietve nyilatkozott arról, hogy fenntartás nélkül tengelybarát politikát fog folytatni; július 2-i üzenetében a király kérte Hitlert, hogy garantálja a román határokat és küldjön katonai missziót² Romániába. Előző nap az angol garanciát már felmondták.

A román–szovjet megállapodás után a magyar kormány is megpróbálta a németek engedélyét elnyerni tervezett katonai akciójához. Június 28-án Csáky külügyminiszter közölte a Budapesten gazdasági tárgyalásokat folytató Clodius követtel, hogy Németország ellátását gabonaneműekkel az esetleges magyar–román háborúban is biztosítaná, még hozzá magasabb mértékben, mint a múltban, garantálná a szabad német közlekedést Magyarországon keresztül a megadott vonalakon.

Bár Magyarország tervezett akciója szempontjából a tengelyhatalmak, elsősorban Németország álláspontja volt a döntő, a magyar kormány másfelé is tájékozódni próbált.

Mindenekelőtt Moszkva véleményére volt kíváncsi. Noha volt némi korábbi információja arról, hogy a szovjet kormány véleménye szerint bizonyos magyar területi követeléseknek Romániával szemben alapjuk van, július 3-án a moszkvai nagykövet utasítást kapott: kérdezze meg a szovjet külügyminisztériumban, milyen magatartást tanúsítanak magyar–román konfliktus kitörésekor, s vannak-e elgondolásaik Románia esetleges összeomlása esetére. Július 4-én Molotov válasza a következő volt: a Szovjetunióknak semmiféle követelése nincs Magyarországgal szemben. A magyar területi követeléseket megalapozottnak tartja, ezeket az esetleges békekonferencián jogilag támogatni fogja. "Magyar–román konfliktus esetén a szovjet abba nem avatkozik be." A brit válasz a magyar, kérdésre ugyan nem volt ilyen egyértelmű, de mégis lényegesen kedvezőbb volt a korábbi állásfoglalásoknál, amiben bizonyára jelentős szerepet játszott az angol garancia felmondása Románia részéről. A brit külügyminiszter-helyettes – táviratozta július 2-án a londoni magyar követ – reményét fejezte ki, hogy "Magyarország és Románia között nem fog sor kerülni fegyveres konfliktusra, és hogy ilyenek felidézésére egy esetleges incidens részünkről nem lesz ürügy arra. Egyébként a területi követelések békés elintézését az angol kormány csak örömmel látná."

Mindez, ha fontos is volt a magyar kormány számára, nem pótolhatta a német támogatást vagy beleegyezést a Románia elleni támadáshoz. Június 30-án Ribbentrop ugyan kilátásba helyezte, hogy közelesen mód nyílhat a magyarok számára Hitlerrel beszélni a magyar revíziós kívánságokról, de egyben azt is leszögezte: "Miután barátságos megértés jött létre a Szovjetunió és Románia között Besszarábiát és Észak-Bukovinát illetően, nem feltételezzük, hogy Magyarország a maga részéről revíziós kívánságai érdekében vállalja annak kockázatát, hogy konfliktusba kerüljön Romániával." A német "óvás" ellenére az I. hadsereg csapatai felemelt békelétszámmal elindultak a román határ felé, ahol több határincidensre is sor került. A Berlinbe érkezett információk alapján Ribbentrop július 1-én erőteljes jegyzékben tiltakozott, amelyben többek között a következők szerepeltek: "A birodalmi kormány elvben politikailag érdektelen a Balkán-kérdésben. Mindenki érdekében azt óhajtja, hogy a Balkán ne váljék hadszínterré, és ezért örömmel üdvözölte az Oroszország és Románia közötti békés megegyezést. Németország megértéssel viseltetik a jogos magyar revíziós követelések iránt. Magyarországnak azonban nem szabad elvárnia Németországtól, hogy az a magyar követelésekért fegyvert ragadjon. A birodalmi külügyminiszter nem képes belátni, mi a célja a magyar mozgósítási intézkedéseknek, hiszen a magyar kormány is bizonyára tisztában van azzal, hogy Románia Magyarország elleni támadása számításba sem jöhet. Ezért, ha a magyar kormány a várakozás ellenére azt kísérelné meg, hogy a revíziót erőszakos úton valósítsa meg, úgy a magyar kormány ezt kizárólag saját felelősségére teszi." Befejezésül megcsillagította a revízió lehetőségét, mondván, hogy "a revízió alkalmasabb időpontban erőszakos út nélkül is megvalósítható, és hogy ez esetben az ilyen revíziós követelések érdekében a birodalmi kormány is síkra száll."

Mivel ez a figyelmeztetés nem érte el a kellő hatást, s Erdmannsdorff követ, összegezve benyomásait, azt jelentette Berlinbe, hogy Magyarországon olyan a hangulat, amelyben a Románia elleni támadás bármely pillanatban bekövetkezhet, július 4-én Ribbentrop újabb erélyes hangú jegyzékben óvta a magyar kormányt egy katonai támadástól, hangsúlyozva: nem arról van szó, hogy a birodalmi kormány nem ad katonai segítséget Magyarországnak, hanem arról, hogy "mindazokban a következményekben, amelyek Magyarország ilyen erőszakos eljárásától származhatnak, Magyarország magára lesz hagyatva ...". Ehhez azonban hozzátette, hogy Olaszországgal egyetértésben Németország kezdeményezni fogja a balkáni pozíciók beható vizsgálatát, és fenntartja magának a jogot, hogy a magyar kormányt ennek

eredményéről értesítse. Ennek azonban előfeltétele, hogy "a magyar kormány követi Németország tanácsát, és Románia elleni területi revíziós óhajainak ne erőszakos, hanem békés megoldására törekedjen". Egyidejűleg utasította Fabricius bukaresti követet is, hogy értesse meg a román királlyal: elkerülhetetlen a Magyarországnak és Bulgáriának teendő területi engedmény.

Ilyen előzmények után és sokirányú, erőteljes diplomáciai akciók közben került sor a júliusi tárgyalássorozatra Hitler, valamint a magyar, a bolgár és a román kormány vezetői- között; elsőként 1940. július 10-én Münchenben a magyarokkal, Teleki miniszterelnökkel és Csáky külügyminiszterrel, Ribbentrop és Ciano olasz külügyminiszter jelentésében. Hitler fő törekvése az volt, hogy lebeszélje a magyar kormányt a Románia elleni támadásról. Statisztikai adatokkal igyekezett bizonyítani, hogy Magyarország egyáltalán nem lehet bizonyos a román hadsereg feletti győzelemben, s hangsúlyozta a német érdekeltséget a román olajtermelés zavartalanságában. Ez utóbbit olasz vonatkozásban Ciano még erőteljesebben kiemelte. Hitler a korábbi állásfoglalásoknak megfelelően az egyetlen lehetséges megoldásnak a közvetlen magyar-román tárgyalásokat látta, közölve, hogy a román külügyminiszter július 6-án már kijelentette a bukaresti német követnek: Románia kész tárgyalásokat kezdeni, előbb Magyarországgal, aztán Bulgáriával, mert a magyar kérdést nehezebb megoldani. E nyilatkozattal együtt adta át Manoilescu külügyminiszter a király válaszát Hitler üzenetére, amelyben Károly bejelentette, hogy kormányával egyetértésben tárgyalások útján kíván foglalkozni a területi rendezés problémáival. Egyúttal reményét fejezte ki, hogy ezeknek a kérdéseknek a rendezése megteremti a lehetőséget a szoros és kiterjedt együttműködésre Románia és Németország között.⁹ Hitler közölte, hogy a román király erőfeszítéseket tesz a Németországgal való szoros politikai együttműködés érdekében, amelynek feltételeként ő kész Mussolinivel együtt ragaszkodni a magyar és bolgár revíziós kívánságok rendezéséhez, Magyarországnak azonban le kell mondania a "mindent vagy semmit" álláspontjáról, követeléseit szakaszosan kell megvalósítania, mert "akárhogy is történjék a megosztás, az egyik fél mindig jajgatni fog, Erdély esetében valószínűleg mind a kettő Münchener tárgyalásai után a magyar kormánynak megvolt ugyan a lehetősége arra, hogy a területi követelésekről tárgyalások kezdődjenek Romániával, de fellépését a tárgyalóasztalnál nem támaszthatta alá fegyveres nyomással. Hitler július 15-én elküldte levelét a román királynak, ebben felszólította az uralkodót a tárgyalások megkezdésére, közölve, hogy Magyarország nem követel teljes megoldást, hanem hajlandó lenne belemenni egy elfogadható kompromisszumba. Amennyiben Románia is hajlandó lenne a szorosabb német-román kapcsolatra, lehetőség nyílna további német kötelezettségvállalásra Románia iránt.

Július 20-án sor került az új román miniszterelnök, Gigurtu és Manoilescu külügyminiszter németországi útjára is. Ribbentrop, majd Hitler erőteljes nyomására Gigurtu kijelentette, hogy Románia felkészült az engedményre, mivel tisztában van saját helyzetével. Amikor azonban a konkrétumokról volt szó, kiderült, hogy az elképzelt román engedmény és a magyar igény között óriási szakadék tátong. Gigurtu 14.000 négyzetkilométer átadásáról beszélt, Ribbentrop viszont megjegyezte, hogy a magyarok az 1919-ben elcsatolt területek felét akarják visszaszerezni. A magyar igény ugyan ennél nagyobb területre, 72.000 négyzetkilométerre vonatkozott, de a német külügyminiszter véleménye jelezte, hogy a maga részéről milyen megoldásra törekszik. Megjegyezhetjük ezzel kapcsolatban azt is, hogy a román statisztikai adatok és a Monarchiából, illetve Magyarországról származó térképek, amelyeket a tárgyalásokon bemutatnak, nem maradtak hatástalanok.

A bolgár kormányfővel és külügyminiszterrel folytatott másnapi megbeszélésen Ribbentrop ezekre hivatkozva kijelentette, hogy a magyar követelések Romániával szemben nem teljesen

megalapozottak. Hitler is hivatkozott ezekre az anyagokra, amikor hangsúlyozta: "Erdély népessége 1/3 részben magyar és 2/3 részben román. A problémát méginkább komplikálja az a tény, hogy a magyarok az ország keleti részén a románok pedig a nyugati részén helyezkednek el. Ezért a problémát csak úgy lehet megoldani, ha a terület ésszerű megosztását népességcserével kapcsolják össze." A kétoldalú tárgyalásokon való direkt német részvételre való igényt Hitler ezúttal is visszautasította, akárcsak a magyarokkal folytatott tanácskozáson. Sőt, ekkor még az esetleges döntőbíráskodásra vonatkozó kérést is, amelyet Manoilescu vetett fel, elutasították. A német jegyzőkönyvben a következő olvasható erről: "A román külügyminiszter a továbbiakban érdeklődött, vajon fontolásra vehető-e a döntőbíráskodás kérése abban az esetben, ha a tárgyalások Magyarországgal és Bulgáriával holtpontra jutnak? Ezt az elképzelést azonban német oldalról visszautasították – a bécsi döntés nem kielégítő tapasztalatai alapján, különösen Magyarországra¹² tekintettel.

Mint látható, sem a magyar, sem a román kormánynak nem sikerült elérnie, hogy a maga álláspontjának nyerje meg Hitlert, s német segítséggel kényszerítse rá akarátát a másik félre. Közvetlenül a kétoldalú tárgyalások előtt Weizsäcker államtitkár körtáviratában tartózkodó magatartásra utasította a budapesti, bukaresti és szófiai német követeket az ilyen kísérletekkel szemben. Ebben olvashatjuk: "A románok és a magyarok részéről az az ismétlődő tendencia figyelhető meg, hogy bevonjanak bennünket a magyar és bolgár revizionista követelések megbeszélésébe, azzal az elképzeléssel, hogy a jelenlegi szakaszban megnyerjenek bennünket az álláspontjuk iránti elkötelezettségre, és előidézzék beavatkozásunkat, ha az alkalom elérkezik. Ez nincs összhangban a résztvevőknek kifejtett kívánságunkkal, amelyik, mint ismeretes, kikötötte, hogy nekik most a közvetlen megegyezésre kell törekedniük. Kérem, továbbra is ennek megfelelő magatartást tanúsítson."

Hosszú huzavona után 1940. augusztus 16-án Turnu Severinben indultak meg a magyar–román tárgyalások. A magyar delegációt Hory András volt varsói magyar követ, a román delegációt Valer Pop vezette. A tárgyalások már az első nap holtpontra jutottak. A magyar javaslat 69.000 négyzetkilométer terület átadását kérte. Ennek a javaslatnak a kulcskérdése a székelyek lakta terület volt, amelynek átadásához a magyar emlékirat feltétlenül ragaszkodott, mert – amint azt később Teleki elmondta – "kényszerűen¹⁴ ez más tekintélyes területeket hoz vissza". A tárgyalások első napján konkrét román ellenjavaslat nem hangzott el, de a megelőző napokban a berlini magyar katonai attasé megismerhette a román területi engedményeket tartalmazó javaslatot. Eszerint a román kormány hajlandó lett volna a magyar határ mentén egy kb. 50 kilométer széles területsáv átengedésére. Három nap múlva – augusztus 19-én –, amikor a tárgyalások folytatódtak és a román delegáció vezetője választ adott a magyar emlékiratra, erről nem esett szó, csak arról, hogy hajlandók a tárgyalásokat folytatni, ha a magyar meghívottak, a lakosságcsere elvét tárgyalási alapul elfogadják. Területi engedmény csak annyiban jöhet szóba, amennyiben a lakosságcsere szükségessé teszi. Ezt az ajánlatot a magyar delegáció – kormánya utasítására – még tárgyalási alapul sem fogadta el. Mindkét fél mereven ragaszkodott álláspontjához, s miután Valer Pop újabb nyilatkozatot olvasott fel, a tanácskozásokat ismét berekesztették. A román nyilatkozat így hangzott: "A román kormány eddigi nyilatkozataiból semmit visszavonni vagy azokhoz hozzátenni nem tud. A magyar kormány területi igényekre alapítja álláspontját, anélkül, hogy az etnikai elvet tekintetbe venne. A román kormány viszont az etnikai elv alapján áll, amely lakosságcserevel megvalósítható és logikusan együtt jár területi módosításokkal. A székelyek problémája is megoldható lakosságcsere alapján. A magyar kormányon fordul meg tehát, vajon ezt tárgyalási alapul elfogadja-e."

A helyzet a két ország között ezt követően ismét rendkívül feszültté vált. Nyilvánvaló lett

ugyanis, hogy kétoldali megegyezés már semmiképp sem jöhet létre, még ha a tárgyalások folytatódna is. A merev román magatartást a Turnu Severin-i tárgyalások megszakítása után Valer Pop a következőképpen magyarázta a bukaresti német követnek, mint azt Fabricius jelentésében olvashatjuk: "A román államférfiaknak Obersarlbergben értésére adták, hogy a birodalom nem szándékozik arra kényszeríteni őket, hogy egyszerűen átengedjenek román területeket. A Führer az etnikai elemről beszélt, amelytől nem lehet tartósan megtagadni az újraegyesülést a szomszédos anyaországgal. Ebből a román kormány azt a konklúziót vonta le, Németország nem fogja azt kívánni tőle, hogy Magyarországnak olyan területeket engedjen át, amelyek tisztán román népességűek, kizárólag azért, mert azok egykor Magyarországhoz tartoztak. Meggyőződése – mint korábban is –, hogy megegyezést csak úgy lehet elérni, ha a magyarokat a határokhöz telepítik át, a románokat pedig a belső részekre." A román kormány annyira bízott abban, hogy helyesen értelmezi a július 26-i, Hitlerrel folytatott tárgyalásokat, hogy a Turnu Severin-i tárgyalások másodszori berekesztését követő napon berlini követe útján ismét kérte Hitler döntőbírói közbelépését. Mivel ez a lépés később fontos szerepet játszott az eseményekben, érdemes idézni Woermann államtitkár-helyettes ezzel kapcsolatos feljegyzését: "A román követ ma átadott nekem egy atlaszt, amelyet most publikáltak Bukarestben, és amely 1857–1930 között készült német, olasz és magyar etnikai térképeket tartalmaz Romániáról, különösen Erdélyről. Eközben utalt arra a példányra, amelyet tegnap a protokollfőnök' adott át a birodalmi külügyminiszternek. Arra kért, ezeknek a térképeknek az alapján magyarázzam meg a birodalmi külügyminiszternek, hogy mennyire elfogadhatatlanok azok a követelések, amelyeket a magyarok most támasztottak. Ezek elfogadása azzal a következménnyel járna, hogy 2,4 millió román engednének át Magyarországnak, s csak 180.000 magyar maradna román területen. A magyar magatartás következtében a Führer számára az egyetlen lehetséges út végül is a döntőbíráskodás lehetne. Én elutasítottam, hogy részletekbe bocsátkozzam Magyarország kívánságairól, és még-egyszer utaltam jól ismert álláspontunkra a döntőbíráskodás kérdésében. A követ kitartott nézete mellett, hogy a kérdést nem lehet megoldani német beavatkozás nélkül. A döntőbíráskodás alternatívája olyan 'tanács' lehetne, amelyet Romániának adtak, Bulgáriára vonatkozólag. Kitartottam az ilyenfajta ajánlatokkal szembeni elutasító álláspontom mellett. Romló úr nagyon kedvező véleményt mondott a Bulgáriával kapcsolatos tárgyalásokról, nevezetesen, hogy Románia elfogadta Bulgária összes területi követelését."

A magyar kormány saját elképzeléseit illetően sokkal kevésbé volt bizakodó, mint a román. Teleki miniszterelnök augusztus 20-án, amikor a magyar delegáció visszaérkezett Turnu Severinből Budapestre, szinte kilátástalannak ítélte meg a helyzetet. A tárgyalások továbbfolytatását értelmetlennek tartotta, mivel ez a jelek szerint megközelítőleg sem vethet fel olyan javaslatot, ami számára elfogadható lenne. Egyetlen lehetőséget látott maga előtt, a fegyveres megoldást, de ezzel szemben ott állt a határozott német vétő. Látva ugyan a magyar támadás esetleg végzetes következményeit, mégis amellett döntött, hogy ha a román kormány a tárgyalások újraindításakor nem fogadja el a magyar követeléseket, elindítja a hadsereget. Reménykedett azonban abban, hogy Hitler a magyar támadás következtében a Balkánon kialakulható zűrzavar megakadályozására mégis úgy lép közbe, hogy kényszeríti a román kormányt egy Magyarország számára kedvező megoldás elfogadására. Diplomáciailag arra törekedett, hogy meggyőzze a német kormányt: Románia csak taktikázik, és nem akar radikális megoldást. Mivel pedig a helyzet robbanásig feszült, a román kormány magatartása odavezethet, hogy bármely pillanatban sor kerülhet a román–magyar konfliktusra, hacsak Magyarország nem kap hathatós segítséget a kérdés megoldására a tengelyhatalmaktól. Terveibe beletartozott az is, hogy Magyarország ne kérje a tengelyhatalmak döntőbíráskodását, hanem ezt Románia tegye

meg. Ebben az esetben ugyanis a magyar kormány hangsúlyozhatná, hogy a megoldás csak akkor lenne elfogadható számára, ha legalábbis valamiféle előzetes ígéretet kapna a kedvező döntésre; s az a látszat is megmaradhatna, hogy Magyarország nem fél a fegyveres leszámolástól, bízik katonai erejében, áldozatokat tehát nem neki, hanem Romániának kell hoznia. Az augusztus 24-én újból elkezdődő magyar–román tárgyalások már nem tudták az erdélyi kérdést elmozdítani a holtpontról.

A korábbi álláspontok megismétlésével a Turnu Severin-i tárgyalások véglegesen megrekedtek. Ezen már az sem változtatott, hogy a magyar delegáció elutazása előtt Valer Pop megjelent a Zsófia hajón, s arról nyilatkozott, hogy a román kormány hajlandó konkrét határjavaslatot tenni, amelyet a népességcsere elve alapján dolgoznának ki, s amely az összes Erdélyben élő magyar nemzetiségű lakosra vonatkozna, a székelyek kivételével. A javasolt határvonalat viszont feltétlenül függővé kívánják tenni a magyarok Erdélyből való tényleges átköltözködésétől. A román delegáció vezetője nem hivatalosan azt is közölte, hogy a székely kérdésre is hajlandóak lennének javaslatot tenni, ami a román szuverenitás keretében adott széles körű autonómiából vagy az egész Székelyföldnek az áttelepítési akcióba való bevonásából¹⁸ állna.

A tárgyalások megszakadásának napján a magyar kormány több olyan intézkedést tett, amely a Románia elleni katonai támadást célozta. Újabb három, az előkészületben addig részt nem vett hadtestet 3. hadsereggént mozgósítottak. A magyar–román határra felvonultatott haderő parancsot kapott, hogy augusztus 28-ra legyen kész az indulásra, hacsak Románia addig nem fogadja el a magyar kormány követeléseit. A diplomáciai előkészületek sorába tartozott, hogy a belgrádi magyar követ már augusztus 23-án kormánya utasítására kérdést intézett a jugoszláv kormányhoz, hogy Magyarország számíthat-e Jugoszlávia jóindulatú semlegességére magyar–román fegyveres összeütközés esetén. A válasz az volt, hogy mivel Jugoszlávia mindkét országgal baráti viszonyt tart fenn, álláspontja a¹⁹ körülményektől és a nagyhatalmak állásfoglalásától függ. Ugyanezen a napon Kristóffy József moszkvai magyar követ is utasítást kapott arra, sürgősen beszéljen magával Molotovval, és közölje vele bizalmasan, hogy a magyar–román tárgyalások Románia megosztása miatt feltehetően megszakadnak, s így a fegyveres megoldás valószínűvé válik. Kérdezze meg, hogy konfliktus esetén Magyarország számíthat-e a szovjet kormány barátságos magatartására, "Számíthatnak-e nevezetesen arra – folytatódik az utasítás –, hogy a szovjet sajtó a magyar követelést támogatja, és hogy a hadügyi népbiztosság nem fog olyan intézkedéseket tenni, melyek Romániának lehetővé tennék további katonai egységek kivonását Moldvából az erdélyi harctérre. Hangsúlyozza, hogy a magyar kormány rendkívül appercipiálná, ha szovjet bombázó és vadászrepülőgépeket is adna el Magyarországnak, és pedig sürgősen."²⁰

1940. augusztus 24-én este találkozott a magyar követ Molotovval, s a beszélgetésről küldött távirat másnap kora reggel ért Budapestre. Molotov válaszáról ezt olvashatjuk benne: "A szovjet kormány álláspontja a magyar–román vitában ugyanaz, mint azt velem korábban közölte: követeléseinket megalapozottnak tartják, és a szovjetek magatartása az események során kedvező lesz Magyarországnak részére." Arról azonban még nem tud nyilatkozni, hogy milyen gyakorlati következményei lesznek ennek a szovjet álláspontnak. Így nem tartja indokoltnak, hogy a szovjet sajtó jelenleg leszögezze a szovjet kormány nézetét a magyar–román vitában, s a csapat-mozdulatokról sem tud még nyilatkozni. Repülőgépek eladására a szovjet²¹ hadsereg szükségletei miatt nem kerülhet sor.

Csáky külügyminiszter augusztus 26-án magához kérte a budapesti német követet és közölte, a magyar kormány kérdést szándékozik intézni a birodalmi kormányhoz: magyar–román

konfliktus esetén szigorú vagy jóindulatú semlegességet tanúsítana-e? Bizalmasan közölte ugyanakkor Erdmannsdorff-fal, hogy felfogása szerint "egy üzenet a Führertől a Kormányzóhoz még elegendő erőt jelentene ahhoz, hogy visszatartsa őt és a hadsereget egy meggondolatlan akciótól".²² Sztójay Döme augusztus 27-én adta át a jegyzéket Berlinben. Ugyanaznap délután 5 órakor a berlini román követ pedig kormánya nevében a következőket közölte a német külügyminisztériumban :

"A román kormánynak az a kívánsága, hogy ne jöjjenek létre fait accompli a magyar-román kérdésben. A román miniszterelnök és a román külügyminiszter már kijelentették, hogy elfogadják a tengelyhatalmak döntőbírói ítéletét, és ezt az álláspontjukat fenntartják. Feltételezik azonban, hogy ebben az esetben mindkét felet meghallgatják, úgy, hogy a döntést az összes tények és ügyek ismeretében hozzák meg. Ezért kívánatos lenne, ha a román külügyminiszter lehetőséget kapna álláspontját közvetlenül a Führernek vagy a birodalmi külügyminiszternek kifejteni. Az az emlékirat, amelyet Fabricius követ hoz magával, csak rövid összegzése a román álláspontnak és ezért alkalmatlan erre a célra. A román kormány ugyanakkor kész egy Magyarország és Románia közötti konferenciára is a tengelyhatalmak képviselőinek elnöklete alatt."

Amikor a magyar és a román jegyzéket a Wilhelmstrassén átadták, Hitler már utasításokat adott azoknak a diplomáciai és katonai intézkedéseknek gyors foganatosítására, amelyek a német beavatkozást voltak hivatva előkészíteni és biztosítani. 26-án utasította a hadsereg főparancsnokságát, hogy a Lengyelországban állomásozó alakulatokat erősítsék meg. Tíz hadosztályt vezényeljenek a főkormányzóság délkeleti részére, úgy helyezve el az alakulatokat, hogy ha parancsot kapnak, legyenek képesek a román olajvidék gyors megszállására. Ribbentrop a diplomáciai gépezetet hozta mozgásba. Ciano olasz külügyminiszterrel 26-án telefonon többször tanácskozott a magyar–román viszony megoldásáról. Még nem vetette fel a döntőbíráskodást, csak azt javasolta, hogy hívják Bécsbe a román és a magyar külügyminisztert, s tanácsolják nekik: vitás problémáikhoz keressenek békés megoldást. "Mindezt – írja Ciano naplójában Ribbentrop közléséről – természetesen fenyegetésnek kell kísérnie; bármelyikük volna is az, akinem fogadja meg a tanácsot, vállalnia kell a további következményekért²⁴ a felelősséget.

A német külügyminiszter jelentéstételre hazarendelte a bukaresti és a budapesti német követeket, augusztus 27-én pedig telefonon kérte a román és a magyar külügyminisztert, hogy 29-én legyenek Bécsben, s hozzanak magukkal teljes jogú megbízólevelet. Mint megfigyelő, Teleki miniszterelnök is meghívót kapott a bécsi tárgyalásokra. Közben Ribbentrop Fuschlban meghallgatta Fabricius és Erdmannsdorff jelentéseit és elképzeléseiket. A velük folytatott konzultáció után két javaslat került Hitler elé. Az egyik Fabricius elképzelésein alapult, s a tulajdonképpen Erdélyen kívül eső magyarlakta területeket tartalmazta, amelyekhez Ribbentrop hozzátette Kolozsvárt. A másik Észak-Erdély egy viszonylag keskeny sávját ölelte fel, amely a Székelyföldön tölcésrszerűen kiszélesedett, mivel Erdmannsdorff meggyőzte külügyminiszterét, hogy a magyarok semmiféle megoldást nem fogadnak el, ha az nem tartalmazza a székelyek lakta területeket. Hitler a két javaslatot összevonta, s így jelölte ki a Magyarországnak adandó észak-erdélyi területet. A német javaslatok a magyar–román területi vita rendezésére augusztus 28-ra elkészültek tehát, de azért azt nem lehetett tudni, hogy Magyarország fenyegető magatartása mennyire komoly, hogy a két fél elfogadja-e a német ajánlatokat, eziárt Hitler további katonai intézkedéseket tett. 28-án, kiegészítve két nappal korábbi utasításait, konkrét parancsokat adott a román olajmezők azonnali megszállását célzó előkészületekre, ha a tengelyhatalmak kezdeményezésére és részvételével megindított újabb tárgyalások nem

vezetnének eredményre. A számításba jövő egységeknek augusztus 31-re kellett felkészülniük az akcióra. Az utasítás értelmében – ha az akció megindítása szükségessé válna – Magyarországot fel kell szólítani, hogy egyezzen bele a német alakulatok magyar területen való átvonulásába, bocsássa rendelkezésre vasútvonalait. Hitler az akció megindításának valószínű²⁵ napjaként szeptember 1-jét jelölte meg.

Hitler augusztus 28-án ismertette elképzeléseit Ribbentrop jelenlétében az olasz külügyminiszterrel, Cianoval. Beszél a Romániának nyújtandó garanciáról is, hangsúlyozva, hogy a magyar–román megegyezés előtt csak a román külügyminiszternek tegyenek említést róla, s óvakodjanak, hogy a magyar kormány erről tudomást szerezzen. Lehetséges ugyanis, hogy Magyarország idő előtt értesüljön a tengelyhatalmak szándékáról, nem fog belemenni az általuk javasolt megoldásba, hiszen feltételezhető, jelenleg csak azért fogadna el egy kompromisszumos megoldást, hogy később ismét előálljon követeléseivel, amiben a Romániának nyújtandó garancia megakadályozná²⁶. Ezen a megbeszélésen nem volt szó arról, hogy a magyar–román viszályt döntőbírói úton oldják meg. Ciano szerint ezt augusztus 29-én, már Bécsben határozták el. Naplójának 1940. augusztus 29-i bejegyzésében olvasható: "Ribbentroppal úgy határoztunk, hogy a problémákat döntőbíráskodással oldjuk meg. Ha most vitába mélyedünk, képtelenek volnánk valaha is kikecmeregni belőle". Ebben a szellemben tárgyaltak az aznap Bécsbe érkező Csáky külügyminiszterrel és Telekivel. Ahhoz, hogy kicsikarják a magyar küldöttségtől a döntőbírói ítélet feltétel nélküli előzetes elfogadását, a fenyegetés és a zsarolás változatos eszközeit vették igénybe. Ribbentrop nem fukarkodott szemrehányásokkal a magyar–német viszonyban az elmúlt években felszínre került feszültségek miatt. Különösen sérelmezte a Lengyelország elleni 1939 szeptemberi német átvonulási kérés megtagadását. Éles szóváltás is keletkezett ebből Teleki és a német külügyminiszter között. Ribbentrop határozottan leszögezte: a leg-erélyesebb eszközökkel lépnének közbe, ha a magyar kormány fegyveres akcióra szánna el magát Románia ellen, s ezzel veszélyeztetné a román olajszállításokat. Ciano is kijelentette, hogy ha Magyarország Romániával konfliktust provokálna, úgy ezt Olaszország kénytelen lenne veszedelmes és megmagyarázhatatlan gesztusnak minősíteni Magyarország részéről."

Teleki nem akart kötelezettséget vállalni a döntőbírói ítélet feltétel nélküli elfogadására. Megpróbálta ezt Csákynek fejrázással értésére adni, s amikor ő maga kapott szót, ezt ki is mondta; különösen arra utalt, hogy "Magyarország számára elviselhetetlen lenne például olyan döntéshez hozzájárulni, amely a Székelyföldet nem adná vissza Magyarországnak". Végül a magyar delegáció némi gondolkodási időt kért és összeköttetési²⁷ lehetőséget Budapesttel. Csáky gróf a megbeszélések után

azonnal telefonált Keresztes-Fischer Ferencnek, a miniszterelnöki teendők ideiglenes ellátásával megbízott belügyminiszternek, kérve a kormány felhatalmazását. Csáky közölte azt is, hogy Ribbentrop és Ciano érzékeltették: ismerik Magyarország követeléseit, s azokat a döntések meghozatalánál igyekeznek figyelembe venni, amit alátámaszt az is, hogy a beszélgetés során kétszer is célzást tettek a Székelyföldre. A kormány azonnal összeült, s a jegyzőkönyv tanúsága szerint a következő határozatot hozta: "A Minisztertanács a helyzetet minden szempontból gondosan mérlegelvén egyhangúan akként határozott, hogy Németország és Olaszország döntőbíráskodását elfogadja, és döntésüknek Magyarország magát feltétlenül aláveti."

1940. augusztus 29-én kora délután Ribbentrop és Ciano a román külügyminiszterrel, Manoilescuval is tárgyalásokat folytatott. Ezen a megbeszélésen is Ribbentrop vitte a szót, s bár Ciano megjegyzése szerint kevésbé volt heves, mint a magyar miniszterekkel folytatott tárgyalásokon, nyersen és kíméletlenül kényszerítette akaratát a román külügyminiszterre.

Kijelentette: "Románia ismételten kérte a tengelyhatalmakat, hogy hozzanak döntőbírói ítéletet a revízió kérdésében. Most a Führer és Mussolini tanácskozása után elhatározták, hogy teljesítik ezt a kérést²⁹ és meghozzák a döntést. Ezután közölte, hogy a döntés után garantálják Románia új határait. Ciano ebben a macska-egér játékban mindent megtett, hogy segítsen kollégájának a román külügyminiszter megoldozásában. "Azon vagyunk, fizesse meg drágán, hogy garantáljuk határait" – jegyezte meg naplójában.

A román külügyminiszter – akit nem volt könnyű "megdolgozni" –, biztosítékokat szeretett volna arról, hogy a döntést a népeségcsere elvére alapozzák. Ribbentrop viszont rögtön tiltakozott, mondván: a tengelyhatalmakat nem lehet befolyásolni abban, hogy milyen elveket alkalmazzanak a döntőbíráskodásban. Azért hozzátette, hogy a lehetőségekhez mérten alkalmazni fogják az etnikai elvet. Hosszú vita után Manoilescu végülis megígérte, hogy 12 órán belül megszerzi a román kormány választ³¹. Még 29-én este Manoilescu kérésére a tengelyhatalmak külügyminiszterei fogadták Valer Popot, a román delegáció tagját, aki újból megkérdezte: a garancia kiterjed-e Románia összes határaitra? Erről a megbeszélésről a következőket olvashatjuk a német feljegyzésben: "Egész magatartása sokkal konstruktívabb volt, mint Manoilescué, és távozóban kijelentette, sürgetni fogja királyát, adja meg a felhatalmazást Németország³² és Olaszország döntőbírói ítéletének feltétel nélküli elfogadására.

A román Koronatanács augusztus 29-én este ült össze. Hajnalig tartó vita után 11 szavazattal 9 ellenében végülis beleegyezett a döntés feltétel nélküli elfogadásába, azzal a megokolással, hogy a német–olasz garancia az egyetlen biztosíték a teljes összeomlással szemben. A Koronatanács³³ határozata 30-án hajnalban érkezett Bécsbe. A döntőbírói határozatot augusztus 30-án délután 3 órakor hirdették ki a Belvedere palotában. A határozat értelmében 43.541 négyzetkilométer terület került Magyarországhoz. A lakosság megoszlása a Magyarországnak juttatott területen az 1941-es magyar népszámlálás alapján a következő volt: 1.347.012 magyar, 1.066.353 román, 163.926 német, rutén és egyéb. Ezek az adatok eltérnek az 1930-as román népszámlálás adataitól. Eszerint ugyanis az érintett területen 911.550 magyar, 1.176.433 román és 307.164 egyéb nemzetiségű lakos élt. Ez utóbbi összességében 183.144 lélekkel kevesebb. A különbség láthatóan az ún. egyéb kategória értelmezéséből, valamint a természetes szaporulattól és a döntés utáni be-, illetve elköltözésekből adódik. Románia területén kb. 400.000 magyar maradt. A döntőbírói határozat szerint a román csapatoknak két héten belül ki kellett üríteniük az átadandó területet. A határozat intézkedéseket tartalmazott továbbá a Magyarországra kerülő román, illetve a Románia területén maradt magyar nemzetiségűek optálási jogáról, a határozat végrehajtásából származó nehézségek megoldásának módjáról a két kormány között, s arról, mikor fordulhatnak a vita eldöntésére a tengelyhatalmakhoz.

Közvetlenül a döntés kihirdetése után Ribbentrop és Manoilescu kicserélték a Romániát garantáló és a garanciát elfogadó okmányokat. Alá írták a magyar–német, illetve a német–román kisebbségi megállapodásokat. A döntés kihirdetésének és aláírásának pillanatairól Ciano a következőket jegyezte fel: "A magyarok örömeikben képtelenek uralkodni magukon, amikor meglátják a térképet. Aztán tompa zuhanást hallunk, Manoilescutól ered, ájultában az asztalra esett ...".

A bécsi döntés visszhangja a tengelyhatalmakon kívül, ha nem is volt kifejezetten ellenséges, elismerést sem jelentett. A brit sajtó a bécsi döntést általában mint Romániára ráerőszakolt diktátumot értékelte. Bár elismerte, hogy Magyarországnak voltak indokolt területi követelései, a döntés által teremtetett megoldást kényszer hatása alatt létrejött, túlzott megoldásnak tartotta. Az első hivatalos megnyilatkozás szeptember 5-én történt, amikor is

Churchill és Halifax alsóházi beszédeikben értékelték a magyar–román területi rendezés kérdését. Churchill a következőket mondta: "Személy szerint én magam sohasem tartottam megfelelőnek azt a módot, ahogy Magyarországot a legutóbbi háborúban kezelték. A háború kitörésétől kezdve sohasem helyezkedtünk arra az álláspontra, hogy az egyes országok területi státusát nem lehet megváltoztatni. Másfelől viszont nem javasoljuk azoknak a területi változásoknak az elismerését, amelyek a háború során jöttek létre, kivéve ha azok az érintett felek szabad hozzájárulásával és jóakaratával valósultak meg. Ófelsége kormánya sohasem támogatott olyan politikát, amely mereven ragaszkodik a status quo-hoz. Ellenkezőleg, azt' az elvet vallottuk, hogy kedvezően fogadjuk a status quo módosítását mindenkor, feltételezve, ha az ilyen módosítás önmagában is igazságos és méltányos, és ha az érdekelt felek közötti szabad békés tárgyalások és szerződések útján, agressziótól és kényszerségtől mentesen jöttek létre."

A Szovjetunió 1941. június 26-ig Erdély kérdésében a már ismertetett álláspontot vallotta, és általánosságban elismerte a magyar területi követelések jogosságát, de a második bécsi döntés teremtett némi feszültséget német–szovjet relációban. A szovjet kormány ugyanis sérelmezte, hogy egy, a Szovjetunió biztonságát közelről érintő kérdésben csak utólag informálták, s az erdélyi kérdés megoldásáról véleményét nem kérték ki.³⁸

A második bécsi döntés mind Magyarország, mind Románia háborús történetében általában, s a Németországhoz fűződő viszonyukban különösen meghatározó tényezővé vált. A megoldás egyiküket sem elégítette ki, Hitler kezében pedig alkalmas eszköz volt követeléseinek érvényesítésére. Mindkét országban, Magyarországon és Romániában egyaránt súlyos belpolitikai következményei támadtak a döntésnek, ezzel egyidejűleg megindult a versenyfutás a német kegyekért a további területgyarapodás, illetve a döntőbíráskodás felülvizsgálata érdekében.

Jegyzetek

1. Országos Levéltár. Külügyminisztériumi iratok. Szent-Iványi kézirat, 435-437. Idézi Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája. 1939–1941. Budapest. 1964. 90.p.
2. Documents on German Foreign Policy (továbbiakban: DGFP). Serie D. X. London, 1957. 67., 68., 80.sz. iratok.
3. Uo. 21.sz. irat.
4. Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. (továbbiakban: DIMK). V. kötet. Budapest, 1982. Összeáll.: Juhász Gyula. 155. és 171.sz. iratok. Lásd még: DGFP. Serie D. X. 119.sz. irat.
5. DIMK.V. 149.sz. irat.
6. DGFP. Serie D. X. 63.sz. irat.
7. Uo. 76.sz. irat.
8. Uo. 105., 104.sz. iratok.
9. A müncheni tárgyalásról 1. uo. 146.sz. irat.
10. DIMK.V. 186.sz. irat, 323.p.
11. DGFP. Serie D. X. 245.sz. irat.
12. Uo. 234.sz. irat. 315-316.p.
13. Uo. 336.sz. irat.
14. OL.Minisztertanácsai jegyzőkönyvek. 1940. augusztus 31.
15. DIMK.V. 304.sz. irat, 494.p.
16. DGFP. Serie D. X. 396.sz. irat.
17. Uo. 376.sz. irat.

- 18 . DIMK.V. 317.sz. irat. 518.p.
- 19 . Uo. 313. és 319.sz. iratok. 508, 520.p.
- 20 . Uo. 314.sz. irat.
- 21 . Uo. 318.sz. irat.
- 22 . DGFP. Serie D. X. 393.sz. irat. 544.p.
- 23 . Uo. 399.sz. irat.
- 24 . Ciano naplója 1939-1943. Budapest, 1945. 1940. augusztus 26-i bejegyzés.
- 25 . DGFP. Serie D. X. 407.sz. irat és 2.sz. jegyzete.
- 26 . Uo.
- 27 . Uo. 410.sz. irat.
- 28 . Alianz Hitler-Horthy-Mussolini. Budapest, 1966. 92.sz. irat. 282.p.
- 29 . DGFP. Serie D. X. 408.sz. irat. 571.p.
- 30 . Ciano naplója 1939-1943. 1940. augusztus 29-i bejegyzés.
- 31 . DGFP. Serie D. X. 408.sz. irat.
- 32 . Uo. 409.sz. irat.
- 33 . Hillgruber, Andreas: Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Wiesbaden 1954. 92.p.
- 34 . DGFP. Serie D. X. 413.sz. irat és függelékei.
- 35 . Ciano naplója 1939–1943. 1940. augusztus 30-i bejegyzés.
- 36 . Barcza György londoni magyar követ 1940. szeptember 3-i jelentése. Idézi: Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája. 208.D.
- 37 . Public Record Office. Foreign Office. 371. 26603/1033.
- 38 . DGFP. Serie D. X. 155.sz. irat.

SUMMARY

Gyula Juhász: The Second Vienna Decision

In the middle of 1940 Roumania, having fulfilled the Soviet claims, surrendered Bessarabia and North-Bukovina, and in the mean time France capitulated. These two events, among other things, brought radical changes both in Hungarian political thinking and in Hungarian political power relations. These measures strengthened the earlier decisions of the government that the Transylvanian revision had to be realized before the end of the war.

Although in this question the German support was crucial, the government gathered information about the Soviet and English points of view also. Their viewpoint was negative. Germany, interested in the peaceful continuity of the Roumanian oil-production, cautioned the armed military conflict and in the mean time raised the possibility of a postwar revision. They also urged direct Hungarian–Roumanian negotiations.

The negotiations that started on August 16th soon came to a dead end, and since the Roumanian Government expressed several times its desire to solve the problem by arbitration, on August 30th the Second Vienna Decision came into being. This decision gave Hungary back a territory of 43541 km². The Roumanian and the Hungarian statistics referring to the nationality division of this territory differ. Some 400000 people of Hungarian nationality remained in the territory of Roumania. The decision had crucial consequences in the domestic politics of the two countries concerned; for the sake of a further territory-increase, and also for the sake of a revision of the question competition for German favours began.

ÖTVEN ÉV UTÁN A Márciusi Frontról

TÓTH PÁL PÉTER

Egy-egy évforduló, ha másra nem, legalább arra alkalmas, hogy lehetőséget teremtsen a kutatási eredmények összegzésére. Így van ez a Márciusi Fronttal kapcsolatban is, amely 1937. március 15-én lépett követeléseivel a nyilvánosság elé. Ez a mozgalom – 1938 második feléig, amikor tevékenysége lehetetlenné vált – a hazai politikai élet legjelentősebb progresszív, ellenzéki mozgalma volt. A következőkben arra teszek kísérletet, hogy a Márciusi Front történetének és utóéletének általam legfontosabbnak tartott összefüggéseit egy csokorba gyűjtve a magam számvetését elvégezzem. Nem a mozgalom eseménytörténetével kívánok tehát foglalkozni, hanem azokkal a fő folyamatokkal, amelyek egyrészt a Márciusi Front egész tevékenységét meghatározták, másrészt pedig történelmünk későbbi eseményei szempontjából is tanulsággal szolgálnak. Erre a számvetésre "A Márciusi Front emlékezete 1937–1987" címmel 1987. április 15–16-án Debrecenben megrendezett tudományos tanácskozás is jó lehetőséget nyújtott, hiszen ott a legújabb kutatási eredményeket is megismerhettük.*

Milyen is volt az az időszak, amely a Márciusi Front színrelépését kikényszerítette? Melyek voltak azok a legfontosabb társadalmi-politikai problémák, amelyek megkerülhetetlenül választ követeltek?

"Azt gondolom – fogalmazta meg debreceni előadásában Juhász Gyula - hogy a politikai gondolkodás történetéről pontosabb képet kapunk, ha azokat a kérdéseket vizsgáljuk meg, amelyek az embereket akkor izgatták, amelyek körül a viták és az indulatok felhabzóttak, s itt próbáljuk a rendező elveket megtalálni. Tudom azt, hogy a Horthy-rendszer ásatag társadalmi szerkezetét, konzervatív-reakciós berendezéseit ért kritika nagyon széles visszhangra talált. Vegyük sorra a legfontosabbakat a kor nagy kérdései közül:

1. a földosztás kérdése;
2. a középosztály megújításának problémája;
3. a nemzeti kérdés/területi kérdések, a nemzeti függetlenség kérdése;
4. a politikai reform, mindenekelőtt a titkos választójog bevezetésének kérdése;
5. végül a koráramlat által a legerőteljesebben a köztudatba dobott, a l e g p u s z t í t ó b b m é r e g g e l felérő eszme, a faji kérdés: a z s i d ó k é r d é s . Mert ez volt az, ami kapcsolatba került mindegyik korábbi kérdéssel vagy közvetlenül, vagy közvetve, s amelynek látószögéből is lehetett választ adni minden problémára, s ezek a válaszok voltak azok, amelyeket a f a s i z m u s s z i r é n h a n g j a i sugalmaztak, s amelyek úgy hatottak mindazokra, akiknek szellemi ébersége egy pillanatra is ellanyhult, mint a Kabaré c. film angyalarcú, fiatal náci énekesének dala a kocsma közönségére, amikor arról kezdett énekelni, hogy a holnap a miénk lesz."

Az egyes összefüggések részletes ismertetése nélkül is úgy vélem, hogy a fentiekből a harmincas évek második felét kevésbé ismerők számára is kirajzolódik az a kép, amelyben el tudják helyezni legújabbkori történelmünk egyik legkiemelkedőbb eseményét, a Márciusi Frontot. Megállapításomat e mozgalom nemzetközi jelentősége és az ország belpolitikai életében játszott szerepe teszi egyértelművé. Ez a mozgalom ugyanis, a kor fő áramlatával szembeszegülve, a magyar társadalom megrekedt és mind kilátástalanabb helyzetében, a háború felé sodródó Európában olyan választ adott a nemzet jövőjét meghatározó kül- és belpolitikai

kérdésekre, amely a kibontakozás reményét, lehetőségét foglalta magában.

*A vitaülésen – az előadások sorrendjében – Juhász Gyula, Pintér István, Tóth Pál Péter, Szőke Domonkos, Bernát István, Némédi Dénes, Salamon Konrád, Bakó Endre, Bényei József, Czine Mihály, L. Nagy Zsuzsa és Bényei Miklós ismertették kutatási eredményeiket.

Törekvéseik jelentőségét még jobban kiemelte az a tény, hogy akkor ezekkel a folyamatokkal csak a Márciusi Front mozgalom szegült szembe. Akkor ugyanis, amikor már mind egyértelműbben nyilvánult meg a fasiszta Németország expanziós törekvése, illetve amikor a német mintának a Dunamedence országaiban is mind több követője akadt, ez a mozgalom e térség népei számára a hovatartozás kérdésében csak az önrendelkezési jog tiszteletben tartásán alapuló döntést tartotta elfogadhatónak. Megfogalmazásuk szerint a "pánszláv és pángermán imperialista törekvésekkel szemben" a dunavölgyi különállás és konföderáció gondolatának megvalósítását tűzte ki célul, és ez a követelés az akkori politikai konstellációban éppen úgy szembeszegült az alapvető európai folyamatokat meghatározó erővel, mint a környező országokban, illetve a hazánkban is jelenlévő és ható hasonló típusú törekvésekkel.

Nemzetközi vonatkozásban mi volt új ebben a követelésben? Nem kevesebb, mint a Németországtól és Olaszországtól független, új közép-európai hatalmi csoportosulás megalakításának az igénye. Ennek akkor némi realitást Ausztria Csehszlovákiához való közeledése adott. A szélsőjobboldal meghatározó személyisége, Milotay István érzékenyen reagált erre, és a Bécs–Prága–Budapest–tengely gondolatát az Új Magyarország 1937. március 21-1 vezércikkében egyértelműen el is utasította. De támadták a 12. pontot azért is, mert a mind "barátibbá" váló német imperializmus céljaival és az e célkitűzéseket támogató magyar politikai csoportosulásokkal szemben a dunai népek békés együttműködésének gondolatát hirdette meg, s a változást ennek szellemében képzelte el. S hogy ekkor a pánszláv veszély mennyire nem volt valóságos – ezt nem az ország jelenlegi szövetségi hovatartozása mondatja velem –, azt dokumentálni lehet a korabeli megnyilatkozások alapján. A megjelent írásokban ugyanis ezzel a kérdéssel – feltételezhetően a szélsőjobboldal vádaskodását elhárítandó –, periférikus jelleggel s lényegében a 12. pontot ismételve, csak a Márciusi Front meghirdetői foglalkoztak.

Nemzetközi vonatkozásban ez a pont azért is figyelemreméltó volt, mert a trianoni békeszerződés igazságtalan döntését, a magyar revíziót nem fegyverrel, hanem a dunavölgyi népek önrendelkezési jogának tiszteletbentartásával kívánta megvalósítani. Ez egyben azt is jelentette, hogy a mozgalom képviselőit nem a történelmi Magyarország helyreállításának kényszeres ábrándja ösztönözte, hanem figyelembe vették a nemzeti államok kialakulásának szükségességét s a realitás alapján – igazi idealistákként – a népek szabad döntésére szándékozták bízni, hogy mely államkeretbe kívánnak tartozni. Úgy vélem, nem érdektelen arról is szólni, hogy nemzetközi vonatkozásban milyen fogadtatásban részesült a Márciusi Front? Amennyiben a hazánk határain kívül tevékenykedő magyar progresszió széles körű megnyilatkozásaitól eltekintünk, akkor a Márciusi Front nemzetközi vonatkozásban lényegében visszhangtalan maradt. A legjelentősebb fellépés, melynek létrejöttében a Márciusi Front hatása tetten érhető, az az erdélyi magyarság demokratikus képviselőinek 1937. október 2–4. között megrendezett marosvásárhelyi találkozója volt. Hogy a fasiszmus európai előretörésének légkörében a környező országok hasonló törekvésű erői nem ismerték fel a közös fellépésben rejlő nagyobb lehetőséget, hogy a Márciusi Front nemzetközileg magára maradt, az nem a mozgalmat minősíti.

Belpolitikai vonatkozásban a Márciusi Front tizenkétpontos programjának jelentőségét a legáltalánosabban a magyar társadalom továbbfejlődése, modernizálása érdekében

elengedhetetlenül szükséges, a lehető legrövidebb időn belül kívánatos változások követelésében, s az azok érdekében kifejtett cselekvésben tudom megragadni. A mozgalom programja az elnyomott és kisméltott milliók érdekeit képviselve – Donáth Ferenc megfogalmazását idézve – a magyar társadalom átalakításának következetesen demokratikus programja volt. Az általános és a mindenki számára egyaránt biztosított szabadságjogok gyakorlása mellett a parasztság, ezen belül az agrárnincstelenek, a kis- és törpebirtokosok létfeltételeinek biztosítása érdekében az 500 katasztrális holdon felüli birtokok kisajátítását, az ipari munkásság érdekében pedig a kartellek és a manufaktúrák magyarságsorvasztó uralmának megszüntetését követelték. A Márciusi Front szembesült a rendszer alkalmazkodásának vagy megváltoztatásának sürgető szükségességével, éppen ezért programjában erre a régen érlelődő kihívásra adott választ. Ez a mozgalom tehát megjelenése pillanatában közvetlen veszélyt jelentett a hivatalos politika számára, mert a benne részt vevők – általános emberi s egyben nemzeti kötelességből és felelősségből – a mind kilátástalanabb helyzetben, a nemzet jövőjével kapcsolatban egyre több félelemre okot adó időszakban reális választ adtak a magyar társadalom fejlődését gátló legégetőbb kérdésekre.

A fentiek után megválaszolásra vár az a kérdés, hogy a tizedik évfordulót követően, harminc éven át miért nem lehetett szinte semmit sem hallani a Márciusi Frontról, s hogy azóta is miért nem foglalhatta el jelentőségének megfelelő helyét legújabbkori történelmünkben? S mi lehet az oka annak, hogy még napjainkban is kísérletek történnek a Márciusi Front leértékelésére, célkitűzéseinek hamis értelmezésére? Ennek okait én

- a népfrontpolitika hazai megvalósulásának kezdeteiben és 1945-öt követő gyakorlati alkalmazásában;
- a hazai liberális, polgári ellenzék Márciusi Fronthoz való korabeli viszonyában;
- a népi mozgalomnak a különböző időszakokban történt politikai megítélésében;
- a fordulat évétől kezdve (sőt még azt megelőzően is) a két világháború közötti hazai progresszív mozgalmak eljelentéktelenítésében, figyelmen kívül hagyásában, történetük meghamisításában;
- a hazai illegális kommunista mozgalom tagjainak a Márciusi Fronthoz való viszonyában;
- a Márciusi Frontban aktívan részt vevő kommunisták életútjának háború utáni alakulásában vélem felfedezni.

A fenti összefüggéseket tovább terheli az a tény, hogy 1947–48-at követően a Rákosi-féle pártvezetés úgy vélte, hogy számára a korábbi szövetségi politika látszatára sincs már szükség, s így rövid idő alatt felszámolta azt a kapcsolatrendszert, amely ha nem is töretlen formában, de addig még fennállott. Ebben a folyamatban nemcsak az egykori szövetségesekkel számoltak le, hanem a fasiszmus elleni harcban kidolgozott stratégia is vélt, napi politikai érdekeket szolgáló taktikává degradálódott. Ennek tragédiáját még azok a kommunisták sem ismerték fel, akik 1937-től a politikai élet területéről ekkorra már lényegében félreállított, letartóztatott, emigrációba kényszerített személyek egykori harcostársai, politikai szövetségesei voltak. De e felismerésre nem is igen volt idejük, hiszen a népfrontpolitikát hazai vonatkozásban kidolgozó, azt a gyakorlatban is alkalmazó kommunisták, például Zöld Sándor, Donáth Ferenc, Haraszi Sándor, Kállai Gyula, Losonczy Géza, Pataky Ernő, Tanska István, Újhelyi Szilárd stb. ennek az önkénynek a kiszolgáltatottjaivá, áldozataivá váltak. Az pedig szinte természetes, hogy a Rákosi-börtönből kiszabadult kommunisták az átélt tapasztalatok birtokában meggyőződésüknek megfelelően, marxista hitük igazáért, tisztaságáért, a párt nevében elkövetett mindennemű törvénytelenység megszüntetése, a demokratikus jogok érvényesítése érdekében Nagy Imre mellé, amellé a kommunista vezető mellé álltak, akinek a nevéhez a megújulás, az új szakasz politikai

konceptiója elsősorban kötődött. Így váltak a Márciusi Front egykori kommunista tagjai szinte valamennyien a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége 1953. júniusi határozatának legkövetkezetesebb képviselőivé, s ők voltak azok, akik az SZKP XX. kongresszusának tanulságait a hazai viszonyok között a politikai gyakorlatban szeretnék volna széles körűen alkalmazni. S mint az ismeretes, közülük többen, Donáth Ferenc, Haraszti Sándor, Losonczy Géza, Szilágyi József, Újhelyi Szilárd, Vásárhelyi Miklós stb. meghatározó szerepet játszottak a Rákosi-féle csoport elleni harcban, s így szükségszerűen az 1956. október 23-át követő napokban is. Mindezek következtében a 60-as évektől, bár a politika már nem volt érdekelt a harmincas évek második felének eseményeit torzítva bemutatni, az akkor szerepet játszó személyek későbbi életútjának politikai megítélése nem tette lehetővé, hogy nevük az egyértelműen pozitív előjelű mozgalommal kapcsolódjék össze.

Mindezek után röviden szólnom kell arról, hogy milyen tényezők együttese tette lehetővé a Márciusi Front mozgalom színrelépését és azt, hogy az adott viszonyok ellenére közel másfél éven keresztül a hazai politikai élet egyik figyelmen kívül nem hagyható tényezője tudott lenni. Mindenekelőtt azt az általános társadalmi feszültséget és a nem egy vonatkozásban megnyilvánuló politikai elégedetlenséget kell kiemelni, amely alapja, forrása volt minden olyan törekvésnek, amely a jobboldali, konzervatív, nacionalista és tekintélyuralmi Horthy-rendszerrel valamilyen formában szembeszegült. És most nem az 1919 után szétvert és illegálisba kényszerített kommunista párt újrászerveződési kísérleteire és az eközben kifejtett tevékenységére gondolok, hanem mindazokra az erőkre, amelyek – számos esetben éppen a rendszer érdekében – a politikai intézményrendszer és a társadalmi-gazdasági szerkezet, a rendszer lényegét jelentő struktúra megváltoztatásáért szálltak síkra. Ennek a folyamatnak a kezdete Horthy hatalmi rendszere kiépülésének kezdetével szinte egybeesett. Erről látványos formában adott jelt a 20-as évek elején Szabó Dezső szakítása az ellenforradalmi kurzussal. A társadalmi elmaradottság felszámolásának és ezzel párhuzamosan a magyar társadalom modernizálásának elengedhetetlen igénye volt az a kihívás, amely a különböző szándékú és indíttatású politikai csoportosulásokat, erőket a két világháború közötti Magyarországon mozdulásra készítette.

Nem volna tanulság nélkül az az elemzés, amely e törekvés keretében megszületett programok követeléseit vetné egybe. E programok töredékének ismerete alapján is megkockáztatom azt az állítást, hogy az egymástól igen eltérő politikai platformon álló erők követeléseinek között nem egy vonatkozásban teljes azonosság mutatható ki. Nemegyszer még szinte azonos megfogalmazással is találkozhatunk. Természetesen szó sincs arról, hogy ezek a programok egymásra épültek volna, vagy hogy az egyik utalt, hivatkozott volna a másikra, esetleg azt elődjének tekintette volna. Nem; mindegyik a magyar társadalom "megváltását" ígérte, s a programkészítők úgy fogalmazták meg nemzetmentő elképzeléseiket, követeléseiket, hogy a körülöttük létező hasonló szándékról lényegében tudomást sem vettek. Ez a megállapítás a hazai progresszív erőkre is érvényes, hiszen mint ismeretes, pártjaik programegyeztető tanácskozásai a magyar társadalom átalakítása érdekében kidolgozott közös állásfoglalásukat csak a háború vége felé egyeztették. Az viszont már külön probléma és külön elemzésre vár, milyen tényezők akadályozták meg azt, hogy a különböző nemzetmentő programokban megfogalmazott társadalmi átalakulás követelése lényegében minden esetben azonos sorsra jutott: szinte visszhangtalanul a semmibe hullott, hogy majd más köntösben újból megjelenhessen, s azután megint feledésbe merüljön.

A két világháború közötti magyar társadalmat tehát egyszerre jellemezte a modernizáció igénye s az e célt szolgáló, nem kormányzati szinten megfogalmazott

programok zátonyra futása. Az viszont már megint külön elemzés tárgya, hogy az úgynevezett hivatalos politika saját érdekeinek alárendelten hogyan és milyen formában modernizálta a két világháború közötti magyar társadalmat, illetve hogy ezt a különféle politikai erők korszerűsítési programjai milyen mértékben motiválták.

Sok forrásból táplálkozó, sok szálból szövődő folyamat eredménye volt a Márciusi Front. Ezek hatásáról (például Szabó Dezső, a népi radikalizmus, a Bartha Miklós Társaság, a Diákok Háza, az öregcserkész mozgalom, a Fiatal Magyarság mozgalma, Karácsony Sándor, Bajcsy-Zsilinszky Endre stb.) nem kívánok szólni. A Márciusi Front létrejöttében és egész fejlődéstörténetében – az ország általános helyzete és külpolitikai meghatározottsága mellett – két politikai mozgalom: a népi és a kommunista játszott meghatározó szerepet. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a népi mozgalom és a hazai kommunista mozgalom tagjai valamennyien támogatták volna, részesei lettek volna a Márciusi Frontnak. Hogy a népiek közül kik támogatták és kik nem, illetve hogy kik, meddig s milyen formában támogatták a Márciusi Frontot, azt a mozgalommal kapcsolatban eddig megjelent írásokból, tanulmányokból nyomon tudjuk követni. Ugyanezek az írások azonban nem tesznek különbséget a Márciusi Frontban aktívan tevékenykedő kommunisták és az ezen kívül maradottak között, s ezáltal azt sugallják, mintha a hazai kommunista mozgalom egésze a Márciusi Front követeléseinek megvalósításáért és gyakorlati tevékenységének sikeréért fejtette volna ki elméleti–gyakorlati politikai munkáját. Ez pedig a valóságban korántsem volt így. A kommunisták Márciusi Fronthoz való viszonyát ugyanis nem lehet a népfrontpolitika hazai megvalósulásától függetlenül, attól elválasztva vizsgálni. A kommunistáknak a (lehetséges) szövetséges politikai erőkhöz való viszonyát és a fasizmus elleni harc új stratégiai irányvonalát – mint az ismeretes – a Komintern VII. kongresszusának határozata fogalmazta meg s tette kötelezővé az egyes országok kommunista pártjai számára. A népfrontpolitika szellemében fogant gyakorlati–politikai tevékenység (pl. a tandíjreform mozgalom) már a VII. kongresszust megelőzően is megtalálható volt a magyar párt munkájában. Ez azonban nem hatotta át a mozgalom egészét, és a párt szempontjából lényegében periférikus területen, a középiskolások és az egyetemi hallgatók körében bontakozott ki. A kongresszust követően a párt új politikai irányvonalának kibontakozását, érvényrejutását – a lehetséges szövetségesek korábbi megítélésének továbbélése mellett – az is nagy mértékben befolyásolta, hogy a magyar párt 1935 végétől konspirációs válsággal küzdött. A párt vezetőinek letartóztatása következtében a párt működési mechanizmusában fontos szerepet játszó, úgynevezett felsőbb kapcsolatok rendszere nem működött. Ez egyrészt akadályozta a Komintern határozatai szellemében kifejtett hazai politikai munkát, másrészt pedig mozgásteret biztosított azok számára, akik felsőbb utasításra nem várva – a magyar valóság ismeretében – a maguk felismerte helyzetnek megfelelően cselekedtek. Ebben az összefüggésben Donáth Ferencről és Kállai Gyuláról külön is szólnom kell. Kállai Gyula ugyanis Debrecenben (egy mozgalmi túra keretében) nem sokkal a kongresszust követően, a Komintern határozatainak részleges ismerete alapján egyértelműen a fasizmussal szembeni széles alapú politikai tömörülés létrehozása mellett foglalt állást. A túra résztvevői (ott voltak a numerus clausus miatt Brünnben tanuló kommunista egyetemi hallgatók is), akik jórészt a hazai mindennapoktól távol, szektás, egymást győzködő tevékenységet folytattak; s akik a magyar valóság olyan fontos problémájával, mint például a földkérdés, nem foglalkoztak, nem fogadták el a Kállai által felvázolt új irányvonalat. Ennek hatására a debreceni illegális csoport két tagja, Zöld Sándor és Vajda Benő, akik a gróf Tisza István Tudományegyetem orvosi karának voltak hallgatói, megszakították kapcsolatukat az illegális pártsejttel, s az egyetemen a Kállai Gyula által kifejtett népfrontpolitika szellemének megfelelő tevékenységbe kezdtek. Ezzel szinte párhuzamosan a Turul Szövetség debreceni

kerületében is fontos események játszódtak le. 1935 elejétől ugyanis az aktív turulisták egy része – miután jobb- és szélsőjobboldali irányba történő tájékozódásuk kudarcára rádöbbsen –, Ady Endre, Szekfű Gyula, Debrecen és a Tiszántúl függetlenségi hagyományai, a népi irodalom stb., illetve saját belső fejlődésük hatására új irányba tájékozódtak. Ennek a folyamatnak fontos állomása volt az 1935 márciusában megrendezett első Debreceni Diéta. Itteni szereplésük ugyanis Zöld Sándort – az illegális pártsejttel történt szakítása után – arra ösztönözte, hogy az új irányba forduló turulisták nemzetmentő törekvéseit befolyásolja. Ezek a Turul-vezetők, akik közül Kiss József és Újhelyi Szilárd nevét külön is ki kell emelni, ekkor még a Turul megreformálásaért szálltak síkra. Zöld pedig arra törekedett, hogy az általa képviselt irányvonalhoz kapcsolja őket. Zöld Sándor ekkor kifejtett szervezőmunkájában a nemzetközi események alakulása is fontos szerepet játszott. Az olasz–abesszin háború eseményei, a spanyolországi népfront választási győzelme, majd a francia népfront sikereit követő változások is hozzájárultak a rendszer ideológiájától eltávolodó fiatalok nézeteinek alakulásához. Mindezek a második Diétán – 1936 márciusában – már konkrét eredményt is hoztak. A Diéta zárónapján ugyanis Zöld Sándor és a vonzáskörébe került egyetemisták olyan határozati javaslatlall léptek fel, amely a 12. pont kivételével lényegében tartalmazta a Márciusi Front egy évvel később meghirdetett követeléseit. De a második Diéta azért is fontos a Márciusi Front létrejötté szempontjából, mert Donáth Ferenc, a budapesti kommunista értelmiségi fiatalok elismert vezetője itt találkozott először Zöld Sándorral és baráti körével. Mindezek létrejöttében a hazai kommunista mozgalom akkori állapota is szerepet játszott. 1936 tavaszán ugyanis a Komintern Végrehajtó Bizottsága a magyar párt egész politikájának régóta esedékes alapos felülvizsgálásának elmulasztása miatt feloszlatta a KMP Központi Bizottságát és szervezeteit. Ebben a pártsejtek és szervezetek nélküli állapotban a népfrontpolitika szellemében tevékenykedő kommunisták a magyar valóság reális ismerete alapján önállóan cselekedtek. Donáth felső kapcsolata például 1936 januárjában szűnt meg, így utasítás nélkül vett részt a Diétán s egyezett meg Zöld Sándorral, hogy a népfrontpolitika szellemében tevékenykedő diákmozgalmat kezdeményeznek Debrecenben és Budapesten.

Közben Zöld Sándor és Vajda Benő körül kiszélesedett azoknak a turulistáknak a köre, akik fokozatosan eltávolodtak korábbi nézeteiktől. Ezek közé a fiatalok közé Gyáni Sándor, Gyáni Imre, Jónás Imre, Kiss József, Kovács Kálmán, Nagymajori Nagy Sándor és Újhelyi Szilárd tartozott. Befolyásuk kiszélesítése érdekében Zöld Sándor és Donáth Ferenc támogatta, hogy a marxizmus irányába elmozduló Újhelyi Szilárd a Werbőczy Bajtársi Egyesület vezére legyen, majd elhatározták, hogy átveszik a debreceni Egyetemi Kör vezetését, s a kör adta lehetőségek felhasználásával meggyőződésüknek megfelelő programmal hatnak az egyetemi ifjúságra. A Zöld Sándort körülvevő gyűrű ekkor Losonczy Gézával, Tariska Istvánnal, Majerszky Klárával, Szilágyi Józseffel bővült. Így jutottak el 1936 novemberéig, a debreceni baloldali értelmiségi–ifjúsági csoport létrejöttéig. A csoport tevékenységét közvetlenül Kállai Gyula, Budapestről pedig Donáth Ferenc és Haraszi Sándor segítették, támogatták. A már felsorolt fiatalokhoz 1937 őszén, 1938 elején Balogh Elemér, Barla–Szabó Ödön, Benkő Károly, Bolla József, Fehér Lajos, Harsányi Zoltán, Nagy Gábor, Nagy Lajos, Simon László, Szabó Kálmán, Szeremley Gyula, az Udvardy testvérek - Ágnes és Erzsébet -, Vásárhelyi Miklós és Vranay Kálmán is csatlakozott.

Ezek a marxistává vált fiatalok tudatosan vállalták a baloldali mozgalomban való részvételt. Számukra az elképzelt, de valójában ismeretlen kommunista párt a legszentebb dolog volt; a biztos támasz, amely helyesen "látta" és értékelte a helyzetet, amely csalhatatlan volt és tevékenységében, értékítéleteiben hibátlan. S mindezt akkor hitték és vallották, amikor az országban már pártsejt és pártszervezet nem működhetett. A csoport tagjai pedig anélkül, hogy –

Kállai, Vajda és Zöld kivételével – tagjai lettek volna az 1936-ban feloszlatott KMP-nek, a párthoz tartozóknak tartották magukat, s tevékenységüket saját akkori tudatuknak megfelelően "pártkeretben" végezték. Így vált számukra Donáth Ferenc és Haraszti Sándor a "párt" felsőbb fórumává, akiknek a véleményét és tanácsait a körükben felmerült kérdésekben döntőnek fogadták el. A debreceni baloldali értelmiségi–ifjúsági csoport létrejötté, a csoport tagjainak és más kommunistáknak a Márciusi Frontban kifejtett tevékenysége tehát a népfrontpolitikai koncepció elfogadtatásáért, érvényre juttatásáért és gyakorlati megvalósításáért folytatott elméleti–gyakorlati pártpolitika része is volt.

A Márciusi Frontban részt vevő kommunista egyetemi hallgatók és kommunisták ugyanis a Márciusi Front keretében kifejtett tevékenységük mellett a hazai kommunista mozgalom helyes, az ország valóságos helyzetét figyelembe vevő, a Komintern VII. kongresszusa határozatainak megfelelő új stratégiai irányvonalának kialakításaért is harcoltak az azt nem értő, vagy az azt nem támogató kommunistákkal szemben. Ennek jelentőségéről pedig úgy vélem, hogy sem 1937–38-ban, sem az azt követő évek politikai–gyakorlati tevékenységével kapcsolatban nem szükséges szólnom. S mivel ismerjük azokat a kommunistákat, akik – közvetve vagy közvetlenül – a Márciusi Frontban szerepet játszottak, tudjuk, hogy a hazai kommunista mozgalomba, részt vevők jelentős többsége ekkor még nem járult hozzá aktív támogatásával a párt új stratégiai irányvonalának megerősödéséhez. Ez azonban nem jelentette azt, hogy nem a párt új s egyben helyes irányvonala lett volna az, amit a Márciusi Front keretében, az abban részt vevő kommunisták képviseltek, s amit ennek megfelelően a gyakorlatban tettek. Az 1938 őszét követő időszak szempontjából sem elhanyagolható a Márciusi Front keretében szerzett gyakorlat. Résztvevői ugyanis az ezt követő tevékenységüket a Márciusi Front keretében kifejtett munkájuk szerves folytatásaként értelmezték és értelmezik ma is. Azonban arról sem lehet megfeledkezni, hogy mindez a tevékenység nem a mozgalom centrumát jelentő munkásság körében, hanem ismét a mozgalom periferiáján, az egyetemi hallgatók és az értelmiség körében valósult meg.

A Márciusi Front másik meghatározó ereje a népi mozgalom, a front tevékenységét aktívan támogató írók voltak. Fellépésük, szerepük meghatározó jelentőségű volt a Márciusi Front szempontjából, hiszen addigi munkásságuk következtében ismert személyiségek voltak, s így – a korabeli szóhasználattal – nem lehetett idegen elemeknek, a magyar lélektől idegen eszmék képviselőinek degradálni őket. Éppen ezért a korabeli nyilvánosság számára a Márciusi Front a népi írók mozgalmaként jelent meg. Természetesen ahhoz, hogy a népi írók és a kommunisták egy része egymásra találjon – a hazai kommunista mozgalomban bekövetkezett változás mellett –, arra is szükség volt, hogy a népi írók meghaladják a politikai hatalommal kapcsolatos korábbi nézeteiket. Hangsúlyoznom kell, hogy a húszas évek végétől, a népi mozgalom kibontakozásával párhuzamosan a hazai ellenzék körében új erő jelentkezett. Addig ugyanis a rendszerrel való szembenállásban és a kommunistaellenességben egységes liberális-demokratikus, polgári-radikális irányzatok súlyához és fontosságához viszonyítva nem fordítottak megfelelő figyelmet az ország lakosságának egyharmada, a kis- és törpebirtokosok és az agrárnincstelenek problémáira. A népi mozgalom viszont éppen az agrárnépeesség nyomorúságos helyzetéből kísérelte meg a kivezető út megtalálását, s anélkül, hogy gyengítette, megosztotta vagy akadályozta volna a munkásság, a szociáldemokrácia vagy a hazai polgárság mozgalmát, szerveződését, az addig képviselő nélkül tengődő, társadalomalatti helyzetben élő agrárnincstelenek, kis- és törpebirtokosok számára szeretne volna visszahódítani az országot. A népi mozgalom a magyar társadalom mélyéből felszínre hozott, addig ismeretlen valóság tudatosításával, a nemzeti sors kérdéseinek megfogalmazásával, a paraszti társadalom helyzetét megváltoztatni szándékozó javaslataival fokozatosan a fiatal értelmiség, az egyetemi hallgatók

mind szélesebb körét vonzotta magához. A tarthatatlan helyzetből történő elmozdulás érdekében a népi írók még a hatalommal való együttes fellépés lehetőségét sem zárták ki tevékenységükből, s így – ha átmenetileg is – a hatalom csábításának bűvöletébe estek. Ennek eredményeként hirdették meg az Új Szellemi Frontot. Az írók és Gömbös Gyula 1935. április 16-i találkozója azonban világossá tette, hogy a rendszernek nem áll szándékában a népiek társadalmi reformelképzeléseinek megvalósítása. Ez a kudarc tehát fontos tényezője volt a népi írók hatalomhoz fűződő illúziója szertefoszlásának, másrésről pedig hozzájárult a kommunistákkal már addig is meglévő kapcsolataik kiszélesítéséhez és önálló cselekvési készségük egyértelműbbé válásához.

A Márciusi Front programja és a mozgalom egész tevékenysége tehát a magyarság igazi érdekeit felismerni s azt képviselni tudó kommunista értelmiségiek egy részének, valamint a népi írók egymásra találásának az eredménye volt. A közös fellépést – a személyes ismeretség és nem egy esetben barátság mellett – az ország kül- és belpolitikai helyzetének, valamint a nép sorsának és jövőjének azonos értékelése, illetve a fenyegetettségéből kivezető út egyező vagy hasonló megítélése tette lehetővé.

A következőkben röviden arról szólnék, hogy a szociáldemokraták és a rendszer liberális ellenzéke hogyan viszonyult a Márciusi Fronthoz. A szociáldemokrata párt Márciusi Fronttal kapcsolatos fenntartásait – ha kellő árnyaltság nélkül is –, az eddig megjelent tanulmányok feltárták. Ennek lényege, hogy a párt vezetői jó érzékkel ismerték fel a mozgalomban részt vevő kommunisták szerepét, s ez megakadályozta, hogy egyértelmű támogatásban részesítsék a Márciusi Frontot, s hogy annak tevékenységében aktívan részt is vegyenek. Emellett az egymásratalálást lehetetlenné tette az is, hogy a párt vezetése a nemzeti kérdésben csak nacionalizmust látott, a paraszti tömegekre való támaszkodásban pedig antiszemitizmust sejtett.

A liberális ellenzék és a Márciusi Front egymáshoz való viszonyának legfontosabb összefüggéseit L.Nagy Zsuzsa Debrecenben elhangzott előadásából ismerhetjük meg. Szerinte sokféle múltbeli és az akkori jelenhez kapcsolódó tényező motiválta azt, hogy a liberális ellenzék nagyobb része gyanakvással és jelutasítóan fogadta a Márciusi Front színrelépését. "Nem szabad szem elől téveszteni – fogalmazta meg L.Nagy Zsuzsa –, hogy a Márciusi Front a liberálisoknak egyszerre, egyidejűleg jelentett egy új, dinamikus ellenzéki tömörülést és így konkurenciát, amelynek hatékonyságát a népi írók jelenléte és irodalmi munkássága messze a liberális pártoké fölé emelte; a népi írók vonatkozásában nemcsak a demokratizálódás baloldali igényét foglalta magába, hanem e távolról sem egységes csoport tagjainak igen sokfelé szétágazó, nem egy esetben a szélsőjobboldalhoz vezető útjait, s végül, de nem utolsó sorban a kommunisták jelenlétét s az ezzel összefüggő bonyolult problematikát." A fentiek mellett a liberális ellenzék – mutatott rá L.Nagy – igen érzékenyen reagált minden olyan megfogalmazásra, amely mögött faji diszkriminációt sejtett. Ennek következtében antiszemita felhangot éreztek ki a bankok, kartelek, monopóliumok magyarságsorvasztó uralma megszüntetésének, az 500 kataszteri holdon felüli birtokok kisajátításának követeléséből. S diszkriminációt érezkelhettek a liberálisok abban is, hogy a Márciusi Front követelései a városi polgárság és általában a középrétegek problémáiról külön nem szólt. A korábbi fenntartások, félreértések és a mozgalom megjelenésével felszínre került újabb feszültségek lehetetlenné tették a közös fellépést, annak ellenére, hogy a Márciusi Front bizonyos mértékű szimpátiát is kiváltott a szociáldemokrata párt és a liberális ellenzék körében.

Ezeknek a politikai erőknek érzékenysége és idegenkedése annak ellenére érthető, hogy a Márciusi Front programját semmilyen összefüggésben sem lehet antiszemitának vagy antiszemita ízűnek nevezni. A fasizmus és a szélsőjobboldali, antiszemita erők aktivizálódásának

idején azonban a hazai zsidóság és képviselői, valamint a szociáldemokrata párt is szükségszerűen érzékenyebben reagált minden megfogalmazásra. Így tehát a szükségszerű összefogás és egymásratalálás nemcsak elmaradt, hanem esetenként élesen szembe is került egymással. A Márciusi Front csak Szociáldemokrata Párt kommunista irányítás alatt álló Országos Ifjúsági Bizottsága, a Független Kisgazdapárt néhány tiszántúli szervezete, valamint a magyar progresszió olyan személyiségei, mint Bajcsy-Zsilinszky Endre, Bálint György, Juhász Nagy Sándor és mások részéről kapott segítséget. És biztatást jelenthetett a mozgalom számára Jászi Oszkárnak a népi mozgalommal, a népi szociográfiával kapcsolatos álláspontja is. A lehetséges szövetségesek és társak csatlakozásának elmaradása ellenére a mozgalom tevékenysége kiszélesedett (makói találkozók, a Híd, majd a Tovább című lapok megjelenítése, a budapesti és a vidéki rendezvények), s mind többen kerültek vonzáskörébe.

1938 elején a magyar-német viszonyban bekövetkezett elmozdulás, illetve a román fasiszta rezsim megalakulásának hatására a hazai szélsőjobboldali erők is mind nagyobb térhez jutottak. Még megtörtént a mozgalom programjának 1938. márciusi újrafogalmazása, de március 13-át, az Anschluss-t követően a Márciusi Front mozgástere beszűkült, majd az adott keretek között további tevékenysége lehetetlenné vált. Torzóban maradt tehát ez a mozgalom, de torzó voltában is legújabbkori történelmünk egyik legnagyobb eseménye, hiszen a háború felé sodródó Európában, a fasiszta Németország meghatározta politikai helyzetben a demokratikus erők összefogását, közös cselekvését kívánta megvalósítani. Ez a mozgalom kísérletet tett arra, hogy a fasizmussal, a hazai szélsőjobboldallal a politikai erők széles körű összefogását állítsa szembe. Az összegzésnél arról sem feledkezhetek el, hogy a Márciusi Front mozgalmat meghatározó népiek és a kommunisták tevékenységükben felülemelkedtek a magyar szellemi életet addig megosztó urbánus-népi ellentéteken, s így - ha ideiglenesen is -, a mozgalom megnyilvánulásaiban ez a megosztottság meghaladottá vált; új egység született. Ez az egység teremtette meg annak a feltételét, hogy a haza és haladás gondolköre és programja újból eggyé váljon; ezért a Márciusi Front úgy volt sajátosan nemzeti és magyar, hogy Európa népeinek igazi érdekeit is kifejezte.

Végezetül emlékeztetnünk kell arra, hogy a Márciusi Frontban tevékenykedő kommunisták és nem kommunisták, sőt, az e mozgalommal szimpatizáló egyetemisták, fiatal értelmiségiek döntő többsége is hű maradt eszméjéhez és magyarságához. Ennek megfelelően részesei a következő évek háború és fasizmus elleni harcainak; 1944-45 fordulóját követően pedig a demokratikus átalakulás biztos támaszai voltak.

SUMMARY

Pál Péter Tóth: Fifty years after. The March Front

Fifty years ago – on March 15 1937 – the March Front, which was the most important opposition movement of the Hungarian political life until the second part of 1938, appeared before the public. Its programme included land distribution, renewal of the Hungarian middle class, the national-nationality question, political reform, and it strongly opposed the most dangerous contemporary ideology of Fascist racism.

From a national and international point of view it is very significant that the ambition of the Front - with which they stood alone - set against the imperialistic tendencies the Danube valley independence, the establishment of a confederation? It was very significant because they would have liked to attain the revision of the Trianon treaty not by means of armed confrontation but with the respect for the right of the peoples of the Danube valley to self-determination.

The historiography of the last 30 years has been silent about the importance of the March

Front, and has misinterpreted its aims. It can be explained by the character of the politics of the Popular Front after 1945, by the political judgement of the popular movement, and by the connection of the members of the Hungarian illegal Communist movement with the March Front. It is justified by the later career of those communists who had close connections with the movement.

The establishment of the manifold March Front was the result of the fact that those communist Hungarian intellectuals, who realized the Hungarian interests, found common cause with the popular writers of this period. The apparent failure of this movement was due to the breakthrough of Fascism in Europe. The Front was national and Hungarian and at the same time it expressed the real interests of the peoples of Europe.

A KISEBBSÉGI-TÁJEGYSÉGI MOZGALMAK

Hatásuk a politikai rendszerre*

JOÓ R U D O L F

Az etnikum és az államban megtestesülő társadalmi-hatalmi szervezet igen ritkán fedi teljesen egymást; a néprajzi és a politikai határok a Föld országainak többségében nem esnek egybe. Ez a tény azonban igen különböző konkrét történelmi formákat ölthet aszerint, hogy az adott népcsoport egy vagy több államban él; ott többséget alkot vagy kisebbségben van; s például az utóbbiként társadalmi súlyát, öntudatát tekintve jelentős tényező-e vagy sem.

Az államnemzetiként (állampolgárság = nemzetiség) értelmezett nemzeti állami fejlődés Nyugat-Európában eltakarta az országonként különböző mértékben megőrzött etnikai sokszínűség tényét. A polgári társadalom elvont citoyen egyenlősége mint jogi fikció mögött változatosan tagolt társadalmi valóság, helyenként igen nagy különbséget mutató szociális, etnikai, foglalkozási, területi fejlettségi stb. realitás feszült. A 19.században induló, majd méginkább a 20.század második felében erőteljesebb szakaszába lépő kisebbségi-tájegységi mozgalmak széteszlatták a nyugat-európai államok nyelvi-nemzetiségi egyneműségének illúzióját; a "szubnacionális" öntudatosulás, az államnemzeti mellett – gyakran annak ellenében – , az azonosulás új kereteit kutatta fel, s részben meg is találta.¹

Ezek az identitáskeretek az államnemzethez viszonyítva egyszerre voltak régiek és újak: magukon viselték az iparosítást megelőző kor maradványának is minősíthető jellemzőit éppúgy, mint – legalábbis a lehetőség szintjén –, a legkorszerűbb társadalmi-kulturális-gazdasági követelmények, elvárások (önkormányzat, a sokféleség joga stb.) jövőbe mutató elemeit. Az etnikum és a tájegység – ha koronként rejtve is –, a nyugat-európai történelmi fejlődés napjainkig fennmaradt szerves alkotórészei voltak; a társadalmi valóság tényei. Az 1960–1980-as évek politikai küzdelmei nem létrehozták, hanem csak tudatosították és i n t é z m é n y e s í t e t t é k őket, vagy fejlesztették azt az intézményesítettségi fokot, amelyet azok már megelőzően elértek.

*Részlet egy készülő monográfiából.

A 20.század második felének megkésett nyugat-európai nemzeti mozgalmait is – a kelet-európaihoz hasonlóan – a mind szélesebb körben² érzékelt sérelmek, kielégítetlen szükségletek váltották ki. Az etnikumok, pontosabban azok kulturális és politikai szervezetbe tömörült öntudatos képviselői, többnyire el n e m i s m e r t s é g ű k e t, és az ebből következő – számukra kedvezőtlenül passzív – politikát (valamint saját nyelvi-kulturális értékeik mellőzését) sérelmezték; de országonként és koronként változó gyakorisággal (ez jellemezte például a baszk, katalán és galíciai kisebbség helyzetét a Franco-diktatúra Spanyolországában), találkozunk az a k t í v n e m z e t i s é g e l n y o m ó p o l i t i k á v a l s az ellene való fellépéssel is. A két sérelemtípus megkülönböztetése indokolt, mert tartalmi-politikai eltéréseket hordoz, annak ellenére, hogy tényleges történelmi megjelenésükben, s f ő k é n t a n e m z e t i s é g i k u l t ú r á t é r t h a t á s u k b a n, a határt helyenként nehéz vagy lehetetlen meghúzni. A kielégítetlen szükségletek második csoportja a n e m z e t i s é g i k u l t ú r a f ö l d r a j z i k e r e t é n e k, a t á j e g y s é g n e k a d o t t á l l a p o t á b ó l k ö v e t k e z e t t. A központ–periféria viszony által kiváltott függőségi, alávetettségi, kiszolgáltatottsági érzés a peremterületeken fokozta a cselekvés igényét az egyéneknél, s a közös érdekek felismeréséhez és -megfogalmazásához vezetett. A kisebbségi-tájegységi mozgalmak kifejlődésének első szakaszát egyidejűleg két,

szorosan összefonódó – csak elméletileg elkülöníthető – folyamat jellemzi: az egyéni elégedetlenségek találkozására épülő csoportérdek-képződés és az etnikai jegyek hasonlósága vagy azonossága alapján kibontakozó közösségszerveződés.

Mint minden politikai síkon megjelenő érdek, az etnikai is a társadalmi létfeltételekből nő ki, és a hatalmi, ideológiai eszközrendszer közvetítésével fejeződik ki és fogalmazódik meg.³ A kisebbségi-tájegységi mozgalmak a társadalmi struktúra két eleméhez: az etnikumhoz és (vagy) a régióhoz kötődő érdekek hordozói; megjelenésük válasz egy társadalmi tényre, de a tény felismerésén túl kifejezői a továbblépés igényének, a kibocsátó közegre való visszahatás szándékának is. Az etnikum öntudatos tagjait tömörítő mozgalmak felvilágosító és mobilizáló szerepet töltenek be a nemzetiségi megújulás folyamatában. Az addig egyedi véleményeket, törekvéseket közös programokba integráljuk, s így megfogalmazott célok megértése és elérése érdekében agitálnak, további híveket toboroznak.⁴

Az etnikai és a tájegységi érdek (mint minden csoportérdek) megfogalmazása opciós aktus, ideológiai tartalmat hordozó választás. (Gondoljunk a "politikai nemzet-kultúrnemzet", az "unitarista állam-regionális (vagy föderális) állam" ellentétpárokra, s ezeken belül is a számos lehetséges – általános társadalmi-politikai meghatározottságú– alváltozatra, értelmezésre.) Az érdekképződés folyamata tehát mindig önmagában hordja a más érdekekkel való szembesülést és ütközést. A nemzetiségi érdek a társadalmi konfliktusok és kompromisszumok hálózatában kristályosodik ki és más – elsősorban statonacionális és a centralizált állami – érdekekkel szembekerülve tudatosul. A nemzetiségi tudat nemcsak a sajátos kisebbségi jelenségvilág részeként, hanem az általános politikai kultúra részeként is funkcionál. Az etnikai-regionális tagoltságból következő érdekkonfliktus nemcsak a közvetlenül érintett társadalmi csoportokat mobilizálja, hanem – a nemzetiségi "törésvonalak" mélységétől és sűrűségétől függően, kisebb-nagyobb mértékben – a politikai rendszer egészének egyik mozgatójává válik.⁵

Hogy mi minősül nemzetiségi vagy tájegységi érdeknek, az az adott társadalmi csoporton belül zajló, de a globális társadalmi környezettől meghatározott politikai és etnikai folyamatokban és belső érdekütköztetéseiben rajzolódik ki. Nemzetiségpolitikai értelemben a kisebbségi érdek a teljes szétválás (az állampolgári viszonyt is érintő szecesszió) és a teljes beolvadás (a környezetben való végleges feloldódás) két pólusa között helyezkedik el. Az etnikai folyamat – az etnikum belső kohéziójának (tartós szerkezeti összetevőinek) és más etnikumokhoz való (interetnikus) viszonyának változása – bármely szélsőséget éri is el, vele az önálló kisebbségi érdek értelmét veszíti: az első esetben a kisebbség mint státusz, a másodikban a kisebbség mint közösség szűnik meg. A két szélső opció között azonban elméletileg a nemzetiségpolitikai kompromisszumok egész sora létezik, amelyek közül a mindenkori erőviszonyoknak megfelelően realizálódik valamelyik.

A kisebbségi-tájegységi érdek kialakulásának folyamatára s annak mozgósító erejére visszahat a társadalmi és nemzetközi környezet is. A mobilizálás ütemét meghatározzák a társadalomszerkezet egyéb jellegzetességei, például, hogy a szociális pólusok mennyire felelnek meg a társadalom etnikai-tájegységi jellemzőinek. (Ezek egybeesvén a kisebbségi konfliktus nyilvánvalóan sokkal élesebb formát ölt.) Kondicionálja a többi társadalmi alrendszer állapota; például a gazdasági helyzet változása vagy az uralkodó kulturális "viszonyok, szellemi irányzatok fejlődése az adott államon belül. (Milyen hagyománya van az országban a plurivalenciának; milyen mélyen gyökerezik az államnacionalista eszme, van-e szellemi táptalaja a faji, nemzeti és egyéb kizárólagosságot követelő tanoknak stb.).

Erősen módosíthatják a nemzetiségi érdekképződés esélyeit a politikai rendszer nem etnikai

összetevői is, többek között szerkezeti, mechanizmusbeli elemei vagy a politikai kultúra egésze; az a körülmény, hogy a rendszert általában a megújulás igénye, készsége jellemzi-e, vagy az adott viszonyokat minden részletében konzerválni igyekvő törekvés. A politikai rendszer általános, demokratizáló változása – a vizsgált időszak Nyugat-Európájában legegységesebb példa erre a Franco utáni Spanyolország – többnyire magában hordja a kisebbségi-tájégségi érdekkifejezés nagyobb lehetőségét is.⁷

A harmadik tényező, amely e folyamatot befolyásolja: a társadalmi környezet, a nemzetközi rendszer, mint a szuverén államok egymásközi kapcsolatainak (együttműködésének, konfliktusainak, szövetségi rendszereinek, integrációjának, nemzetközi magatartás-szabályainak és intézményeinek) komplex és állandó mozgásban levő hálózata.

A nemzetiségi érdek felismerésének útja egy politikai célra törő közösség szerveződésének folyamata is. A kisebbségi-tájégségi mozgalmak – hozzájárulva a létfeltételek hasonlóságán vagy lényegi azonosságán alapuló közösségi érdekképződéshez – egyfajta "mi" csoporttudatot hoznak létre vagy erősítenek meg, szembeállítva azt az "ők" érdekkörrel s annak képviselőivel. A nemzetiségi közösséghez való kapcsolódás sajátos társadalmi érdekekkel és kulturális értékrenddel való azonosulást jelent, az ezekből következő szemlélet, magatartás és cselekvési indítékok kialakulásával együtt. Egy adott csoporton belül az egyének nem kapcsolódnak a közösség egész érdek-, érték- és normarendszeréhez, de legtöbbjük a rendszer lényegéhez kötődik, az alapvető vonásokban konszenzust alakít ki. Ha ez a lényegi egyetértés a közösség tagjai között megszűnik, a csoport felbomlik vagy más érdekalapú, értékrendű, más célra irányuló és "mi tudatú" együttessé, új kollektivitássá alakul át.⁸ Az átalakulás azonban nem jelent minden esetben gyökeres szembefordulást az előző minőséggel, és nem vonja maga után az új entitás valamennyi jellemzőjének azonnali és maradéktalan átvételét. A csoport egésze, vagy még inkább egy része esetében létrejöhet, és mint a nyugat-európai etnikumok jellemzői mutatják, történelmi mértékkel mérve is tartóssá válhat "az eredeti közösségbe való tartozás és az asszimiláció közötti átmeneti lebegés"⁹ állapota". Ez a közbülső helyzet, s a belőle fakadó ambivalens nemzeti tudat nemcsak a környezetben való teljes feloldódás egyik lépcsőfoka lehet, hanem magában rejt az esetleg újjászerveződő származási csoportba való visszatérés lehetőségét is; vagy a kettős kötődés tudatos vállalását teszi generációkon át a természetes és széles körben elfogadott magatartássá.

Azok a kisebbségi mozgalmak (pl. a Skót Nemzeti Párt, a Baszk Nacionalista Párt, a Dél-tiroli Néppárt), amelyek nemcsak a néprajzi-tájégségi, hanem kifejezetten a nemzetiségi azonosulást tűzik zászlajukra – a politikai nemzet elvét valló nyugat-európai államokhoz hasonlóan – a nemzeti "kétértelműség" felszámolására törekednek, és az érintett közösségek tagjait választásra ösztönzik. A folytonos választás egyébként, a külső szándékoktól függetlenül is, szerves eleme a kisebbségi létnek és tudatnak. Mindenfajta közösségi identitás kialakulása az összekapcsoló vonások és a másoktól megkülönböztető jegyek felismerését is jelenti; az azonosokhoz való csatlakozást és a többiektől való elkülönülést. Az egy csoporthoz tartozás kinyilvánítása, az önbesorolás egyben értékelést jelent: az értékrend felismerését, a választást, a cselekvési lehetőségek közötti opciót.¹⁰ A nemzetiségi identifikáció, az egyének nemzetté szerveződése – az említett bizonytalanságokkal, félutas állapotokkal együtt – egyidejűleg összekapcsoló és elhatároló mozgás, amely a társadalmi szocializáció általános menetében kiscsoportos formákban (családi, baráti, munkatársi közösség), és hatalmilag irányított vagy befolyásolt szervezeti keretekben (iskola, tömegkommunikáció, pártok,

mozgalmak, hadsereg stb.) valósul meg.

A nyugat-európai kisebbségi-regionális mozgalmak az államnemzeti alapon álló, földrajzilag is centralizált politikai rendszer szocializációs csatornáin kívül, azzal szemben állva törekedtek arra, hogy közösségsszervező céljaiknak eleget tegyenek. A központosított nemzeti állam ellenében két keret látszott alkalmasnak arra, hogy valamely közösségformálás objektív alapja legyen: az e g y i k a k u l t ú r a, és azon belül is leggyakrabban annak legfontosabb hordozója, a nyelv; a másik (általában az elsőhöz szorosan kapcsolódó, de attól esetenként érdekeiben és értékeiben mégis elváló) történelmi, földrajzi, társadalmi entitás: a t á j e g y s é g.

A nemzetiségi kultúra többnyire szoros egységet alkot azzal a területtel, amelynek földrajzi keretében létezik; annak fejlettsége vagy elmaradottsága, autonómiája vagy egyoldalú függősége közvetlenül vagy közvetve kihat az etnikai-kulturális értékek érvényesülésének esélyeire is. Az alapvető érdekközösség mellett az ettől eltérő helyzeteket is meg kell említenünk. A kisebbségi nyelv és kultúra kiterjedési köre földrajzi értelemben általában nem fedi a tájegység egészét (Bretagne-nak csak a déli része "bretonnant", az északi ezzel szemben "gallo"; az eskuara (vagy euskara) Baszkföldön, a cymraeg Walesen belül is kisebbségi nyelv); de ritkábban az is előfordul, hogy az etnikum nyelve a tájegység határain kívül ugyancsak politikai problémaként jelentkezik (pl. francia nyelvű enklávék Flandriában, flamand nyelvű kisebbség a frankofon többségű Brüsszelben stb.). Ezekben az esetekben az etnikai és a tájegységi érdekek el is térhetnek egymástól.¹¹

Nyugat-Európában élnek olyan etnikumok (pl. az okszitánok), amelyek egyetlen tájegységgel sem azonosíthatók, de olyan kisebbségek is vannak (pl. az olaszországi horvátok, a nyugat-németországi dánok), amelyek- hatása – számarányuknál fogva – befogadó tájegységeik kulturális arculatára igen csekély. Másfelől ismerünk olyan tájegységeket (pl. Ba-den-Württemberg, Franche-Comté, Friuli-Venezia-Giulia), amelyeket nem-csak hogy egy-egy nyelvvel s etnikummal nem lehet (többé-kevésbé) azonosítani, de amelyek néprajzi-nyelvjárási szempontból sem alkotnak jellegzetes, m á s o k t ó l k ü l ö n b ö z ő e g y s é g e t.

Az eltérés ténye nem akadályozza meg a kisebbségek kulturális értékmentő tevékenységét, és bizonyos (egy régiónál szűkebb vagy tágabb) területi kötődés kialakulását (példa erre a rétoromán vagy az okszitán mozgalom); másrészt az önálló etnikai közösség hiánya sem zárja ki meghatározott közös területi érdekek tudatosulását (példa rá az olasz régiók és a nyugatnémet Landok részvétele a politikai folyamatokban). A tájegységi tagolódás etnikai tartalom nélkül és az etnikai tagozódás regionalizmus nélkül is lehet politikailag mozgósító erejű. Kétségtelen azonban, hogy a társadalom e két makrostrukturális metszsvonalának (teljes vagy részleges) egybeesése kölcsönösen erősíti, áthatja, motiválja egymást. A kompakt településű, területileg jól meghatározható nemzetiség (a nagyságrendi, öntudati különbségek differenciáló erejét is figyelembe véve) á l t a l á b a n j e l e n t ő s e b b t é n y e z ő a p o l i t i k a i f o l y a m a t o k b a n; az erőszakosan beolvasztó hatalmi törekvés nem véletlenül célozza a kisebbség földrajzi homogenitásának fellazítását. Az etnoregio-nális mozgalom – az etnikai vagy regionális példákkal szemben – többnyire jobban mobilizál, mert kettős (nyelvi-kulturális és lakhely szerinti) érdekeltségre építi programját és törekvését. S mivel az "etnoszt" a legtöbb meghatározás kulturális közösségként definiálja, amelynek általában központi, jóllehet nem kizárólagos (s néhány nemzetiség – írek, skótok – esetében messze nem a legfontosabb) jellemzője a nyelv; a szakirodalom gyakran – ha tartalmilag nem is mindig egyértelműen –, a két jelenség összefonódását a "regionális kultúra", "regionális nyelv" kifejezésekkel is jelöli.

Nyugat-Európa 20.századi, megkésett nemzetiségi mozgalmi – s itt meglepő

folytonosságot tapasztalunk, ha múlt századi elődeikkel vetjük őket egybe – sok hasonlóságot mutatnak a 19.századi, általában nagyobb erejű kelet-európaiakkal, különösen ami az azonosulás legfontosabb kristályosodási pontját, a nyelvet, s ami az öntudatosulás egymásra épülő lépcsőfokait illeti. A 20.század második felének, nemzeti öntudatosítói számára, a már említett kivételektől eltekintve, változatlanul a nyelv¹² az "ethnic authenticity" kifejezője (Joshua A. Fishman); az az alap, amelyre a nemzeti tudatosulásnak épülnie kell. A nyelvi közösség itt is a "virtuális nemzet", amely a valóságban létezik, de nem tud önmagáról; amelyet következésképpen tagjain keresztül rá kell ébreszteni sajátos voltára, meg kell ismertetni múltjával, kellően vonzó s reálisan elfogadható közös jövőképet kell mutatni számára. Ha ez sikerül, az egyén már nemcsak beleszületik egy objektív jegyekkel leírható, ténybeli etnikai csoportba, hanem vállalja is a hovatartozás kinyilvánítását: nemz e t i s é g é t .

Annak ellenére, hogy az előző századhoz képest előrehaladottabb a kulturális asszimiláció, s az irodalmi nyelv-teremtés többnyire szűk körben vagy elméleti síkon marad; a nyelv a nemzetiségi mozgalmak számára továbbra is olyan tájékozódási pont, amely körül az áll a m n e m z e t t e l s z e m b e n – vagy kompromisszumos változatban – a m e l l e t t , "valódi kollektivitás" építhető ki. Jellemző azonban a nyugat-európai nem intézményesített kis nyelvek mai állapotára, hogy néhány etnikumtól (pl. a katalántól, a flamandtól) eltekintve a nemzetiségi "ébredők" inkább e nyelvek nemzetiségi jelképszerűségének tulajdonítanak jelentőséget, kommunikációs, kulturális szerepének kevésbé. Ezzel az utóbbiaknak nem kohéziós erejét vonják általában kétségbe, hanem azt a tényt ismerik el, hogy e nyelvek közvetítésével – a művelt irodalmi és a beszélt nyelvi változat nagy eltérései és a beszélő közösség társadalmi szerkezeti jellegzetességei miatt – napjainkban nehezen lehet politikai propagandát folytatni, szélesebb körben híveket toborozni. (Politikai programok, röplapok kisebbségi nyelveken is megjelennek, de e nyelvek kommunikációs haszna mégis főleg a szóbeli propagandában mutatkozik.)

Hasonlóak a jelenlegi nyugat-európai mozgalmak és a 19.századi kelet-európaiak abban is, ahogy a nyelvi-kulturális megnyilvánulások politikai megmozdulásokba nőnek át. A nyelvi-kulturális újjászületés (nyelvművelő és irodalmi társaságok alapítása, nyelvújítás, a művészetek és a nemzeti tudományok fejlesztése) a nemzetfejlődés minimális programja, amely kezdettől tartalmaz politikai elemeket s az idők folyamán egyre politikusabbá válik. Az anyanyelvi oktatás igénye szorosan kapcsolódik a közoktatási intézményrendszer kialakításához, és az annak irányításában való részvételhez; a nemzetiségi nyelv közéleti szerepének elismertetése lehetővé teszi bizonyos közhivatalok átengedését a nemzetiségi elitnek. A nyelvi-kulturális ébredést követi tehát a politikai és gazdasági – bizonyos értelemben ezek az igények mindig is benne voltak a f o l y a m a t l o g i k á j á b a n –, az etnikumok vezető csoportjai az országos hatalomból részesedést követelnek, önálló gazdasági, politikai és társadalmi érdekeik intézményes kifejezésének lehetőségét, arányos képviselést és (vagy) területi önkormányzatot.¹⁴ A politikai követelés Közép- és Kelet-Európában a 19.század végén és a 20.század elején (szemben az e századvégi Nyugat-Európa szórványos szeparatista követeléseivel) gyakran túl is lépett ezen a szinten; a teljes, az állampolgári viszonyt is érintő önrendelkezés irányába. A nemzeti mozgalom állami elkülönülési vagy egyesülési tendenciája ezekben az esetekben már a fennálló politikai egységek területi épségét érintette.

A kisebbségi-tájegységi sérelmek és követelések kifejezésének a politikai rendszeren belül három alapvető módja van:

– a sajátos szükségletek politikai akarattá formálására új szervezetek jönnek létre, s próbálnak beilleszkedni a hatalmi rendszerbe;

- az etnikum a már létező politikai kereteket (pártrendszert, törvényhozást, közigazgatást) használja fel arra, hogy az a közvélemény mozgósítása útján törekvéseit elősegítse;
- a fennálló viszonyokkal való elégedetlenség nem parlamenti (esetenként törvényen kívüli) kifejezési formát kap (tüntetések, merényletek, terrorista akciók)

A nyugat-európai kisebbségeknél az érdekkifejezés mindhárom módját megtaláljuk, de mivel az utóbbi kettőben is általában az etnoregionális szervezetek működnek közre, ez a fejezet figyelmét az **i n t é z m é n y e s í t e t t n e m z e t i s é g i m o z g a l m a k** (szervezetek) fontosabb jellemzőinek vizsgálatára összpontosítja. A második világháború végétől, de különösen az 1960-as évektől a nyugat-európai kisebbségek helyzetében több szempontból is fordulat állt be. Az új fejlődési szakasz a nemzeti-nemzetiségi jellegű etnikai megújulási mozgalmak második hulláma, de az előzőeknek nem egyszerű megismétlése, hanem korszerű impulzusokból táplálkozó, sok tekintetben megváltozott jelenség. A történelmi folytonosság a mozgalmak erejében, szociális összetételében, politikai és kulturális irányát tekintve egyaránt több ponton kimutatható (a skót mozgalomnak például hagyományosan nagyobb társadalmi bázisa volt., mint a mindenkori okszitán mozgalomnak); az új helyzet azonban szakítást is jelentett a múlttal; a módosult érdekek, szemlélet és magatartás, már a 20.század második felére jelentősen átalakult nyugat-európai társadalomszerkezet jellegzetes visszatükrözői voltak.

A kisebbségi megújulás ideológiája és cselekvési rendszere mindig egy ország vagy tájegység konkrét történelmi és társadalmi környezetébe ágyazódik be; létrejötté és funkciója azokból a társadalmi erőviszonyokból vezethető le, amelyeknek megváltoztatását célozza. Szükséges azonban hangsúlyozni, hogy az érdekképződés s az azzal összefonódó mobilizálódás nem automatikus jelenség. Az azonos társadalmi sérelem nem szükségszerűen eredményez megoldásként azonos politikai akciókat. Az egyes nemzetiségi csoportok nagyságrendjüktől, fejlettségüktől és tudati jellemzőiktől függően különbözőképpen élik át, észlelik és értékelik a környezeti változásokat; következésképp kollektív cselekvési lehetőségeik és képességeik is nagyon eltérnek egymástól.

Az említett okok miatt is nehéz – a bonyolult és sokszínű valóságot óhatatlanul leegyszerűsítő, s nem utolsósorban sok szubjektív elemet is tartalmazó –, de az áttekintéshez nélkülözhetetlen vállalkozás a nyugat-európai kisebbségi-tájegységi mozgalmak tipizálása. Két alapvető szempont – **á l t a l á n o s t á r s a d a l m i - p o l i t i k a i c é l j a i k** és **s a j á t o s e t n i k a i c é l j a i k** szerint – osztályozhatjuk szervezeteiket. (Lehetséges természetesen egyéb csoportosításuk is – pl. elnevezésük: párt, unió, egyesülés, tömörülés stb. szerint –, ezek azonban inkább formálisak, a tartalmi különbségek bemutatásához csekély támpontul szolgálnak. A francia nyelvterületen elterjedt politikai szervezeti elnevezés a **r a s s e m b l e m e n t** (megközelítően **t ö m ö r ü l é s n e k** fordíthatjuk), amely a pártnál lazább struktúrát sejtet. Ha azonban a konkrét eseteket vizsgáljuk, s a belgiumi Vallon Tömörülést (Rassemblement Wallon-t) vagy a svájci Jurai Tömörülést (Rassemblement Jurassien-t) hasonlítjuk össze például az Okszitán Nacionalista Párttal (Parti Nationaliste Occitan-nal), megállapíthatjuk, hogy a két tömörülés sokkal szervezettebb, bonyolultabban tagolt, és a saját közösségében összehasonlíthatatlanul nagyobb hatású, mint a magát pártnak nevező okszitán szervezet.

Az **á l t a l á n o s t á r s a d a l m i - p o l i t i k a i** célok szerinti csoportosítás e mozgalmaknak a fennálló szociális berendezéshez és a politikai rendszerhez való viszonyát, osztályok, rétegek szerinti kötődését mutatja. A hagyományos hármass – konzervatív, reformista, forradalmi -- felosztás nagyjában-egészében a kisebbségi-tájegységi szervezetekre is érvényes, azonban olyan erős megszorításokkal és lényeges kivételekkel, amelyek külön elemzést

igényelnek. A nemzetiségi mozgalmak szerveződése a társadalomnak nem vertikális (osztályok, rétegek, foglalkozási és jövedelmi csoportok szerinti) tagolódását, hanem "horizontális" (nyelvi, etnikai, lakhely szerinti) metszévonalát követi, s ez a körülmény a társadalmi bázistól a politikai doktrínáig relatív öntörvényűséget biztosít ezeknek a formációknak a döntően szociális alapú érdekképződéssel szemben. (Egyébként az utóbbiak esetében is a társadalmi tagoltság hatása erősen áttételesen érvényesül a politikai szervezetek alakulására.) Az első tény tehát, amit e mozgalmak elemzésekor leszögezhetünk, hogy tevékenységüket és ideológiai nyelvezetüket jórészt belső viszonyaik dinamikája határozza meg: más társadalmi jelenségekhez képest viszonylagos autonómiával rendelkeznek.¹⁷

A nemzetiségi öntudatosítók többnyire a nyelvi-kulturális közösség, a szemléletükben rejtetten létező nemzet egészéhez kívánnak szólni; a lehető legszélesebb társadalmi rétegeket akarják megnyerni céljaiknak, s eszerint alakítják programjukat, ideológiájukat, érv- és jelképrendszerüket. Néhány szervezettől eltekintve, amely kifejezetten osztályharcos alapon áll, e mozgalmak többsége – legalábbis kinyilvánított törekvésében – koalíciós típusú népi mozgalom, amely ugyan figyelembe veszi az osztály- és rétegtagoltság tényét (s ezt gyakran fel is használja doktrínájában), lényege azonban mégsem ez, hanem egy nemzeti közösség szervezése és védelme, helyzetének az adott erőviszonyok közötti maximális javítása.

A társadalmi-politikai koalíciós törekvés országoként és nemzetiségként változó objektív valóságra épül, amely más például Angliában és Franciaországban, de a két országon belül is eltérő, ha Skóciát a szociálisan tagoltabb Észak-Írországgal, vagy Elzászt a nemcsak elmaradottabb, de helyi társadalmában polarizáltabb Korzikával vetjük össze. Következésképp az itt létrejövő szervezetek programjában eltérő a kizárólag etnikai és a nem-etnikai elemek aránya, s az utóbbiak megfogalmazása is különbözhet tájegységenként: a konzervatívabb, reformistább vagy forradalmibb társadalmi töltet szerint. A nyugat-európai perifériák közös jellemzője azonban, amint azt az előző fejezetek bizonyítani igyekeztek, a társadalom nyelvi-kulturális és szociális törésvonalainak kisebb-nagyobb mértékű átfedése. Ez a körülmény egyrészt objektív érdektalálkozásokat, -egyeztetéseket eredményez a szociális mozgalmakkal, másrészt magukat a kisebbségi szervezeteket teszi érzékennyé nemcsak a közösséget körülvevő közeg általános problémái, hanem a saját nemzetiségük belső egyenlőtlenségei iránt is.

A peremtájegységek és -csoportok központellenes harcához így új tartalom járul, amely rokonságot mutat a mai baloldali szellemi áramlatok egyenlőtlenség-, fejletlenség- és imperializmussal szembeni fellépésével, s amely egyén és társadalom, társadalom és állam, nemzetközi síkon állam és állam kapcsolatának újragondolására, össztársadalmi méretekben pedig – tehát a saját nemzeti ségen belül is – az uralkodó függőség, alá-fölérendeltség és kiszolgáltatottság felszámolására törekszik. A hagyományos nemzetiségi azonosságőrzés korszerű decentralizáló és önigazgató programokkal társul; a per definitionem partikuláris nemzeti ideológiák egyetemleges jelentőséget kapnak a "különbözőség jogának" 20.század végi felértékelődésében. A kisebbségi helyzet és tudat más periférikus eszmei, művelődési, társadalmi és politikai csoportok, szubkulturák gondját, világképét, hatalmi, erkölcsi és esztétikai¹⁸ értékeit köti, rokonítja ösztönösen vagy célirányosan a sajátjához.

A kisebbségi-tájegységi törekvések kibontakozásával párhuzamosan az 1960–1970-es években több új típusú társadalmi emancipációs mozgalom lépett színre a nyugat-európai államokban. Erősödött a nő-, a diák-, a vendégmunkás-, a környezetvédő stb. szervezetek tevékenysége az egyes országok hatalmi rendszerén belül, többnyire a létező pártstruktúra

hagyományos keretein kívül; esetenként alternatívájaként, bizonyítva, hogy ezeknek a sajátos érdekeknek a kifejezésére az adott intézményi-szervezeti formák nem alkalmasak. A hatalmi konfliktusok új tétjei jelennek meg, amelyek a politikai érdekkifejező apparátus átalakítását, kiegészítését vagy működésének módosítását igénylik.

Azok az okok, amelyek a nyugat-európai etnikai reneszánszot a 20.század második felében előidézték, nagyrészt meghatározták a megújulás társadalmi-politikai tartalmát, irányát is. A kisebbségek általában hátrányos művelődési, szociális, gazdasági helyzete s a belőle fakadó társadalmilag nemcsak más, hanem gyakran ellen-értékrend; a túlzott hatalmi központosítással szemben az autonóm cselekvés igénye; az elgépiesedő társadalom, az uniformizálódó kulturális felépítmény ellenében s a kollektív személyiségek védelmében kibontakozó kontesztáció erősítette a nemzetiségi mozgalmak baloldali tájékozódását. Míg a 19.század végének kisebbségi-regionális mozgalmait többnyire a defenzív múltbafordulás, egy korábbi állapot visszaállításának törekvése jellemezte, a mai mozgalmak jelentős része céljait már a társadalmi és politikai rendszer offenzív újjáalakításával kívánja elérni. A századunk utolsó évtizedeiben megerősödő etnoregionalizmus nem új jelenség; baloldalisága az újszerű. Az okszitán irodalmi újjászületés, a Félibrige korában az okszitán írók franciaellenes, revánsvágyó verseket írtak, s másodlagosnak tekintették szülőföldjük fokozódó gazdasági elmaradottságát, növekvő függését, az ipar csaknem teljes hiányát. "A néhai regionalizmus figyelmén kívül hagyta a romboló gazdasági tényezők természetét, s szűklátókörűen intézményi volt. A 'földhöz való visszatérésről' és a 'helyi szabadságjogokról' beszélt. A mai forradalmi

regionalizmus csak másodlagosan vet fel intézményi szempontokat.¹⁹ Számára a lényeg a dekolonizáció" – határozta meg az okszitán mozgalom két szakaszának különbségét Robert Lafont. Hasonló nézeteket vall a kisebbségi mozgalmak egészéről Pierre Maugué: "A baloldal annak mértékében, ahogy magáévá teszi a nemzeti eszmét, úgy foglalja el a burzsoázia 19.századi helyét, ... így közeledik egymáshoz az egyre inkább nemzeti normák szerint fejlődő szocializmus és a haladó nacionalizmus, amely tudatára ébred annak, hogy a nemzet csak szocialista típusú gazdasági keretben²⁰ lehet sorsának ura."

A baloldali irányzatú vagy baloldali hatást mutató kisebbségi-tájegységi mozgalmak ideológiájának középpontjában a nép, a közösség áll, amelyet két erő, a kapitalizmus és az államnemzet dezintegráló hatása veszélyeztet. A kisebbségek védelmére az általuk válaszként kidolgozott programokban szükségszerűen találkoznak a szocialista, a demokratikus és a szorosan vett nemzetiségi célok. Példaként idézhetjük a Baszk Baloldalt (Euskadiko Ezkerra), a Katalán Köztársasági Baloldalt (Esquerra Republicana de Catalunya), a Breton Demokratikus Uniót (Union Démocratique Bretonne) vagy az észak-írországi Mi Magunk (Sinn Féin)²¹ szervezet politikai elképzeléseit.

Mivel a kisebbségi mozgalmak általában több osztályt vagy réteget átfogó (vagy átfogni kívánó) koalíciókra épülnek, az említett programok éles politikai harcban megfogalmazott, a belső erőviszonyokat tükröző kompromisszumok. Ahol a véleménykülönbségek lehetetlenné teszik a szervezeten belüli társadalmi és eszmei frakciók kölcsönös engedményeken alapuló érdekegyeztetését, szakadással vagy elválással módosul, esetleg megszűnik a nemzetiségi mozgalom – Daniel L. Seiler megfogalmazásával – "osztályközi" (interclassiste) jellege.²² Az így létrejövő vagy megmaradó szervezetek magukat az egész nemzetiségi-tájegységi érdek politikai képviselőjének – szükségszerűen annak egyedüli hiteles képviselőjének – nyilvánítják; a szétválással azonban a népi mozgalmon belüli heterogenitás valójában csökken, az új formációk mind társadalmi összetételükben, mind ideológiai választásaikban

nagyobb egységet mutatnak.

A pártszakadás után általában egyértelműbben lehet használni a "konzervatív", a "reformista" és a "forradalmi" jelzőket a kisebbségi-tájégségi szervezetekre, a népi mozgalom jelleg azonban továbbra is a leegyszerűsítő minősítések ellen szól. A baloldali "haladó keresztényeket, proudhonistákat, szociáldemokratákat, marxistákat" tömörítő Breton Demokratikus Unió (UDB) létrejött Breton-ban a korábbi, 1957-ben alakult Breton Szervezésének Mozgalma (Mouvement pour l'Organisation de la Bretagne) nevű szervezet hagyományos nacionalizmusával való szakítást jelentette. Az 1960-1970-es években az UDB-ből is néhány - kis befolyású és többnyire kérészetű - frakció, például maoista, a Breton Kommunista Párt (Parti Communiste Breton), a Breton Felszabadítási Frontja (Front de la Libération de Bretagne) - vált ki, amely a mozgalom²³ programját nem tartotta eléggé forradalminak. A Baszk Baloldalnak (EE) az 1977-es baszkföldi választásokon való önálló színrelvése a régióban legerősebb politikai erő, a Baszk Nacionalista Párt (Partido Nacionalista Vasco) mind konzervatívabb irányzatára kívánt válasz lenni, programjában többek között a "szocialista független Baszkföld" ígéréttel. A pártnak 1979 óta egy radikálisabb, szélsőbaloldali ellenfele is van, a Népi Egység (Herri Batasuna), amely a katonai ETA szervezettal rokonszenvezőket tömöríti politikailag. A HB 1980-as választási sikere ellenére sem küldi el megválasztott képviselőit a regionális parlament-be, mert az megítélése szerint korlátozza a baszk nemzeti jogokat.²⁴ 1976-ban, főként a belgiumi regionalizálás ügyében, de részben a szociális program értelmezése miatt, szakadás következett be a Vallon Tömörülés (RW) soraiban, amely után az RW erősítette szocialista-keresztényszocialista irányát, míg a kivált reformista-liberális csoport előbb a Vallóniai Reformok és Szabadság Pártja (Parti des réformes et de la liberté de Wallonie) néven önálló politikai szervezetet hozott létre, majd 1979-ben a Liberális Párttal egyesült a Liberális Reformer Párt (Parti²⁵ Réformateur Liberal) elnevezés alatt.

A kisebbségek politikai-eszmei polarizálódását előidézhetheti az országos pártok - elsősorban Belgiumban, Spanyolországban és Nagy-Britanniában végbement - szervezeti decentralizálása és a nemzetiségi igények kel (azok egy részével) való azonosulásuk is. Ilyen hatással volt például a brit Munkáspárt politikája főként az 1970-es évek első felében a skót és a walesi nemzeti mozgalomra. Az a tény, hogy a Labour - ha nem is belső feszültségek nélkül - az önkormányzati törekvések egy részét magáévá tette, különösen a nagyobb politikai erejű és radikálisabb követelésekkel fellépő Skót Nemzeti Pártot (Scottish National Party) hozta nehéz helyzetbe, mivel a devolution-párti, de baloldali érzelmű skót szavazóknak nyújtott reális politikai alternatívát. Az SNP technokrata-konzervatív vezetése a Munkáspárt szociális programjával nem tudott és nem kívánt versenyezni, a szorosan vett nemzeti követelésekben pedig csak úgy volt képes túlszárnyalni a Labour-tervezetet, ha erősítette Skócia azonnali elszakadásának követelését, aminek túlhangsúlyozásától viszont - okkal - visszatartotta az e kérdésben mérsékelt szavazók²⁶ elvesztésétől való félelem.

Az országos pártok helyi polarizáló hatása azonban nem mindenütt teszi egyértelművé a nemzetiségi mozgalom társadalmi-politikai irányultságát. A brit példánál maradva: a Munkáspárt walesi szekciójának működése és a pártnak a hatalmi decentralizációról vallott nézetei nem számolták fel, de nem is erősítették meg a Walesi Nemzeti Párt (Plaid Cymru)²⁷ gazdasági-társadalmi programjának egyes labourista" vonásait. Így a PC továbbra is az egyik legjellegzetesebb képviselője a koalíciós igényű, a gondolkodást és cselekvést népi-nemzeti keretben megvalósítani igyekvő kisebbségi-tájégségi mozgalmaknak; a hagyományos "jobboldali-baloldali" kategóriába a torzítás veszélye nélkül nem sorolható be.

Néha a helyi pártok társadalomtervét és világnézeti arculatát pontosan tükrözi az országos

pártokkal kötött, hosszú távú – nemcsak taktikai, hanem stratégiai meggondolásokon nyugvó – szövetsége. Ennek alapján a Dél-tiroli Néppártot (Südtiroler Volkspartei) és a Baszk Nacionalista Pártot (PNV) általában a kereszténydemokrata-keresztényszocialista pártok közé sorolják, néhányan a flamand Népi Uniót (Volksunie-t) is²⁸ szakadár katolikus mozgalomnak tekintik. A baloldalon az 1960–1970-es években közismert volt a francia szocialisták és kommunisták szoros kapcsolata²⁹ a Breton Demokratikus Unióval; vagy Spanyolországban az 1970-es évek végétől az SKP együttműködése a magát ugyancsak marxistának nyilvánító Baszk Baloldal (EE) nevű szervezettel.³⁰ (Emellett a Spanyol Kommunista Pártnak Baszkföldön, Galíciában és Katalóniában három, nagy önállóságú szervezete van.³¹ A katalán kommunistákat tömörítő Egyesült Szocialista Párt (PSUC) önállósága abban is kifejeződik, hogy néhány nézete – pl. az eurokommunizmus megítélésében – eltér az SKP általános irányvonalától.

Megemlítendő még a főként Franciaországban és Spanyolországban a vizsgált időszakban tevékeny maoista, trockista, anarchista mozgalmakkal rokonszenvező kisebbségi szervezetek – például az Okszitán Harc (Lutte Occitane), az Euzkadi és Szabadság (Euzkadi ta Askatasuna - ETA) katonai szárnya, a Breton Kommunista Párt (PCB) –, amelyeket a csekély tömeghatás, az osztályharcos frazeológia, és a politikai eszközök helyett a³² fegyveres harc előnyben részesítése jellemez. Néhány kisebbségi szervezetnek vagy vezetőjének megnyilvánulásaiban megtaláljuk a szélsőjobboidalt jellemző idegengyűlölő, rasszista, a nemzeti kizárólagosságot autokrata vonásokkal ötvöző nézeteket is. Példaként említhetünk néhány, viszonylag kis befolyású franciaországi autonomista mozgalmat, mint a franciákat és a vendégmunkásokat a tájegységből eltávolítani akaró korzikai Unione di a Patria nevű szervezetet, az Elzász-Lotaringiai Regionalista Mozgalmat (Die Elsass-Lothringische Bewegung), vagy az 1970-es évek elején erősen jobboldali breton Ébredés (SAV) nevű pártot, amelynek későbbi politikai mérséklődését a Défense de l'Occident (A Nyugat Védelme) című neofasiszta lap kedvezőtlen fordulatként értékelte.³³

Azokban az esetekben, amikor a nemzeti eszme antidemokratikus szemlélettel, törekvésekkel társul, a nemzetiségi mozgalmakban is mindig fönnáll az autokrata nacionalizmusba fordulás, a fasizálódás veszélye. "A fasizmus gyökerei mindig ott vannak, ahol bármilyen ok miatt, bármiféle megrázkódtatás során, bármiféle tévképzet folytán a nemzet ügye és a szabadság ügye szembekerült egymással" – állapította meg az agresszív³⁴ nacionalizmus kiváltó okait elemelve Bibó István. A nyugat-európai kisebbségek már említett szociális tagoltsága s egyéb jellemzői nem jelentenek eleve biztosítékot valamely szélsőséges politikai irányba való elhajlással szemben. A diszharmonikus fejlődés és a társadalmi rétegződésnek a többséghez viszonyított kiegyensúlyozatlansága esetenként még növelheti is az ideológiában különböző, de működésében sok hasonlóságot mutató, szélsőjobb- vagy a szélsőbaloldali extremitásra való hajlamot.

Sajátos nemzetiségi céljaik szerint a kisebbségi mozgalmak három irányt képviselnek:

- a nyelvi-kulturális mozgalmak,
- az autonómia valamilyen formáját megvalósítani kívánó mozgalmak;
- az elszakadást, az állami elkülönülést követelő mozgalmak.

A különféle nemzeti törekvések gyakran együtt, egymástól szétválaszthatatlanul jelennek meg, és egy mozgalmon belül is viszonylag rövid idő alatt változhatnak hangsúlyaik, ezért a fenti csoportosítás határvonalai nem kezelhetők mereven. (A Baszk Nacionalista Párt például kezdetben függetlenségpárti volt, később föderalista lett, ma megelégszik a helyi területi autonómiával. Elzászban a két világháború közötti befolyásos autonomista mozgalom 1945 után

két évtizeden át csaknem kizárólag nyelvi-kulturális megnyilvánulásoknak adta át helyét. Fordított – radikalizálódó – folyamatot figyelhetünk meg a skót nemzeti mozgalomban, amelyben főként ír hatásra, fokozatosan erősödtek a függetlenségpárti törekvések.)

Tény azonban, hogy történelmi-szociológiai jellemzők folytán a 20.század második felében egyes nyugat-európai etnikumok (pl. az elzásziak, okszitánok, rétorománok) között a nyelvi-kulturális törekvés nyer inkább tért, míg a többieket (így a katalánokat, a korzikaiakat, a bretonokat, valamint a nemzeti kisebbségek egy részét: a dél-tiroliakat, a Valle d'Aosta-i franciákat) határozottabb, területhez kötődő önkormányzati-önigazgatási igény jellemzi. A széparatista törekvés legerősebben a Baszkföldön és Skóciában jelentkezett mint önálló államalakítási igény, és a leghatározottabban Észak-Írországbán, mint a más államhoz csatlakozás igénye. Ebből a szempontból nevezi Salvi az északír kisebbséget irredenta kisebbségnek³⁵ míg H é r a u d az "akarati nemzet – jogi nemzet" megkülönböztetéssel implicite valamennyi nemzeti kisebbséget az ún. irredenta csoportba sorolja.³⁶ Ez utóbbi természetesen minden közösségre mint egészre kiterjesztve erős túlzás.

A fenti típusokon kívül a kisebbségelmélet még megkülönböztet olyan közösségeket, amelyeknek az a célja , hogy azonosságukat minél teljesebben megőrizték és fejlesszék (minority by will); és olyanokat, amelyek teljes beolvadást kívánnak, de azt politikai, jogi akadályok nehezítik (minority by force). Ez utóbbi az erőszakos elkülönítés, a szegregáció problémája. Az említett ismérvek alapján csaknem valamennyi nyugat-európai kisebbség az első csoportba sorolható, bár vannak – többnyire hivatalos, állami – vélemények, amelyek néhány közösséget mint teljesen asszimilálódni akarót tartanak számon. (Példaként említhetjük az 1970-es évek közepén a francia kormány álláspontját valamennyi franciaországi kisebbségről, valamint az osztrák kormány véleményét a sajátosságaikat megőrizni akaró karintiai szlovénokról, s a lassan beolvadni kívánó burgenlandi horvátokról.)³⁷ Mivel egyetlen nemzetiségi mozgalomnak sem lehet célja az általa képviselt közösség megszűnése, az asszimilációs törekvést az etnoregionális szervezetek vizsgálatából kizárjuk.

A kisebbségek nyelvi-kulturális egyesületei ott is jelen vannak, ahol nyelvük jogi-politikai státusa kielégítően rendezett (pl. Finnország, Svájc), a nyelvi-kulturális mozgalom azonban természetesen erősebb ott, ahol a nyelvek helyzete alkotmányosan nem kellően szabályozott (pl. Franciaország), vagy ahol az elvi rendezés gyakorlati megvalósítása körül viták folynak (Belgium). A nyelvi összetevő előtérbe kerülhet akkor is (pl. a Franco-diktatúra utolsó évtizedeiben a katalán területeken), amikor más nemzetiségi vonatkozások kényszerűen háttérbe szorulnak, és a kisebbségi érdekkifejeződés elsődleges politikai csatornáit nem működhetnek.

A nyelvi-kulturális mozgalom több irányban (irodalom, közoktatás, rádió-televízió, sajtó, a kulturális hagyományok feltárása stb.) és több síkon: a nyugat-európai szervezetek (Association Internationale pour la Défense des Langues et Cultures Menacées; Federal Union of European Nationalities), az országos szervezetek (pl. Défense et promotion des langues de France), valamint az egyes kisebbségi kulturális szervezetek keretében folyik. Néhány példa az utóbbiakra, bretonok: Emgleo Breiz, Fon-dation Culturelle Bretonne; elzásziak: René Schickelé Kreise; flamandok: Vlaams Aktiekomitee Brussel en Taalgrens; friulánok: Societa Filologica Friulana; frízek: Fryske Akademy; katalánok: Congres de la Cultura Catalana; korzikaiak: Lingua Corsa; okszitánok: Institut d'Études Occitanes;³⁸ walesiek: the Welsh Language Society (Cymdeithas yr Iaith Gymraeg).

Ahol a művelődési egyesületek mellett a nemzetiségeknek politikai pártjaik is vannak, kettőjük viszonyát többnyire a kölcsönös támogatás jellemzi, bár – ritkábban – az eltérő

motívumokból fakadó rivalizálás is megfigyelhető közöttük. Jellegzetesen ambivalens például a Walesi Nemzeti Párt és a Walesi Nyelvi Társaság kapcsolata. A Társaság tagjainak túlnyomó többsége a walesi pártra szavaz, s ez utóbbi programjában jelentős helyet biztosít a walesi nyelv támogatásának; ugyanakkor a párt elsődleges célja, hogy biztosítsa tömegbázisának kiszélesítését s ezért Wales angol nyelvű területén is fokozta kampányát, míg a Társaság továbbra is kizárólag a nyelv szempontjait figyelembe vevő, közvetlenül a kormányhivatalokra³⁹ ható akciókat tartja tevékenységében célravezetőnek.

A lényegi egybeesés mellett a nyelvi-kulturális és a politikai-gazdasági érdekek s célok esetenkénti eltérése jellemzi a belgiumi flamand és a vallon mozgalmon belüli törekvéseket is. A nyelvi téren hátrányos helyzetű flamand közösség mozgalma a területi elv szigorú megvalósításának híve, védekező reflexei esetenként olyan szélsőséges követelésekben fejeződnek ki, mint a "nyelvhatárör" (taalgrens wacht) intézményének igénye, vagy a brüsszeli flamand családapa jogának kétségbevonása, hogy gyermekét kívánsága szerinti francia vagy holland nyelvű iskolába irathassa be. Ezzel szemben a flamand töke és a politikai elit szerepe az országban – nem kulturális téren – olyan központosító-unitarista irányzatokat erősít, amely a flamand pártokon belül is kifejeződik. A vallon mozgalom helyzete az előbbinek éppen fordítottja: a francia világnyelv erőfölényének tudatában nyelvi-kulturális liberalizmust vall, Vallónia gazdasági-szociális hanyatlása miatt viszont erősen intervencionista szemléletű: a területi politikai és pénzügyi önkormányzat megvalósításától reméli a tájegység számára kedvezőtlen folyamatok megállítását. A flamand és a vallon mozgalmon belüli törekvések helyenkénti eltérése a nemzetiségek tényleges helyzetének ellentmondásaiból – a két közösség egyszerre többségi és kisebbségi voltából – következik.⁴⁰

Néhány nyelvi-kulturális szervezet – magát az országos és a kisebbségi-tájegységi pártoktól megkülönböztetendő – hangsúlyozza nem politikai, hanem kizárólag művelődési jellegét. Politikamentes nyelvvédelem azonban nincs. Amikor a nyelvmegtartó mozgalom egy diglossia-helyzetet akar módosítani, vagy a tömeges nyelvváltást előidéző okokat kívánja megszüntetni – akár a nyelv kommunikációs szerepének, akár "etnikai valódiság-, egység-, küldetés-jelkép"⁴¹ funkciójának erősítésével –, meghatározott társadalmi feltételeket és hatalmi viszonyokat érint. Ha egy közösség nyelve helyzetének javítását tűzi ki céljául, szükségszerűen ellentétes érdekekkel s azok hordozóival, kifejezőivel ütközik, politikai-ideológiai tartalmat kap. A nyelv harcnak valamilyen mértékben mindig hatalmi tétje van.

A kulturális mozgalom politizálódásának fontos állomása az önálló nemzetiségi művelődési intézmények, mindenekelőtt az anyanyelvű oktatás és a kisebbségi iskolarendszer követelése. Az iskolának kiemelkedő jelentősége van nemcsak a nyelvátadásban, hanem a nemzetiségek szocializációjának teljes folyamatában, mivel jellege nagy mértékben meghatározza az etnikai közösség beilleszkedésének asszimilációs vagy integrációs útját. Az iskolához való viszony a mindenkori nemzetiségpolitika lényeges minősítője, s a nyelvi-kulturális egyesületek követeléseinek gyakran központi eleme. A nyelvi mozgalom, a nemzetiségi kérdés természeténél fogva,⁴² előbb-utóbb szükségszerűen iskolamozgalommá is válik.

A regionalista-autonomista szervezetek alkotják a mai nyugat-európai kisebbségi mozgalmak legelterjedtebb típusát. Programjukban központi helyet foglal el az önkormányzat és az öngazgatás eszméje, amelyben nemcsak az általános demokratizálás és ésszerűsítés lehetőségét látják – vagyis, hogy ezeknek az intézményeknek, eljárásoknak a segítségével a problémákat jelentkezésük szintjén, tevékenyebb népi részvétellel, közvetlenebb módszerekkel tudják megoldani –, hanem a regionális hatalmat a sajátos

kisebbségi érdekek egyik kifejezőjének és biztosítékának is tekintik. Mivel ezek az érdekek egyaránt lehetnek gazdasági, politikai és nyelvi-kulturális természetűek, az autonomista mozgalmak gyakran a kisebbségi követelések integrálóiaként lépnek fel. Összegzőek abban az értelemben is, hogy kifejezik a kisebbségek tudatváltozásának tendenciáját a politikai-nemzeti eszme halványulásától a regionális-etnikai tudat erősödése irányában. Ez a mozgásirány a nyugat-európai nemzeti államok létrejöttét megelőző összefonódási folyamatok fordítottjának tűnik. (Az angol *devolution* szó kettős jelentése – hatalomátruházás és visszafejlődés – igen kifejező ebben az esetben.) Az eredmény azonban a 20.század végén nem lehet a 19.század előtti állapotok visszaállítása, többek között azért sem, mert a politikai nemzeti eszmétől a kisebbségi tudat (*ethnisme* vagy *ethnicity*) felé haladásnak megvannak az ellenható tényezői is. Az eddigi és a jövőre előre vetíthető öngazgatási törekvések nem valamilyen preindusztriális típusú etnikai szétszórtság és hatalmi elkülönülés, hanem a korszerű regionális vagy szövetség, formájú állami decentralizálás irányába hatnak.⁴³

A hatásukra az utóbbi húsz évben bekövetkezett változás: a nyugateurópai regionális államok létrejötte, a hatalom területi újrafelosztását jelentette a központ és a periféria kapcsolatában, és lényeges szerkezeti, szervezeti, mechanizmusbeli és eljárási változásokat a politikai rendszer működésének egészében. A regionális állam - sajátos átmenetet alkot az unitarista állam és a szövetségi állam között, de az utóbbihoz áll közelebb, és ezért néhány fejlett változatában – például Belgium esetében – "kvázi föderációnak" is nevezhetjük. Szövetségi állam létrejöhet szuverén politikai egységek összekapcsolódásával és a hatalom egy részének alulról felfelé való átadásával, integrálásával – ezt az utat járta be Nyugat-Európában például Svájc –, de létrehozhatja egy már létező, központosított állami struktúra is, amely átalakul, "hogya,"⁴⁴ nagyobb autonómiát és önrendelkezést biztosítson alkotó részeinek. A 20.század második felének nyugat-európai regionalizálási folyamata a hatalomátruházás utóbbi módját jelentette. Következésképpen az előbbinél modernebb és demokratikusabb állami-területi szerkezet jött létre, amely (többek között) alkalmasabb az etnikai-kulturális változatosság tényének figyelembevételére és vele kapcsolatban hatékonyabb politika kialakítására.

Jegyzetek

1. "... a polgári társadalomba belehelyezett kettősség – tulajdonnak rendelkezők és nem rendelkezők –, összefonódva történetileg a nemzeti-nemzetiségi identitás formáival, megtörte az állampolgári azonosság univerzalisztikus rendszerét, hatálytalanította a "világpolgárként" számontartható ember reális kialakulásának esélyeit." Papp Zsolt: Polgári társadalom és politikai állam. (Hegel és Marx álláspontja a hegeli jogfilozófia marxista kritikájához.) = Politika és politikatudomány. Budapest, 1982. 192.p. (Kiemelés J.R.)
2. A kelet-európai nemzeti sérelmek és az etnikai öntudatosodás párhuzamairól lásd Niederhauser Emil: A nemzeti identitás problémái Kelet-Európában. = Tiszatáj. 1982. 4. 22-29.p.
3. Az érdekképződés általános politikaelméleti összefüggéseiről magyar nyelven lásd: Bihari Mihály: A társadalom érdekviszonyai és a szocialista demokrácia. = Politika és politikatudomány. Budapest, 1982. 546-611.p.; Wiatr, J. Jerzy: A politikai viszonyok szociológiája. Budapest, 1980. 155-166.p.
4. Seiler, Daniel-L.: Les partis autonomistes. Paris, 1982. 3-14.p.
5. Rudolph, Joseph R.: Ethnoregionalism in contemporary Western Europe: the potential for

- political accomodation. = Canadian Review of Studies in Nationalism. Fall, 1981. 323-341.p.
6. A politikai folyamatot ebben a dolgozatban a politikai rendszer működési mechanizmusaként, a társadalmi környezettől meghatározott, illetve arra ható tevékenységként fogom fel. (Részletesen lásd: Kulcsár Kálmán: A politikai rendszer - a politikai folyamat. = Politika és politikatudomány. Budapest, 1982. 409-446.p.) Az etnikai folyamaton az etnikum belső összetartó tényezőinek és külső, más nemzetiségi csoportokhoz való viszonyának alakulását, módosulását értem. (Részletesen lásd: Bromlej, Julian Vlagyimirovics: Etnosz és néprajz. Budapest, 1976. 196-228.p.)
 7. Nationalités, régions, pouvoir central. = L'Espagne des nationalités et des régions. I. Paris, 1978. 12-16.p.
 8. Duverger, Maurice: Sociologie de la politique. Paris, 1973. 101-118.p.
 9. Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. = Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Budapest, 1984. 243.p. Bibó az idézett állapotot "minden asszimiláció természetes kísérőjelenségének" nevezi s párhuzamos példaként többek között éppen néhány nyugat-európai etnikum helyzetét említi, amikor ezt írja: "A világ jó része, például a Közel-Kelet, még ma sem él nemzeti keretekben, hanem közösségi hovatartozás tudatával kisebb vagy más keretek felé fordul, viszont meglehetősen érzelmi közönyben él azzal az államhatalommal szemben, amelyhez egyébként különösebb ellenállás nélkül tartozik. Sőt, nemcsak keleten, hanem nyugodtabb fejlődésű nyugat-európai országokban is élnek olyan csoportok, amelyek közösségi hovatartozási tudata eléggé híján van annak a nagyfokú politizáltságnak, mely a nemzethez való tartozást jellemzi, pl. a genfiek, neuchateliak, wallisiak, normann-szigetiek, walesiek, faröer-szigetiek, akik elég derült és gyanútlan érzelmi távolságban élnek a svájci, brit vagy a dán nemzettel szemben, amelynek politikailag tagjai." I.m. 240.p.
 10. Fábián Ernő: A tudatosság fokozatai. Bukarest, 1982. 5-7., 43-49.p.
 11. Stephens, Maic: Linguistic minorities in Western Europe. Llandysul, 1976. 19-48., 145-199., 382-402., 633-674.p.
 12. Fishman, Joshua A.: Language maintenance and ethnicity. = Canadian Review of Studies in Nationalism. Fall, 1981. 242.p.
 13. Niederhauser Emil, i.m.; A közösséggé válás feltételeiről általában lásd: Han-kiss Elemér: Községek: válság és hiány. = Valóság. 1980. 9. 12-26.p.
 14. Arató Endre: Kelet-Európa története a 19. század első felében. Budapest, 1971. 99-127.p.; Niederhauser Emil: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Budapest, 1977. 148-267.p.
 15. Részletesebben lásd: Wiatr, J. Jerzy: i.m. 293-300.p.
 16. Uo.
 17. Seiler, Daniel-L.: i.m. 12.p.; Quéré, Louis: Jeux interdits à la frontière. Essai sur les mouvements régionaux. Paris, 1975. 15-99.p.
 18. Quéré, Louis: i.m. 359-374.p.; Devès, Claude: La renaissance régionaliste en France: le mouvement "nationalitaire" (1962-1975). = Annales de la Faculté de Droit et des Sciences Politiques de Clermont. 1975. 235-318.p.
 19. Unité nationale et minorités culturelles. = Esprit, 1968. 12. 640-641.p.
 20. Maugué Pierre: Contre l'État-Nation. Paris, 1979. 81.p.
 21. Seiler, Daniel-L. i.m.
 22. Uo. 9.p.
 23. Guin, Yannick: Histoire de la Bretagne de 1789 a nos jours. Paris, 1977. 313-315.p.

24. Seiler, Daniel-L. i.m.: 33-46.p.; L'Espagne des nationalités et des régions. II. 1978.
25. Philippart, André: Objectifs des partis politiques en Wallonie. = Res Publica. 1976. 3-4. 461-473.p.; Hascal, Viviane - Detaille, Michel: Vingt ans de libéralisme en Wallonie et à Bruxelles. 1961-1980. = Année Politique/Politi-ek Jaarboek. 1980. 350-357.p.
26. Rudolph, Joseph R. i.m.; Alexander, Alan: Scottish nationalism: Agenda building, electoral process, and political culture. = Canadian Review of Studies in Nationalism. Fall, 1980. 372-385.p.
27. Seiler, Daniel-L.: i.m. 126.p.; Stephens, Meic: i.m. 145-199.p.
28. Seiler, Daniel-L.: i.m. 11.p.
29. Colonialisme intérieur et minorités nationales. = Que Faire 1971.dec.12.p., Mordrel, Olier: Breiz Atao. Histoire et actualité du nationalisme breton. Paris, 1973. 499.p.
30. Seiler, Daniel-L.: i.m. 44.p.
31. O nacionalnom voprosze v kapitaliszticyseszkizh sztrana. Praha, 1981. 58-70.p., 105-108.p.
32. Colonialisme intérieur... 23.p.; Devès, Claude: i.m. 286-311.p.
33. Van Chele, Yves: Le Mouvement breton. Naissance et ;volution de l'idée de nation. = D;fense de l'Occident. 1974. március. 32-33.p. A franciaországi kisebbségi szervezetekről általában lásd: Devès, Claude: i.m. 275-294.p.; Minorités nationales en France. = Les Temps Modernes. 1973. 8-9.
34. Bibó István: A német hisztéria okai és története. = Történelmi Szemle. 1980. 2. 187.p.
35. Salvi, Sergio: Le nazioni proibite. Guida a dieci colonie "interne" dell'Europe Occidentale. Firenze, 1973. XVIII.
36. Héraud, Guy: Peuples et langues d'Europe. Paris, 1968. 24.p.
37. Capotorli, Francesco: Étude des droits des personnes appartenant aux minorités ethniques, religieuses et linguistiques. 1977. E/CN 4/Sub. 2/384. 36.p.
38. A nyugat-európai nemzetközi kisebbségvédelmi szervezetek (A.I.D.L.C.M. és a F.U.E.N.) tevékenységéről lásd: Europa Ethnica. 1972. 4. 174-175.p., 1976. 4. 207-208.p., 1977. 1. 34-36.p. A többi nyelvi kulturális szervezetről: Héraud, Guy: L'Europe des ethnies. Paris, 1974. 307-319.p.; Petrella, Riccardo: La renaissance des cultures régionales en Europe. Paris, 1978. 212-255.p.
39. Stephens, Meic: i.m. 178-180.p., Seiler, Daniel-L.: i.m. 126.p.
40. "A sajtós a belga helyzetben az, hogy mindenki kisebbséginek hiszi magát, és az is bizonyos mértékben. És mégis, kettő a három "kisebbség" közül valójában "többség". Van Haegendoren, M.: Défi aux fédéralistes. Heverle, 1971. 1.p. A flamand és vallon mozgalmon belüli törekvések ellentmondásosságáról lásd még Lévy, Paul M.G.: La querelle du recensement. Bruxelles, 1960.; Zolberg, Aristide R.: Fédéralisation without federalism in Belgium. = Esman, J. Milton (ed.). Ethnic conflict in the western world. London, 1977. 103-142.p.
41. Fishman, Joshua A.: i.m. 244.p.
42. Lásd pl. az egyik legfontosabb kulturális egyesület programját: Emgleo Breiz, ses objectifs, ses activités. = Aman, Emgleo Breiz! 22. 1979. július. 6.p.
43. Sugar, F. Peter: From ethnicity to nationalism and back again. = Paper for the Conference on Ethnicity. University of Washington. Kézirat.; Mackey F., William - Verdoodt, Albert: The multinational society. = Papers of the Ljubljana Seminar. Rowley, 1975. 329-353.p.; Maugué, Pierre: i.m. 131-150.p.
44. Bibó István: The paralyses of international institutions and the remedies. London, 1976. 60.p.

Summary

Rudolf Joó: Ethnic-regional movements in Western Europe

In Western Europe the fact that the national state developed as a state-nation concealed the multicolour ethnic groups that survived differently in each country. The movements which developed in the second part of the 20th century dispelled the illusion of the linguistic-nationality unity of the West European countries. In The development of the minority-regional interests the main factors were the international circumstances; the social structure, the social poles and the ethnic-regional characteristics.

These movements revealed that there were two possible means for community forming versus the centralized national state: the culture and the language; and the region. The Western European nationality movements had three political expressions: the establishment of new political organizations, the usage of the existing political structures and the extreme manifestations that rejected the parliamentary forms. These movements can be classified - without simplifying them - according to their social, political and ethnic aims.

The reasons for the ethnic renaissance determine the direction of the renewal: the disadvantageous cultural, social and economic position caused, obviously, an opposition to centralization, to the standardization of culture and to the mechanical society. This opposition urges a linguistic-cultural independence or some kind of autonomy, but in other cases it wants total separation, and at any rate it has an effect in the direction of a regional or federal state decentralization.

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS BRAUN RÓBERT MUNKÁIBAN

B Á N D. A N D R Á S

A hazai polgári radikalizmusnak az őszirózsás forradalomig tartó történetéről ma már számos munka olvasható. Jóval kevesebb feldolgozás szól viszont arról, hogy miként alakult a két világháború között e gondolkör híveinek, itthon maradt képviselőinek sorsa. Emigráció tizedelte táborukba még ekkor is európai híru személyiségek tartoztak. Köztük Braun Róbert szociológus, tanár, könyvtári szakember, akit a köztudat csak úgy ismer – ha ugyan ismer –, mint a kommunista mártír Braun Éva édesapját.

Braun Róbert pályája a századforduló utáni években együtt indult a polgári radikalizmus itthoni térhódításával. Az eszmekör nem csupán gondolkodásmódját, szemléletét befolyásolta döntően, hanem érdeklődésének irányát is megszabta. Braunt egész életében vissza-visszatérően foglalkoztatta a tudományos igényű szociográfia, a nemzetiségi kérdés, a demokrácia megvalósulásának mikéntje. A társadalmi problémák akkor kezdték érdekelni, amikor a budapesti tudományegyetemen irodalomszakra, majd a párizsi Sorbonne-ra járt. Szociális fogékonysága adta kezébe Henry George-nak, a liberális szocializmus amerikai gondolkodójának műveit, amelyek maradandó hatással voltak rá, s melyek közül többet elsőként fordított magyarra. Egyetemi évei után, lippai és marosvásárhelyi tanároskodása idején (1902–1909) született meg két jelentős szociográfiája, a "Lippa és Sansepolcro", valamint a Marosvásárhely szervezett munkásságáról készült felmérés, az "Adatok a vidéki munkásság életéhez". Előbbit, amely egy magyar és egy olasz kisváros társadalmi, kulturális, gazdasági viszonyait összehasonlítva mutatja meg a polgárosodás hiányát, a hazai városfejlődés elmaradottságát, a magyar szociográfia első tudományos igényű vállalkozásának tekinti a szakirodalom. Marosvásárhelyi kutatásai szintén úttörőek voltak: korábban nem készült felmérés a magyar ipari munkásság körében.

Az 1910-es évek elején Braunt egy nagyszabású európai vállalkozásba vonta be William I. Thomas, amerikai szociológusprofesszor, amikor arra kérte, végezze el a magyarországi adatgyűjtést az európai parasztság lélektanáról tervbe vett munkájához, (Thomas-szal feltehetően 1909–1910-es amerikai tanulmányútja során ismerkedett meg.) 1913-ban jelent meg "A falu lélektana", a leggyakrabban idézett Braun-szociográfia. Ezután húsz év telt el, amíg szociográfusként újra hallatott magáról: Illyés Pusztlás című baranyai útirajzával vitatkozott a Nyugatban, majd a Századunkban. Vitájuk – amely időnként éles hangnemű volt – a probléma gyökeresen eltérő megközelítéséből fakadt: Braun tárgyyszerű racionalizmussal kezelte a magyar népesség alakulásának kérdését, míg Illyés érzelmeinek, indulatainak is hangot adott, s helyenként a szépíró eszközeivel élt. Braunnak a Századunkba írt recenziói "A tardi helyzet"-ről, "Az Alföld parasztságá"-ról, a "Puszták népe"-ről, azonban azt jelzik, hogy a népi írók munkáit, másfajta alapállása ellenére is rokonszenvenvel fogadta.

A pozitívizmus szellemi áramában született Braun-szociográfiák jellegzetes vonása, hogy a helyi szokásokról, erkölcsökről, gondolkodásmódról, magatartási kultúráról szóló részletek legalább annyira hangsúlyosak bennük, mint a birtokmegosztásról vagy az élelmiszerfogyasztásról árulkodó adatsorok. Braun nem volt teoretikus alkat, kifejezetten módszertani dolgozatot nem írt, s ragaszkodva a tárgyyszerűséghez, óvakodott attól, hogy kutatásait kritikai megjegyzésekkel kísérje. Rokon- és ellenszenvei azért tettenérhetők:

álláspontját ilyenkor szociális szempontok, racionális, s igen nagy súllyal erkölcsi megfontolások magyarázzák.

Vizsgálódásainak másik fontos területe a nemzetiségi kérdés volt. Ez a dolgozat e téren végzett munkásságával, tevékenységével foglalkozik.

Röviddel az első világháború kitörése után Braun Róbertet behívták katonának. Tiszti rangban szolgált, így helyzete viszonylag kedvező volt. Beosztásának előnyeit azonban soha nem használta ki mások rovására; Jászi Oszkár a "legfinomabb erkölcsi szerkezetű" barátjának nevezte.¹ Katonáskodásakor szabad idejét sokszor tanulásra használta fel. Úgy vélte, egy nemzet történelmének megértéséhez elengedhetetlen feltétel az illető ország nyelvének ismerete. Célként tűzte ki, hogy mindegyik magyarországi nemzetiség nyelvét elsajátítja, legalábbis annyira", hogy olvasni tudjon. Szerbül, horvátul, szlovénül tanult, s amikor orosz hadifoglyok vezetését bízták rá, oroszul.

Braun többnyire szerb és szlovén területeken "állomásozott. Érdeklődése ezidőtájt fokozottan a délszláv, s főleg a szlovén nemzetiségi problémák felé fordult. 1917–18-ban három részből álló tanulmányt publikált a Huszadik Században, melyben a szlovén nemzeteszmé fejlődését kíséri végig, a kiformalódástól egészen az első világháborúig. Azért tartja fontosnak tanulmányozni a szlovénok – e viszonylag csekély, akkoriban nem több, mint 1,5 millió lelket számláló nép – történetét, mert – mint írja –, a folytonos külső fenyegetés légkörében éltek. A mai olvasó szemében alighanem szokatlan e történelmi tanulmánysorozat bevezetése: terjedelmes filológiai eszmefuttatást olvashat a szláv nyelvekről és a szerb-horvát nyelvjárásokról. Braun ezzel hívja fel a figyelmet a szlovénok viszontagságos történetére, akik a Habsburg Birodalom tartományaiban elszórtan éltek, s mindenütt helyi nyelvjárásaik alakultak ki. Kizárólag horvát és szlovén nyelvű források felhasználásával készültek e tanulmányok, s azt vizsgálják, hogyan hatottak a szlovén történelem sajátosságai e nép nemzettudatára. Braun e sajátosságok közül a szlovén társadalmi tagozódás differenciálatlanságát emeli ki; azt, hogy nem alakultak ki a hagyományos, nyugat-európai értelemben vett osztályok. Ennek oka az volt, hogy a feudalizmus meghonosításában főszerepet játszó német hódítás nyomán a szlovén nemesség vagy kipusztult, vagy asszimilálódott, s így a társadalom jószerivel egyetlen osztálya a jobbágyság maradt. "Minthogy pedig a középkori államélet rendiségen alapult, melyben a jobbágyságnak semmiféle szerep sem jutott, a rendi jogok megszüntetéséig, 1781-ig, amikor Ausztriában a jobbágyság jogilag, illetve 1848-ig, amikor gazdaságilag eltöröltetett, a szlovénség történelmének lehetősége is

2 hiányzott" Braun csupán három, a szlovénok történetében kiemelkedő korszakot említ: a reformáció korát, a jobbágylázadások időszakát (1478–1713) és a napoleoni uralmat. A két elsőre nem tér ki részletesen, jelezvén, hogy csekély szerepet játszottak a szlovénok történetében. Ami Napoleon uralmát illeti, arról az a véleménye, hogy egyes délszláv írók túlbecsülik annak fontosságát. A császárt ugyanis a legkevésbé sem izgatta a délszláv egység problémája. Ezt egy – általa objektívnek tartott – korabeli, Ljubljanában kiadott munka alapján igyekszik bizonyítani. Az illír királysággal Napoleonnak – amint az a császár egyik leveléből kiderül, melyre e Braun által idézett mű hivatkozik – az alábbi céljai voltak: Ausztria elzárása a tengertől, Dalmácia biztosítása Itáliának, bázis kiépítése a Balkán és közvetlen kapcsolat Törökország felé, s végül a legfontosabb: utánpótlás a hadsereg és pénz a kincstár számára.

Braun viszont elfogadja, hogy a szlovén nemzeti egység az illírizmus következtében jött létre. Az illír mozgalom kialakulása Ljudevit Gaj nevéhez fűződik, aki a XIX.század harmincas–négyvenes éveiben kezdte meg működését, s aki a "horvát életben első típusa az újságírásból

kiinduló politikai karriernek". A szlovén nemzettudat kiformalódása is erre az időszakra tehető, hiszen például e mozgalom előtt a szlovénok elnevezése sem volt egységes: krajnaiaknak, stájereknek, karintiaiaknak nevezték őket, aszerint, hogy mely tartományban éltek. Gaj 1835-től adta ki *Novine Hrvatske* című lapját Zágrábban, s e lap körül csoportosultak azok a délszláv írók, akik "Kollár és Šafarik eszméitől vezettetve nagyobb politikai és nyelvi egységre törekedtek".⁴ 1848-ban a krajnai tartománygyűlés úgy határozott, hogy a Gaj-féle illír helyesírást teszi kötelezővé az iskoláknak. Mivel a szerb–horvátok is ezt a helyesírást használták, ez a döntés fontos lépés volt a délszlávok közeledésében.

Braun szerint a szlovén nemzettudat fejlődésére ellentmondásosan hatott az 1848. április 25-i alkotmány. Ez ugyanis nagyobb eredményeket tartalmazott, mint ami – a realitásokat figyelembe véve – politikai erejüknek megfelelt volna. Például széles körű nyelvhasználati szabadságot nyújtott, holott a szlovén intelligencia körében is még a németet használták. Összevetve a szlovén nemzeteszmét Közép- és Kelet-Európa más népeinek nemzettudatával, Braun erre a következtetésre jut: " ... míg a magyaroknál, lengyeleknél, olaszoknál és cseheknél előbb volt meg a nemzeti érzés és aztán vívták ki törvényes biztosítókat, a szlovénoknál előbb volt meg a nemzetiségi törvény, és csak azután kezdték keresni magukban a nemzeti érzést".⁵

Külön is foglalkozik Bleiweis-szel, az egyik legnagyobb szlovén politikussal, aki Braun szerint sikerrel küzdött népe elnémetesedése ellen. Politikájának lényegét abban összegzi, hogy a szlovénoknak ameddig csak lehet, a csehek Ausztriával szembeni politikáját kell folytatniuk (s itt idézi a híres cseh történetírót és politikust, Palackýt: "Voltunk Ausztria előtt és leszünk Ausztria után"), ám ez semmiképp sem vezethet a kormánnyal és az egyházzal való nyílt szembeszegüléshez. Bleiweis réalpolitikus volt: tudta, hogy a szlovén katolikus egyház erős politikai és társadalmi befolyása miatt nem lehet hatékonyan politizálni vele szemben.

A Duna-menti népek történetében különösen fontos szerepe volt (és van) a történelmi tradícióknak, s nemritkán az ehhez fűződő hiteknek. E térségben a tényekkel szemben gyakran a szenvedélyek formálták az emberek történelmi tudatát, s ezt többször politikai törekvések szolgálatába állították. Ezért igen tanulságos az, «mit Braun az általa helyesnek tartott történeteszmélétről mond: "A nemzeti öntudatnak feltétlenül szüksége van valaki fényes történelmi hagyományra, ha a jelen nem lehet büszkeség tárgya, a szlovéneknek pedig ily hagyományuk nem volt. ... Hogy a románok valóban a rómaiaktól származnak-e, ami vajmi nehezen bizonyítható - de ugyan mennyivel könnyebben bizonyítható ez a franciáknál vagy spanyoloknál? -, gyakorlati szempontból teljesen mellékes, a fő az, hogy a tömeg hiszi. A gyakorlati tény, mellyel a politikusnak számolnia kell, a hit, nem pedig a történelmi valóság, mely csak a történészre nézve fontos. ... Ezért fontos a kritikai történelem mellett a néphagyomány ismerete. Minthogy pedig a tömeg nem Macaulay és Ranke művei alapján ismeri meg hazája történetét, hanem a népiskolai olvasókönyv és történelem alapján, az, aki egy idegen nép lélektanát akarja megismerni, elkerülhetetlennek fogja találni, hogy ezekkel meg ne ismerkedjék."»⁶ Ezt az álláspontját egyébként az első világháború idején Jászihoz írt leveleiben is kifejti. Mivel a szlovénoknak alig voltak történelmi tradícióik, hiányzott vagy nagyon gyenge volt az az alap, melyre ennek a népnek a nemzettudatát építeni lehetett.

Tanulmányorozatának befejező részében Braun a korabeli szlovén politikai, kulturális és – érintőlegesen – a gazdasági viszonyokat veszi szemügyre. A politikai pártviszonyok, az iskolaügy, az egyleti élet, a sajtó helyzetének tárgyszerű, részletes ismertetése azt mutatja, hogy szemében valamely társadalom fejlettsége, nem elsősorban gazdasági teljesítményétől függ. Ennél sokkal fontosabbnak tartja az emberek gondolkodását, érzelmvilágát, magatartását alakító

tényezőket.

Braunnak ezt a tanulmányát olvasva nem szabad elfelejteni, hogy a fronton készült, ahol a kutatás elemi feltételei sem voltak adottak. Amikor ezen a munkáján dolgozott, többször írta Jászinak, hogy a csehek történetével is szeretne foglalkozni. Ez azonban csak terv maradt. Igaz viszont, 1917-ben, az osztrák és a magyar belpolitika közötti párhuzamokat elemző tanulmányában külön kitér a csehekre, mint az Osztrák–Magyar Monarchia vezető, nem német nemzetiségére, akik gazdasági, politikai erejüknel fogva veszélyesek a Monarchiára. Elemzi a különböző cseh pártok (az ócsehek, az ifjúcsehek és a realisták) politikai célkitűzéseit, s törekvéseik várható belpolitikai következményeit. Az ócsehek és az ifjúcsehek politikája egyaránt az agresszív, a realistáké a defenzív nacionalizmus. Az utóbbi a saját nemzetiség kulturális és gazdasági megerősítése mellett elismeri erre nézve a többi nemzetiség jogát is.

A polgári demokratikus forradalom idején Braun Róbert Jászi Oszkár nemzetiségi minisztériumában osztálytanácsosi rangban dolgozott. Bár a gyakorlati politika távol állt tőle, elfogadta Jászi hívását, hogy segítsen barátjának. A minisztérium fennmaradt iratanyagai azt mutatják, hogy szerepe volt egy leendő, a nemzetiségekkel való megegyezés előkészítésében. A megegyezéssel kapcsolatos javaslatokat véleményezte Jászinak.⁷ A nemzetiségi kérdés megoldásában barátjával azonos platformon állt: csak egy Svájchoz hasonló államszövetség létrehozásával tartotta elképzelhetőnek a megoldást. Önálló munkában is foglalkozott ezzel. 1919 elején jelent meg a "Magyarország feldarabolása és a nemzetiségi kérdés" című dolgozata. Bővített formában angolul és franciául is kiadták, mivel elsősorban az antant országok közvéleményének tájékoztatására szánta. Megpróbálta megértetni a békekötést diktáló nyugati hatalmakkal, mekkora felelősség hárul rájuk, amikor a Monarchia utóéletéről döntenek. A magyarországi kiadástól eltérően, az idegen nyelvű változatokba bekerült a Magyarországon élő rutének és németek számára autonómiát nyújtó törvények teljes szövege. Vázolta azokat az eseményeket, amelyek a nemzetiségi problémák kialakulásához vezettek, s – olykor nem minden naivitás nélkül – részletezte a "K e l e t i S v á j c" elképzelést: "Nemzeti alapon az egynyelvű területekből kantonszerű közigazgatási egységek alakíttassanak, olyféle hatáskörrel, mint a mai magyar vármegye, de természetesen teljesen a demokráciának megfelelő jogkiterjesztéssel. Minthogy teljesen egynyelvű területek igen sok esetben még így sem nyerhetők, a kisebbség joga biztosíttassék a kölcsönösség elve alapján. A központban kollegiális rendszer alkalmazandó úgy, hogy minden állampolgár a legfelsőbb fórumig anyanyelvét használhassa. Minden kulturális kiadás, mint: iskola, színház stb. olyként fedeztessék, hogy például magyar adófizetők pénzéből csak magyar intézmények tartassanak fenn és viszont, nem-magyar adófizetők pénze magyar célokra ne fordíttassék, hanem csakis a magukéira. Ennek legigazságosabb keresztülviteli módjának a személyiség elve⁸ alapján gyakorlandó autonómia látszik."

Adatokkal illusztrálja, hogy milyen súlyos gazdasági, infrastrukturális következményekkel járna, ha megbontanák az ország területi integritását. A szomszédos (a későbbi kisantant) államok területi követeléseit túlzottnak találja, s az emögött álló szemléletről írja: "Noha a magyar kormány a teljes viszonzosság elve alapján állva kíván a nem-magyar nemzetekkel egyezsége jutni, nem csodálkozik azon, hogy a múlt tapasztalataira hivatkozva, ezek bizalmatlansággal fogadják javaslatait. ... Ha tehát nemzetközi szankciót kérnének a nem-magyar nemzetek, ezt ésszerű kívánságnak tartanák. [tartanánk - B.A.] Azonban más a baj. Az, hogy ők, illetve az őket képviselő szervek nem akarnak a jogegyenlőség alapjára helyezkedni. Azt az igazságtalanságot, hogy idáig őket nyomták el a magyarok nevében, úgy akarják helyreigazítani, hogy ezután ők nyomják el a magyarokat. Ez az, amibe a magyarság sohasem egyezhet bele, és ez az,, amiben való megnyugvását semmiféle magyar kormány ki nem jelentheti. ...Mi nem

akarunk sem elnyomók, sem elnyomottak lenni."9 (Kiemelés tőlem - B.A.)

Sorra véve a szomszédos országok területi követeléseit, Románia igényeit tartja a legtúlzottabbnak: "Csupán nekik van bátorságuk ahhoz, hogy egy csaknem 4 milliónyi, eleve elégedetlen nem-román lakosságból álló tehertétellel kívánják megkezdeni új állami életüket.

Ha ez az állapot valaha bekövetkeznék, veszélye nem a magyarságra nézve volna legnagyobb. A csaknem harmadfél milliónyi magyarság nemzetiségileg és gazdaságilag van olyan erős, hogy beolvasztása, ha a románok ilyesmire csakugyan gondolnának, tiszta utópia volna. De épp ily utópia volna részükről azt is remélni, hogy a magyarság ebbe az állapotba belenyugszik. Hogy egy fiatal állam megszilárdulása ily körülmények közt lehetséges-e, az valóban nagy kérdés. Kivált, amikor annak oly nehéz megoldandó problémái vannak, mint egy már meglévő nemzetiségi kérdés, a zsidókérdés és oly súlyos gazdasági feladat, mint az agrárkérdés, melyben a leküzdendő erő: egy fajilag idegen, gazdaságilag és politikailag pedig Európának most leghatalmasabb nemesi kasztja, a bojárok."¹⁰

Munkája függelékében Braun a Román Nemzeti Tanács kíméletlen magyarosító politikáról szóló vádjából idéz, majd az 1867 utáni magyar állami telepítéseket foglalja táblázatba, válaszolva e hivatalos statisztikával (amely éppen fölfelé kerekít, hogy a kormánypolitikát sikeresnek láttassa) a román vádakra. Ugyancsak konkrét példákat hoz fel, amikor Magyarországnak, az erdélyi fejedelmeknek a román irodalom fejlődésében betöltött szerepéről ír.

Politikai tekintetben Svájcot, gazdasági szempontból az Egyesült Államokat tartja követendő példának; egy közös vámterülettel és pénzrendszerrel rendelkező államszövetséget, amelyben a Monarchia utódállamai kapnának helyet. "Nem hisszük és nem kívánjuk, hogy a nemzetiségi kérdés

tisztára belpolitikai kérdés maradjon. A vámháború és a nemzetiségi elnyomás kora letűnt, a szabadkereskedelem és a kisebbségek nemzetközi védelmének kora következett be. Ha ez ellen az elv ellen akár testvérnemzeteink, akár mi magunk vétenénk, kérjük és elismerjük Amerika és a nyugati demokráciák bíraskodásának illetékességét." Érvelése nem talált megértésre az antant hatalmaknál. A nyugati államok Magyarországot nem tárgyalópartnerként, hanem háborús vesztesként kezelték; a dunai konföderáció megvalósítása 1919-ben már teljesen irreális volt.

Az 1918–19-es évek Braun munkásságában is vízvázlasztónak tekinthetők. A két háború közötti korszak első éveiben megjelenő írásai a modernkori demokrácia elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkoznak. Valamennyinek központi problémája, hogy miként érvényesülhet a demokratikus önkormányzat a modern társadalmakban egyre kiterjedtebb szakképzett közigazgatás mellett. Ahogyan az októbristák többsége, ő is a brit képviseleti demokráciát tartja ideálisnak, amelynek kulcsfigurája a választott, laikus politikus, aki a választók megbízása alapján, a szakértői véleményeket figyelembe véve dönt; népszerűsítve egyszersmind azok álláspontját az adófizető polgárok körében, ugyanakkor közvetíti választóinak akaratát a szakemberek felé.

Braun a húszas években különböző könyvkiadóknál – a Lantosnál, az Athenaeumnál – lektor, fordító, lexikonszerkesztő. Az 1926-tól megjelenő, "Századunk" című folyóirat főmunkatársa. Ebben több írásában visszatér a nemzetiségi problémákra. Leginkább a trianoni döntés nyomán a szomszédos országokba átkerült magyarság sorsa, helyzete foglalkoztatja. A problémák gyökerét abban látja, hogy a magyar kisebbségeknél az anyanemzethez kötődés tudata dominál, szemben az új államokhoz való tartozás érzésével. Vagyis, ahogyan ő fogalmazza: a nemzethűség erősebb, mint az államhűség. A megoldást – akárcsak 1918–19-ben – most is (több mint tíz évvel később) a nemzetiségek jogainak teljes

tiszteletben tartásával, Svájc példájának követésével képzele el!

1930-ban recenziója jelenik meg Jászinak a Monarchia felbomlásáról írt könyvéről. Braun barátjának több művét – köztük ezt is – segítette szaktudásával. Ezt Jászi több levele dokumentálja. 1928. május 16-án például így ír: "Ami az én szempontomból a rövidítés mellett a legfontosabb volna, az a Te kritikád, illetőleg netán becsúszott hibák helyesbítése. ... A tízéves távollét következtében kezdem elveszíteni a közvetlen kapcsolatot az országgal, s így egyes részletekre nézve bizonytalannak érzem magamat. Az is lehet, hogy a távolban a figyelmemet elkerülték olyan szempontok, melyeket Ti az otthoni perspektívákból különösen¹² fontosnak tartotok. A dátumból is nyilvánvaló, hogy Jászinak azóta Magyarországon is kiadott könyvéről, a "Habsburg-Monarchia felbomlása"-ról van szó. Ugyanakkor Jászi is sokszor segített barátján. Kiterjedt amerikai kapcsolatai révén elérte, hogy a New York-ban 1930-ban kiadott Encyclopaedia of the Social Sciences szerkesztői Braunt is felkérjék a lexikon munkatársának. (Ez már csak azért sem lehetett Braun Róbert számára közömbös, mert a húszas évek végén, a harmincas évek elején többször voltak egzisztenciális gondjai.) Az utódállamokról és azok politikai - pártjairól az enciklopédia számára írt szócikkét a Századunk is közölte.¹³ Utódállamoknak Ausztriát, Csehszlovákiát, Magyarországot, Romániát és Jugoszláviát tekinti. E kisebb tanulmánynak beillő eszmefuttatását azzal vezeti be, hogy összefoglalja: milyen kulturális hatások érték azokat az országokat, amelyek Németország és Konstantinápoly között fekszenek. A nyugati keresztény és a bizánci kultúra különböző mértékű befolyása e területeken más és más hatással járt az itt élő népesség kulturális színvonalára. A rövid bevezetés után az Osztrák–Magyar Monarchia politikai rendszerét, majd azokat a csomópontokat vázolja, amelyek körül a birodalom legsúlyosabb belpolitikai gondjai kristályosodtak ki: a nemzetiségi, a vallási és a gazdasági (vagy másképp osztály-) kérdést. Az utódállamok alkotmányainak és politikai struktúrájának ismertetése alkotja írásának érdemi részét. Az öt ország közül csak kettőt – Ausztriát és Csehszlovákiát – tekinti demokratikus államnak. Magyarországot "korlátozott arisztokráciaként" aposztrofálja. Külön megemlíti, hogy mivel Csehszlovákiában, Jugoszláviában és Romániában jelentős magyar és nem magyar kisebbségek léteznek, ezekben az országokban az alkotmány előírásai nem valósulnak meg akadálytalanul. Hiszen: "Ahol az állampolgárok egy jelentős része ellenséges vagy akárcsak közömbös álláspontot foglal el az állam létevel szemben, ott a parlamentarizmus alapfeltétele hiányzik."¹⁴ Braun ezzel nem mond ellent annak az állításának, hogy Csehszlovákiát demokratikus államnak tartja. Számára ez csak viszonylag demokratizmus (ti. Romániához, Jugoszláviához és Magyarországhoz képest az) –, a demokrácia "mintaállamának" ugyanis Angliát tekinti. Az utódállamok pártviszonyait külön tanulmányban foglalja össze.

Ha nyomon követjük Braun 1918 utáni munkásságát, láthatjuk, hogy abban már jóval kevesebb a nemzetiségi témájú tanulmány, cikk, mint annak idején a Huszadik Században. S nemcsak az ilyen írások száma csökken, hanem terjedelmük is. Míg 1918 előtt elemző, hosszabb tanulmányokat publikált, addig a húszas években sokszor csak recenziókat jelentetett meg. S ennek csak egyik oka lehetett a "trianoni sokk". Hiszen Braun nemcsak hogy Erdélyben született, nevelkedett és ott töltötte ifjúkorát, hanem tudományos pályáját is Lippán és Marosvásárhelyen kezdte. Igaz, 1911-ben Budapestre került a Fővárosi Könyvtárba, azonban három év múlva már katonai szolgálatát teljesíti, szinte a háború utolsó napjáig. Az 1918-as forradalomnak aktív részese, bukása után pedig a budapesti könyvtárügy irányítása köti le. Ilyen előzmények után vélhetően megrázkódtatást okozott neki, hogy szülőföldjét egy másik országhoz csatolták. Egyéb okok is közrejátszhattak abban, hogy Braun a húszas években kevesebbet foglalkozott a nemzetiségi problémákkal. 1919 nyarán Jászi ugyan még ezt írhatta neki Bécsből: "Amennyire

csak lehet a T.T.-t és a H.SZ.-t [a Társadalomtudományi Társaság és a Huszadik Század - B.A.] tartsátok össze! Ez ránk nézve az egyedüli fix pont a vörös-fehér káoszban."¹⁵ A későbbiekben azonban nyilvánvalóvá vált, hogy az ellenforradalmi rendszer stabilizálódásával a polgári radikalizmus 1918 előtti szervezeti keretei nem állíthatók vissza a régi formában. A bethleni kurzus propagandája nemcsak 1919 márciusát mutatta be 1918 októberének szerves folytatásaként, hanem a Jászi Oszkár és Károlyi Mihály nevével fémjelzett "országveszejtő politikát" tette felelőssé Trianonért is. Ebben a helyzetben a polgári radikálisoknak nemcsak 1918 októbere, hanem azt megelőző múltjuk összes ódiumát vállalniuk kellett, s a mozgalom elvesztette addig sem számottevő táborát. Csak a húszas évek végére tértek annyira magukhoz, hogy társadalomtudományi szemléjüket, a Századunkat megindítva próbálták abban továbbvinni hagyományos értékeiket. Jóllehet a polgári radikálisok is a területi revízió alapján álltak, végrehajtását békés eszközökkel képzelték el, s elutasították a két háború közötti irredenta, nacionalista szellemű közéletet. Egyik oka ez volt "népszerűtlenségüknek".

Itthoni legjobbjai – Braun Róbert, Csécsy Imre; 1938-ig Vámbéry Ruztem – a nyilvánosság előtt is vállalták eszméiket, ameddig erre fórumuk volt. 1939-ben azonban a Századunkat betiltották, s maroknyi csoportjuk amúgy is széthullott. Braun 1937.február 12-én, 58 évesen halt meg Budapesten.

Jegyzetek

1. Jászi Oszkár Braun Róberthez. Oberlin, 1936. október 11. Munkásmozgalmi Múzeum iratgyűjteménye. I/II-V/3949.
2. Braun Róbert: A délszlávok és a szlovén kérdés kezdetei. = Huszadik Század. 1917. 205.p.
3. Uo. 209.p.
4. Uo. 210.p.
5. Braun Róbert: A szlovén nemzeti eszme fejlődése 1848-tól Bleiweis haláláig. = Huszadik Század. 1917. 291.p.
6. Uo. 306-307.p.
7. Ld. erről az Országos Levéltár mikrofilmjeit. 0L K-40, ,7050-7053 tekercsek.
8. Braun Róbert: Magyarország feldarabolása és a nemzetiségi kérdés. Budapest, 1919. 22-23.p.
9. Uo. 24-25.p.
10. Uo. 34.p.
11. Uo. 44.p.
12. Jászi Braunhoz. Oberlin, 1928. május 16. Munkásmozgalmi Múzeum iratgyűjteménye. I/II-V/3949.
13. Századunk. 1932. 1.p. és 1934. 26.p.
14. Braun Róbert: Utódállamok, I.m. 5.p.
15. Jászi Braunhoz. Wien, 1919. VIII. 30. Munkásmozgalmi Múzeum iratgyűjteménye. I/II-V/3949.

SUMMARY

András D. Bán: The nationality question in the works of Róbert Braun

The career of Róbert Braun began in the first decade of this century, during a period when bourgeois radicalism began to spread in Hungary. This idea defined not only his attitude, but the direction of his interests, too. Scientific sociography, the theoretical research of democracy and the nationality question were central to his philosophy. During World War I he dealt with the Sloven nationality problem while serving as a soldier in Sloven territory. During the revolution

of 1918 he worked in the National Ministry as an assistant to Oszkár Jászi, and according to the archivalia he played a decisive role in the preparations for the agreement of the nationalities. His publication "The dismemberment of Hungary and the nationality question" (1919) was translated into English and French. In this work he tries to make the public opinion of the Entente states understand their responsibility in the life of the late Monarchy; he deals in detail with the idea of "Eastern Switzerland" and writes about the claims of the Little-Entente. His federational model shows that he regards the nationality question not as a clearly internal problem, and therefore the solution he proposes cannot be attained by means of internal policy .

During the twenties his main interest, apart from social questions, is the fate of the Hungarians in the successor states and when he has an opportunity to express his views (in the periodicals *Huszadik Század* and *Századunk*), he declares his concern for the Hungarian minorities.

The bourgeois radicalist movement though it supported the territory revision slowly lost its followers, partly because it rejected the extremities of the irredentist movement and partly because it opposed the sovinst public life.

A SLOBODA CÍMŰ MAGYARORSZÁGI SZLOVÁK LAP 1945 ÉS 1947 KÖZÖTT

MOLNÁR IMRE

A Sloboda /magyarul Szabadság/ a magyarországi Szlovák Antifasiszta Frontjának a lapja /Antifašistická Fronta Slovanov; a továbbiakban SZAF/.¹ A lap kiadását a SZAF alapító közgyűlésén, 1945. február 18-án határozta el a szervezet tagsága Battonyán. A lap első száma 1945. június 9-én, Békéscsabán jelent meg. Néhány szám kiadása után a lap kiadója és szerkesztősége is Budapestre telepedett át. A lap felelős szerkesztője Fráňo Bartošek² volt, s bár a lap kezdettől fogva a magyarországi szlovák lapjaként szerepelt, szerkesztőségében kezdetben kizárólag a szlovákok képviselői dolgoztak. Közöttük a jelentősebbek: Alexander Horák (szlovák katolikus pap, a magyarországi szlovákok lelki gondozásával az első bécsi döntés után kezd foglalkozni, amikor püspöke megbízására Szlovákiából Magyarországra költözik), Michal Francisci, a SZAF egyik vezető személyisége, evangélikus lelkész), Ján Gerči (szlovák népi író) stb. Ez a szerkesztőség a későbbiekben – főleg a lakosságcsere idején – jelentősen átalakult. 1945 augusztusától a szerkesztőség délszláv nemzetiségű munkatársakkal bővül, és a hatodik számtól kezdve szerb és horvát nyelvű írásokat is közöl a lap terjedelmének körülbelül egynyolcad részében. Ezek az írások a lakosságcsere-propaganda megindulásával párhuzamosan tűnnek el a lap oldalairól.

A magyarországi délszláv kisebbségek 1946 májusában bajai közgyűlésükön határozták el saját önálló lap kiadását Novi Svet /Új Világ/ címmel. Érdekes, hogy erről a különválásról a Sloboda szlovák nyelven nem tudósítja olvasóit, annak ellenére, hogy meglehetősen sok cikkében foglalkozik a szláv egység kérdéseivel. A SZAF alelnökének, Horáknak nyilatkozata szerint "a Sloboda folyóirat feladata megegyezik a SZAF céljaival" (1946. június 9.). A lap olvasása után ezt a kijelentést azzal egészíthetnénk ki: a Sloboda feladatát nem a SZAF egészétől, hanem inkább csak szlovák szekciójától kapja, bár e szekció létének deklarálására csak a SZAF működésének későbbi szakaszában került sor. A lap így e szekció nemzetiségi politikájának támogatója, ideológiai műhelye és nyilvánosságra hozója volt. Ebben a tevékenységben sokkal aktívabban reagál a csehszlovákiai politikai, kulturális és gazdasági eseményekre, mint a hasonló jellegű magyarországi vonatkozású tényekre.

Az ilyen és hasonló tényekből megállapítható, hogy a Csehszlovákiából érkező áttelepítési bizottság (Presídlovacia komisia) működésének kezdetétől a lap irányítása csak látszólag marad a magyarországi szlovákok kezében. A lap hasábjait gyakorlatilag a Szlovákiából érkező "nemzeti misszió" munkatársainak írásai töltik ki. A csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény aláírásának idején egyre inkább felerősödik a lap munkatársainak azon törekvése, hogy az áttelepülésre beszervezett magyarországi szlovák lakosság előtt Csehszlovákia politikai berendezkedését, gazdasági erejét, nemzetközi helyzetét, jövőjét stb. imponálónak tegye. Nézetünk szerint nem helytálló ezzel kapcsolatban az az álláspont, mely szerint történelmünk 1945-49 közti szakaszának eseményeiért a magyarországi szlovákság "reakciós nacionalista klikkje" a felelős. A csehszlovák politikai érdekeknek az eseményekre gyakorolt hatása mellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül az európai és világpolitikai összefüggéseket meghatározó háttérrel sem. A következő három pontban véljük összefoglalhatónak e tényezőket: 1. a szláv kölcsönösség eszméjének újjáéledése és megvalósulási formái a politikai gyakorlatban; 2. a szocialista világrendszer formálódását megelőző politikai tendenciák; 3. a háború utáni új világpolitikai egyensúlyi helyzet kialakulásának feltételei. E háttérmeghatározást figyelembe

véve vizsgáljuk meg először a Sloboda hasábjain megjelent meghatározó jellegű írásokat.

A lap általunk vizsgált időszakának (amely az indulástól, 1945-től 1947 elejéig tart, tehát a lakosságcsere idején) írásai csak 30%-ban jelennek meg névalírással. A Sloboda írásaiban többször deklarálja a magyarországi demokráciához való pozitív viszonyát, s hogy támadásai csupán a reakció ellen irányulnak. Ám a "reakció" és "fasizmus" fogalma feltűnően tágas kategóriának számít a lap munkatársainak szemléletében. Gyakorta találkozunk a fenti fogalmakkal a "szláv nép ellenségeinek" megbélyegzéseként (pl. 1945. VIII. 4.).

A lap feladatát a szláv kérdés "újszerű" magyarországi felvetésében látja: "kivívva ezzel a szláv államok szimpátiáját – ez a tevékenység szorosan összefügg a magyarországi fasizmus fészkeinek leleplezésével." (1945. VIII. 4.). A lap szándékait bemutató írások hangneme s a Sloboda közel négy évig tartó működésének egésze hűen tükrözi Csehszlovákia és Magyarország korabeli feszült viszonyát. Ezzel kapcsolatban a lap szükségesnek véli a magyar belpolitikától való függetlenség és ezzel együtt a szlovák politikai érdekek nyílt vagy burkolt képviselőtének hangoztatását. A Sloboda kiadásáról Horák a következőket mondja: "...hiába kértük a magyar demokratikus kormánytól. A megjelenést a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tette lehetővé számunkra. Ehhez a minisztériumi sajtóosztály csak csatolni tudta saját engedélyét." (1946. VI. 9.)

"Tetszik nekem, hogy a Sloboda nem fél rámutatni a hibákra. Nem is tudom, mit vesztettem azzal, hogy nekem, családomnak és egész megyénknek, hol oly sok szlovák él, kis korom óta hazudott a fasiszta hatalom. Ígérem önöknek, hogy többé nem hagyom magam elnemzetleníteni és a Slobodát minden héten türelmetlenül várom" (1945. VII. 28.) – közli Stefan H.

olvasói levelét a lap. Az elnemzetlenítés elleni harcban a Sloboda érezhetően visszamenőleg is szeretné kijavítani azokat a hibákat, melyeket a szlovák nemzettel szemben a "reakció" elkövetett. A reakció múltbeli és jelenbeli hibáiért azonban, közvetve vagy közvetlenül, mindig a demokratikus magyar kormány hátán csattan az ostor.

"Horák vagy Francisci nem a magyarság ellen uszít, hanem a magyarságban lévő reakció ellen. Sokáig nem értettük, de most már megértjük Rákosi Mátyást, amikor azt mondja: – a reakció itt van, köztetek dolgozik, üldözzétek ahol éritek! – Igen, itt van. Köztünk jár, szervezkedik, zavarja Magyarország vizeit bel- és külföldön és a szomszédos államokkal szemben is." (1945. VII. 31.)

A Sloboda írásaiban megfestett reakció arca szinte minden esetben szlovákellenes vonásokat hordoz magán. Vele szemben könnyű megfogalmazni és bizonyítani, hogy ki képviseli "valóságosan" a demokratizmust ebben a térségben. "A sovíniszta magyarság ideológiája feudális ideológia volt. A mi védekezésünk ellene a demokratizmus szellemében zajlott. Ez két erkölcs, az ő úri erkölcsük és a mi demokratikus erkölcsünk konfliktusa volt egymással A magyar uralkodó körök a múlt században és most is megtesznek mindent, hogy munkánkat megakadályozzák." (1945. VII. 21.)

A fentiekhez hasonló, homályos politikai-ideológiai érvelés mellett gyakoriak a kormány politikáját konkrétan bíráló írások is. Különösen éles hangon, gyakran túlozva számol be a lap rendőrségi atrocitásokról is, melyek közt a tragikus események mellett akadnak tragikussá növesztett tragikomikus esetek is. "Ezen esetek példák szenvedéseink láncolatából, melyet Magyarországon kell elszenvedniük szlovákjainknak." (1946. VI. 22.) – írja a Sloboda riportere. A demokratikus magyar kormány nemzetiségpolitikai intézkedéseit, megbékélésre irányuló próbálkozásait viszont eleve elutasító hangnemben fogadja a lap:

"Mi a dicső Sztalin marsainak köszönhetjük, hogy nem fulladtunk a reakció mocsarába. Az orosz

nemzet meghozta számunkra a demokráciát, ez azonban csalódást keltett bennünk mindeközéig, mert a mostani vezető körök tagjai nem tesznek meg mindent, hogy lelkiileg ne sérüljenek és ne pusztuljanak el azok a szlovákok, akik saját nyelvükön keresztül akarnak bekapcsolódni a demokráciába. ... A demokrácia vezetőinek gyors munkája inkább arra való, hogy eltüntessék a múlt vérző sebeit, amit saját rövidlátásuk, elégtelenségük, érdektelenségük okozott az alföldi szlovák népnek sok évtizeden keresztül. ... Huszonnégyórás eső után csak a gomba nő ki a földből, nem az a nemzeti szabadság, amit az alföldi szlovákság követel. Ezt a népet a múlt szenvedései után nem lehet meggyőzni arról, hogy a mostani politikai pártok egyik napról a másikra több juttatásban részesítik őt, mint a magyarokat. Aggódunk, hogy a nagylelkűség, készségesség és jószívűség mögött ez a hazug megjegyzés rejlik: Megadjuk nekik mindent (sic?), amíg lemondanak az áttelepülésről, majd aztán megfogadjuk velük a kurtavasat." (Az idézett részben a szlovák szövegkörnyezetben magyarul szerepel az utolsó mondat. 1945. VII. 14.)

A szerző elmondja még cikkében, hogy mindenkit meglepett, milyen mértékletes követeléssel lépett fel a Szovjetunió Magyarországgal szemben, hiszen a 300 millió dollár korántsem képviseli Magyarország nemzetgazdaságának teherbírását, amely főleg akkor nőtt meg, amikor a németek hatalmas olajkészleteket tártak fel számára. Persze ez az összeg úgymond csak azzal a feltétellel lett ily alacsony, hogy Magyarország olyan őszinte és jóakarátú magatartást tanúsít a győztesek iránt, mely méltányos egy olyan bűnösnél, akinek megkegyelmeztek. A Sloboda szerint azonban a jelek mást mutatnak. Mintha Magyarország nem értékelné kellőképpen a kapott kegyet. Gazdaságával készakarva nyomorban tartja saját népét. Ám a Csehszlovák Köztársaságban számon tartanak minden magyar gyárat, üzemet, üzletet, és így meg tudják állapítani a jóvátétel igazságos határát. S bár a jóvátétel összegét a szerző szimbolikus értékűnek tartja, később mégis azzal ijesztgeti az áttelepüléstől vonakodó olvasóit, hogy "aki Magyarországon marad, kb. ötven évig fizetésének felét a háborús jóvátételre kell, hogy adja". (1945. VIII. 18.)

A kormány politikáját érintő írások mellett a lap gyakran közöl egyes politikusokat, illetve politikai szereplésüket támadó írásokat, amikor azok "olyan álláspontot képviselnek, mintha éppenséggel a magyarok nyerték volna meg a háborút Csehszlovákiával szemben (1946. VI. 22.), . . . mintha nem Magyarország lett volna az egyik első és egyben a legutolsó szövetségese is Hitlernek". (1946. VII. 29.) A legtöbb támadás a magyar hivatalos politikát természetesen a lakosságcsere kapcsán éri. Bár erre még külön visszatérünk, érdemes ezen a helyen is felemlíteni néhány jellemző példát. Ján Štefánik, a Matica Slovenská³ egyesületének akkori titkára vezércikkében a következőképp vélekedik:

"Mindenkin, aki ma Magyarországon akadályozza az áttelepítést ... még mindig uralkodik a hatalomvágy, és arra a lehetőségre számít, hogy a kisebbség által be tud avatkozni más államok belügyeibe, és meg tudja változtatni azok határait. Így válik tudatosan vagy nem a fasiszmus eszközévé. Mindemellett mást vádolni a fasiszmussal olyan, mint amikor egy tolvaj azt kiabálja, fogják meg a tolvajt." (1946. V. 26.)

A fenti példákon kívül a tartomelemzés módszerével jól kimutatható, milyen a Sloboda viszonya a hivatalos magyar politikai vezetéshez, a magyar közülethez és a magyarsághoz mint nemzeti értékkategóriához. Ez a viszony fokozatosan éleződik a magyar–csehszlovák viszony alakulása szerint.

A magyar ellenállásról írt cikkében a Sloboda munkatársa azt bizonygatja, hogy a magyar úgymond "született reakciós fajta", hiszen múltban, jelenben nagy tetteit egyaránt a nem magyarok hajtották végre. Negyvennyolcban például Bem, Damjanich, Alexander Petrovič

(sic!), közülük köztudomásúan egyik sem volt magyar származású. Így volt ez a legutóbbi időkig. A salgótarjáni bányász ellenállók például szlovákok voltak. És hogy nézett ki vajon a híres Megyeri-csoport? Egy tagja volt magyar. Magyar ellenállás tehát nem volt, vonja le konzekvenciáját a cikkíró, hiszen Magyarország a zsarnok oldalán állt. "Utólag csak azért olyan sok a magyar partizán, hogy Párizs számára bebizonyítsák a valóság ellenkezőjét. Mindez a magyar politikai mentalitás jellemző módszere, ami nem más, mint szemtelen hazugság." (1946. IV. 18.) Hasonló hangnemet használ vezércikkében Andrej Žiak is, az áttelepítési bizottság propagandafőnöke. A vezércikk címe "A magyarok hű tanítványai egykori szövetségesüknek", s benne a szerző arról ír, hogy "a magyar kormány elveszti idegeit", a szlovákok türelme viszont egészen bizonyosan "megtermi a maga gyümölcsseit". A cikkben szidalmak egész sorozata vonul fel, többek között, hogy a magyarok "hazudnak", "intrikálnak", "zsidóellenes incidenseket kezdeményeznek" itt is és Szlovákiában is, "segítettek leverni a Szlovák Nemzeti Felkelést", a németek oldalán megtámadtak minden szomszédot, most is "Berlintől várják az utasítást", "rosszindulatú propagandát folytatnak Csehszlovákia ellen", "üldözik a szlovákokat", annak ellenére, hogy a magyarok a szlovákokhoz képest "kevésbé szorgosak", nem dolgoznak, ügyetlenek, kevésbé higiénikusak stb. ... (1946. 50-57. számig.) Érzékletes példája mindezeknek az a versike, melyet közmondásként közöl a lap:

"Aki hisz a magyarnak, az a levegőt literrel méri, Ördöggel akar üzletelni, vízbe akar lukat fúrni."

(1946. IX. 22.)

A Szlovák Antifasiszta Frontjának működését és viszonyát a magyar belpolitikához ugyancsak kétféleképp kommentálja a lap. "Támasza akarunk lenni az őszinte magyar demokráciának, de nem szándékozunk régi nótát hallgatni, még ha új cigány húzza is" (1945. IX. 22.) – olvashatjuk egy, a SZAF-ról szóló vezércikkben. A kettősség tehát a hivatalos magyar politikához való viszonyt és a csehszlovák érdekek szolgálatát jelöli a szervezet életében. A kulisszák mögött azonban felfedezhető egy másfajta konfliktus is. Ez a magyarországi szlovák közti ellentétet jelenti, azzal kapcsolatban, hogy a magyarországi demokratikus pártok soraiban vagy a Szlovák Antifasiszta Frontján keresztül kapcsolódjanak-e az aktív politikai élethez. A SZAF megalakulása óta ebből az ellentétből nagyon keveset volt hajlandó elismerni. A Sloboda vállalt feladatai közt kezdettől fogva ott volt a szlovák egység népszerűsítése. Aki ettől az egységtől eltérne, azt a lap egyszerűen csak "elnemzetlenített árulóként" emlegeti. Ez persze valószínűleg nem éppen a SZAF sugalmazására történik. Későbbi történeti értekezések a Front programját kezdettől fogva egyértelmű és világos programként igyekeznek bemutatni. A Sloboda hasábjain erről más kép bontakozik ki előttünk. Már az alapító ülés által elfogadott hatpontos programot is szükségyszerűen meg kellett változtatni, hiszen a front két tagozata (később szekciója) – a szlovák és a délszláv – egészen eltérő célok elérésére szeretne volna felhasználni a szervezet kereteit. Amíg a szlovák szekció egész apparátusával és szervezeti erejével bekapcsolódott a lakosságcseré előkészítésébe és lebonyolításába, addig a délszláv szekció a társadalmi demokratizálást kívánta szolgálni azzal, hogy széles körű nemzetiségi jogokat kívánt biztosítani saját nemzeti kisebbségeinek. A két szekció önállósodását Mohácson, ⁴ a SZAF egységes délszláv szekciójának alapító ülésén mondták ki.

A szlovák tagozat elnöke Michal Francisci, békéscsabai evangélikus lelkész, alelnöke Alexander Horák, budapesti katolikus lelkész volt. Az utóbbi irányításával működött a Szent Adalbert Egyesület magyarországi tagozata, amely szorosan együttműködött több szlovák vallási egyesülettel is. (1946. VI. 9.)

A SZAF irányadó ideológiája meglehetősen sokszínű képet "mutat. Az alapító program

második pontjában még szigorúan a "bolsevizmus alapján állva", a "kommunizmus elveiből" akarnak kiindulni, ám a későbbiekben legalább ugyanilyen nagy jelentőséget tulajdonítanak a Ciril–Metód kultusznak, valamint a múlt századi eredetű szláv kölcsönösség eszméje felélesztésének is. A Front deklarált céljává válik az ugyancsak a múlt századból származó "nemzetébresztés" ideológiai kelléktárának felújítása vagy szükség esetén akár épp a leninista–sztálinista nemzetiségpolitikai elvek lebegtetése is. A Sloboda a szlovákság osztályok, rétegek, pártok feletti nemzeti egységét hirdeti meg:

"Nekünk csak egy a mércénk: szlovák demokrata vagy szlovák fasiszta? Szlovák vagy testben, lélekben, kultúrában, nyelvben, gondolkodásmódban – vagy pedig áruló vagy? A magyar demokratának teret kínálunk az együttműködésre, de a renegáttal nem állunk szóba." (1945. IX. 1.)

A választóvonal eszerint valahol a gondolkodásmódban húzódik az "áruló" és a "demokrata" (tehát nem áruló?) szlovák közt, de hogy az olvasó is el tudja dönteni vajon ő melyik oldalra tartozik, lelki tükröt talál egy vezércikkben:

"Hogy tudd, drága szlovák testvér, van-e különbség közted és köztünk, felelj a következő kérdésekre:

Ürül-e annak, hogy a Vörös Hadsereg felszabadított minket a német csizma és a régi feudális magyar rezsim alól?

Fáj-e neked, ha szlovák szülők gyermekei két-három generáció után már eltitkolják saját anyjukat és szépen hangzó nyelvüket?

Fáj-e, ha azt látod, hogy csak az érvényesülhet, aki a múltban magyarosította nevét?

Akarod-e, hogy a szlovák gyermekek a szlovák nyelvet ne csak tantárgyként tanulják, hanem úgy, hogy ez a nyelv minden olyan iskolában tanítási nyelv legyen, ahová szlovák gyermekek járnak?

Akarod-e, hogy a szlovákoknak Magyarországon a gazdasági életben legyenek saját önszervezési egyleteik, például szövetkezeteik stb.?

Ha igen, köznék tartozol, és lépj be minél előbb a SZAF-ba, és aztán tagja lehetsz a neked legmegfelelőbb politikai pártnak is. Ha viszont nemet mondasz, akkor renegát vagy. Nem tartozol köznék, és ne is nevezd magad többé sem szlováknak, sem szlávnak, mert azok közé tartozol, akik nemzetünk fájáról lehullottak. De ne is beszélj soha és sehol a szlovákok nevében még akkor sem, ha erre maga a miniszter vagy pártod elnöke kér." (1945. IX. 1.)

A cikk tehát minden pontban együttműködésre és egyetértésre szólít fel, és világos, hogy befejező utalása azokra vonatkozik, akik nem értenek mindenben egyet a SZAF vezetőivel, akiknek ellenvéleményéről azonban nem a Sloboda, hanem a korabeli magyar demokratikus sajtó hasábjairól is tudomást szerezhetünk. Az ellenvéleményüknek hangot adó szlovákok egy csoportja Tótkomlóson 1945 nyarán lapot is indít Slobodný Hlas (Szabad Hang) címmel. A saját vetélytársa- és ellenzékeként kezelt lap ellen a Sloboda hangos offenzívát kezdett, és arra törekedett, hogy lejárassa a magyarországi szlovákság előtt. A "reakció eszközének" nevezi a tótkomlósi lapot, és azt állítja róla, hogy a szlovák nemzetiség renegátjai írják és szerkesztik. (1945. XI. 10.) Ez az offenzíva akár sikeresnek is nevezhető, hiszen a lap néhány szám kiadása után megszűnt, bár megszűnéséhez anyagi nehézségek is hozzájárultak. Ezt követően a SZAF politikáját bíráló, azzal egyet nem értő szlovákság részére valóban nem maradt más fórum, mint a magyar nyelvű sajtó. Ezen a téren a legtöbbet a békéscsabai munkás- és parasztújság, a Viharsarok tette a magyarországi szlovákság maradni kívánó csoportjának. A Viharsarok és más Magyarországon megjelenő sajtóorgánumok polémiaja a Slobodával nem tartozik e dolgozat keretébe, annyit azonban szükséges megjegyeznünk, hogy a korabeli magyar

sajtó meglehetősen határozott érvekkel válaszolt a Sloboda támadó hangvételű cikkeire.

Egy újabb programnyilatkozat a Sloboda fő feladatát már szinte kizárólag a végső győzelemig tartó harcban látja. Ez a harc azonban nem a csatatereken, hanem a SZAF körzeti irodáiban folyik, ahol a "falak teli vannak szlovák feliratokkal, plakátokkal, a" főfalon pedig csehszlovák zászlók láthatók Beneš elnök és Masaryk képeivel". (1946. X. 27.)

"A SZAF munkája az utolsó szlovák Magyarországról való eltávozásával fejeződik be. A mi feladatunk olyan mint a hajóskapitányé. Minden szlovákot mentőcsónakba rakni és aztán a utolsókkal együtt mi is eltávozzunk." (1946. IV. 9.)

Ez a profécia azonban nem bizonyult helytállónak, már csak azért sem, mert nem minden szlovák akart "mentőcsónakba" ülni Magyarországon. A Szlovák Antifasiszta Frontja pedig 1947 októberében, harmadik közgyűlésén átalakult a Magyarországi Szlovák Szövetségévé. A névváltozás egyúttal működésbeli változást is jelentett, amennyiben a szervezet felvállalta az áttelepülni nem szándékozó szlovákok szervezését is. A korabeli szlovák propaganda által félmilliónyra becsült magyarországi szlovákságból ekkor a szövetség szlovák szekciójában 27.176 tag volt 137 alapszervezetben. A megváltozott szervezet élére a nem éppen az utolsók közt áttelepülő Francisci helyére Horák került.⁵

Az az olvasó, aki a Sloboda cikkei alapján kívánt volna tájékozódni a magyarországi szlovákok életéről, meglehetősen vigasztalan képpel találta volna magát szemben.

"Testvérek! A trianoni Magyarország határain belül 500 ezer szlovák fekszik halálos betegen. Segítsetek!" (1945 . IX. 8.)

"A sötét reakció nem engedte meg azt sem, hogy a szlovákok saját anyanyelvükön tanuljanak meg írni, olvasni. Szomorú dolog népünk hosszú sorait látni, azokat, kiknek kezében még sosem volt, mert nem is lehetett, szlovákul nyomtatott könyv. Ez az egykori fasiszta rezsim egyik legnagyobb bűne. A fasiszta kultúrpolitika már az elemi iskolákban telítömté a szlovák gyermekek fejét az imperialista szentistváni eszmékkel. Megtanították őket gyűlölni mindent, ami szláv. Ha valaki szlávnak, vagyis szerintük pánszlávnak vallotta magát, azt börtönbe zárták ..."

Ha a szlovákok tanulni szerettek volna felsőfokon is, fel kellett adniuk szláv mivoltukat. Nem tanították meg őket saját nemzetük nyelvére, irodalmára, történelmére. Sőt, elárasztották őket különböző pszeudohistorikus elvekkkel és különféle történelmi hazugságokkal. Mire egy szlovák végigszenvedte ennek az antidemokratikus iskolarendszernek minden tortúráját, végleg megszűnt szlováknak lenni. Elnemzetlenítették. Papagáj lett belőle, mely csak ismételtetni tudta az iskolában megtanult frázisokat. A fasiszta nevelés hatására elfelejtett szabadon gondolkodni. Szégyellte származását, hisz megtanították vele, hogy a szlávok alacsonyabb rendű az uralkodó nemzetnél. Értelmisége nem áll saját elnyomott nemzete oldalára, de ezen nincs mit csodálkozni, hisz ez a természetes következménye az elnemzetlenítés folyamatának ..."

– írja a "Ki lehet-e gyógyítani a fasizmust" (1945. VI. 23.) c. vezércikk írója, majd megállapítja, hogy ha igen, akkor a gyógyításban nagy szerepük van a szlovákság demokratikus erőinek is, ha azok a felszínre kerülhetnek.

Az ilyen és hasonló témájú írásokból az derül ki, hogy a nemzeti elnyomás elsősorban a szlovák értelmiséget sújtja Magyarországon:

"Senki sem mondhatja nekünk, hogy a szlovákoknak Magyarországon joguk volt a legmagasabb állami hivatalokra is, hogy közülük hercegprímások, egyetemi tanárok, miniszterek kerültek ki. Nem akadt ilyen. Ha akadt is ilyen, nem mint szlovák jutott el oda." (1945. X. 26.)

S a múlt tanulságai mellett olvashatunk egy elrettentő példát a jelenből is. Egy soproni evangélikus teológussal beszélgetve a következőket írja a cikkíró:

"Sok elnemzetlenített és renegát került már a szemem elé, de ilyen mint ez, még nem. Ez már valami betegesen abszurd dolog. Megkérdeztem tőle, mi lenne ha Szlovákiába kellene mennetek, mire ő válaszolta, hogy inkább meghalok, de akkor sem megyek. Nos, kérdem én, még arra is vannak professzorok, akik a főiskolákon ilyen japán mintájú sovinszta szellemben nevelik diákjaikat? Akik nem értékelnek, sőt gyűlölnék mindent, ami szláv vagy szlovák? Avagy Sopronban nem tudnák, hogy győzött a Vörös Hadsereg? És azt sem, hogy vele együtt a szláv nemzetek is győztek? Hogy vége az irredentizmusnak, revíziónak és a nemzeti elnyomásnak?" (1945. IX. 1.)

Napirenden tartanak egyéb szlovák sérelmeket is: "A szlovákot üldözik, internálják, kihallgatásokon halálra verik csak azért, mert szlováknak merészeli magát vallani. Hiába a kormány jóindulata, ha a neki alárendelt hivatalok mindenütt úgy viselkednek, mint a régi rendszerben tették. A mai rendőrök nem különböznek a kakastollasoktól és nem változott a falvakban a szlovákok elleni értelmiségi terror sem." (1946. II. 9.)

A Magyarországi szlovák nép szenvedése a Sloboda szerint a lakosságcsere megindultával egyre inkább növekedett. Erről többek közt úgy tudósít a lap, hogy mondanivalója hatásos argumentum legyen a lakosságcsere propagálásában is:

"Fél éve nincs munkánk, mert csak akkor kapunk munkát, ha lemondunk áttelepülési szándékunkról. Éhezünk. Sokunknak nincs a száraz kenyéren kívül más ennivalója. Kis gyermekeink borzasztó szenvedéseket élnek át. Majd éhen nem halnak, mert az anyjuk nem tudja őket szoptatni, mert neki magának sincs mit ennie. Itt az ősz, hideg szelek fújnak, jön a tél, esik, esik ... ömlik a hideg eső, és mi nem mozdulhatunk szegényes hajlékunkból, mert lábunkon rongyos a cipő. A szobánkban hideg van. Nincs, mert nem gondoskodtunk tüzelőről, mert várjuk már, hogy meheüssünk. Nincs pénzünk. Ülünk a hidegben és megbetegszünk. Meghalunk a hazáért. Lehet, hogy lesznek majd olyanok, akik visszalépnek, hogy munkát kapjanak és kenyeret családjuknak; hogy be tudjanak valamivel fűteni." (1946. XII. 11.)

A szlovákság szenvedéseinek ábrázolására gyakran használja a lap a zsidóság szenvedéseinek példáját. Ez a párhuzam főleg a lakosságcsere idején merül fel aktuálisan. Az eseményt (az áttelepülést) a zsidók egyiptomi kivonulásához hasonlítják, ahol a fáraó a magyar reakció, az elnyomó magyarság a zsarnok egyiptomiak, a szenvedő szlovákság pedig a zsidók szerepét ölti. A kivonulásban a zsidókat vezérlő Mózes szerepét megosztva kapja a Szlovák Antifasiszta Frontja vagy pedig a Csehszlovák Áttelepülési Bizottság. A tejjel-mézzel folyó Kánaán természetesen az ősi szlovák anyaföld. Akik nem lelkesednek a lakosságcsere gondolatáért, azokat is egyszerű a húsosfazekak felé ácsingózókhoz hasonlítani, és amazok példája nyomán kárhozatra méltónak tekinteni. (1946. X. 22.)

A magyarországi szlovákság viszonyait szemlélve érdemes kitérni arra, hogy miként volt jelen az iskolaügy kérdése a lap hasábjain. A szlovák nemzetiségi oktatás ügyére kezdettől fogva zavaró tényezőként hatott a lakosságcsere. A SZAF több Slobodabeli cikkben éles hangon bírálta a magyar kormány iskolapolitikáját:

"A kisebbségi törvények előírják, hogy ott, ahol legalább 30 iskolaköteles gyermek van, akinek a szülők szlovák iskolát kérvényeznek, ott szlovák nyelvű iskolát kell indítani. Nagyon jól tudjuk, hogy a régi módszerek szerint hogyan lehet befolyásolni és irányítani a szülők döntését. A tanító, a jegyző, az iskolaszéki elnök megkapta fentről az utasítást, hogy bizonyítsák be a szülőknek, gyermekeik csak akkor tudnak érvényesülni ebben az országban, ha saját érdekükben megtanulnak magyarul. Kérvényezzék tehát inkább a magyar iskolát." Így szüntek meg folyamatosan iskoláink. A mű tökéletesre sikerült. 1944-re a trianoni Magyarországon (sic!) nem maradt egyetlen iskola sem Hiábavaló tehát a készülő kormányrendeleti határozat arról,

hogy ott legyen szlovák iskola, ahol ezt a szülők kérvényezik, ha a rendelet nem gondoskodik arról is, hogy a szülők szabadon fejezhessék ki akarataikat. Adjanak a szülőknek megfelelő garanciákat arra nézve is, hogy a szlovák iskola befejezése után nem lesz részük semmilyen kellemetlen következményben. Legjobb volna, ha már a beiratkozást is magyarok és öntudatos szlovákok közös bizottsága végezné minden faluban." (1945. VIII. 25.)

A cikk tehát látatlanul bizalmatlan a kormány (ez esetben még az Ideiglenes Kormányról van szó) határozataival szemben, melyek többek közt nem harminc, hanem tíz tanulóban szabják meg a jelentkezés alsó határát, és garanciaként bevezeti a szülők részére a titkos szavazást is. A Sloboda a megváltozott feltételekre úgy reagál, hogy hibáztatja a pedagógusokat, akik "ugyanazok, mint a fasiszta rezsim idejében voltak. Igaz, hogy most már nem merik gyalázni a szlovákokat, mert itt van a Vörös Hadsereg". (1945. VI. 24.) A szlovák iskolák beindulásakor a kormány maximális jóindulata ellenére a szülők többsége nem kívánta a szlovák nyelvű oktatás bevezetését. A békéscsabai szlovák gimnázium megnyitásának például már az 1945/46-os tanévben megvoltak a feltételei, ám erre mégsem került sor, mert mindössze három tanuló kérte felvételét, és később a háromból is visszalépett kettő. Francisci ismételten a kormányt teszi felelőssé a kudarcért. Arról ír, hogy a kormány nem tett megfelelő előkészületeket. Szerinte a szlovák iskolaügyet fokozatosan kell kiépíteni. Előbb óvodákat, elemi iskolákat, kollégiumokat kell szervezni, és csak azután, néhány év múlva lenne célszerű létrehozni a szlovák gimnáziumot. (1945. XI. 17.) Ahogy felerősödik a kitelepítési propaganda, úgy válik egyre radikálisabbá az iskolakérdés felvetése a Sloboda hasábjain .

"A háromféle iskolatípusból nekünk csak a harmadik, a tisztán szlovák nyelvű iskola felel meg a magyar oktatási rendszerben. Azt az iskolát ugyanis, ahol a szlovák nyelv csupán tantárgy, nem lehet szlovák iskolának nevezni. Erre a szlovák határ mentén lakó magyar gyermekeknek van szükségük, akiknek saját érdekükben kell szlovákul tanulniuk. A második típus, a vegyes nyelvű, ahol csak néhány tárgyat tanítottak szlovákul, a legrosszabb. Szemmelláthatóan a magyarosítás érdekeit szolgálja, mert csupán átmenetet jelent a tisztán magyar és a szlovák iskola között. A magyarországi szlovák nemcsak magyar állampolgár, hanem a szlávok nagy családjának is a tagja. Iskolái végeztével tanulmányait valamely nagy szláv szomszédnál is folytathatná. De anyanyelve mellőzésével e lehetőségtől tudatosan és készakarva meg lesz fosztva Szlovák tanítókat kell képezni, és ha nem lesz elég, akkor a hiányt Szlovákiából kell pótolni. Ha minderre nincs elég ideje és ereje a közoktatásügyi minisztériumnak, akkor bízza meg ezzel a szlovák iskolaügyi megbízottat [vagyis az akkori szlovák iskolaügyi minisztert – M.I.J , aki a SZAF-fal együttműködve az iskolai tanács segítségével igazgatná és gondozná az ún. kisebbségi iskolákat." (1945. VIII. 28.) – írja a nemzetiségi iskolákról Alexander Horák. Később viszont ő maga is propagátora lesz annak az áttelepítési bizottság által indított akciónak, melyben magyarországi szlovák vidékekről toborzott gyermekeket vittek Szlovákiába üdülni, sok helyütt ezzel is gátolva a szlovák tannyelvű iskolák beindulását. 1946 őszétől megnőtt a szlovák nemzetiségű szülők érdeklődése a szlovák nyelvű iskolák iránt, ebben a hullámban azonban leginkább azok a szülők íratják be gyermeküket, akik már jelentkeztek a kitelepítésre, és jónak látták, ha gyermekük előzetesen szlovák nyelvű oktatásban részesül. Az 1947/48-as tanévben 16 szlovák iskolában 795 diák tanult. Ez a létszám a növekedés ellenére is jóval kisebb a vártnál. A lakosságcsere következtében azonban a már működő szlovák iskolák is elnéptelenedtek.⁶

Érdemes megemlíteni még a Slobodának a magyarországi szlovák műkedvelő tevékenységet felkaroló munkáját. Ez a tevékenység a lap szerint egyszerre volt "demokratikus és rebellis". Demokratikus, mivel a legnemesebb szláv eszmék szolgálatában állt, és rebellis,

mivel ezzel természetesen kivívta a magyar hivatalos szervek nemtetszését. Az e tevékenység keretében folyó kiállítások, olvasókörok, énekkarok, színekörök, különféle tanfolyamok munkájáról rendszeresen tudósít a lap.

A lapot olvasva megállapítható, hogy írásainak mintegy 75%-a a csehszlovák–magyar lakosságcserehez kapcsolódik. Utalások formájában már a kezdet kezdetén találkozhatunk vele. Közvetlenül a lap indulása után Alexander Horák a szlovák belpolitikai élet második legfontosabb feladataként említi meg, hogy "a túlnépesedett, elszegényedett szlovák területek lakossága leköltözzék a termékeny síkságokra, a háborús bűnösök földjére". Megemlíti még, hogy "Pozsonyban találkoztunk az alföldi szlovákok delegációjával, akik azután érdeklődtek, milyen lehetőségük van a Szlovákiába való visszatelepülésre ..., az anyaföld kész kitárt karokkal visszafogadni széles e világon szétszóródott fiait". (1946. VI. 23.)

A téma kezelésére egy ideig még valamelyes tartózkodás jellemző, majd a magyar sajtónak a történetek alakulása miatti általános negatív reagálására bátorodik fel a Sloboda, és minden sajtóvéleményt reakciós megnyilvánulásnak tart: "A reakció fél, hogy örökre elveszti jogát a Tátrára, és fél attól is, hogy ezzel le lesz vágva az irredenta sárkány utolsó feje is." (1945. VII. 21.). Majd ezek után emlékeztet rá, hogy "milyen komédiát rendeztek annak idején a csángóknak? ... Most pedig, amikor a kormány 600 ezer magyart hazahozhatna, akkor miért csap ilyen nagy lármát?"

A szlovákiai magyarok, a lakosságcsere amolyan mellékesnek tűnő szereplőiként, meglehetősen váratlanul bukkanak fel a lap hasábjain. A róluk szóló írások helyzetük magyarázatát is tartalmazzák: Veszélyesek Csehszlovákiára nézve, mert veszélyeztetik területi és nemzeti – vagyis etnikai – egységét. Múltbeli szereplésük a németekéhez hasonló árulásnak tekinthető, kollektív felelősségre vonásuk politikai gesztusa ezért "Isten és ember előtt egyformán jogos, ... megbüntetésükkkel egyetért a világ". (1945. VII. 21.)

A magyarországi szlovákok áttelepülésének több indoka is szerepel a lap írásaiban. Kezdetben az ok egyfajta sérelmi, indok volt "az új demokratikus Magyarországon a szlovákok ugyanúgy nem kapják meg az őket megillető kisebbségi és kulturális jogokat, mint a régi Horthy–Magyarországon". (1946. X. 27.) Ezzel párhuzamosan a magyarországi szlovákok ó-hazába való áttelepítése "a csehszlovák belpolitika halaszthatatlan követeléseként" is szerepel az egyes írásokban (1945. VII. 210. A cikkek tartalmát rendszerint a szlovákság szociális, kulturális, politikai elégedetlenségének felnagyított változata és a lakosságcserét támogató külpolitikai érvek keresése tölti ki. Ez utóbbiban legmesszebb ható érvek Moszkva számított "mely támogat minden szláv törekvést, tehát a szlovákokét is". (1945. VII. 28.)

Gyakorta felmerülő érvként szerepel a magyarországi németek ügye is a lapban: "Reméljük, hogy a svábok kitelepítésével sok hely felszabadul a csehszlovákiai magyarok részére, akiknek helyére telepedhetnek azok a szlovák testvérek, akik mielőbb át akarnak kerülni Szlovákiába." (1946. I. 5.) A lakosságcsere ügyében azonban a lapnak szüksége van további érvelésre is.

"A mi feladatunk, hogy bebizonyítsuk a világnak, itt senkivel semmi rossz nem történik, hogy az áttelepítés nem kiűzetést jelent, hanem a tartós béke biztosítását a két állam között, s hogy ez a befejezése az atyai örökségen való osztozkodásnak." (1946. I. 19.) Atyai örökségen a cikkíró - mint később kiderül - a történelmi Magyarországot érti.

A csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény aláírását megelőző időszakban az Antifasiszta Szlávok Frontja rendkívül nagy erőfeszítéseket tett a magyarországi szlovákság körében egy minél szélesebb propagandakampány kifejtésére. Az ilyen témájú cikkek egyre sűrűbben jelennek meg az egyezmény aláírásáig. Magát a lakosságcsere-egyezményt a Sloboda "egyedülállóan előnyös feltételek közt megkötött" egyezménynek tartja, mely "mindannyiunk

számára nagy történelmi lehetőséget jelent". (1946. III. 9.) E lehetőség kimondott ígéretei közé tartozik a nemzeti szabadság, a jólét, a legfelsőbb állami hivatalokig vezető út biztosítása a hazatérők számára. Azokra viszont, akik a maradást választják, mint a "levágott karra, elfolyt vérre, az idegenség tengerében a pusztulás vár" A Sloboda többször is kifejti, hogy "egy magyar Csehszlovákiában örökké Budapestre fog tekintgetni, mint a szlovák Magyarországon Prága vagy Pozsony felé, és soha nem alakul ki szívében őszinte hazafias viszony ahhoz a földhöz, amelyen él. Ezért nincs jobb, becsületesebb, humánusabb módja Csehszlovákia és Magyarország közt a nemzetiségi kérdés megoldásának, mint a lakosság kicserélése". (1946. III. 9.)

A lakosságcsere-egyezmény aláírása után egy kilencven járműből álló karavánon érkezik meg az áttelepítési bizottság. Tagjai között vannak katonatisztek, tanítók, tanárok, papok, ipari szakemberek, üzletemberek, földművesek, munkások, bányászok, főiskolások. Velük jött a Csehszlovák Rádió, filmesek, színház, énekkarok, tánckarok, hogy elmondják: "A szlovák nép igazán a szlávok nagy családjában van otthon. Hogy vállvetve kell dolgozniuk mindaddig, míg ki nem egyenlítenek minden vissza nem fizetett számlát a múltból, s azután kezdődhet el a két nemzet jószomszédi együttélése." (1946. III. 9.) 1947. III. 10-től a Sloboda ennek bejelentése nélkül a korábbi hetenkénti helyett immár kétnaponként jelenik meg. A lap terjedelmében is duplájára bővül, és teljes terjedelmében a lakosságcsere szolgálatába áll. A csehszlovák bizottság a Magyar Rádióban este és reggel külön műsoridőt kap. A "nemzeti misszióba" Ján Štefánik a Matica Slovenská titkára is bekapcsolódik; kijelenti, hogy:

"Határozott szándékunk a nemzeti kisebbségek kérdésének végleges és következetes megoldása. Ezt nem a magyar nemzettel szembeni gyűlöletből, hanem önvédelemből tesszük ..., feltételezhető, hogy Magyarországon a szlovák nemzetiségi kérdést hasonló módszerekkel fogják megoldani, mint Csehszlovákiában. Azért jöttünk, hogy felszólítsunk benneteket a hazatérésre, arra, hogy vegyétek át azt a földet, amelyet a magyar grófoktól elveszünk." (1946. III. 24.)

Az áttelepítési bizottság több népgyűlést is szervezett Magyarországon. Az ilyen alkalomokra Csehszlovákiából felkért ünnepi szónokok érkeztek. Ott voltak köztük az akkori szlovák politikai élet legjelentősebb képviselői, mint például Karol Šmidke (a Szlovák Nemzeti Tanács elnöke), Laco Novomeský (kulturális és iskolaügyi megbízott), Gustáv Husák (belügyi majd közlekedésügyi megbízott, 1946-tól a megbízottak testületének elnöke) és mások. Daniel Okáli, a lakosságcsere szlovák teljhatalmú kormánybiztosa, az áttelepítési bizottság vezetője arra figyelmeztetett, hogy a bizottság tagjai viselkedjenek "győztesként a legyőzöttel szemben" (1946. III. 14.), továbbá elmondta még, hogy a "szlávság most valósítja meg az igazi demokráciát, most érik be Husz János, Comenius, Kollár, Štúr, Masaryk, Lenin, Sztalin – a demokrácia töretlen harcosainak – munkája, mely az emberiség és a nemzeti állam fogalmának új felfogásához vezet minket". (1946. III. 12.)

A lap gyakran tudósít az alföldi szlovákság "óriási meghatottságáról és lelkesedéséről", továbbá arról, hogy a "szónokoknak sehol sem volt probléma meggyőzni az embereket az egyedülálló történelmi alkalom előnyeiről és hasznáról". (1946. III. 2.) "Békéscsaba táncol, énekel és jelentkezik az áttelepülésre" – hirdeti egy vastagon szedett főcím. (1946. VIII. 3.) A Viharsarok fővárosa valóban a lakosságcsere egyik központja volt. Itt zajlott le 1946 nyarán a SZAF szlovák szekciójának első kongresszusa is. Horák itt elmondta, hogy 100 ezer szlovák már jelentkezett az áttelepülésre, a további 300 ezer pedig csak azért nem jelentkezett még, "mert ez a gondolat váratlanul érte őket, s mert befolyás alatt tartja őket a terrorizáló propaganda, vagy mert nem értették meg az idők hívását, és elszakadtak a szlovák szellemiség éltető ütőerétől. Ezekre pirulva borítjuk a szégyen szomorú fátylát ..., így fejezzük be a történelem e szakaszát, melynek végén a párizsi békekonferencia hivatalosan is kimondja majd az apokaliptikus mondatot:

Kisebbségek pedig többé nem lesznek!"

Dr. Kiss államtitkárt, aki a magyar kormány megbízásából vett részt a kongresszuson, a Sloboda szerint a tömeg tiltakozásával szinte lesöpörte a színpadról. Okáli ezután arról beszélt, hogy a "Szovjetunió leg-felelősebb személye kijelentette, hogy Csehszlovákia minden igazságos követelése támogatást kap szovjet részről. Azt is tudjátok, hogy a kassai kormányprogramot, amely a magyarok és németek kitelepítését is tartalmazza, annak idején Moszkvában készítették el. Azt is tudjátok, hogy a csehszlovák béke delegáció a párizsi békekonferencián közös hotelban lesz elszállásolva a szovjet delegációval. Ezen körülmények, valamint a nagyhatalmak viszonya a kérdéshez, azt mutatják, hogy a csehszlovák–magyar lakosságcsere és az egész magyar kérdés Csehszlovákiában a mi igazságos körülményeinknek megfelelően lesz elrendezve. ...Nemzeteink szent joga, hogy Csehszlovákiát nemzeti állammá alakítsa át. Ugyanerre joga van Magyarországnak is. A magyarok ellen, akik még nem fogták fel a történelmi fejlődés értelmét, ezen a helyen újra hangsúllyal kijelentem, hogy mi azt akarjuk, hogy Csehszlovákia nemzeti állam legyen, és nem nyugszunk addig, amíg ez a természetes jog számunkra teljes mértékben meg nem valósul". A kongresszus zárónyilatkozatában követelte a lakosságcsere, illetve az áttelepítés kötelezővé tételét, és az erről szóló jegyzéket elküldte a párizsi békekonferenciára is. "450 ezer Magyarországon élő szlovákot a nemzethalál előtt egyedül a Csehszlovákia és Magyarország közti kötelező lakosságcsere útján lehet megmenteni "A feltétel nélküli lakosságcserehez kért a kongresszus táviratban segítséget Beneš államelnöktől és Sztalintól is.

A korabeli magyar sajtó tudósításai alapján megtudhatjuk, hogy a kongresszus ellenérzést és tiltakozást váltott ki azon szlovákok köreiből, akik nem szándékoztak áttelepülni. 1946. VIII. 18-án tiltakozó nagygyűlést rendeztek ugyancsak Békéscsabán, ahova a tudósítás szerint mintegy 20 ezer szlovák jött össze. Az ellentüntetést a Sloboda kis komédiának nevezve elmondja, hogy ezen "a gyűlésen jogot formáltak saját maguknak arra, hogy a szlovákok nevében beszéljenek. Pedig ide az emberek egyrészt kíváncsiságból mentek, másrészt olyanok vettek részt rajta, akikben a magyarosítás már teljesen összetörte a nemzettudatot, s akik hamisan tanúskodnak a magyarországi szlovák nép ügyében. Ez a hamisítvány így hangzik: Nem akarunk áttelepülni, Magyarország hű polgárai maradunk. [...] . Mert szívüket benőtte a magyar hazafiság kérge, mely alatt kihalt a szlovák érzés. Csak sajnálni tudjuk azokat, akik elvesztették a legfontosabbat, mi az embert emberré teszi, a nemzeti hovatartozásukat". (1946. VIII. 25.)

A párizsi békekonferencia nem hagyta jóvá a kötelező érvényű áttelepítés végrehajtását; a megoldást a két ország közös megegyezésére bízta. Ez a kudarc látszólag nem kedvetleníti el a lap munkatársait; ha lehet, még nagyobb hévvel népszerűsítik a lakosságcsere gondolatát a magyarországi szlovákság körében. A buzdítás és bátorítás hazai hangjait is gyakran közlésezik. Zólyom, Késmárk, Dunaszerdahely "ösi szlovák földjéről" érkezik a hívás, amely ígéri, hogy a "magyar rosszakarók eltávolítása után Szlovákiában megtisztul a levegő a Tátra alatt, és megtisztul a Duna zavaros vize is". (1946. III. 18.) Mértéktartóbb hangot hallat Osuský szlovák evangélikus püspök, aki arról is szót ejt, hogy "az áttelepülők szükségleteinek kielégítése nagy felelősséget jelent a szlovákság részére. Isten mentsen meg minket attól, hogy az áttelepültek ne azt találják nálunk, amit mi itt számukra megígértünk." (1946. IV. 13.)

Az áttelepülési kedv hiányát az áttelepülési bizottság tagjai a nemzeti öntudat hiányára vezetik vissza. Hangsúlyozzák, hogy a magyarországi szlovákságnak "új nemzeti ébredésre van szüksége, mely megmentheti őt a nemzethalál fenyegető rémétől". (1946. VI. 9.) A nemzetébresztő felhívás a leggyöngébb visszhangot – úgy tetszik – a magyarországi szlovák értelmiség körében váltotta ki. Hozzájuk fordul a lap hasábjain Andrej Žiak:

"Összesen talán tíz evangélikus és katolikus pap, talán öt-hat tanár és tízegynéhány tanító

jelentkezett csupán. Ez a valóság elborzasztó. A szlovák értelmiség elhagyta a magyarországi szlovák népet. Hagyta magát elmagyarosítani. Ez a folyamat a közép- és főiskolákon zajlott le tökéletesen. Ha tanulni akart valaki, akkor ehhez tökéletesen magyarrá kellett válnia. Ha meg akarta tartani szlovák mivoltát, akkor a továbbtanulásról le kellett mondania. Eljött Magyarországon a szlovák nemzeti feltámadás ideje!" (1946. III. 1.)

Az áttelepítési bizottság kezdetben előfeltételként a szlovák származás bizonyítását és a szlovák nyelvtudást fogadta el. Később ezek a feltételek – a magyarosítás hatásainak beszámításával – jelentősen háttérbe szorultak. Az érzelmi érvek mellett konkrét ígéretek is buzdítanak az áttelepülésre. Aki jelentkezik, annak nem kell katonának mennie, illetve a katonaságtól azonnal kötelesek őt leszerelni; ha jelentkezik, felmentik őt a különböző pénzfizetési terhek alól, az adó, a közmunka, a beszolgáltatás kötelezettsége alól, valamint további itt-tartózkodása idejére konzulátusi védelemben részesül. A fenti rendeletek természetesen csak az áttelepülőkre vonatkoztak. Ugyancsak rájuk vonatkozott a fogságból, börtönből szabadulás, ítélet alól való mentesség kedvezménye is. (1946. V. 26.) több alkalommal olvashatunk a lapban a megérkezés körülményeiről is, legtöbbször a már áttelepültektől jövő üdvözlés formájában. Ezeknek szinte mindegyike arról szól, hogy "mi már otthon vagyunk ..., jól megy sorunk ..., keresünk ..., jól élünk belőle ..., félre is tudunk rakni ..., ne spekuláljatok ..., gyertek ti is utánunk ...". (1946. III. 2.)

Az áttelepítési bizottság tagjai, valamint a propagandakampány résztvevői is gyakran panaszkodnak, hogy munkájukat különböző zavaró tényezők akadályozzák. Például a bizottság tagjait nem mindig engedik át a határon Szlovákiába és vissza vízum nélkül; gyakran igazoltatják őket a rendőrök; vámot kell fizetniük a hídon való átkelésért, pedig a megállapodásban erről nem volt szó; nem kapnak rendes ellátást; a lakosság nem segít a bizottságnak. Ha nem volna itt a Vörös Hadsereg, a bizottság tagjainak nem lenne kitől segítséget kérnie. (1946. IV. 1.) Mindezt a csehszlovák fél a lakosságcsere-egyezmény sorozatos megsértésének veszi és memorandumban követeli Magyarországtól: "1. Az eddig elkövetett sérelmek érdemleges jóvátételét; 2. a magyar kormány hivatalos bejelentését, miszerint a továbbiakban betartja a szerződést és támogatja a lakosságcserét; 3. a jelentkezési idő kéthónapos meghosszabbítását, és a csehszlovák fél számára további egyhónapos időtartamú propagandatevékenység engedélyezését." (1946. V. 21.) A nagyobb nyomaték kedvéért a csehszlovák memorandumot a csehszlovák kormány teljhatalmú megbízottja, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság instruktora adta át a magyar kormánynak.

A Sloboda létezésének egész ideje alatt hű propagátora a lakosságcsere, a kitelepítés eszméjének. Eszközeit az adott viszonyoknak megfelelően választja meg. A lap tartalma és célkitűzése csak 1949 januárjától változik meg, amikor a Magyarországi Szlovákok Szövetségének lapjaként új címmel (Naša Sloboda), új formában lát napvilágot.

Jegyzetek

1. Bobák, Ján: AFS v Madarsku. = Slováci v Zahraničí. Martin, 1982. 70-89.p.
2. Jogász, újságíró; Érsekújvárból jött Budapestre.
3. Szlovák nemzeti kultúregyesület, 1863-ban alakult meg, Túrócszentmárton székhellyel.
4. Bobák, Ján: i.m.
5. Bobák, Ján: i.m.
6. Lásd ezzel kapcsolatban még Lázár György: Szlovák iskolaügy Magyarországon 1945-49. = Századok. 1983. 6.

SUMMARY

Imre Molnár: The Slovak periodical entitled "Sloboda" in Hungary between 1945 and 1947

This periodical was first published by the Antifascist Front of the Slavs living in Hungary, but the editorial staff at the very beginning was totally Slovakian. This is partly the reason for the fact that, although the periodical deals with the question of Slav unity, it remains the chief organ, the ideological workshop, and the mouthpiece of the nationality policy of the Slovak section of the organization. It can be proved that the direction was only apparently in the hands of Slovaks living in Hungary, and that the articles were written in fact by the members of the government commission arrived from Czechoslovakia.

The existence of the periodical coincides with the period of the population exchange. Therefore the articles partly support the idea of the exchange and partly reflect the tense atmosphere existing between the two countries. To assist the resettlement, it makes an attempt to introduce the economic, political and social conditions of Czechoslovakia in a favourable light. At the same time it does not fail to describe the miserable situation of the Slovaks in Hungary, and it connects in nearly all cases the reactionary policy between the two world wars with antislovakian tendencies.

The content analysis proves that the statement according to which the "nationalist group" of the Slovaks living in Hungary was responsible for the events in 1945–1949, is false, and it is obvious that these questions cannot be revealed without an analysis of the Czechoslovakian domestic politics of that time, and without an investigation of the international politics of the same period.

A KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI NÉMET KISEBBSÉGEK KITELEPÍTÉSE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

R. S Ü L E A N D R E A

A II. világháborút követően – különösképpen Közép- és Kelet-Európában – megerősödtek a "tisztá" nemzetállamok kialakulására irányuló törekvések, amelyeknek eszköze mindenekelőtt a nemzetiségi lakosság kitelepítése (esetleg lakosságcsere) volt. Ahol ez nem volt lehetséges, ott olyan retorziókat alkalmaztak, amelyek a kisebbségeket menekülésre kényszerítették. Ennek a II. világháború utáni kényszerű népvándorlásnak a legfőbb kárvallottjai a Közép- és Kelet-Európában élő német kisebbségek voltak. Egyes adatok szerint 9,68 millió németet telepítettek ki hazájából,¹ az otthon maradottak helyzetét pedig emberi és állampolgári jogkorlátozások nehezítették. Ezeknek a II. világháború utáni intézkedéseknek a következményei még hosszú ideig kísértettek; bonyolulttá tették ezeknek az országoknak nemcsak a belpolitikai, hanem a nemzetközi helyzetét is, és hatásuk² bizonyos területeken mind a mai napig érezhető.

Az I. világháború után kialakított nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer csődjében – számos egyéb ok mellett – szerepet játszott a német kisebbség magatartása és a II. világháború idején az egyes államok szétzúzásában betöltött szerepe. A kisebbségvédelmi rendszer tette lehetővé a fasiszta Németország számára, hogy a német kisebbséget úgy szervezhette meg és használhatta fel hódító céljaira, mint "saját kisebbségét", mint "ötödik hadoszlopát".³ A kép teljességéhez az is hozzátartozik, hogy Németország már a háború kezdetén eltért attól az elvtől, amely szerint minden nemzetiségnek joga van ott élni, ahová a történelem viszontagságai sodorták. Párhuzamosan azzal, hogy a német kisebbségeket egyes országokban hódító céljai érdekében használta fel, más területekről, a balti államokból, Besszarábiából, Bukovinából, Dobrudzsából, Bulgáriából és Észak-Olaszországból maga telepítette át a Harmadik Birodalomba az ott élő németeket. A háború vége felé, amikor Németország veresége biztosnak látszott, a megszállt területek kiürítésekor minél nagyobb számú un. népi németet (Volksdeutsch) igyekeztek Németországba evakuálni. Ennek során is több százezer német nemzetiségű lakos hagyta el a délkelet-európai országokat.⁴

A kitelepítés mint a nemzetiségi kérdés háború utáni radikális "megoldásának" egyik lehetősége legkorábban a csehszlovák emigráns polgári körök programjában fogalmazódott meg. Úgy vélték, hogy a korábbi – szerintük nem túlságosan eredményes – asszimilációs politikát a nemzeti kisebbségek (németek, valamint magyarok) kitelepítésével váltják fel. Az egységes szláv-csehszlovák nemzeti állam megteremtésének tervét Eduard Beneš köztársasági elnök és a londoni emigráns kormány 1942–1943 fordulóján egészítette ki a német és magyar nemzetiségi lakosság kitelepítésének követelésével. A szövetséges nagyhatalmak – ezzel vélték garantálni Csehszlovákia jövőbiztonságát – a szudétanémetek háború utáni kitelepítéséhez elvi hozzájárulásukat adták, a magyarok kitelepítéséhez azonban ebben az időszakban csak a Szovjetunió támogatását sikerült megszerezni (1943. december).

Az antifasiszta nagyhatalmi koalíció megbeszélésein, illetve levelezésében a háború utáni nemzetközi méretű népmozgás kérdése akkor kezd határozottabb formát öltetni, amikor 1944 folyamán előbb a londoni lengyel emigráns kormány,⁵ majd szeptember 27-én a lublini Lengyel Nemzeti Fel-szabadítási Bizottság jegyzékben fordult a szövetséges nagyhatalmakhoz: hozzájárulásukat kérve a németek háború utáni kitelepítéséhez: Lengyelország esetében ugyanis nem csupán az 1937-es határokon belül élő németek sorsáról volt szó, hanem

a háború végével Lengyelországhoz csatolandó, korábbi német területeken élőkéről is. A szövetséges nagyhatalmak – mindenekelőtt a határ változtat, ásókra tekintettel – Lengyelország esetében is hozzájárultak a németek kitelepítéséhez, és ezt összekapcsolták a Szovjetunió nyugati – a II. világháború előtt Lengyelországhoz tartozó – területén élő lengyel lakosság Lengyelországba településével. "... a Szovjet Kormány és Őfelsége Kormánya együttesen kötelezettséget vállalnának egymással szemben és Lengyelországgal szemben aziránt, hogy ... megvalósítják a német lakosság áttelepítését Lengyelországból, s ezen belül a Lengyelországhoz csatolandó német területekről is; és ... összeegyeztetik a Lengyelország és a Szovjetunió közti lakosságcsere módozatait, valamint az ezen államok állampolgárainak hazatelepítése során követendő eljárásokat."⁶ Churchill 1944.február 20-án kelt, Sztalinhoz címzett üzenete egyértelműen azt szorgalmazza, hogy egész Lengyelországból telepítsék ki a németeket. Hasonlóképpen foglalt állást Rooseveltnél Stanislaw Mikolajczykhoz írt 1944.november 17-i levelében, amelyben támogatta a nemzeti kisebbségeknek Lengyelországból való ki- és Lengyelországba való betelepítését,⁷ továbbá Stettinius amerikai külügyminiszter 1944.december 18-án⁸ közzétett nyilatkozata is.

A kitelepítéssel kapcsolatos konkrét intézkedéseket sürgették a lengyel emigráns kormány 1944.szeptember 27-i tézisei és memoranduma a lengyelországi németek kitelepítésének ügyében,⁹ valamint a csehszlovák emigráns kormány 1944.november 23-i memoranduma, amelyek azt tükrözik, hogy a II. világháború eseményeinek következtében minden csehszlovák és lengyel politikai párt és mértékadó politikai személyiség elfogadta és képviselte azt a nézetet, hogy ezeknek a népeknek a németekkel való együttélése egy közös hazában a jövőben lehetetlen. A háború és Németország fogalma összekapcsolódott a gondolkodásban, hiszen Németország harminc év alatt már másodszor taszította a világot háborús katasztrófába. Meg akarták akadályozni, hogy egy esetleges új háborús kísérlet során Németország más országok területén segítőtársakra számíthasson, és ezért minden külföldön élő németet vissza akartak telepíteni anyaországába.

A helyzetet azonban bonyolította, hogy a szövetséges nagyhatalmak nem foglaltak egyértelműen állást a német nép és ezen belül a német kisebbségek kollektív felelősségre vonásának kérdésében,¹¹ vagyis még utalást sem tettek arra vonatkozóan, hogy a németek milyen körét érintsék a kitelepítési intézkedések. Mindez elkerülhetetlenül felemás döntéseket eredményezett a német nemzetiségű lakosság kitelepítésével kapcsolatban. Csehszlovákia és Lengyelország számára azonban ennek aligha volt jelentősége, hiszen ez a két állam véglegesen elkötelezte magát a német kérdés "radikális megoldása" mellett, olyannyira, hogy nem sokkal a harcok befejezése után nagy ütemben megindult mind a két országból a németek kitelepítése. Szükségesnek látszott tehát, hogy a potsdami konferencián a szövetséges nagyhatalmak foglalkozzanak a kérdéssel; ellenőrizték, illetőleg átmenetileg leállítsák a Németországba való tömeges beáramlást. A potsdami konferenciáról kiadott közlemény XIII. pontja a következőképpen intézkedik:

"Az értekezlet a németek Lengyelországból, Csehszlovákiából és Magyarországról való áttelepítésére vonatkozóan a következő határozatot hozta:

A három kormány minden vonatkozásban megvizsgálva a kérdést, elismeri, hogy a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt német lakosoknak vagy egy részének Németországba történő áttelepítésére vonatkozóan intézkedéseket kell foganatosítani. Egyetértenek abban, hogy bármilyen áttelepítés történjék is, annak szervezeten és emberséges módon kell végbemennie.

Minthogy a németek tömeges visszatérése Németországba csak növelné azt a terhet, amely

már a megszálló hatóságokra hárul, úgy látják, hogy először a németországi Szövetséges Ellenőrző Tanácsnak kell tanulmányoznia ezt a problémát, különös figyelemmel arra, hogy ezeket a németeket arányosan osszák el valamennyi megszállási övezetben.

Ennélfogva utasításokat adnak az Ellenőrző Tanácsban részt vevő képviselőiknek, hogy amilyen gyorsan csak lehet, tájékoztassák kormányaikat afelől, milyen számban érkeztek már Németországba Lengyelországból, Csehszlovákiából és Magyarországról ilyen személyek, és közöljék, mennyi idő múlva és milyen számarányban történik további áttelepítés, figyelembe véve Németország jelenlegi helyzetét.

Erről a csehszlovák kormányt, a lengyel ideiglenes kormányt és a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságát egyidejűleg értesítik és felszólítják őket, hogy a német lakosság további kiutasításait függesszék fel mindaddig, amíg az illető kormányok megvizsgálják az Ellenőrző Tanácsban részt vevő képviselőik jelentéseit."¹²

A potsdami nyilatkozat e pontja annyiban okozott meglepetést, hogy Magyarországot is bevonták a kitelepítési akcióba, mégpedig annak ellenére, hogy Németország szövetségese volt. Másrészt 1945 augusztusa előtt Magyarországon gyakorlatilag nem került sor kitelepítésre. Igaz, a földosztás és a népbíróági ítéletek hatására viszonylag nagy ütemben folyt a németek belső telepítése, de ez önmagában még nem indokolta volna, hogy a potsdami konferencián a lengyelországi és csehszlovákiai németek sorsával párhuzamosan kezeljék a magyarországi németek helyzetét. Valójában az ideiglenes magyar kormány kérte a németek eltávolítását a Szovjetunióhoz küldött 1945. május 26-i jegyzékében. Pontosabban szólva, a jegyzék nem általában a németek ellen lépett fel, hanem a fasiszta, hazaáruló németek kitelepítéséhez kérte a szövetséges hatalmak hozzájárulását. (Ezt bizonyítja többek között az is, hogy a magyar kormány a kitelepítendőek számát 200-250 ezer főben jelölte meg, és ez megközelítőleg megegyezett a Volksbund létszámával.) A potsdami konferencián tehát szovjet kezdeményezésre terjesztették ki a telepítési akciót Magyarországra. A Szovjetunió annál szívesebben támogatta az ezirányú magyar kérést, mivel már korábban elkötelezte magát Csehszlovákiának a magyarok kitelepítésére vonatkozó javaslatai mellett, és úgy vélte, a Magyarországról távozó németek helyére lehet betelepíteni a szlovákiai magyarságot.¹³

Mindez persze nem jelentette azt, hogy Magyarországon ne lettek volna olyan mértékadó politikai személyiségek vagy csoportok, amelyek a német nemzetiségű lakosság kitelepítése mellett szálltak síkra,¹⁴ de a hivatalos kormányprogram ezt a követelést nem tartalmazta. (Egyébként bizonyos magyar nacionalista körökben már a II. világháború éveiben is felmerült az egynemzetiségű Magyarország eszménye, és ezt nemcsak asszimilációval, hanem az asszimilációra nem hajlandó nemzetiségek kitelepítésével akarták megvalósítani.¹⁵) A háború után a magyar kormány többször is síkraszállt a kollektív büntetés ellen, elsősorban azért, mert féltő volt, hogy a németek tömeges kitelepítése maga után vonja a szomszédos országokban élő magyarsággal szembeni hasonló eljárást. A magyar kormány a potsdami nyilatkozat XIII.pontját, majd a Szövetséges Ellenőrző Tanács /a továbbiakban SZET/ 1945.november 20-i határozatát, amely lényegében rögzítette az egyes országokból kitelepítendő németek számát, mint a németek tömeges kiutasítására szóló felhívást értelmezte, és a kiutasítási rendelet preambulumban¹⁶ kifejezetten hivatkozik az 1945.november 20-i határozatra. Mindez arra utal – és a közgondolkodás máig sem mentes ettől a felfogástól –, hogy a kitelepítést a győztes hatalmak parancsának, felelősségének igyekeztek feltüntetni. Ugyanakkor az 12330/1945. ME.sz. rendelet, amely a magyarországi német lakosságnak Németországba való áttelepítéséről intézkedik, meglehetősen radikális volt, és – mint a későbbiekben látni fogjuk – viszonylag keveseket vont ki a kitelepítés alól.

Ez az intézkedés gyökeres ellentétben állt a kormánynak korábbi, a kollektív felelősség elvét Hivatalosan elutasító álláspontjával.

A rendelkezésre álló dokumentumok alapján bizonyosnak látszik az is, hogy a szövetségesek potsdami konferenciáján a romániai és a jugoszláviai németek sorsa nem merült föl. Jugoszlávia nem is tett ilyen erőfeszítéseket (a német nemzetiség fasizálódott csoportjainak jelentős része ugyanis még a felszabadító harcok előtt elmenekült). Bár nemzetközi jóváhagyás nélkül, itt is sor került korlátozott mértékű kitelepítésre Szlovéniában és kisebb arányban Szlavóniában. Ebben az esetben azonban inkább arról van szó, hogy a partizánok működése siettette a már úton lévő németek menekülését, másrészt az itteni bírósági eljárások gyakran végződtek kiutasítással. Románia, amely a legyőzöttekhez tartozott, nem folyamodhatott a kitelepítéshez, bár ezt valószínűleg szívesen megtette volna a németek mellett más nemzetiségekkel is. A romániai és jugoszláviai németeket mindenekelőtt jogi korlátozásokkal és vagyonuk kisajátításával sújtották,¹⁸ de mindkét országból 1944 és 1945 fordulóján németeket deportáltak a Szovjetunióba. Mintegy 27-30 ezer jugoszláviai német¹⁹ és 60-75 ezer romániai népi német²⁰ vett részt a szovjet újjáépítésben. A visszatérőknek közel fele Ausztriában, illetve Németország valamelyik megszállási övezetében telepedett le.

A potsdami konferencián megnevezett három országból kitelepítendő németek számát a SZET – már említett – 1945.november 20-i határozata²¹ rögzítette, amely a következő adatokkal számolt:

Lengyelországból	3,5 millió
Csehszlovákiából	2,5 millió
Magyarországról	0,5 millió
<u>Ausztriából</u>	<u>0,15 millió</u>
Összesen:	6,65 millió

A terv szerint a kitelepítettek elhelyezése a következő megoszlást mutatta volna:

szovjet megszállási zóna:

2,0 millió Lengyelországból

0,75 millió Csehszlovákiából

angol megszállási zóna:

1,5 millió Lengyelországból

amerikai megszállási zóna:

1,75 millió Csehszlovákiából

0,5 millió Magyarországról

francia megszállási zóna: 0,15 millió Ausztriából

Összesen: 6,65 millió

A továbbiakban érdemes röviden áttekinteni, hogy a három említett országban hogyan bonyolították le a németek kitelepítését, ezek mennyire álltak összhangban a szövetséges nagyhatalmak és az illető országok korábbi nyilatkozataival, valamint a SZET november 20-i határozatával, a kitelepítettek száma hogyan viszonyul az előbbi adatokhoz. Annyit azonban előre kell bocsátani, hogy az egyes országokból kitelepítettek számára vonatkozóan pontos adatok nem állnak rendelkezésre. A kérdésre vonatkozó, hozzáférhető források adatai is jelentős eltéréseket mutatnak, még abban az esetben is, ha népszámlálási adatokra hivatkoznak. Ráadásul a különböző népszámlálások eredményei sem adnak támpontot, hiszen azok közül a németek közül, akik otthonukban maradtak, sokan nem merték magukat németnek vallani.

Csehszlovákiában meglehetősen gyorsan reagáltak a potsdami konferencia döntéseire. A köztársasági elnök 33/1945. sz. dekrétuma augusztus 2-i hatállyal megfosztotta

csehszlovák állampolgárságuktól a németeket és a magyarokat. (Viszonylag szűk réteget nem érintettek csak az intézkedések.) A dátum azt sugallja, mintha a csehszlovák hatóságoknak a potsdami határozat adta volna meg az alapot a német nemzetiségű lakosság jogfosztásához. A igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy a németek kitelepítése már jóval korábban megkezdődött. Párhuzamosan ezzel megindult a csehszlovákiai németek vagyonának kisajátítása, amely először az állam kezébe került, majd az 1945.május 19-i, június 21-i, október 24-i és október 25-i elnöki dekrétumok alapján elkobozták. Az 1945.október 18-i dekrétum pedig megszüntette a nemzetiségi – köztük a német – iskolákat.²²

A kitelepítéseket egy év múlva, 1946 őszén gyakorlatilag leállították. Ennek azonban elsősorban gazdasági okai voltak. Egy, a nem szláv lakosságról szóló 1947.január 27-i áttekintésből ugyanis kitűnik, hogy egyes iparvidékeken a kitelepítést kevésbé radikális módon hajtották 23 végre, mivel egyes iparágak: az üveg-, a porcelan-, a hangszer- és a bizsugyártás, a textilipar, a szén- és uránbányászat tipikus szudéta²⁴-német²⁵ iparágaknak számítottak.

A kitelepítettek számáról pontos adatok nem állnak rendelkezésre. A csehszlovák külügyminiszter 1947.december 2-án a Nemzetgyűlés Külügyi Bizottsága előtt elmondott beszámolója a következő adatokat tartalmazta: "Összesen 2.256.000 személyt telepítettünk ki Németországba;²⁶ 1.464.000-et az amerikai zónába, 792.000-et a szovjet zónába." A tényleges szám azonban ennél minden bizonnyal jóval magasabb, egyes adatok²⁷ szerint eléri a 3 milliót. Ez a szám reálisnak látszik, ha figyelembe vesszük, hogy a külügyminiszteri beszámoló csak a "szervezett" kitelepítésben részt vevők számát tartalmazza, tehát nem veszi figyelembe az 1945 augusztusa előtt kitelepítetteket, és arról sem szabad elfelejtenünk, hogy – csekély mértékben – 1947 decembere után is sor került kitelepítésekre, igaz ekkor már főleg Németországnak a szovjet megszállási övezetébe. Másrészt a csehszlovák hatóságok ezúton is igyekeztek bizonyítani, hogy a kitelepítés során a SZET határozataihoz tartották magukat, sőt annak 2,5 milliós keretét nem is érték el. A csehszlovákiai németek kitelepítése egyértelműen a népcsoport egészére vonatkozó intézkedés volt. Számos aktív ellenállási harcost és volt koncentrációs tábori foglyot szintén hazájuk elhagyására kényszerítettek. Mintegy 80 ezer főnek "demokratikus múltja" miatt ugyan engedélyezték a Csehszlovákiában maradáást, de közülük 43 ezer fő áttelepült Németország keleti részébe.

Az országban maradt németek nagy részének helyzete is nehéz volt. Egy részüket a határvidékről az ország belsejébe telepítették, és megkülönböztető jeleket kellett viselniük (fehér karszalag vagy jelvény; "német" felirattal ellátott élelmiszerjegyek). A németek nagy része 1948-ig "törvényen kívüli" volt, csak az 1948.április 13-i kormányrendelet tette lehetővé, hogy azok számára, akik ezt kérelmezik – bizonyos feltételek teljesítése esetén –, a csehszlovák állampolgárságot megadják. Ennek ellenére az 1948 májusi alkotmány bevezetője a németeket ösellségnek tekinti, bár azoknak, akik megszerezték a csehszlovák állampolgárságot, általánosan biztosította az állampolgári jogokat, a népcsoport egészét továbbra is diszkrimináció sújtotta. A csehszlovákiai németek kitelepítésével kapcsolatban még egy tényezőre érdemes felfigyelni. A szudétanémetek kitelepítése azon politikai előfeltételek egyike volt, amelyek lehetővé tették a baloldal hatalmának megszilárdítását. Az összlakosság egynegyedét kitevő németiség nagy részének kitelepítése ily módon jelentős mértékben hozzájárult az 1948-as belpolitikai fordulathoz.

L e n g y e l o r s z á g b a n a törvényhozás már 1944 végétől külön kezelte az 1937-es határokon belül élő németek és az újonnan lengyel közigazgatás alá került területen élő németek sorsát. Az utóbbi területen akarták elhelyezni a Szovjetunióhoz csatolt területek lengyel lakosságát. Tény azonban, hogy már jóval a potsdami konferencia előtt megkezdődött a

kitelepítés. 1945 június-júliusában a kitelepítettek számát 250-300 ezer főre becsülték.²⁸

A potsdami konferencia után az ún. visszacsatolt területekkel kapcsolatosan hármast figyelhetünk meg:

- az itt élő németek tervszerű kitelepítését;
- a terület újrabénepesítését, részben az emigrációból hazatérő lengyelekkel, továbbá a Szovjetunióhoz csatolt területek lengyel lakosságával;
- az ún. autochton lakosság részének visszatartását.

Ez utóbbival kapcsolatban annyit érdemes megjegyezni, hogy egy 1945. június 22-én kelt miniszteri rendelet ideiglenes állampolgárságot és abból folyó jogokat és kötelességeket adott a Német Birodalom egykori lengyel nemzetiségű lakosainak. Ezeknek a személyeknek az állampolgársága azonban mind a mai napig vita tárgyát képezi az NSZK és Lengyelország között.²⁹

A kitelepítési rendelkezések megjelenése után a németek egy részét "gyűjtőtáborokba" és "indító állomásokon" helyezték el, egyúttal elrendelték vagyonuk teljes elkobzását. Azokat a népi németeket, akik 1939-ig lengyel állampolgárok voltak, másképpen kezelték. Az intézkedések itt nem korlátozódtak a vagyonelkobzásra, hanem kiterjedt büntetőjogi felelősségre vonásra is sor került. A népi németek kitelepítéséről az 1940. szeptember 13-án kihirdetett dekrétum rendelkezett, amely megfosztotta lengyel állampolgárságuktól mindazokat a személyeket, akik "18. életévük betöltése után magatartásukban német nemzeti sajátosságot "tanúsítottak".³⁰ (A rendelkezés alól ki vonta azokat, akik 1939. szeptember 1-e előtt is németnek vallották magukat.) A dekrétum szerint azokra a személyekre, akiktől megvonták lengyel állampolgárságukat, a kitelepítési rendelkezések vonatkoztak.

1946 után bizonyos mérséklődés figyelhető meg a német kisebbségekkel kapcsolatos politikában. Bár a Szejm 1947. március 10-i ülésén a külügyminiszter még azt mondta, hogy "a kitelepítés folytatódik, amíg teljesen végre nem hajtjuk",³¹ már 1947 nyarán leállították a kitelepítéseket az ún. visszacsatolt területeken. A SZET, amelynek feladatkörébe tartoztak a kitelepítettek befogadásával kapcsolatos intézkedések is, az angol–amerikai övezetben 1946–47 telén leállította a kitelepítést, így 1947-ben – kivételes esetektől eltekintve – Lengyelországból csak a szovjet zónába érkezhettek újabb csoportok. Másrészt népességpolitikai, és gazdasági szempontok Lengyelországban is szükségessé tették, hogy a német lakosság egy részét kivonják a kitelepítési intézkedések alól. A Lengyelországban maradtak helyzetét jogi korlátozások nehezítették. Egy 1946. május 16-i miniszteri rendelet korlátozta mozgásszabadságukat, majd megszüntették a német nyelvű oktatást és feloszlatták a német kulturális és társadalmi intézményeket.

A Lengyel Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint a "szervezett kitelepítés" összesen 2.266.015 főt érintett a következő megoszlás-ban:³²

1946. február-december	1.623.502
1947.	538.324
1948-1949.	104.189

A lengyel statisztikai hivatal további 1 millióra becsüli az 1946 februárja előtt kitelepített németek számát, vagyis a hivatalos adatok összesen 3,3 milliós létszámot közölnek. (Emlékeztetőül: a SZET 3,5 millió fővel számolt.) Lényegesen magasabb – reálisnak látszó – adatot közölt Molotov szovjet külügyminiszter a Külügyminiszterek Tanácsa 1947. április 9-i IV. ülésén. Molotov a SZET beszámolója alapján azt állította, hogy 1947. január 1-ig 5.678.936 német hagyta el Lengyelországot, nem számítva az illegális távozókat.³³

1948. március 31-én az összes internálótábort megszüntették Lengyelországban, majd

fokozatosan abbamaradtak a kitelepítések is. (Hivatalosan 1950.december 31-én oldották fel a németek kitelepítéséről szóló rendelkezést, és 1951.január 1-én bocsátották ki a lengyel állampolgárságról szóló törvényt. Ez megszüntette a diszkriminációt, amennyiben a németnek tekintett személyek jogállásáról úgy rendelkezett, hogy a külföldiekre vonatkozó 1920.augusztus 13-i törvény alapján járnak el velük szemben).³⁴

A német nemzetiségű lakosság kitelepítésének ügyét a potsdami értekezlet Magyarországon³⁵ a Szövetséges Ellenőrző Bizottság hatáskörébe utalta. Az 1945.november 30-án értesítette Tildy Zoltán miniszterelnököt a SZET november 20-i határozatáról, mely szerint félmillió német nemzetiségű lakos telepítendő át Magyarországról Németország amerikai megszállási övezetébe. Valójában a felszabaduláskor (az SS-be történő toborzás és a háború alatti kivándorlás miatt) nem is élt ennyi német nemzetiségű lakos az országban. Gyöngyösi Imre külügyminiszter a szövetséges nagyhatalmak képviselőihez írt jegyzékében megpróbált reális képet adni a német lakosság létszámáról, és a kitelepítendő németek számát 200.000 főben jelölte meg. Ugyanakkor leszögezte, hogy a magyar kormány "a kollektív büntetés mindenféle fajtáját helyteleníti", és csak azoknak a németeknek a kitelepítését tartja kívánatosnak, akik "kifejezett magatartásukkal Magyarország ügyét elárulták és a hitlerizmus szolgálatában állottak".³⁶ A magyar kormány ezen álláspontjával szöges ellentétben állt a 12330/1945. ME.sz. rendelet, amely rendkívül radikális intézkedéseket tartalmazott.³⁷ A kitelepítési intézkedések alól mindössze azokat vontak ki, akik cselekvő tagjai voltak valamely demokratikus pártnak vagy szakszervezetnek, illetve akik német anyanyelvűnek, de magyar nemzetiségűnek vallották magukat, és ezért üldöztetést szenvedtek. (A 12200/1947.sz. rendelet valamelyest tovább mérsékelte a kollektív felelősségre vonás túlkapásait, amennyiben a magukat német anyanyelvűeknek vallókat is kivonta a kitelepítés alól.) A hivatalos álláspont e megváltozását alapvetően két ok magyarázhatja. Egyrészt még a szövetséges nagyhatalmak képviselői között is zavar mutatkozott a SZET november 20-i határozatának végrehajtásával kapcsolatban-, nem volt egyértelmű ugyanis, hogy az említett határozat – a kitelepítések humanitáriusabb lebonyolítása érdekében –

csupán maximalizálni akarta-e az országonként kitelepíthető németek számát,³⁸ vagy kötelező előírást jelentett-e Magyarország számára. Másrészt a magyar kormány a németek kitelepítésének ügyében nem is cselekedhetett önállóan, hiszen – a fegyverszüneti egyezményből következően – kizárólag a Szövetséges Ellenőrző Bizottság hivatalos álláspontja lehetett számára irányadó.

A német nemzetiségű lakosság első csoportjai 1946.január elején hagyták el az országot. 1946.december végéig, a Népgondozó Hivatal adatai szerint, 135.655 német települt át Magyarországról Németország amerikai megszállási övezetébe.³⁹ 1947 májusáig újabb német csoportok érkeztek ide, de az amerikaiak ekkor véglegesen leállították a kitelepítéseket. 1947 tavaszától a német nemzetiségű lakosság újabb csoportjainak kitelepítésére került sor, ezúttal a szovjet megszállási zónába. Ez mintegy 50 ezer magyarországi németet érintett.⁴⁰ Összegezve megállapítható, hogy kitelepítések során kezdetben valóban a nemzeti-nemzetiségi szempont játszotta a döntő szerepet, a végső szakaszban azonban ezek a gazdasági érdekek mögé szorultak. A kitelepítések későbbi szakaszában már az is szerepet játszott, hogy a Romániából, Jugoszláviából és Csehszlovákiából elmenekült, illetve kitelepített magyarokat a német birtokokon helyezték el. 1948 közepétől Magyarországon fokozatosan megszűntek a német nemzetiségű lakosság emberi és állampolgári jogainak korlátozásai.⁴¹ A magyarországi német nemzetiségű lakosság teljes állampolgári egyenjogúságának⁴² visszaállítása az 1950.március 25-i kormányrendelettel

történt.

A SZET 1945.november 20-i határozata - mint láttuk – meghatározta az egyes megszállási övezetben elhelyezendő németek számát. Eszerint a mai NSZK területére 3,9 millió németet kellett volna telepíteni, ezzel

szemben az NSZK hatóságai 1950.április 1-én 7,7 milliós számot regisztráltak.⁴³ Ezt az eltérést azzal magyarázhatjuk, hogy már a potsdami konferencia előtt megindultak a kitelepítések, másrészt magas volt a közép-és kelet-európai országokból, illetve a szovjet megszállási övezetből elmenekült németek száma is. Mindezen felül Csehszlovákiából és Lengyelországból a tervezettnél nagyobb arányban került sor kitelepítésre.

Ennek a tömegnek a háború során elpusztult Németországban történő elhelyezése nem volt egyszerű feladat. A kitelepítettek nagy részét Schleswig–Holsteinben, Alsó–Szászországban és Bajorországban helyezték el. Ezeket a területeket a háború ugyanis viszonylag kevésbé pusztította el, másrészt agrárterületek lévén munkaalkalmat kínáltak a többségében földműveléssel foglalkozó letelepülőknél, aminek eredményeképpen az élelmiszerellátás is kevesebb problémát okozott. A kitelepítettek befogadásával kapcsolatos másik gondot az jelentette, hogy ebben az időben még nem létezett olyan német hatóság, amely ezzel a kérdéssel foglalkozott volna. Az intézkedések a SZET hatáskörébe tartoztak, amely 1946–1947 telén le is állította a kitelepítést. Az amerikai–angol megszállási zónában a tartományi kormányok mellé "Menekültügyi Munkabizottságokat" rendeltek, amelyeknek a feladata az lett volna, hogy a kitelepítettek szociális és gazdasági helyzetével foglalkozzon, a valóságban azonban inkább politikai célokat szolgált.

A kitelepítettek nagy részének helyzete nem volt könnyű. Szinte teljes vagyonukat elvesztették. Bár legtöbbjüknek nem voltak nyelvi nehézségei, a létbizonytalanság, az új környezet, a távollévő családtagokért való aggodás megkeserítette napjaikat. Jelentős javulást figyelhetünk meg a kitelepítettek nagy részének sorsában 1947–48-tól kezdve. Ekkor ugyanis a Marshall-segély következtében fellendülő ipar munkaerőszükséglete megnövekedett, és ennek kielégítésében a nagyrészt szakképzetlen és ezért olcsó munkaerőt képező, Közép- és Kelet-Európából érkezett németek is fontos szerepet játszottak. Ennek ellenére – egy 1950-es felmérés szerint – a kitelepítettek kétharmadának szakmai téren nem⁴⁴ sikerült a beilleszkedés, aminek okai a következőkben foglalhatók össze.

Az eredetileg mezőgazdasági területekre telepítettek nem szívesen költöztek át az iparvidékekre, annál inkább sem, mivel többségük korábban is önálló paraszti gazdálkodást folytatott. A háborús pusztítások következtében a nagyvárosokban nem volt elég lakás. Néha a munkaadók is húzódoztak alkalmazásuktól, elsősorban hiányos szakmai ismereteik miatt, de sokszor vallási ellentétek és a nacionalista megnyilvánulások veszélye miatt is. A táborban eltöltött hosszú idő kedvezőtlenül hatott a munkamorálra .

A Közép- és Kelet-Európában élő német kisebbségek II. világháború utáni helyzetével, a kitelepítésekkel kapcsolatban ma már árnyaltabb elemzést készíthetünk. Napjainkban természetesnek tűnik, hogy a német népcsoport egészével szemben a kollektív felelősségrevonás (akár maga az elv is) vitatható, igazságtalan volt. A háború utáni években azonban a tisztánlátást a sommás ítéletek nemegyszer akadályozták. A kollektív büntetés a népcsoport egészével szemben antidemokratikus eljárás volt; politikailag ártatlan embereken ejtettek sebeket a velük szemben hozott intézkedések, illetve a gyakorlati végrehajtás során elkövetett hibák. Ráadásul a németek kitelepítése nem etnikai, hanem sokkal inkább hatalmi kérdés volt. Ez az oka annak, hogy a nacionalista színezetű németellenesség mellett a politikai állásfoglalásokba, fellépésekbe gazdasági és osztályérdek is beleszövéődött. A kitelepítések ugyan többmillió népelemmozgást,

"modern népvándorlást" váltottak ki, de a problémát véglegesen lezárni, megoldani nem tudták, sőt – mint láttuk –, újabb feszültségek forrásává váltak. Ma már az is nyilvánvaló, hogy a németek kitelepítése – a két világháborút követő "népvándorlás" egyik hullámaként – része volt egy elhibázott koncepciójú európai rendezési törekvésnek, amelynek megvalósítására azonban nem került sor.

1948-tól kezdve a Közép- és Kelet-Európában élő német kisebbségek sorsában – bár eltérő mértékben – javulás figyelhető meg. Ennek okait a következőkben foglalhatjuk össze:

- 1948-ra ezekben az országokban többé-kevésbé konszolidálódtak a belpolitikai viszonyok;
- a németiség megszűnt hatalmi tényező lenni, nem kellett többé "félteni" a német kisebbségtől;
- a gazdaság egyes szektoraiban nélkülözhetetlen volt a német munkaerő ;
- a külpolitika tekintetében pedig a szovjet megszállási övezet fejlődése bizonyította, hogy a terjeszkedés, a háború nem a német emberek természetéből fakad, és lehetőség van a német nép antifasiszta erőivel való együttműködésre.

A németek kitelepítése és annak következményei azonban még sokáig kísértettek, és hatásuk bizonyos területeken mind a mai napig érezhető.

Jegyzetek

1. Ursache und Folgen. /Vom deutschen Zusammenbruch 1918 und 1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart. 24./ (Unter dem Besatzungsregime.) Berlin, é.n. 471.p.
2. Idetartozik a családegyesítés problematikája, de olyan kérdések is, mint például a magyarországi németek körében jelentkező identitászavarok is.
3. A fasiszta Németországnak a német kisebbségekkel kapcsolatos céljai igen világosak voltak. Ezeket a célokat Hitler úgy fogalmazta meg: "Ti [a Birodalmon kívüli németek] kémkedő előőrsek lesztok. Bizonyos dolgokat elő kell készítenetek messze a frontok előtt. Az a feladatotok, hogy elleplezzétek a mi támadási előkészületeinket. Tekintsétek úgy, hogy háborúban vagytok. A háború törvénye érvényes rátok. Ma ti vagytok a német népnek talán a legfontosabb része.
Ha Németország győz, senki sem mer majd ferde szemmel nézni rátok. Rajtatok áll, hogy Németország számára kivívjátok ezt a helyzetet. Akkor majd ti fogtok parancsolni, paragrafusok és kisebbségi jogok nélkül. Az lesz a feladatotok, hogy minden leigázott ország gyámjai legyetek, akik a német nép nevében gyakorolják a gyámságot. Az én nevemben igazgatni fogjátok azokat az országokat és népeket, amelyekben most üldöznek és elnyomnak benneteket." = Rehák László: A kisebbségek Jugoszláviában. Újvidék, 1967. 192-193.p.
4. A bukovinai és a besszarábiai németek áttelepítése az 1939.szeptember 28-án Németország és a Szovjetunió között létrejött "Megállapodás Besszarábia és Észak-Bukovina német származású lakosságának a Német Birodalomba való áttelepüléséről" alapján történt. Ennek során mintegy 136.900 német települt át, majd az 1940. augusztus 30-i román–német jegyzőkönyv aláírását követően körülbelül 77.600 német hagyta el a román igazgatás alatt álló Dél-Bukovinát, Észak Dobrudzsát és Románia más területeit. = Bohmann, Alfred: Menschen und Grenzen. 2. Bevölkerung und Nationalitäten in Südosteuropa. Köln, 1969. 114.p.
1944 közepétől kezdve körülbelül 100 ezer népi német menekült el Romániából. Az 1943.május 19-én aláírt román–német egyezmény alapján a népi nemet hadköteleseket a birodalmi hadseregbe sorozták be, az életben maradottak egy része sem tért vissza a háború

befejezése után. = Schieder, Theodor: Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. 3. Das Schicksal (Der Deutschen in Rumänien, Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge, und Kriegsge-schädigte. Bonn, 1956.

Az 1939.június 23-án megkötött német–olasz lakosságcsere-egyezmény értelmében 15.000 németet telepítettek át Szlovéniából Stájerországba és Karintiába. 1941 decemberében kezdődött meg a szerbiai németiség áttelepítése. 1942.szeptember 30-án írták alá a német–horvát áttelepítési szerződést, amelynek alapján 18.300 németet telepítettek a Birodalom területére. = Schieder, Theodor: i.m. 5. Die Vertreibung der Deutschen aus Jugoslawien.

A magyarországi németeket gyakorlatilag 1940-től kezdve – előbb illegálisan, majd legálisan – a fegyveres SS-alakulatokba sorozták be, sokan közülük véglegesen Németországban maradtak. 1944 szeptemberében megkezdődött a magyarországi németek evakuálása, bár a hadiesemények miatt viszonylag kevesen tudták elhagyni az országot, számuk 60-70.000 főre becsülhető. = Tilkovszky Lóránt: Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938-1945. Budapest, 1978. 353.p.

Lengyelországból 1945 májusáig mintegy 5 millió volt az evakuált, illetve elmenekült németek száma. = Lippóczy, Piotr - Walichnowski, Tadeusz: Przesied-lenie ludnosci niemieckiej z Polski po drugiej wojnie swiatowej w swietle dokumentów. Warszawa - tódż, 1982. 178-190.p.

5. Churchill 1944.február 1-i üzenete Sztálinnak: "... Többek között szeretnék [az ideiglenes lengyel kormány miniszterei - S.A.] ha biztosítanák őket arról, ... hogy ezek a nagyhatalmak egyben segítenek a németeket kiűzni azokról a területekről, amelyeket Lengyelországnak kell átadni; és hogy a Szovjet-Oroszországnak átadandó területeken azoknak a lengyeleknek, akik ezt kívánják, segítséget nyújtanak az új lakóhelyükre költözésben." = A Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy–Britannia kormányfőinek üzenetváltása, 1941–1945. 1. Budapest - Uzsgorod [Ungvár], 1981. 233.p.

6. I.m. 245-246.p.

7. Lippóczy, Piotr - Walichnowski, Tadeusz: i.m. 191.p.

8. "Ha az ilyen egyezmény [Lengyelország jövőendő határaitra vonatkozó – S. A.] következtében Lengyelország kormánya és népe úgy döntene, hogy a lengyel állam érdekei megkövetelik egyes nemzetiségi csoportok áttelepítését, az Egyesült Államok Kormánya, más Kormányokkal együttműködve, tőle telhetően segíteni fogja Lengyelországot az áttelepítés megvalósításában." A Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőinek ... 2. 190.p.

9. Lippóczy, Piotr - Walichnowski, Tadeusz: i.m. 178-190.p.

10. I.m. 191-192.p. Ebben a memorandumban a csehszlovák emigráns kormány a német nyelvű lakosság radikális csökkentését követelte, számukat 100.000 főben kívánta maximalizálni.

11. A szövetséges nagyhatalmak kezdetben – legalábbis a német nép esetében – nem hangoztatták a kollektív felelősségrevonás szükségességét, bár meg kell jegyezni, hogy nem is vetették el. Közvetett utalás ugyan történt a német nép felelősségére vonatkozóan, de végeredményben ez sem volt egyértelmű állásfoglalás: "Nem célunk a német nép megsemmisítése, de csak akkor, ha a náciizmus és militarizmus gyökeresen ki lesz irtva, lesz remény arra, hogy a német nép méltó életet éljen és megtalálja helyét a nemzetek közösségében." = Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918-1945. Budapest, 1983. 602.p.

A magyar nép háborús felelősségét már az 1943 június 7-i A.J.C. Kerr moszkvai brit nagykövethoz írt Molotov-levél is határozottan hangsúlyozta: "A szovjet kormány úgy véli –

írja Molotov külügyi népbiztos –, hogy azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, valamint azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért és gyalázatosságokért, amelyeket a megszállt területeken követtek el, a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is." Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Budapest, 1978. 158-159.p.

A potsdami határozat viszont már a németekkel kapcsolatban is lényegében véve a kollektív felelősségrevonás elvét támogatta, hiszen az alábbi megállapodás született: "A szövetséges hadseregek megszállják egész Németországot és a német nép bűnhődik azokért a bűneiért, amelyeket azoknak a vezetése alatt követett el, akiknek a sikerek idején nyíltan helyeselt és vakon engedelmeskedett." = Halmosy Dénes: i.m. 649.p.

12. Halmosy Dénes: i.m. 661-662.p.

13. A németek kitelepítésével kapcsolatos döntés háttéréről ld.: Fehér István: A magyarországi németek útja a Volksbundtól a kitelepítések lezárásáig (1938– 1950). Doktori értekezés. Pécs, 1981. 244-254.p., valamint Kertész, Stefan: Eine Studie zur Nachkriegs Diplomatie. Südost – Stimmen. 1953.július–augusztus .

14. A Nemzeti Parasztpárt és a kommunista párt a németek kitelepítését és a földosztás kérdését összekapcsolta. Részletesen ld. Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945-1947. Budapest, 1982. 80-84.p.

A II. világháború előtti és alatti kitelepítési tervekről Fehér István: Adatok és tények a magyarországi németek történetéből a felszabadulástól a potsdami értekezletig. = Magyarország felszabadulás utáni politikai történetéhez. (Tanulmányok.) 44.p. /Tudományos szocializmus füzetek. 51./

A Nemzeti Parasztpárt vetette fel azt a gondolatot is, hogy a bukovinai székelyeket a kitelepítendő német lakosság helyére telepítsék. Részleteket A. Sajti Enikő: Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában – 1941. Budapest, 1984. 56-58.p., valamint Bodor György: Székely honfoglalás 1945-ben. = Forrás, 1975. 3. 70-83.p., és 1975. 4. 59-68.p.

15. Ezt a "megoldást" szorgalmazta - többek között – Dessewffy Sándor az Erdélyi Szemle 1943. februári számában: "... nemzetiségeinket vagy ki kell rekeszteniünk az országból – hogy önálló nemzeti létre törekvésünknek eleve gátat vessünk –, vagy pedig – és sokkal inkább – olyan állapotot kell teremteniünk, hogy önként beolvadjanak." = Juhász Gyula: Uralkodó eszmék Magyarországon. Budapest, 1983. 171-173.p.

16. 12330/1945. ME.sz. rendelet. Magyarországi Rendeletek Tára. 1945. II. 1027.p.

17. Schieder, Theodor, i.m. 5.p.

18. A Jugoszláv Népi Felszabadítási Antifasiszta Tanácsa /ANVOJ/ 1944.november 21-i határozata rögzítette a jugoszláviai németekre vonatkozó politika alapjait. Ugyanezen az ülésen a jugoszláviai németeket népellenességgé nyilvánították, bár ez nem jelentette állampolgárságuk automatikus megvonását. Állampolgárságukat csak azok veszítették el automatikusan (1945. augusztus 23-i hatállyal), akik a háború előtt vagy alatt illegális tevékenységet folytattak Jugoszlávia érdekei ellen. = Rehák László: i.m.

Romániában az 1944.október 8-i fegyverszüneti egyezmény szüntette meg a "Romániai Német Népcsoportot" és minden számukra 1940-ben megadott kiváltságot. Az első súlyos csapást azonban az 1945.március 23-án kihirdetett földreform rendelet jelentette, amely gyakorlatilag valamennyi egykori "Romániai Német Népcsoport"-tag vagyonának teljes kisajátítását rendelte el. (Az 1940-es "Népcsoport törvény" az összes németet automatikusan a népcsoporthoz tartozónak nyilvánította.) A kisajátítás egyébként a földbirtokon kívül a

portát és az állatállományt is érintette.

19. Schieder, Theodor, i.m. 5.p.
20. Hartl, Hans: Nationalitätenprobleme in heutigen Südosteuropa. München, 1973. Hatvan ezret említ, a Dokumentation der Vertreibung ... 3. 83. oldalán hetvenötezer szerepel.
21. Das deutsche Flüchtlingsproblem. Bielefeld, 1950.
22. A részleteket ld. Habel, Fritz Peter: Dokumentensammlung zur Sudetenfrage. München, 1962.
23. Uo.
24. A Csehszlovákiában élő németek nagy része ún. szudétanémet volt a cseh tartományban. A II. világháború előtt Szlovákiában mindössze 150 ezer ún. kárpáti német élt, főként a Szepességben és Pozsony környékén, akiknél a Németországtól való földrajzi távolság miatt a németiségtudat csökkenése és erős magyarosodás volt megfigyelhető.
25. A II. világháború előtt a lakosság 23%-át kitevő szudétanémetek a cseh kivétel 40%-át termelték. V.Ö.: Das deutsche Flüchtlingsproblem.
26. Habel, Fritz Peter, i.m.
27. Herget, Toni: Die Deutschen in der Tschechoslowakei seit 1945. Wien, 1979.
28. Schieder, Theodor, i.m. 1/3. Die Vertreibung der Deutschen Bevölkerung aus den Gebieten östlich der Oder-Neisse.
29. Az NSZK azzal érvel, hogy a nemzeti hovatartozás eldöntésére alakult igazoló-bizottságok sem tartalmi, sem formai szempontból nem feleltek meg jogi előírásoknak, következésképpen a több mint egy millió érintett személy nem szerezhette meg a lengyel állampolgárságot és nem veszíthette el a németet.
A lengyel álláspont szerint ősi lengyel népcsoportról van szó, amelyre azonban az erőszakos germanizálási folyamat nem maradt hatás nélkül. Ők jelentik egyébként a területre támasztott lengyel igények fő bizonyítékát. = Stoll, Christian Th.: Die Rechtstellung der Deutschen Staatsangehörigen in den polnisch verwalteten Gebieten. Hamburg, 1968.
30. A dekrétumot idézi Grulich, Rudolf - Pulte, Peter: Nationale Minderheiten in Europa. (Eine Darstellung der Problematik mit Dokumenten und Materialien zur Situation der europäischen Volksgruppen und Sprachminderheiten.) 1975.
31. Idézi Stoll, Christian Th., i.m.
32. Lippóczy, Piotr - Walichnowski, Tadeusz. i.m. 44.p.
33. I.m. 212-213.p.
34. Schieder, Theodor, i.m. 1/3.
35. A magyarországi németek kitelepítésének előzményeivel és lefolyásával részletesen foglalkozik Fehér I.: A magyarországi németek útja ... , valamint Balogh Sándor, i.m. 77-102.p. Ebben a tanulmányban csak a lényegesebb eseményeket, összefüggéseket emelem ki.
36. OL M. 1/II-28.
37. Az 1945.december 29-én megjelent rendelet szerint: "Németországba áttelepülni köteles az a magyar állampolgár, aki az utolsó népszámlálási összeírás alkalmával német nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallotta magát, vagy aki magyarosított nevét német hangzásúra változtatta vissza, továbbá az, aki a Volksbundnak vagy valamely fegyveres alakulatnak /SS/ tagja volt." A rendelet teljes szövegét közli a Magyarországi Rendeleték Tára. 1945. II. 1027.p.
38. Az amerikai kormány és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság amerikai tagja - fokozva a bizonytalanságot – többször hangsúlyozta, hogy elutasítja a magyarországi németek kollektív kitelepítésére irányuló kísérleteket, és közölte, hogy szívesen venné a kitelepítendő németek számának "a magyar kormány kezdeményezésére történő" csökkentését. /OL M. 1/11-28/.

39. Uo.
40. Schieder, Theodor, i.m. 2. Das Schicksal der deutschen Bevölkerung in Ungarn. 72.p.
41. 1948.november 28-án az MDP Központi Vezetőségének ülésén Rákosi Mátyás a következőket mondotta: "Itt az ideje, hogy az ittmaradt német anyanyelvűek viszonyait rendezzük, s lehetővé tegyük számukra, hogy beilleszkedjenek a demokráciába." = Rákosi Mátyás elvtárs nagy beszéde az MDP Központi Vezetőségének ülésén. Szabad Nép, 1948.november 28. 4.p.
42. 84/1950 MT.sz. rendelet a magyarországi német lakosság áttelepítésével kapcsolatban kibocsátott korlátozó intézkedések megszüntetése tárgyában. = Magyar Közlöny, 1950.március 25.
43. Das deutsche Flüchtlingsproblem
44. Uo.

SUMMARY

Andrea Süle, R.: The resettlement of the German minorities in East- and Central Europe after World War II

After World War II – mainly in Eastern and Central Europe – the reasons to form "pure" national states were strengthened and the means to this end was the resettlement of the national populations. The main losers to this involuntary migration were the German minorities, because more than 9 million Germans had to leave their homes. The reason for this was partly the role that the national 1st Germans played during the war: Fascist Germany could use them for its own conquering aims, as its "5th olumn". The countries in question i. e. Poland, Czechoslovakia and Hungary insisted on the resettlement of the German population, but the Allied Forces did not take a definite stand on the question of the collective impeachment of the German minorities. The situation was further complicated by the fact that the resettlement was apparently justified not only by political reasons, but by the changing of the frontiers before the war.

The temporary government of Hungary asked for the resettlement of the Germans, but in the notes it emphasised the resettlement of the fascist Germans. The defined number was essentially identical with the number of the members of the Volksbund, but the execution of the resettlement disagreed with the former, moderate viewpoint of the government, which condemned every form of collective punishment.

From the middle of 1948 the suppression of the German minority ceased, and shortly afterwards their total equality of status was reestablished.

SZLOVÉNOK MAGYARORSZÁGON

ARDAY LAJOS

A történelmi Magyarország délnyugati, Horvátországgal és Ausztriával (Stájerországgal) határos végvidékén a Pannóniában megtelepedett szlávok néhánytízezer fős csoportja élt.¹ Ellentétben a mai magyarországi nemzetiségek többségének 17–18. századi telepítési idejével, a szlovénok első okleveles említése 1208-ból való.² Az luk lakott terület régi magyar neve Tótság, majd Vendvidék³ volt, s a gyéren lakott gyepeülve, majd határőrvidék az Őrség részét alkotta. A középkorban vegyes lakosságú vidék volt ez, ahol szlovénok, magyar (székely és avar-türk származású) határőrök, valamint betelepített német lovagok védték az országot a nyugatról jövő támadások ellen.⁴

Ez a közel 1000 négyzetkilométeres terület⁵ az ország legsűrűbben lakott, de természeti adottságainál fogva legszegényebb vidékei közé tartozott. Fejlődését az állandó határmenti háborúskodás, a török pusztítások (Szentgotthárd, Felső- és Alsólendva a végvárrendszerhez tartozott), az 1664-es szentgotthárdi csata és a kuruc-labanc hadjáratok is visszavetették.⁶ A földműveléssel, erdőgazdálkodással, gyümölcs- és szőlőtermeléssel foglalkozó jobbágyság földesúri (Hahold, Bánffy, Batthyány, Esterházy) vagy egyházi birtokokon dolgozott; kiemelkedő szerepe volt a vidék fejlesztésében az 1183-ban Szentgotthárdon alapított cisztercita apátságnak.⁷ A XVI-XVII. században a magyarországi szlovénok többsége evangélikus, s az erőszakos rekatolizáció ellenére – az osztrák területtől eltérően –, a muravidéki szlovénok mintegy negyede megőrizhette protestáns vallását.⁸ Az egykorú leírások egyöntetűen hangsúlyozták szorgalmukat, vallásosságukat, hazájukhoz való hűségüket, de a mostoha természeti viszonyokból⁹ és társadalmi struktúrájukból következő elmaradottságukat is.

Az anyanyelv és kultúra ápolói és fenntartói évszázadokon keresztül a katolikus és a protestáns lelkészek voltak –, lényegében ők képezték a hazai szlovénság szűk értelmiségi rétegét, amely népének nem csupán lelki, de szellemi, sőt politikai vezetője is volt, egészen az 1920-as évekig.¹⁰

A népoktatás szinte kizárólag egyházi iskolákban és anyanyelven folyt, egészen a múlt század utolsó évtizedéig; jóllehet a világi és egyházi hatóságok már az 1820-as évektől szorgalmazták a magyar nyelv eredményes tanítását.¹¹ Bár az ausztriai és magyarországi szlovénok 1526 óta egy nagyobb birodalom keretében éltek és egységes etnikai tömböt alkottak, gazdasági és szellemi fejlődésük sok párhuzamosságot mutatott, mégis külön úton haladt. Az osztrákoktól, csehektől, magyaroktól és legközelebbi rokonaiktól, a horvátoktól eltérően "történelem nélküli", csonka társadalmat alkotó, szinte egységesen parasztnép voltak, polgárság és munkásosztály nélkül. Arisztokráciájuk, szűk nemesi, kézműves-kereskedő és értelmiségi rétegük osztrákká, olasszá, horváltá és magyarrá vált, a falusi papokat-tanítókat leszámítva. Az ausztriai és magyarországi szlovénlakta vidékeket (ez utóbbiakat Vas megye szentgotthárdi és muraszombati, továbbá Zala alsólendvai járása osztotta meg) se híd, se út, se vasútvonal nem kapcsolta össze; a terület három jelentősebb telep-üléséről, az említett járásszékhelyekről csak Magyarország belseje és horvát¹² ország felé vezettek a vasutak. Noha igen jelentős volt a kivándorlás

és az idénymunkára (aratás, cséplés, krumpliszedés) szegődés, az sem a hasonló gazdasági és társadalmi viszonyokkal rendelkező osztrák területekre, hanem a tengerentúlra, illetve a magyar- és horvátországi nagybirtokokra irányult, Mosonmagyaróvártól a Bánságig. "... A politikai elkülönültség okozta – írta még a két háború között Vilko Novak, a Muravidékről származó

kitűnő néprajzos és irodalomtudós –, hogy a Mura és a Rába közti szlovénok kulturálisan is el voltak választva a Murán túl élő testvéreik életétől. Az egyik oldal szinte semmit sem tudott a másikról... „¹³

Így a szlovén nemzettéválás folyamatából a magyarországiak kimaradtak. "Hungarus"-tudatuk alakult ki, ha egyáltalán beszélhetünk e szinte kizárólag paraszti népesség körében nemzeti tudatosságról. A századfordulón kialakult általános véleményt így fogalmazta meg egy tanfelügyelői jelentés; "... A mi vendjeink általában jó magyar érzelműek, kifelé nem gravitálnak; a magyar nyelvet szívesen tanulják, bár anyanyelvükhöz is¹⁴ ragaszkodnak. Az oktatást a magyarosítás szolgálatába állító iskolapolitikának¹⁵ és az 1893-ban létrehozott Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesületnek is része volt abban, hogy 1918-ra a szlovénok körében általánossá vált a kétnyelvűség.¹⁶ Politikai jogokat, képviselőket követelő nemzeti mozgalom nem alakult ki körükben, és az ausztriai országrészben működő szlovén pártok sem törekedtek az itteniek megszervezésére, sőt még az ausztriai szlovén (1864) és a magyarországi szerb és horvát "Maticák"-hoz hasonló közművelődési egyesület sem jött létre, és nem álltak ki az anyanyelvi oktatás fenntartása mellett. Az egyedüli kapcsolatot a lajtántúli területekkel a katolikus Szent Mohor Társulat jelentette, amelynek 1903-ban 167 tagja volt Magyarországon, túlnyomórészt lelkészek; s kiadványai – amelyeket közérdekű és színvonalas cikkeik miatt protestánsok is szívesen olvastak –, 700 példányban forogtak közkézen. S ez már az egységes szlovén nemzettudat kialakulását segítette elő, mert az irodalmi szlovén nyelvet és a modern, Gaj-féle helyesírást ismertette meg az itteni olvasókkal, nem is beszélve a társadalomtudományi, főleg történelmi tárgyú tanulmányok tudatformáló hatásáról.¹⁷

Az I. világháború addig elképzelhetetlen szenvedései, az állam és egyház évezredes tekintélyének megrendülése, az Osztrák-Magyar Monarchia háborús veresége és széthullása, de legfőképpen az új államok létrejötte és az 1918-19-es forradalmak tömegmozgósító, tudatformáló hatása előre nem látott és mélyreható változásokat hozott a Mura-vidéken is. Szinte hetek alatt fejlődött ki a magyaroktól való különbözőség érzése, az elérhető kulturális és politikai autonómia biztosításának igénye, sőt a szlovén nemzettel való csatlakozás szándéka az új Jugoszlávia határain belül. A polgárság és a munkásság hiányát, a paraszti tömegek tudati fejletlenségét bizonyító tény, hogy a szlovénlakta vidéken jelentkező mozgalmak vezetői a polgári demokratikus forradalom és a magyarországi Tanácsköztársaság idején is falusi lelkészek és tanítók voltak. Kevésbé ismert tény, hogy a Károlyi-kormány a német és ruszin autonómiához hasonló jogállást akart biztosítani a hazai szlovénoknak is, egy "... vend vármegye kialakításával, Muraszombat székhellyel".¹⁸

Id. Klekl József, volt cserföldi plébános, a katolikus Novine szerkesztője és négy zalai paptársa 1919.január 25-én fogalmazta meg egy területi önkormányzattal bíró, ún. "Slovenska Krajina" kialakításának¹⁹ tervet, amelynek Budapesten minisztériuma, Muraszombatban kormányzósága és törvényhozó testülete, kulturális-közigazgatási autonómiája, Szentgotthárdon és Alsólendván állomásozó szlovén vezényleti nyelvű, egy ezrednyi erejű saját katonasága lett volna. Követeléseik között szerepelt egy szlovén tannyelvű gimnázium és tanítóképző felállítása, több más középfokú iskolában párhuzamos szlovén osztályok indítása, valamint – helyt adva a szegényparasztnak és nincstelenek követeléseinek –, a nagybirtokok felosztása. Ugyanakkor számoltak azzal is, hogy területük a jugoszláv állam részévé válik, s jó adag naivitással kérték a kormányt, vesse latba befolyását a békekonferencián, hogy az általuk körvonalazott²⁰ autonómiát a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságon belül is elnyerhessék.

Ezek a tervezetek azonban már elkéstek, s nem illettek bele a Közép- és²¹ Délkelet-Európát

átrendező nagyhatalmi elképzelésekbe.

Bár a Párizsban ülésező Legfelső Tanács (Wilson, Lloyd George, Clemenceau, Orlando) 1919. május 12-én a jugoszláv–magyar határ nyugati²² szakaszát a Mura–Dráva–Duna vonalán hagyta jóvá, a Magyar Tanácsköztársaság megdöntésére irányuló szándék és a jugoszláv csapatoknak a tervezett akcióba való bevonása kedvező feltételeket teremtett a határkorrekcióra. A Trumbic-vezette delegáció azonnal petíciót nyújtott be, amelyben a következő határvonalat kérte e területre nézve: Rába–Szentgotthárd–Farkasfa–Őrszentpéter–Kerka–Mura. A végleges döntést – miután "... a szerb–horvát–szlovén delegáció már nem tartott igényt az összefüggően magyarok által lakott keleti körzetekre és azokra az északiakra, amelyeket gazdasági érdekeik a Rába völgyéhez kapcsolnak" –, július 9-én a külügyminiszterek tanácsa hozta, amely szerint a határ a Rába és a Mura vízválasztóját követi. Az indoklás elismeri, hogy ez a határ "mesterséges jellegű", de "... a szlovén népfaj sorsa minden figyelmet megérdemel", s hogy "... az ily módon megkisebbitett kiszögellés lakosságának háromnegyed része szlovén".²³ Így szakadt ki a muravidéki szlovénságból kilenc²⁴ község mintegy 5000 lakosa, s került Jugoszláviához – az Alsólendva és Őrihodos közötti vegyes lakosságú keskeny sávban és a Muraszombatban²⁵ élő – körülbelül háromszor annyi magyar. A korábban egységes terület így két különböző államtestbe integrálódott.

A Szlovénia részévé vált területen felosztották a nagybirtokokat és telepítéseket hajtottak végre a határmenti községekben. Mindkét akció célja a királyi Jugoszlávia társadalmi stabilitásának megszilárdítása és a szlovén lakosság megnyerése, gazdasági-társadalmi és politikai helyzetének erősítése volt. Kleknek és társainak sikerült megőrizniük vezető szerepüket; hűségre intettek Jugoszlávia és királya iránt, sokat tettek a parasztság gazdasági és szellemi felemelése érdekében, és igyekeztek megőrizni a katolikus egyház befolyását a szlovén tannyelvűvé vált iskolákban. Ugyanakkor szembefordultak a felnövekvő új értelmiségi generáció "istentelen" baloldaliságával, forradalmi megmozdulásaival.²⁶

Az 1941 áprilisában a Muravidékre bevonuló magyar csapatok szórványos ellenállásra találtak, és a partizánakciók – amelyekben szlovénok és magyarok együtt harcoltak –, is csak 1944. március 19-e, a német megszállás után erősödtek fel. 1941 és 1944 között a Magyarországhoz tartozó szlovénok élete – az idegen fennhatóság minden tényleges hátrányával együtt – könnyebb volt, mint a németek és olaszok által megszállt területeken, így sokan, különösen értelmiségiek (mint a már említett Vilko Novak is), ide tértek vissza vagy ide menekültek. Jelentős szerepe volt ebben a szlovén–magyar megértés és összefogás nagytekintélyű képviselőjének, Pável Ágostonnak, aki minden befolyását latba vetve igyekezett megvédeni honfitársait a horthysta hatóságok túlkapásaitól.²⁷ A rábai vagy rábamenti szlovénok – ahogyan 1920 után kezdték őket nevezni –, élete elsősorban gazdasági téren változott. Az általuk lakott terület – egy keskeny kiszögellés Szentgotthárdtól, az Őrségtől (Farkasfa, Szalafő) délnyugatra, a jugoszláv és osztrák határ között; 94 négyzetkilométer, tehát a történelmi szlovén vidéknek egytizede –, soha nem tudta lakóit eltartani. A talaj rossz minőségű, agyagos, kavicsos, a felszín közel 50%-át erdő borítja; a szántóföld aránya 25% körül van. A nincstelen agrárproletárok és törpebirtokosok (a gazdák többsége csak 2-3 hektár földdel rendelkezett, a nagygazdának számító 15-20 hektáros birtokosok száma falvanként csak 6-8 volt) vagy a közeli apátsági és grófi birtokokon dolgoztak, vagy az ország távolabbi vidékein és a közeli osztrák területeken²⁸ vállaltak napszámosmunkát.

Aktualitását veszítette a Szentgotthárd–Muraszombat vasútvonal, amely Alsó- és Felsőszölnökön ment volna keresztül, és a Szentgotthárd–Redege közötti vasútvonal megépítése,

sőt a körmend–muraszombati szárnyvonal forgalmát is leállították 1921-ben; ezzel a kettészakított szlovén vidék két része közötti kapcsolat még lazábbá vált. Problémák voltak osztrák viszonylatban is. A rábamenti szlovén falvak egy része élénk összeköttetésben állt a burgenlandi területtel; jelentős volt a kettősbirtokosok száma, és Gyanafalvára, Nagyfalvára, Szentmártonba, sőt Grácba is szállítottak élőállatot és gyümölcsöt. A trianoni határvonal kitűzése alapvető gazdasági és kulturális érdekeiket sértette, így érthető, hogy²⁹ tiltakoztak ellene. A két háború közötti időszakban csupán a gyümölcsstermesztés fejlődött, részben a filoxera által kipusztított szőlőskertek helyén. Megyei és állami támogatással növekedett a termelés és javult a gyümölcsstermesztés (alma, szilva) minősége Alsó- és Felsőszölnökön, Apátistvánfalván, ahol – a papírfa-értékesítés mellett – a lakosság egyik fő jövedelemforrásává vált.³⁰ Az iskolákban az oktatás nyelve továbbra is a magyar maradt; a helyi tájnyelv használatának köre a családra, az egyházi szertartásokra, a hittanításra és a bevásárlásra korlátozódott; ebben az időszakban nemcsak a helyi vegyeskereskedésekben, hanem a szentgotthárdi boltok többségében is beszéltek szlovénül. Anyanyelvi művelődési egyesület vagy politikai-társadalmi szervezet nem működött a 90%-ban szlovénok által lakott vidéken. Az ausztriai–német birodalmi rendszeres munkavállalás és a Volksbund egyre erősödő tevékenysége³¹ a szlovén falvakban sem maradt hatás nélkül. A részben németek által lakott Alsószölnökön, de Felsőszölnökön is megalakult a Volksbund-szervezet, amelynek – a földhözjutás és a jobb németországi elhelyezkedés reményében –, nemcsak elszlovénosodott németek, hanem szlovénok is tagjai³² voltak. Sok felsőszölnöki harcolt a Wehrmacht és az SS kötelékében; nagy részük az 1944 végén–1945 elején végrehajtott kényszersorozások következtében.³³

Bár sokakat hadimunkára vittek el, élelmiszert és takarmányt is rekviráltak, az 1945 március végi harcok gyorsan és nagyobb pusztítás nélkül vonultak át a szlovénlakta falvakon. Nagyobb problémát jelentett jövőbeli hovatartozásuk bizonytalansága –, elterjedt ugyanis annak a híre, hogy a területet Jugoszláviához csatolják. Ezt erősítették a szomszédos területekről rendszeresen átjáró fegyveresek akciói, akik akadályozni igyekeztek a földreform végrehajtását,³⁴ letartóztatták a járás főszolgabíráját és több községi jegyzőt. A földreform sikertelenségének még két oka volt; nem álltak rendelkezésre szétosztható nagybirtokok, s amikor kiderült, hogy csak a nagyobb gazdák földjei jöhetnek számításba, a földigénylők visszaléptek, mert nem akartak közelebbi-távolabbi rokonaik kárára földhöz jutni.³⁵ Mivel a politikai pártok működésének semmiféle hagyománya nem volt ezen a minden téren elmaradott vidéken, természetesnek tarthatjuk, hogy a mélyen vallásos falusi emberek (a magyarországi szlovénok 100%-ban katolikusok), akiknek papjai évszázadokon át népüknek nemcsak egyházi, de szellemi-nemzetiségi, politikai vezetői is voltak: őket követve a Kisgazdapártra adták szavazataikat az 1945 novemberi választásokon.³⁶ Októberben a Magyarországi Antifasiszta Szlávok (a Délszláv és Szlovák Szövetség közös elődje) járási szervezetének vezetői (14 aláírás) kéressel fordultak a kormányhoz, állítsanak fel anyanyelven tanító iskolákat a szlovén falvakban. A szöveg fordítását megküldték Vorosilov marsallnak, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökének, támogatását kérve.³⁷ Jóllehet részben ennek eredményeként kormányrendelet biztosította nemzetiségi nyelvű iskola létesítését (legalább 20 tanuló jelentkezése esetén), az 1946-os beiratkozáskor 821 gyerek közül csak 6 kérte a szlovén tagozatra való felvételét. Hasonló eredménnyel járt a délszlávok számbavétele: 1946 márciusában a szlovénok egységesen szlovén anyanyelvűnek, de magyar nemzetiségűnek vallották magukat. A ki- és áttelepítések időszakában ezt az ellentmondásos bevallást a szülőföldjükhöz és hazájukhoz ragaszkodó emberek természetes önvédelmi reflexének tekinthetjük.³⁸

A Kommunista Pártok Tájékoztató Irodájának Jugoszláviát kiközösítő határozata után, az

1940-es évek végétől hátrányos megkülönböztetések sora érte a magyar–jugoszláv határ két oldalán élő nemzetiségeket. Ez az esemény egész Magyarországon ürügyül szolgált koncepciók perек konstruálására, ártatlanul bevonva ezekben a délszláv szövetség egyes vezetőit is. Ugyanígy súlyos megpróbáltatások vártak a határmenti szlovén falvak lakóira; vezetőiket koholt vádakkal letartóztatták, és sokszáz embert telepítettek át az ország középső és keleti vidékeire, akik csak 1953 és 1957 között térhettek vissza szülőföldjükre.

Bár a domborzati viszonyok, a kevés és kis termőképeségű szántóföld miatt nem alakulhatott ki szocialista nagyüzemi gazdálkodás, alapvető gazdasági-társadalmi átalakulás ment végbe az elmúlt harminc évben a szlovén vidéken is. A földművelés elvesztette elsődleges szerepét és az állattenyésztés kiegészítő ágazatává vált. A pormentes utak kiépítésével és a falvakat Szentgotthárddal összekötő autóbusszjáratok üzemeltetésével teljessé vált az a századfordulón meginduló folyamat, amely a környező községek lakóit, férfiakat és nőket egyaránt a "város" üzemei felé fordította. Általánossá vált a bejáró, kétlaki életforma, különösen a fiatalok körében. Apátistvánfalváról és a környékbeli kisebb községekből igen sokan beköltöztek Szentgotthárdra, így a szlovénok ma a községekben élnek 3500-an, a városban 5-600-an, s szerte az országban (Budapesten, Mosonmagyaróvárott) közel 1000-en. Felsőszölnök lakossága évtizedek óta állandóan fogyott, s ma 900-950 fő körül stabilizálódik. Az egykor jobbmódú, jelentős közigazgatási, egyházi és oktatási központ hanyatlása több okra vezethető vissza. Az egyik, hogy öt társközségből négy (Magasfok, Kerkafő, Marokrét és Szentmátyás) Jugoszláviához került, s mivel nincs a közelben határátkelőhely, velük minden kapcsolata megszűnt. A másik, hogy két határ közé szorult és helyzete perifériakussá vált. Ez az elzártság sokakat elvándorlásra késztetett, különösen a 60-as években.

Végül két dologra kell felhívni a figyelmet. Az egyik, hogy szlovénok és magyarok évszázadokon át hasonló gazdasági-társadalmi és politikai viszonyok között békében, a legteltesebb egyetértésben éltek. Közös volt a vallásuk, hagyományaik, hőseik (Mátyás király), szokásaik; közös ellenség és elnyomók ellen harcoltak, de egymás ellen sohasem. Így a magyar-szlovén viszonyt semmilyen negatív történelmi élmény nem terheli, és minden lehetőség megvan arra, hogy továbbra is a legjobb legyen szocializmust építő államainkban. A másik az, hogy a nemzeti lét megszabta hasonlóságok vagy azonosságok ellenére, bizonyos történelmileg meghatározott különbségek is jellemzik a magyarországi szlovénokat és a szlovéniai magyarokat. Az előbbiek több mint ezer éve élnek folyamatosan magyar állami keretben; azt tekintik hazájuknak. Nemzetük többi részétől való sokévszázados elzártságuk – a fejlődés polgári szakaszában jelentkező elnemzetlenítő törekvés következményeivel együtt –, kifejeződik nyelvük és nemzeti tudatuk mai vonásaiban is. (Egy archaikus, a szlovéniai irodalmi nyelvtől sokban különböző tájnyelvi-művelődési hagyományban és egyedüli néprajzi-közösségi sajátosságokban.) A Muravidéken élő magyarság – a többi szomszédos országban élő magyar nemzetiséghez hasonlóan – az első világháború utáni területi és határváltozások következtében, külső erők hatására szakadt el anyanemzetétől. Az alig 70 éves kisebbségi-nemzeti lét, a két világháború közötti erőszakos asszimilációs politika, majd a második világháborút követő, közel egyévtizedes kölcsönös állami elzárkózás ellenére nem alakíthatott ki a magyarországi szlovénokéhoz hasonló regionális nyelvi és tudati sajátosságot. A két közösség nemzeti kisebbséggé válásának nagyon eltérő időpontja és körülményei történelmileg is behatárolják mai létüket és jellemzőiket. Sokrétű kapcsolatot tartanak fenn anyanemzetükkel, amelyet a két állam között fennálló, őszintén jószomszédi, zavartalan államközi viszony is elősegít.

1. Bitnicz Lajos 1819-ben 39.140 lakosról ír. A Vas és Szala Vármegyei tótokról. = Tudományos Gyűjtemény, 1819. III. 59-74.p. 1910-ben a két megyében 72.500, az országban pedig 77.400 "vend" élt. Kővágó László: A magyarországi délszlávok 1918-19-ben. Budapest, 1964. 10-11., 41.p. Jugoszláv becslés szerint számuk meghaladta a 100 ezret. A. Trumbič, a Jugoszláv Nemzeti Tanács vezetőjének emlékirata Lord R. Cecil brit külügyminiszterhelyetteshez 1918. X, 18-án. = Public Record Office, London, Foreign Office. 371. vol. 3137. 115-118.p.
2. II. András magyar király adomány levelében az alábbi szláv falunemek szerepelnek: Villa Bogma, Rodina, Aqua Dobra. = Urkundesbuch des Burgenlandes . Graz– Köln, 1955. Vol. I. No. 83.
3. A "tót" szó eredetileg germán népet (Teuton) jelentett, de a középkorban az összes magyarországi szláv nép gyűjtőneve volt – tehát nemcsak a szlovákoké –, s minden pejoratív jelentés nélkül. (Szlavónia; Alsó-Tótország, Lengyeltóti, Tótszerdahely, Rábatótfalu.) A "wendisch" vagy "windisch" pedig az Alpok és az Elba vidékén élő szlávok német megnevezése volt, így nyilvánvalóan innen származik a "vend" mint népnév, bár egyesek a "vandál"-lal hozták összefüggésbe, ismét mások kelta eredetét feltételezték. Pliniusnál a szlávok Véneti néven szerepelnek, s innen ered a "wendisch" szó, holott az Észak-Itáliában élő venetek (emléküket "Velence" őrzi) inkább kelták, mint szlávok voltak. Kossits József: Vannak-e Magyarországon Vandalusok⁷ = Tudományos Gyűjtemény 1827/VI. Ők maguk – anyanyelvükön – mindig is szlovénoknak nevezték (és nevezik) magukat, osztrák uralom alatt élő néptársaikhoz hasonlóan. A kérdés legjobb összefoglalását Angyal Endre adja "A vend kérdés" c. tanulmányában. = Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 120 Series Historica 69. Budapest, 1972.
4. Holub József: Zala megye története a középkorban. I. Pécs, 1929. 6-14. , 29-30., 61-65., 407., 412.p.; Herényi István: Az árpádkori Vasvármegye ... helytörténete. Velem, 1984. (Kandidátusi értekezés tézisei.) 5-6.p.; A VI-VII.század fordulóján megjelenő szláv törzsek avar, majd frank fennhatóság alatt éltek e birodalmak határvidékén. A kereszténységet is ez időben vették fel és a Zalaváron (Blatograd, Mosapurg) uralkodó Pribina és Kocelj udvarában megfordult Cirill és Metód is. A magyar honfoglalás (896) és I. László uralkodását (1077-1095) követően – aki a magyar állami és egyházi szervezetet is kiépítette –, egyre erősödnek a gazdasági és nyelvi-kulturális kapcsolatok a magyarok és szlovének között, bár a terület tartós benépesedése csak a XII. század végén kezdődött meg. Pável Ágoston: Magyarok és szlovének. = Magyarország és Kelet-Európa. Szerk. Gál István. Budapest, 1947. 156-157.p.; Zborník občine Lendava–Lendva község Közleménye. Lendva, 1981. 22., 25.p.; Mukicsné Kozár Mária: Slovensko Porabje - Szlovénvidék. = Ljubljana–Szombathely, 1984. 85-87.p. (Etnološko topografija slovenskega etničnega ozemlja. - 20. stol.)
5. Vas és Zala délnyugati részén kívül Somogyban is éltek szlovének, így pl. az első magyarországi szlovén Újszövetség-fordítást Küzmics István (Stevan Kuzmič) surdi evangélikus lelkész adta ki 1771-ben. Ezek a szlovén szórványok a XIX.század folyamán elmagyarosodtak vagy horválttá váltak. Angyal, i.m. 272.p.
6. Zborník občine Lendava–Lendva község Közleménye. Lendva, 1981. 23., 34-39., 47-51.p.
7. Az egykori uradalmi megoszlás máig is élő hatása, hogy az apátságához tartozó Rábatótfalu (Szentgotthárd egyik kerülete), Szakonyfalu, Orfalu és Apátistvánfalva, illetve a Batthyány-birtok Alsó-Felsőszőlőnk és Kétyölgy lakói eltérő nyelvjárást beszélnek. Mukicsné, i.m. 87-88.p.
8. 1540 és 1627 között Alsó- és Felsőszőlőnk, Martinya (Mártonhely) és Túrke is evangélikus

volt - templommal és iskolával -, és a muraszombati egyházmegyéhez tartozott. Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. 271.p. = Vakarcs Kálmán: A szentgotthárd–muraszombati járás ismertetése. Szombathely, 1939. 20-24.p. Bitnicz a múlt század elején 18 katolikus és 8 protestáns anyaegyházról tud, melyekhez több kisebb gyülekezet tartozott. I.m.: 70.p. 9. A már említett Kossits József alsó-, majd felsőszölnöki plébános 1827-ben "... egy agg, és igazán hív hazafiságú, de fájdalom, méltatlanul elhagyott Vandalus nemzet"-ről ír. = I.m. 79.p. Kossits - Csaplovits: A Magyarországi Vendus Tótokról. = Tudományos Gyűjtemény, 1828. V. 3-50.p.

10. "... A Tótságban a Papság koronája a Nemzet kultúrájának". U o., 30.p. A szombathelyi egyházmegye első püspöke, Szily János "... azon fáradozott, hogy a ... vendek is saját anyanyelvükön, vend nyelvű evangéliumos és imakönyvekből jussanak lelki oktatáshoz, és emellett vend ajkú lelkészeket is kapjanak". = Géfin Gyula: A szombathelyi egyházmegye története. Szombathely, 1929. I. 144.p. ; Szily támogatásával jelent meg az első szlován nyelvű imakönyv 1780-ban, 10 évvel később az első katolikus ábécés könyv, amelyet 1868-ig használtak. Mindkettő Küzmics Miklós munkája, s az összes addigi – és későbbi – szlovén nyelvű hazai kiadvány, Mura-vidéki tájshírlékben és magyaros helyesírással. = Mukicsné, i.m. 110.p.; Kövágó, i.m. 42-43., 126-127.p.
11. Vas vármegye közgyűlése 1825-ös határozatával a magyarul nem tudó tanítókat e nyelven jól beszélő segédtanítók felfogadására kötelezte, s a szolgabírákkal ellenőriztette a magyar nyelv tanításának eredményességét. = Magyarország vármegyéi és városai. Vasvármegye. Budapest, 1898. 319.p.; Vakarcs, i.m. 33.p. Bőle szombathelyi püspök 1827-ben körlevélben szólította fel a nemzetiségi vidékek plébánosait, hogy az iskolákban a gyerekek jól tanulják meg a magyar nyelvet, és a vallásgyakorlatokat is magyar nyelven végezzék. Géfin, i.m. 362.p.
12. 1901-ben csak Alsószölnökről 100-an vándoroltak ki Amerikába, 1902 első felében pedig a szentgotthárdi járásból 300-an. Vakarcs, i.m.: 37.p.
13. Kulturni stiki do osvobojena. = Slovenska Krajina. Beltinci, 1935. 40.p.; Kövágó, i.m. 43.p.
14. Kövágó, i.m. 44-45.p.
15. Az 1905/1906-os tanévben már csak 7 vegyes, szlovén–magyar tanítási nyelvű népiskola működött; a koalíciós kormányzat idején, Apponyi hírhedt törvényének hatására ezek is megszűntek, pontosabban magyar tannyelvűvé váltak. A Monarchia utolsó éveiben közülük 3 ismét két nyelven oktatott. Kövágó, i.m.- 44.p.
16. A Vas megyei szlovénoknak – ennek "... a különben is hazafias népcsoportnak" – már 1890-ben is a fele tudott magyarul, s ez az arány nyilvánvalóan csak növekedett 1918-ig. (Összehasonlításként: a megyében lakó horvátoknak 25, a németeknek mindössze 10%-a tudott magyarul az adatközlés évében.) = Magyarország vármegyéi 13.p.
17. Kövágó, i.m. 44-47.p.
18. Országos Levéltár, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1918. dec. 6. 25.pont. Kövágó, i.m. 133., 151.p.
19. A tervezetet az akkori alsó- és felsőszölnöki plébánosok is aláírták. = Mukic, Francek - Kozar-Mukic, Marija: Slovensko Porabje. Celje, 1982. 8.p. (magyar fordítás).
20. A Slovenska Krajina vegyes lakosságú lett volna, mert határai körvonalazásánál Klekléket az vezette, hogy "... a területről nem hagyható ki egy község sem – jóllehet ott vegyesen laknak más anyanyelvűekkel –, még akkor sem, ha a szlovének ott kisebbségben vannak. E címen vétessék a területbe Szentgotthárd városa is." Ez utóbbi a Tanácsköztársaság idején a német nemzetiségi területhez tartozott és irányítását a Gaurat át is vette. Kiss Mária:

- Gazdasági-társadalmi és politikai viszonyok 1918 és 1945 között. = Szentgotthárd. Tanulmánykötet. Szombathely, 1981. 236-237.p.; Kővágó, i.m. 143-145.p.
21. A Mura-vidék hovatartozásának eldöntésénél semmiféle szerepet nem játszott a néhánynapos horvát megszállás 1918 végén, és a Tkalecz Vilmos által 1919. május 29-én kikiáltott "Mura Köztársaság" sem, ez utóbbi egy ellenforradalmi akció bázisául szolgált volna, s csak álcázásul hivatkozott a vend nép önrendelkezési jogára. Kővágó, i.m. 137-139., 230-233.p.
 22. A Románia és Jugoszlávia területi kérdéseit tanulmányozó bizottság 1919. ápr. 6-án kelt jelentésének indoklása szerint "... a népfajok kevertségének következtében lehetetlen kijelölni egy kielégítő etnikai határt, ha figyelmen kívül hagyjuk a Mura természetes vonalát, amely az egyetlen földrajzi határ; hátrányos lenne a lakosság érdekeire, ha Jugoszláviának ítélnének egy merészen kiugró határt". = Deák J.: Hungary at the Paris Peace Conference. New York, 1941. 430.p. A brit hadügyminisztérium egy Jugoszláviát és Csehszlovákiát összekötő korridor ellen foglalt állást, ezért hasonlóképpen érvelt. PRO F.O. 371. Vol. 3138. 323.p. Arday Lajos: Dokumentumok a jugoszláv-magyar határ kialakulásáról (1918-1919). = Századok, 1982. 2. 332., 335.p.
 23. Documents on British Foreign Policy. Ist Ser. vol. I. 51-52.p. = Arday, i.m.: 336.p.
 24. Ezek közül kettőt-kettőt összevontak, Rábatótfalut Szentgotthárdhoz csatolták, így ma 7 településen élnek szlovének a Rába-vidéken: Apátistvánfalva-Stevanovci+Otkovci; Orfalu-Andovci; Kétvölgy-Virica+Ritkarovci; Szentgotthárd-Monoš-ter; Szakonyfalu-Sakalovci; Alsószölnök-Dolnji Senik; Felsőszölnök-Gornji Senik; Mukicsné, i.m. 83-84., 103.p.
 11. 1920-ban a szlovénlakta vidéken és az Őrségben 4.354 magyar állampolgár vallotta magát Szlovén (vend) anyanyelvűnek. = Magyar Statisztikai Közlemények. (Új sorozat.) 69. Az 1920. évi népszámlálás I. rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek ... szerint. Budapest. 1923. 48-49.p. Az 1921-es jugoszláv népszámlálás végleges adatai szerint Szlovéniában 14.429 magyar anyanyelvű személy élt, a régi magyar területeken 14.065. = Definitivni rezultati popisa stanovnistva od 31. januara 1921 godine. Sarajevo, 1932. 293., 320-321.p. Az 1910-es magyar népszámlálás alkalmával ugyanezek a területeken 29.000 (kerekítve) személy vallotta magát magyar anyanyelvűnek, így ezek valós száma e két érték között lehetett. Jellemzőnek tekinthető Muraszombat esete, ahol 1910-ben 1335, 11 évvel később csak 441 magyart találtak, így – változatlan népességszám mellett - 900-an megváltoztatták anyanyelvi hovatartozásukat. Magyar Statisztikai Közlemények. (Új sorozat. 42.); A magyar szent korona országainak 1910 évi népszámlálása. I. A népesség főbb adatai községek ... szerint. Budapest, 1912. 56-60., 64-66., 78-81.p.; Definitivní rezultati popisa stanovnistva... . 327.p.
 26. Zbornik... . 78., 84., 96.p.
 27. Uo. 98-99.p. Angyal, i.m. 288.p.
 28. Mukicsné, i.m. 89., 93., 140., 144.p. Stipkovits Ferenc: A magyarországi szlovénség a felszabadulást követő években. Szombathely, 1984 (kézirat) 1-2.p.; Kiss, i.m.: 262.p. Az 1984 szeptemberében Felsőszölnökon végzett közös magyar-szlovén nemzetiségszociológiai felmérés során kiderült, hogy a két háború közötti időszakban csaknem minden családból rendszeresen jártak idénymunkára Ausztriába, Németországba, sőt Franciaországba is.
 29. Vakarcs, i.m. 36., 70.p.; Kiss, i.m. 239-240.p.; Mukicsné, i.m. 119., 122.p.
 30. Uo. 120.p.; Kiss, i.m.: 259.p.
 31. A "Bezirk Raabtal" központi szervezet, amely összefogta a járásban működő helyi csoportokat, Szentgotthárdon székel; 1941-től saját iskolát tartott fenn a Volksbund, ahová 7 alsószölnöki gyerek is járt. = U o. 271-272.p.

32. Felsőszölnökön 1946-ban csak 6 személy vallotta magát német anyanyelvűnek, de a községben 156 tagú Volksbund-szervezet működött. = Zielbauer György: Egy negyedszázad a nyugat- és északdunántúli németiség történetéből 1924–1948. Szombathely, 1983. (Kandidátusi értekezés.) 59., 66.p. "... A Volksbundba a nép csak szegénysége miatt lépett be, mert ígéretet kaptak, hogy Németországban munkát kapnak és jó keresetet küldhetnek haza." = Vas megye Levéltára, Községi iratok. Felsőszölnök V.K. 15/5. 9. Stipkovits, i.m. 13.p.
33. Ma is többen kapnak nyugdíjat az NSZK-ból, elesett hozzátartozóik után.
34. Az alsószölnöki földigénylő bizottság elnökét Muraszombatba vitték, s csak a szovjet katonai parancsnokság közbelépésére engedték haza; a bizottság működését megtiltották. = Stipkovits, i.m. 12-16.p.
35. Uo. 4-5., 10-14.p.
36. A szlovén falvak 2.363 választója közül 2.202 adta voksát a FKPD-re. = Uo. 16.p.
37. Vas m. Lev. Főispáni elnöki iratok, 1945–46. XXI. 1/a/1. = Stipkovits, i.m.: 19.p.
38. Uo. Tanfelügyelő, elnöki iratok, 1945-46. XXIV. 502/a/1. Egy MKP titkári jelentés szerint "... A nemzetiségi falvakban ... már többen minden gátlás nélkül magukat vendeknek, illetve szlávoknak vallották. Mindezek ellenére mégis határozott kívánságuk, hogy ők a magyar határokon belül maradjanak." = MSZMP Vas megyei Archívuma, 27.fond. 1. 1946-48. 14.; Stipkovits, i.m. 20-21., 23.p.

SUMMARY

Lajos Arday: Slovens in Hungary;

A group of several thousand Slovens settled in Pannonia, in the southwest part of historical Hungary, in a territory bordering upon Croatia and Štyria. These Slovensi were first mentioned in a charter in 1208. Though they formed a homogeneous ethnic mass in the course of time, and lived within a great empire, their economic, social and cultural development was different from their kinsmen in Austria

Their society was incomplete and "void of history"; they were nearly homogeneously peasants, their aristocracy and thin layer of noblemen, artisans and merchants became Austrian, Italian, Croatian or Hungarian.

Between the two world wars the- Slovens living along the new borders were separated from each other not only politically and culturally but economically as well. Both the Hungarians- who lived outside the new border, the so-called Sloven Hungarians and the Slovens in Hungary got into peripheric situations. The circumstances in which these two communities became national minorities determine their present day existence and characteristics. Such is the situation of the Slovens living in Hungary, whose national history has developed characteristic peculiarities in their language and in their consciousness. The good interstate relations contribute to the close connection with the respective mother countries.

NEMZETI AZONOSSÁGTUDAT A ROMÁNIAI ÉS A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR TÖRTÉNELEMKÖNYVEKBEN

SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN

Nemzeti tudat nélkül nincs nemzet, nélküle csak a diffúz etnikai csoportot képező nép létezik. A nemzetet mint közösséget többek között a történelmi tudat tartja életben; fennmaradni akarásának ez az egyik lényeges föltétele. A történelmi ismeretek és az e tényekhez fűződő érzelmek közül az utóbbi mozzanat döntő fontosságú a történelmi tudatban, hiszen a jelen szándékait és a megtervezett vagy vágyott jövőt ez vetíti a múltba. Azt sem fölösleges hangsúlyoznunk, hogy a nemzettudatnak – a mai nemzettel való kapcsolat tudata és a jövő távlatai mellett – a történelmi tudat is szerves része. Azt a nevelődési folyamatot, amelyben az egyén a "társadalmi tapasztalatokat, ismereteket elsajátítja és definiálja-identifikálja önmagát, a tudomány szocializációnak nevezi. A nemzet(iség) legfiatalabb tagjai, a gyermekek számára a család, a közvetlen környezet, korosztályuk csoportja, az iskola és a tömegkommunikáció eszközei megkülönböztetett szerepet játszanak a közösséghez tartozás tudatának kialakításában, és abban is, hogyan épülnek be életükbe a szociális azonosságtudatot hordozó vagy kíséző tényezők.

*

Mivel a határainkon túli magyarság ifjabb nemzedékeinek identitástudatáról tudományosan megalapozott ismeretekkel nem rendelkezünk (a nem mindig általánosítható egyéni benyomásoktól most tekintsünk el), a résztvevő megfigyelés, a szociológiai-szociálpszichológiai terepmunka lehetőségei pedig többnyire akadályokba ütköznek, olyan indikátort kerestünk, ami a szóban forgó kérdéskör közvetett tanulmányozását lehetővé tette. Erre a legkézenfekvőbbnek a tankönyvek mutatkoztak. A következő lépésben el kell döntenünk, hogy a tankönyvek mely csoportja képezze vizsgálódásunk tárgyát. A természettudományok tankönyvei, jellegüknél fogva, igen kevésbé formálhatják a nemzettudatot. A kört leszűkítvén, maradtak tehát a humán tárgyak. Hogy végül is a történelemkönyvek mellett döntöttünk, azt több szempont is indokolta:

- a történelemoktatásnak mindmáig rendkívül nagy a felelőssége a szomszédos nemzetekhez és államokhoz fűződő kapcsolatok alakításában, ápolásában;
- a történelemtankönyv hű tükrre az államalkotó (többségi) nemzet "nagy" történettudományának: a leszűrhető legbiztosabb eredmények foglalata – igaz, elkerülhetetlen egyszerűsítésekkel;
- a tankönyvek – a maguk egyező és eltérő vonásaival – minden más jellegű forrásnál inkább alkalmasak a "hivatalos" szemlélet átfogó jellemzésére;
- végül, de nem utolsósorban "bármilyen aspektusból merül is fel a nemzeti kérdés, akár az érzések, akár a szociológia, az ideológia, akár a politika szférájában, a kérdésfeltevésben szükségképpen ott bujkál a történelem, minden aktuális állásponthoz valahol egy közvetlenül odailleni látszó történelmi érv vagy érvcsoport tartozik" – valljuk Szűcs Jenővel.¹

A tankönyvet a legelemibb tömegkommunikációs eszköznek tekinthetjük. Használatakor az általa közvetített üzenet intézményesült keretek között jut el a befogadók határozatlanul nagy számú (s ráadásul a hírforrástól térben és időben igen távolra eső) tömegéhez. Az effajta közlési csatorna csak egyirányú és késleltetett kommunikációra nyújt

lehetőséget. Ha tehát a történelemtankönyvet helyezzük képletesen "mikroszkóp alá", akkor a kommunikációs modellnek kizárólag az első tagjával, a feladóval állunk szemben. Így a csatornazaj összetevőiről (a tankönyv anyagát interpretáló tanár attitűdjéről, a befogadó értékrendjéről stb.), a közlés hatékonyságáról nem rendelkezünk megbízható információval, legfeljebb föltételezéseink lehetnek. Elemzésünkben nem vállalkozhattunk tehát többre, mint bizonyos történelemtankönyvek által kibocsátott üzenet dekódolására és interpretálására – elismervén a tévedés lehetőségét.

Ezúttal két szomszédos ország: Románia és Csehszlovákia magyar tannyelvű középiskoláinak tankönyveit választottuk vizsgálatunk tárgyául. Ezekben az országokban él – a hivatalos népszámlálási adatok szerint is – a határon túli magyarság fele, összesen legalább két és fél millió ember. Középiskolásaik, így az üzenet befogadóinak száma is, feltehetően közel százazres nagyságrendű. Az elemzésre kiválasztott tankönyvek a következők voltak:

1. Pascu, Ștefan - Bodor András - Georgian, Lucia - Neagu, Vasilica: Az ókor és középkor történetének alapvető kérdései. Tankönyv a XI. osztály számára. Bukarest, 1978. Editura Didactică și Pedagogică.
2. Mureșan, Camil - Cristian, Vasile - Vesa, Vasile - Roman, Louis - Vargolic, Eugen: Az újkor és jelenkor történetének alapvető kérdései. Tankönyv a XII. osztály számára. Bukarest, 1978. Editura Didactică și Pedagogică.
3. Charvát, Jaroslav: Világtörténelem I. A gimnáziumok 1. és 2. osztálya, valamint a szakközépiskolák 1. osztálya számára. Bratislava [Pozsony], 1978. Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo.
4. Charvát, Jaroslav: Világtörténelem II. A gimnáziumok 1. és 2. osztálya, valamint a szakközépiskolák 1. osztálya számára. Bratislava [Pozsony], 1978. Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo.

Mindkét országban az egyetemes történelem mellett az illető ország történelmét is előadják; Románia magyar tannyelvű középiskolaiban román nyelven ("Istoria României"), Szlovákiában pedig magyarul ("Csehszlovákia történelme"). E tankönyvek elemzésére mostani vizsgálatunkban nem vállalkozhattunk. (Hozzá kell tennünk: a magyarországi nemzeti gimnáziumokban használatos történelemtankönyvek is csak a hazai "többségi" históriát ismertetik. Némi árnyalati különbség mégis létezik: az egyetemes és nemzeti történelmet a magyarországi másajkúaknak saját anyanyelvükön, egyetlen tantárgy keretében oktatják.)

Az alapanyag meghatározását és beszerzését követően a vizsgálat módját kellett eldöntenünk, s a számszerű dokumentumelemzéskor alkalmazott **t a r t a l o m e l e m z é s t** (content analysis) választottuk. Ezt az interdiszciplináris módszert számos társadalomtudományban használják, különböző szövegek szókincsének, stílusának, kifejezési eszközeinek az értékelésére.

H i p o t é z i s ü n k az volt, hogy a vizsgált források mindegyike többé-kevésbé az államalkotó többség nemzeti attitűdjeit tükrözi vissza - ezek mértékét, arányát, szerkezetét kívántuk kimutatni. Természetesen kíváncsiak voltunk arra is, hogy az elemzendő tankönyvek mennyire tartják szem előtt a megcélzott befogadók, vagyis a kisebbségi fiatalok sajátosságát.

Módszerünk döntő mozzanata a kódolás, melynek alapvető egységül a szót választottuk –, számunkra a legeggyértelműbben így voltak regisztrálhatók a tartalom összetevői. A kategóriarendszer (lásd: Függelék I.) összeállításakor a többségi nemzetekre, a magyar kisebbség anyanemzetére s néhány, általunk jellemzőnek tartott kapcsolatra vonatkozó utalás rögzítésének a lehetőségét tartottuk szem előtt. Létrehoztunk egy identitás- és egy kontinuitás-kategóriát is. Az egyes besorolandó szavakat az előjel négy fokozata szerint pozitívnak, negatívnak,

semlegesnek vagy ambivalensnek értékeltük; de szempontunk volt azok viszonya a minősített történelmi korhoz, maga a konkrét tartalom és végül az is, hogy milyen földrajzi-nemzeti vonatkozások felfedésére adnak alkalmat. A besoroláskor együttesen vettük figyelembe az esemény, személy, fogalom stb. tartalmának jellegét s a könyv által sugallt minősítést.

Szerencsés körülmény, hogy mindkét ország vizsgált történelemkönyve kétkötetes, a történelmi korszakolása is megegyezik, terjedelmük is közel azonos. Így a kapott adatok százalékos összehasonlításán túl a gyakoriságok összevetése is lehetővé vált. Viszonyítási alapunk a magyar történészek általunk ismert műveinek állásfoglalása a szóban forgó kérdésekről. Egy-egy társadalmi jelenséggel kapcsolatban a vizsgálati problémák egész sora fogalmazható meg. Abban, hogy egy témán belül ki milyen szempontokat tekint fontosabbnak, igen nagy szerepet játszik a kutató személyes érdeklődése és értékrendszere. Más szakember a miénktől eltérő változók mentén bizonyára egyéb eredményekre is juthat. Mindamellett reméljük, hogy tárgyilagosságra törekvő módszerünk biztosítja a kiválasztott dokumentumok valóságghű elemzését.

Kutatásunkban a tankönyvek tartalmának teljes feldolgozása során közel háromezer jellemző kifejezést regisztráltunk (számszerűen lásd: Függelék II. és III.). Majdnem minden kigyűjtött kategória esetében találkozhattunk pozitív, negatív, semleges, illetve ambivalens minősítéssel.

A bukaresti kiadású tankönyvekben a legterheltebb, vagyis a leggyakrabban használt kategóriák az identitás, a román és a romániai, a legkisebb terhelést pedig a finnugor kategória, valamint a magyar – csehszlovák és az erdélyi román, erdélyi német kapcsolat kapta. A legpozitívabb kategóriák sorrendben a román (az ide sorolható utalások 82,1%-a), az erdélyi román, erdélyi német, a magyar – csehszlovák és a romániai. Nem kapott pozitív minősítést a finnugor és a magyar – szlovák kategória; van pozitív beállítása, de minimális a magyar, a szláv és a magyar – cseh vonatkozású említéseknek. Megállapítható ugyanakkor, hogy a legnagyobb arányú negatív kategóriák a magyar (33,2%), a lengyel – román, a magyar – csehszlovák, továbbá az erdélyi román, erdélyi német kapcsolatmutató. Nem kapott negatív minősítést néhány viszonylag csekély gyakoriságú kategória (a finnugor, a magyar – cseh, a cseh – szlovák, az erdélyi magyar, erdélyi román, a szláv és a román – csehszlovák). Jóllehet tartalmaznak negatív megvilágítást is, a román, a romániai és a kontinuitás kategóriákkal szembeni negatív előjel a legritkább.

A pozsonyi kiadású tankönyvekben a legnagyobb terhelést az identitás, a lengyel és a szláv kategória kapta; a legkevésbé terheltek az erdélyi, a finnugor kategóriák, a cseh – szlovák és a román – csehszlovák kapcsolatmutatók. Leginkább pozitív a román – csehszlovák (88,9%), az identitás és a magyar – cseh kategória. A finnugor utalások közül egy sem pozitív; legkevesebb pozitív minősítéssel a szlovák, a lengyel és a magyar-szlovák kategória rendelkezik. Az egyes kategóriákon belüli negatív értékelés erősségét tekintve "vezetnek" a finnugor (66,7%), a magyar-csehszlovák és a lengyel kategóriák. Nincs negatív minősítése a csehszlovák és a román – csehszlovák kapcsolatmutatónak, valamint az erdélyi kategóriáknak. Végül legkevésbé negatívak az identitás, a csehszlovák és a szláv kategóriák.

Az államalkotó nemzetek saját csoporttudata természetesen rendkívül összetett

képződmény. A kisebbségeknek szánt tankönyvek által kultivált többségi nemzetkép mennyiségi és tartalmi összevetésekor román részről a román, a romániai, a havasalföldi vagy moldvai kategóriákat, valamint a havasalföldi – moldvai kapcsolatmutatót (mint a belső kohézió mérőszámát) elemeztük. Csehszlovák részről a szlovák, a cseh, a csehszlovák, a szláv, valamint a kohézióra utaló cseh – szlovák kategóriát. A saját nemzetre (lásd: román, havasalföldi vagy moldvai, illetve cseh és szlovák) vonatkozó utalások gyakorisága szempontjából a romániai előfordulásuk csaknem háromszoros. Ez a dominancia valamennyi történelmi kort illetően fennáll, kivéve az őskort, amikor is román vonatkozással nem találkoztunk.

A százalékos összehasonlításból az is megállapítható, hogy a semleges utalások csaknem azonos arányúak. A csehszlovákiai tankönyvek tartalmazzák nagyobb arányban az ambivalens értékeléseket (a román történelemkönyvekhez képest számarányuk hatszoros). A pozitív irányultságú szó kategóriák eltérő képet mutatnak: a romániai utalások 79,9%-os pozitivitásával szemben a csehszlovák mindössze 40,3%-os. Negatív viszonyulás tekintetében a csehszlovákiai kategóriák jelenléte kétszerte magasabb, mint a román megfelelőjüké.

Azt is érdemes lenne bővebben elemezni, hogy a fent említett értékelések miként oszlanak meg az egyes történelmi korok szerint. Terjedelmi okok miatt ezúttal csak egyetlen példa: a pozsonyi tankönyvben a jelenkor cseh és szlovák minősítéseinek 34,8%-a negatív, miközben a bukaresti történelemkönyv egyáltalán nem alkalmaz ilyen beállítást a saját nemzetre vonatkozó kategóriákkal kapcsolatban.

A saját államra vonatkozó önértékelés (romániai és csehszlovák kategória) szempontjából az összevetés viszonylag egyszerű, mivel szlovákiai említések gyakorlatilag csak a legújabb korban vannak. Az összesítést tekintve mintegy 2,5-szeres az utalások aránya Romániában. Ha csak a jelenkort vesszük figyelembe, mindkettő növekvő pozitív viszonyulásán túl a román tankönyvekben a negatív és ambivalens értékelés aránya jelentősen csökken, a csehszlovákiaiban viszont emelkedik.

Megjegyezzük, hogy Moldvára, illetve Havasalföldre, azok kapcsolatai nélkül viszonylag kevés utalás található a romániai magyar tankönyvekben. Ennek magyarázata, hogy a tankönyv a középkor elejétől "román országokról" ír, és következetesen együtt tárgyalja Moldvát, Havasalföldet és Erdélyt, mintegy visszavetítve egy évezredre az 1918 után kialakult államjogi helyzetet. Így tehát számos havasalföldi vagy moldvai utalást implicite a romániai kategória foglal magában, míg a csehszlovák állam látszólag jelenkori képződményként kerül bemutatásra. Az eddigi összehasonlításokat summázva elmondhatjuk, hogy az önértékelés terén a román tankönyvek túlzottan pozitív beállítottságúak; a negatív és ambivalens előfordulások inkább északi szomszédaink sajátjai.

A következőkben a belső kohézió két mutatóját hasonlítjuk össze. Olyan szavak, fogalmak együttes említéséről van itt szó, amelyek a történelmi korok folyamán az egyes országrészek (Moldva, Havasalföld, illetve Csehország és a mai Szlovákia) területére vonatkoztatva népek, történelmi személyiségek és események kapcsolatát hangsúlyozván az együtvértartozást sugallják. Gyakoriságban itt is csaknem háromszoros a román–csehszlovák arány. Százalékosan a pozitív utalások erőssége kétszeres a romániai tankönyvnel, az ambivalencia viszont hétszeres a csehszlovákiaiainál. Ugyanakkor csak a bukaresti kiadású történelemkönyv tartalmaz negatív és semleges említéseket (mind középkoriak). Ezeket a kapcsolatokat mindkét ország történelemkönyvei a középkorral összefüggésben hangoztatják a legtöbbször. Mivel az országrészek egyesítése az újkor végén megtörtént, úgy tűnik, a jelenkori kohézió hangsúlyozását a tankönyvírók egyik országban sem tartották fontosnak.

A többségi nemzetekre és államokra vonatkozó utalások tartalmát hét nagyobb csoportba soroltuk:

- nagy történelmi személyiségek (uralkodók, államférfiak, hadvezérek);
- kultúra (tudomány, művészet, oktatás, vallás);
- földrajzi-közigazgatási-jogi vonatkozások (földrajzi nevek, államiság, intézmények, törvények);
- "harcos múlt" (háborúk, csaták, felkelések, ellenállás);
- gazdasági-műszaki vonatkozások, életmód;
- társadalmi kérdések (demográfiai-etnikai erő, belpolitika, munkásmozgalom) és
- külpolitika, diplomácia.

A fenti csoportosítást figyelembe véve a két ország tankönyveiben különbözik a nemzetre és az államra való utalások számbeli aránya, sőt, érzékelhető strukturális eltérések is: a nagy történelmi személyiségekre és a gazdasági-műszaki területre vonatkozó szavak háromszorta gyakoribbak a román tankönyvekben, mint a csehszlovákiaiakban. Az átlagosnál kisebb az eltérés a kultúra és a harcok esetében, nagyobb a földrajz, a közigazgatás és a külpolitika terén, jelentős a társadalmi utalásokban.

A pozitív önértékelések összevetésekor méginkább elütnek a két ország tankönyvei: a legkisebb a különbség a gazdasági utalásoknál (itt némi román "fölényt" tapasztalhatunk); körülbelül kétszeres a romániai arány, ha a nagy egyéniségeket, a közigazgatást és a diplomáciát tekintjük; négy és félszeresére nő ez a társadalmi élet terén. A csehszlovákok "büszkesége" viszont kulturális és "hadi" alapokra épül: aránya négy és félszeres, illetve kétszeres.

A többségi "mi-tudat" erősítésének irányában hatnak azok a szélsőséges megfogalmazások, amelyek a százalékos megoszláson túlmenően – a romániai tankönyvek esetében erősebben, a szlovákiaiaknál mérsékeltebben – a túlzó önértékelésre utalnak. A "torzító optika" az őstörténeti kezdetektől a társadalmi haladásért vívott és a nemzeti függetlenségi harcokig, a nemzetközi élet és diplomácia területétől a kultúrán, művészen, tudományon át a munkásmozgalom és a szocialista építés jelen szakaszáig számos helyen érezteti hatását. E tény illusztrálására néhány rövid idézetet emelünk ki a négy történelemkönyvből. (A zárójeles számok a korábbi felsorolás alapján a tankönyvek sorszámát, valamint az oldalszámot jelölik).

"Augustus idejében ... még Róma is félt a dákok támadásaitól." (1-105.)

"A X. századtól kezdve a magyarok – miután a nyugati és bizánci birodalom felé irányuló terjeszkedésüket meggátolták – Erdélybe vezetnek hadjáratokat. Itt kenézségekbe és vajdaságokba szervezkedett román lakosságot találtak, amely függetlenségét védelmezve elszántan ellenállott." (1-164)

A giurgiui győzelem "nagy hírnevet szerzett Mihainak Európa-szerte. Kora egyik legvitézesebb, leghatalmasabb és legbölcsebb fejedelmének tekintették." (1-207.)

"Az 1944. augusztus 23-i fegyveres felkeléskor Románia is belépett az antifasiszta koalícióba, s óriási mértékben járult hozzá a szövetségesek diadalra juttatásához." (2-185.)

A Kelet-Római Birodalomra "a legnagyobb veszélyt a szlávok jelentették." (3-138.)

"A nyugat felé előretörő szláv törzsek a VI. századra már betelepítették Nyugat-Európa (!) hatalmas területeit." (3-138.)

A IX. századi morva "fejedelmi erődítmények mellett ... rendkívül fejlett ipari termelés indult meg." (3-140.)

A hitleri Németország Csehszlovákia megszállása révén "nagy mennyiségű korszerű és kitűnő minőségű katonai felszerelés birtokába jutott." (4-265.)

Egyének, de szűkebb-tágabb közösségek esetében – így akár a magyar nemzetében is –

elengedhetetlen az önismeret szempontjából szomszédaink rólunk kialakított véleményének ismerete. A tükörcépre még akkor is szükségünk van, ha ez a vélemény számunkra nem mindig kedvező.

A bukaresti történelemkönyvek interpretálása szerint a román nép a dák őslakosság és a római telepések összeolvadásából jött létre, és megszakítás nélkül a Kárpát–Duna térség ősi földjén élt, mint az ókori civilizáció, a latin nyelv és a római kultúra hordozója. Népi római faluközösségekből alakultak ki korai feudális államalakulatai, a kenézségek, vajdaságok, "országok". Ugyanakkor Európában, Ázsiában és Afrika északi részén úgymond az alacsonyabb fejlődési fokon álló népek mozgalmaira kerül sor. A történelemkönyvek írói ezek közé sorolják többek között a finnugor népeket is. Mindössze két, semleges jellegű utalást találunk rájuk vonatkozóan. A pozsonyi kiadású tankönyvek utalásai negatív színezetűek: a rómaiak és a szlávok közé beékelődött barbár finnugor törzsekről szólnak.

Az együttesen kezelt finnugor és magyar kategória a kétféle történelemkönyvekben előjel szerint mind gyakoriság, mind irányultság tekintetében jóval közelebb állnak egymáshoz, mint a tankönyvek által sugallt többségi énképek. Az utalások száma nem különbözik lényegesen, a negatív értékelés mindkét helyen túlsúlyban van a pozitívumokhoz képest. (Az ambivalens említések itt is Csehszlovákiában gyakoribbak, míg a semlegesek inkább a románokat jellemzik.) Kor szerinti csoportosításban viszont a középkor tekintetében a romániai tankönyv háromszoros arányú pozitív megvilágítást alkalmaz, mint a csehszlovák; az újkori történelemben viszont pozsonyi megítélésünk a jobb. A jelenkori pozitív "tükörképek" kiegyenlítettek. Negatívumaink a románoknál az újkori és a jelenkori fejezetekben, a csehszlovákoknál a középkoriban csúcsosodnak ki.

Vegyük szemügyre ugyanezen kategóriák tartalmát az előző fejezetben részletezett fő csoportok szerint:

A struktúrák ez esetben is eltérnek. Román részről a földrajz-közigazgatás-jog, a személyiségek és a társadalmi élet területén említenek gyakrabban bennünket. Harcainkat, külpolitikánkat, gazdaságunkat és kultúránkat viszont Csehszlovákiában ismerik jobban. Nincs egyetlen pozitívuma román szemmel külpolitikánknak, gazdasági-műszaki életünknek, Csehszlovákiában viszont társadalmi vonatkozásaink pozitívumait "nem jegyzik". Kedvező megítélés szempontjából nem tér el lényegesen a kulturális és a közigazgatási terület, személyiségeink román, harcaink csehszlovák megvilágítása előnyösebb.

A nemzetiségi öntudat alakulása szempontjából nem érdektelen a pozitív utalások kissé alaposabb vizsgálata. Mire lehet tehát "büszke" a romániai magyar tanuló? A magyar történelem nagy alakjai közül mindössze hárman kaptak pozitív minősítést: Szent István, Hunyadi János (mint Magyarország kormányzója, de a szerzők szerinti román származását kiemelve) és Kossuth Lajos. Arról a Frankel Leóról, akit az elemző negyedikként idesorolhat, nem derül ki a tankönyv használója számára, hogy szintén magyar. Ambivalens vonatkozásban említették Zsigmondot, Bethlen Gábort (mint Magyarország megválasztott királyát), Ferenc Ferdinándot és Károlyit.

Kulturális téren Mátyás budai palotája, Szinyei-Merse festészete, valamint XIX.századi irodalmunk és zenénk nyert pozitív értékelést. Ugyanilyen értelemben utal a könyv a nagymorva állam magyar uralom alá kerülésére, függetlenségünk 1848. évi kikiáltására, az 1919-es Tanácsköztársaságra és a Forradalmi Kormányzótanácsra, végül pedig népi demokráciánkra. Három esemény vált dicsőségünkre háborúink és mozgalmaink közül: a Dózsa-féle parasztháború kezdete a budai táborban, a 48-as forradalom és az, hogy 1918-ban Ausztria–Magyarország forradalmi és nemzeti mozgalmak színhelye.

A bukaresti tankönyvírók szerint gazdasági vonatkozású pozitívuma Magyarországnak nem

akadt; két ambivalens minősítésünk: a századvégi viszonylagos gazdasági fejlődés és a magyar beruházású balkáni vasútépítés. Belpolitikai téren a KMP megalakulását és a KMP–SZDP egyesítését helyezték a szerzők kedvező megvilágításba. Végül pozitív híján legalább ambivalens minősítésűek békeszerződéseink és a Hármasszövetség kialakulása.

Szlovák szemmel a kultúra területén egyértelműen pozitív minősítést csak Bartók, Kodály és Liszt kapott. Ambivalens alapállással említik Petőfi nevét, közömbösen viszonyulnak a magyarországi kálvinizmushoz. Katonai vonatkozásaink közül elismerő az értékelés, amikor Attila alföldi székhelyéről írnak; ezt követi I. Ulászló törökellenes hadjárata, majd a 48-as forradalom és szabadságharc hadi sikerei. Pozitív utalás történik a Tanácsköztársaság honvédő harcaira, végül az ellenforradalom leverésére Kádár János vezetésével. Államiságunk, közigazgatásunk és belpolitikánk tekintetében a következő kedvező megítélésekkel találkoztunk: Kossuth és a felelős magyar minisztérium; az 1848-as alkotmányozó nemzetgyűlés; a függetlenség kikiáltása; a magyar falvak népe a forradalom mellett; 1918-ban a királyság intézményének megszűnése; a Tanácsköztársaság; a köztársaság kikiáltása 1946-ban és az MDP győzelme az 1948. évi választásokon. Gazdasági téren mindössze az 1956 utáni stabilizáció válhat dicsőségünkre északi szomszédaink megítélése szerint.

A felsorolt vonatkozások szerkezetének csonkasága első olvasásra is szembetűnő. Ehhez hozzátevé, hogy mindkét ország tankönyveiben a negatív utalások vannak túlsúlyban, mintha a többségi nemzet pozitív énképéhez szükséges volna "mások" negatív beállítása. Azonban ne feledjük, hogy a "mások"-ban – akik ezúttal a többséggel együttélő kisebbségek, egyben az anyanemzet tagjai – az ilyen jellegű beállítás a nemzeti(ségi) tudatformálás szempontjából inkább romboló, mintsem építő hatású, s mindenképpen "tudathasadásos" állapotot idéz elő.

A rólunk alkotott kép mellett a velünk kialakított kapcsolatok vizsgálata is szolgálhat néhány tanulsággal. A romániai tankönyvek érthetően több teret szentelnek a magyar – román viszony ábrázolásának, mint a csehszlovákiaiak. A szlovák említések itt is döntően jelenkoriak, míg a románok korban egyenletesebb eloszlást mutatnak. Elgondolkoztató azonban, hogy a bukaresti kiadású tankönyv összeségében pozitívabban értékeli ezt a kapcsolatot. A pozsonyi történelemanyagban újólag tapasztalható az ambivalens értékelés. Hogyan festenek ezek után északi szomszédainkkal való kapcsolataink a "kettős tükörben"? Vegyük sorra először a magyar–szlovák, majd a magyar–cseh, végül pedig a magyar–csehszlovák viszonyt.

Természetes, hogy csehszlovák részről foglalkoznak többet a magyar – szlovák kapcsolattal. Figyelemre méltó, hogy a romániai tankönyv utalásai döntő részben ambivalensek vagy negatívak, egyetlen pozitívum nélkül. A csehszlovák interpretáció tartalmaz kedvező említést, ám a negativitás és az ambivalencia itt is túlsúlyban van viszonyunk bemutatásában. Kedvezőbb ránk nézve a magyar – cseh viszony mindkét tankönyvbeli megjelenése. E kapcsolat csehszlovákiai bemutatása gyakoribb és árnyaltabb: a pozitív és ambivalens említések meghaladják a román ábrázolását. A romániai tankönyv jellemző alapállása e tekintetben a közömbösség. A magyar – csehszlovák viszony bemutatásában jelentősebb különbségek mutatkoznak: míg román megvilágításban három és félszeres a pozitívitás a negatívumokkal szemben, a szlovák tankönyvben másfélszeres a negatívum. Semlegesség és ambivalencia is csak ez utóbbi esetben van.

Vizsgálatunk szempontjából különös jelentőségű az identitás kategóriája: egyrészt tartalmánál fogva, másrészt gyakorisága miatt is. Mind a romániai, mind a csehszlovákiai történelemkönyvekben az identitás a legnagyobb gyakoriságú kategória, de nem föltétlenül ezzel a szóhasználattal. Mi is a hazafiság, az etnikum, a nyelv, a nemzet, a nemzetiség, az asszimiláció, a nacionalizmus és az ősiség szinonímáinak gyűjtőfogalmaként használjuk, mert véleményünk

szerint ezek a legfontosabb – a tankönyvekben is használt – összetevői az azonosságtudatnak. Ha az e kategóriába sorolható szavak két országbeli előfordulásait helyezzük egymás mellé, akkor, bár a szlovákiai előfordulások száma mintegy háromnegyedét teszi ki a romániaiaknak, mégis – ellentétben az ó-korral és az újkorral – a középkori és legújabbkori utalások tekintetében csehszlovák dominancia mutatkozik. Az Erdélyben használt történelemkönyvekre inkább a pozitív és semleges, a szlovákiaiakra viszont a negatív és ambivalens identitás-értékelés a jellemző. Ez a kategória a történelmi korok folyamán román szemmel nézve mindig határozottabban pozitív, mint északi szomszédainknál. A csehszlovákok negatív beállításai viszont az újkori és a jelenkori történelem interpretálásában erőteljesebben jelentkeznek. A talán legrealisabbnak tekinthető ambivalens viszonyulás a románoknál a jelenkor felé csökkenő tendenciát mutat, ellentétben a szlovákiai tankönyvekkel, ahol növekszik.

Új összefüggéseket tárhat föl, ha megvizsgáljuk, hogy az identitással kapcsolatos kifejezések mely nemzetekre, illetve területekre vonatkoztatva jelentkeznek a kétféle tankönyvekben. A román és román utalások kétszer olyan gyakoriak e kategóriát tekintve, mint a csehszlovák és szláv összefüggések. Velünk, magyarokkal kapcsolatban az identitást mindkét részből ritkán emlegetik. Az identitás-kategória Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa régiójában a román tankönyvek sajátossága, a szlovákok Európán és Észak-Amerikán kívüli területekre vonatkoztatva említik gyakrabban. Globálisan viszont az identitásra való utalások tizenhétszer gyakoribbak a román tankönyvekben, mint a csehszlovákiaiakban.

Ha csak az idesorolt pozitív előjelű említéseket tekintjük, valamennyi területtel és nemzettel kapcsolatban elmondható, hogy a romániai történelemkönyvekben nagyobb az arányuk. Amikor távolabbi országokról esik szó, a negatív megvilágítás gyakorlatilag megegyező, míg a magyarokkal kapcsolatban kétszeres a román tankönyvekbeli kedvezőtlen értékelés. "Negatívabbak" viszont a csehszlovák tankönyvek akkor, ha saját identitásukról, tágabb régiókról – Közép-, Kelet- és Délkelet-Európáról – írnak, és főleg akkor, amikor globálisan utalnak e kategóriára.

Visszatérve az identitás alkotóelemeihez, az is kiderül, hogy a kétféle tankönyv által sugallt azonosságtudat szerkezete igen különböző. A már említett háromnegyedes arányt (amely a teljes identitás-kategóriára vonatkozott) csak a nemzet és a nyelv közelíti meg.

A bukaresti tankönyvek két-két és félszer gyakrabban emlegetik a hazafiságot és az etnikumot, több mint négyszer sűrűbben az asszimilációt.

Másik két összetevő esetében a pozsonyi történelemkönyvekben található utalások sokszorozódnak meg: négyszer több a nemzetiségekkel és tizenegyszer több a nacionalizmussal kapcsolatos említés.

Az ősiség* re csak a román történelemkönyvekben találtunk (az identitás szempontjából fontos) jelzéseket.

A nemzet előfordulása mindkét kisebbségi tankönyvben túlsúlyos. Természetesen nemcsak magának a pusztá fogalomnak a gyakori hangoztatásáról van itt szó. Tartalmi jegyek alapján a legváltozatosabb szókapcsolatokban is jelentkezik, a nemzetitől a nemzeti jogokon, intézményeken, katonaságon, elnyomáson, kultúrán stb. át a nemzeti államig.

A romániai magyar tanulók részére előírt tankönyvekben a nemzet fogalmának gyakorisága háromszoros a csehszlovákiai magyar gyermekek által használtakéhoz képest. A nemzetfogalom összetevői közül a nemzetek kialakulása, szövetsége, a nemzeti állam Romániában még a háromszorosnál is nagyobb súllyal fordul elő. Szlovákiai dominancia a nemzeti lét, az elnyomás, a nemzeti felszabadító

mozgalmak és a nemzetgazdaság terén mutatkozik. A nemzeti kérdést csak a romániai tankönyvek emlegetik.

A százalékos összevetésben itt is, ott is közel megegyeznek a nemzeti eszmék, intézmények, jogok és polgárság. A románoknál az általában és konkrétan vett nemzet, a "néplélek" fogalma, s még inkább a nemzetek kialakulása, szövetsége s a nemzeti állam kerül előtérbe. Szlovák részről viszont a nemzeti felszabadító mozgalmakat, a nemzetgazdaságot és a kultúrát inkább kultiválják, sőt elébük helyezik a nemzeti létet és elnyomást.

* (Értsd: az adott etnikum ősi voltára)

*

Nem kerülhetjük meg elemzésünkben a történetírás, illetve -kutatás néhány "nyitott" kérdését. Azokat, amelyek napjainkban magyarok és szomszédaik tudományos berkeiben sem tisztázottak véglegesen, s ilyen értelemben azonnal veszélyessé válnak, ha tankönyvekben, vitán felülálló kijelentések formájában juttatják el őket a diákokhoz.

"A közös múlt nemcsak az együttműködésre mutat példát, hanem a testvérharcra is. Vajon milyen körülmények között, milyen szemlélettel kell tanítani a történelmet? A tudományos igazság szempontjából érdekes az, hogy melyik nép milyen eredetű és mikor települt egy bizonyos területre, de hogy ebből politikai krédó legyen, s valamiféle történeti jog alapján vitatkozzunk arról, ki volt előbb Dácia vagy Pannónia földjén, ennek értelmét nem látni. Vagy mi értelme letagadni a különböző etnikumokhoz tartozó írók, művészek, tudósok tevékenységét, és saját maguk által kialakított nemzettudatuk alapján hovatarozásukat?

Nem egyszerű dolog elismerni, hogy a hajdani Magyarország területén a legkülönbözőbb nemzetiségű emberek járultak hozzá a kultúra fejlődéséhez? Annak sem látjuk értelmét, hogy a mai etnikai és állami viszonyokat visszavetítsük a múltba, és ne vegyünk tudomásul akkori realitásokat. Történetírásunkban arra törekszünk, hogy objektív képet adjunk a múltból, elismerve minden nép eredményeit, és értékelve azokat az ellentéteket is, amelyek közöttük vagy uralkodó osztályaik között kialakultak. Erről a tárgyilagos szemléletről nem szabad letérni, mert véleményünk szerint

csak ennek van jövője s nem a nacionalizmusokat tápláló régi teóriáknak." ² – írja Köpeczi Béla.

Érdemes legalább néhány mondat erejéig elidőznünk az elemzett tankönyvek szemléletének okainál. Biztos, hogy közrejátszanak a kelet-közép-európai fejlődés sajátosságai: a felgyorsított, nem organikus modernizációs folyamattal párhuzamos kultúrnemzeti fejlődéstípus, az ezzel együttjáró görcsös, állandó veszélyérzettel terhelt identitástudat, a Trianont követő tudatos, ám alapvetően téves megkülönböztetés nemzetek és nemzetiségek között. Az sem kétséges, hogy történelmünkben hiányzik a közös sorstudat, így azok tanítása is a sajnálatos manipulációk, kisajátító törekvések jegyében zajlik. Az okok közé kell sorolnunk az elmúlt évtizedek homogenizáló, asszimilációs tendenciáit, amelyekben a természetes folyamat mellett ott voltak a kisebbségek beolvasztására szolgáló változatos eszközök is.

A társadalmi környezet összetevői közvetett befolyással vannak a történelemtanításra, de a csonka nemzetiségi iskolarendszér hátrányos voltát – úgy véljük – nem kell bizonyítanunk a kisebbségi identitás zavarainak előidézői között. Mindehhez – a legfeljebb mostanában oszladozó – általános magyarországi közöny is hozzájárult. A felsoroltak mintegy kumulálódva jelentkeznek magyarok és szomszédaik közös kódrendszerének hiányában. Fogalomrendszerünk, kategóriáink természetszerűen különböznek, hiszen hagyományainkat, szimbólumainkat mind ez ideig nem "fordítottuk le" egymásnak, s ami keveset igen, azt sem tudatosítjuk.

Előljáróban utaltunk arra, hogy célunk a tankönyvek által kibocsátott "üzenet" dekódolása volt. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a tankönyvek mellett számos egyéb hatás is alakítja a tanulók történelemszemléletét. A tanári tevékenységet helyeznénk ezek között az első helyre, amely részben korrigálhatja, de rossz esetben fokozhatja is a tankönyv torzításait. Természetesen a gyermeket körülvevő mikrokozmosz: az otthon, a család szocializációs hatása, valamint a személyesen megélt élettapasztalat is lényegesen különbözhet a tananyag által szuggesztív valóságképtől. Az említetteken kívül hangsúlyoznunk kell a modern tömegközlelési eszközök egyre növekvő szerepét. Egy határon túli magyar fiatal részére ez azt is jelenti, hogy a többségi tömegkommunikáció mellett a magyarországi sajtó, rádió, televízió és könyvkiadás is befolyásolhatná. Sajnos a gyakorlat – a működő ellenerők következtében – nem ezt mutatja.

A bemutatott tankönyvek sok mindent szolgálnak, de legkevésbé a reális nemzetiségi önismeretet. Nemzeti(ségi) érzékenységet s egyúttal érdekeket is sértő kommunikációs miliőben két alapmagatartás keletkezhet. Az egyik: a kisebbség előbb-utóbb elfogadja saját másodrendű szerepét, s a kisebb ellenállást választva felszívódik a többségi nemzetbe. A másik pedig – a "hatás-ellenhatás" analógiájára –, minél nagyobb valakivel szemben a nyomás, hogy a voltaképpeni attitűdjével ellentétes viselkedést tanúsítson, annál kevésbé fogja megváltoztatni azt. Természetesen a két véglet között számtalan átmenet lehetséges, ugyanakkor a kontinuum bármelyik fokára a feszültség, a neurózis valamilyen stádiuma jellemző.

Végezetül a kiegészítő útról. Sokkal többet kellene tennünk – úgy a tudományok, mint a közírás s a közélet terén – az összetartozás tudatának erősítéséért az anyanemzet és a határainkon túlra került kisebbségi nemzetrészeink között. Ezzel párhuzamosan a szomszéd népek és kultúráik megismerése - megismertetése érdekében az eddigieknél intenzívebb erőfeszítések szükségesek. A példa adott: a Németh Lászlók, Petru Grozák, Emil Boleslav Lukáček nyomdokaiba kell lépünk.

Jegyzetek

1. Szűcs Jenő: A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge. /Hozzászólás egy vitához/. Budapest, 1970. 11.p.
2. Köpeczi Béla: Mindennapi tudat, mindennapi kultúra, ifjúság = Köznevelés 1980. 2. 3.p.

SUMMARY

András Bertalan Székely: National identity-consciousness in the Hungarian history books of Roumania and Czechoslovakia.

The most important documents – besides the personal impressions – dealing with the national identity-consciousness of the youngest Hungarian generations living outside the frontiers are the history books. The knowledge printed in these schoolbooks teaches the recipient in an institutional form, through a one way channel. In this special case of knowledge-transmission many important factors - such as the attitude of the teacher who interprets the material of the book, the scale of values of the recipient - cannot be examined, and the analysis is restricted to the decoding of the primary message of the book.

The Hungarian history books of Roumania and Czechoslovakia reach a mass of several hundred thousands and can totally influence the national-nationality consciousness of the pupils. In the Danube valley history and historiography contain a great number of disputable questions. It is quite dangerous for the Hungarian youth living in nationality circumstances, if the

statements concerning their nationality reach them in an indisputable form. The reduced nationality school-system strengthens these influences, and can make young people conscious of the expropriating tendencies instead of the common fate of our histories. Neither the narrower environment of the child, nor the mass media which gains more and more importance corrects these influences.

FÜGGELÉK

I. Kategóriaszótár

II. A romániai tartalomelemzés összesített gyakorisági táblázata

III. A csehszlovákiai tartalomelemzés összesített gyakorisági táblázata

Kategóriaszótár

Fő- és alkategóriák:

1. Nemzetek, államok

R = román

Hívószavak:

román /jelzőként/, valamennyi román tulajdonnév, földrajzi és intézménynév, valamennyi román nyelvű kifejezés
kivétel: román /stílust jelölő vagy nyelvcsalád értelemben/, erdélyi román /jelzőként/ és a T főkategóriához sorolható kifejezések

R' = romániai

román országok, román állam, román nemzeti állam, Románia, az ország, országunk, Románia Szocialista Köztársaság, romániai

R'' = havasalföldi

kivétel: hazánk

Havasalföld, havasalföldi, vagy moldvai Olténia, Moldova, moldvai

A = szlovák

szlovák /jelzőként/, valamennyi szlovák tulajdonnév, földrajzi név, intézménynév és szlovák nyelvű kifejezés, Szlovákia, mai Szlovákia, szlovákiai

B = cseh

cseh /jelzőként/, morva /jelzőként/, valamennyi cseh tulajdonnév, földrajzi név, intézménynév, cseh nyelvű kifejezés, Csehország, csehországi, Morvaország, morvaországi

A = csehszlovák

kivétel: a P főkategóriához sorolható kifejezések

csehszlovák /jelzőként/, Csehszlovákia, Csehszlovák Köztársaság, Csehszlovák Szocialista Köztársaság, Csehszlovákiai

M = magyar

magyar /jelzőként/, valamennyi magyar tulajdonnév, földrajzi és intézménynév, Magyarország, magyarországi, Ausztria–Magyarország

kivétel: erdélyi magyar, székely és a T főkategóriához sorolható kifejezések

C₆ = lengyel

lengyel /jelzőként/, valamennyi lengyel tulajdonnév, földrajzi név, intézménynév és lengyel nyelvű kifejezés, Lengyelország, lengyelországi

T = erdélyi

erdélyi román, magyar /és székely/, szász és más nemzetiségű /jelzőként/, erdélyi /jelzőként/, valamennyi erdélyi tulajdonnév, földrajzi név és intézménynév, Erdély

2. Nyelvcsaládok, népek

D = szláv szláv /jelzőként/,

szlávok általában, nyugati, déli, keleti szlávok, ószláv /jelzőként/, ószláv nyelvű kifejezések, tulajdonnevek

kivétel: a P fő kategóriába sorolható kifejezések

F = finnugor

finnugor /népnévként és jelzőként/

(A fenti nemzetek, államok, nyelvcsaládok és népek főkategóriához csak az önálló, kapcsolatok nélküli utalások sorolhatók.)

3. Kontinuitás főkategória

P = őstörténet

a/ csehszlovákiai tankönyvekben: a mai Csehszlovákia területére vonatkozó utalások a magyar államalapításig; morva, nagymorva /jelzőként/, Nagy-morávia, nagymoráviai, moráviai /tulajdonnevek is/

b/ romániai tankönyvekben: a mai Románia területére vonatkozó utalások a magyar államalapításig, illetve Erdély magyar elfoglalásáig; trák, gétadák /jelzőként/, latinitás, Dácia és ezzel összefüggő földrajzi és tulajdonnevek.

4. Kapcsolatok, együttes előfordulások

K₃ = cseh - szlovák

a/ belső kapcsolatok

a mai Szlovákia és a mai Csehország területén történt események, az itt élő vagy élt személyek, népek egymás közötti kapcsolatai, együttes előfordulásai

R₃ = havasalföldi–

Havasalföld és Moldva lakóinak egymás közötti kapcsolatai

K₄ = erdélyi magyar–

Erdély magyar /és székely/, valamint erdélyi német német /és szász/ lakossága közötti kapcsolatok

K₅ = erdélyi román–

Erdély román, valamint német /és erdélyi német szász/ lakóinak kapcsolata

b/ Külső kapcsolatok

K - magyar–szlovák

a történelem során a mai Szlovákia területével, lakóival és a magyarokkal, a magyar állammal kapcsolatos együtt említések

K' = magyar–cseh

magyarok és csehek, illetve területeik közötti kapcsolatok

K'' = magyar–román

magyar–havasalföldi, magyar–moldvai, illetve Magyarország és Románia közötti területi, személyi és nemzeti kapcsolatok

T' = erdélyi–román

Erdéllyel és Havasalfölddel vagy Erdéllyel és Moldvával kapcsolatos együtt említések

D' = román–csehszlovák

román–cseh, román–szlovák és román–csehszlovák kapcsolatok /a mostanit megelőző államjogi egységek kapcsolatai is/

C₆ - lengyel–román

lengyelek és románok együttes említése a történelem folyamán /államjogi elődeikkel együtt/

C₆'' = lengyel–cseh–
szlovák

lengyel–cseh, lengyel–szlovák és lengyel–csehszlovák kapcsolatok

G = magyar–csehszlovák

magyar–nagymorva, magyar–szláv /általában/ és magyar–

csehszlovák kapcsolatok

5. Identitás-főkategória

Cs₇ - identitás

a/ hazafiság	haza, hazafi, hazafias, hazafiság, hazaszeretet, szocialista hazafiság, szülőföld, haza védelme, haza felszabadítása, címer, himnusz
b/ etnikum	etnikai, etnográfiai, népi források, népi motívumok, népzene, népi alkotások, balladák, énekek, népdal, mesék, szájhagyományok
c/ nyelv	nyelv, nyelvi, államnyelv, irodalmi nyelv, tanítási nyelv, anyanyelv, anyanyelvi, nyelvcsalád, nyelvjárások, nyelvművelés, konkrét ósláv kifejezések /csehszlovákiai tankönyvekben/
d/ nemzet	nemzet, nemzeti, natio, national, nationala, törzs /"nemzet" értelemben/
e/ nemzetiség	nemzetiség /"nemzeti hovatartozás" és "kisebbség" értelemben/, nemzetiségi, soknemzetiségű, kisebbség, többség
f/ asszimiláció, hazafiatlanság	beolvadás, beolvasztás, felszívódás, asszimiláció, elrómaisodás, elrómai-sítás, romanizálás, elszlávosodás, elfranciásodás, eloroszosítás, elnémetesítés, hazaáruló, hazafiatlan
g/ nacionalizmus	nacionalizmus, nacionalista, sovinizmus, sovinizsma, nemzeti gyűlölködés, pángermanizmus
h/ ősiség	ősi föld, ősi rög, őslakosság, bennszülött

II. A romániai tartalomelemzés összesített gyakorisági táblázata

Főkategória	Összesen	+	-	0	+
R = román	298,5	245	7	34,5	12
R' - romániai	119	92,5	4	12,5	10
R'' = havasalföldi vagy moldvai	22	11	1	7	3
R ₃ = havasalföldi moldvai	22	15,5	2	2,5	2
F = finnugor	2			2	
M = magyar	96,5	24	32	19,5	21
K = magyar-szlovák	4		1	1	2
K' = magyar- cseh	9,5	4		4,5	1
K'' = magyar-román	38	20,5	7	3	7,5
G = magyar-csehszlovák	4,5	3,5	1		2
K ₃ = cseh-szlovák	7	4			
K ₄ = /erdélyi/ magyar-szász	5,5	2,5		1	2
K ₅ = /erdélyi/ román-szász	4,5	3,5	1		14,5
T = erdélyi	100	43	8	34,5	
T' = erdélyi-román	40,5	29,5	3	4	
D = szláv	33	13		18	4
D' = román-					2

csehszlovák	13	7,5		1,5	
C ₆ = lengyel	109	59	6,5	25,5	4
C ₆ ' - lengyel-román	21,5	9,5	6	3	18
P = kontinuitás	85	58	1	20,5	3
CS ₇ = identitás	437	278,5	27	8 8	5,5
					43,5

III. A csehszlovákiai tartalomelemzés összesített gyakorlati táblázata

Főkategória	Összesen	+	-	0	+
A = szlovák	14,5	3,5	1	2	8
B = cseh	104,5	44,5	21	13,5	25,5
Á = csehszlovák	44,5	12	11,5	5	16
K ₃ = cseh–szlovák	8	3			5
F = finnugor	3		2	1	
M = magyar	105,5	32	36,5	9	28
K = magyar–szlovák	12	3	4		5
K' = magyar–cseh	19	12	3	1	3
K'' = magyar–román	14	5	3	1	5
G = magyar–csehszlovák	9,5	3	4,5	1	1
T = erdélyi	2	1		1	
D = szláv	115	48	13	36	18
D' - román–csehszlovák	9	8			1
C ₆ = lengyel	315	77	112,5	40	85,5
C ₆ ' = lengyel–csehszlovák	27,5	12,5	8	3	4
P = kontinuitás	26,5	20,5	1	3	2
CS ₇ = identitás	334	146	54	43,5	90,5
+ pozitív					
- negatív					
0 semleges					
+ _ ambivalens					

III. TÁRSADALOM, MŰVELŐDÉS

A HATÁRMENTI TÉRSÉGEK TÁRSADALMI-TELEPÜLÉSI JELLEMZŐI MAGYARORSZÁGON

ÉGER G Y Ö R G Y

Európában a hetvenes évek elejétől a rurális térségek kutatásának reneszánsza bontakozott ki. A vidék újrafelfedezése részben visszahatásként értelmezhető a II. világháború után rohamosan kibontakozó urbanizáció indukálta városkutatásokra. Akkor a falu úgyszólván teljesen kiszorult a tudományos érdeklődésből, illetve annyiban kapott helyet, amennyiben megfelelt egyes urbanizációs elméleteknek és területfelhasználási koncepcióknak.¹ A hatvanas évek végére egyre inkább nyilvánvalóvá váltak a túlhajtott urbanizáció (és iparosítás) veszélyei. Elemzések jelentek meg a városi ártalmakról, tipikus nagyvárosi jelenségekről (lakótelepi életmód, városi deviancia stb.). A hetvenes évek elején Európa-szerte jelentkező gazdasági nehézségek, az időben ezzel körülbelül párhuzamosan kibontakozó alternatív mozgalmak és életmódigények az előbbiekkal együttesen azt eredményezték, hogy a nemzetközi szakmai és laikus közvélemény fokozott figyelemmel fordult a vidéki térségek felé. Ezen belül is később különböző okok hatására – az elmaradottság csökkentése, a területi fejlődés különbségeinek mérsékelése, új fejlődési források feltárása stb. – a p e r i f é r i á l i s t é r s é g e k vizsgálata vált az² egyik legizgalmasabb kutatási témává.

A fentiekben vázolt tendenciák hazánkra is érvényesek. A hetvenes évek közepétől nálunk is megindult (pontosabban újraindult) a vidéki – ezen belül az elmaradott – térségek módszeres vizsgálata. Dolgozatomban a periférikus térségek sajátos változatával, a h a t á r m e n t i t é r s é g e k hazai jellemzőivel foglalkozom.

Mivel az alábbiakban használandó fogalmak köznyelvi és szaktudományos értelmezése, sőt, az utóbbi esetben az egyes tudományágak szóhasználata is eltérő, szükséges ismertetni saját álláspontunkat. A periféria, illetve a perifériális (marginális) térségek vizsgálatának két legfontosabb szempontja a földrajzi, illetve az ebből kinövő t e l e p ü l é s t u d o m á n y i megközelítés. A földrajzi megközelítés szerint a periféria általában k e d v e z ő t l e n természetföldrajzi adottságokkal rendelkező, rossz forgalmi helyzetű (nehezen megközelíthető), elmaradott társadalmi-gazdasági szerkezetű vidék. További jellemzője, hogy rendszerint a közigazgatási és politikai központoktól távol, az ország vagy megye (tartomány stb.) határán fekszik. A településtudományi megközelítés ezzel szemben a perifériát sajátos dichotómia, a c e n t r u m – p e r i f é r i a viszony alapján értelmezi. A periféria ily módon két vagy több központi település közötti depressziós térség. Ebből következik, hogy a perifériák szórványosan helyezkednek el, az ország belsejében is megtalálhatóak, és két centrum vonzáskörzete közti sávban sűrűsödnek leginkább. A periféria kialakulása összefügg a településhierarchiával és a társadalmi struktúrával; a strukturális egyenlőtlenség immanens velejárója.

A h a t á r m e n t i t é r s é g e k (illetve a határmentiség) specifikumai mások. Ezek főként az egyén, illetve az állami újraelosztási rendszer szempontjából vizsgálhatók. Az egyén szintjén a határ tágabb földrajzi környezetünkben elsősorban életmódot, életkörülményeket és lehetőségeket befolyásoló tényezőként jelentkezik. Ez konkrétan a következőkben nyilvánul meg: nincs alternatíva a munkaerőpiacon; a migráció csak egy irányba (az ország belseje felé)

lehetséges; kialakul az ingázás kényszere; a szellemi foglalkozású ember egy intézményhez van kötve; a foglalkozási szerkezet nem gazdagodik; a térségben a lakásberuházás nem perspektivikus.

Az állami újraelosztási rendszer ezen térségeket a legutóbbi időkhöz nem preferálta. Az egyén és az állam magatartása így egymást erősítő negatív tendenciák kialakulásához vezetett. Ehhez helyenként még speciális tényezők járultak, például a nemzetiségi bizalmatlanság vagy éppen a nemzetiségi összetartásból eredő előnyök hatása. Ez utóbbira példa, hogy egyes erős kulturális hagyományokkal rendelkező nemzetiségi falvak a falusi intézmények megszüntetésének (a körzetesítési tendenciák) időszakában meg tudták "őrizni iskolájukat, tanácsi önállóságukat stb.

Az előbbiekből következik, hogy határ és periféria, határmentiség és perifériális helyzet fogalmilag nem azonos. Milyen tehát e kettő viszonya? Értelmezésem szerint a határmentiség a perifériális helyzet, a periféria sajátos változata, minősített esete. Amint a későbbiekben látni fogjuk, a határmenti térségekre nagyrészt érvényesek a periféria településtudományi és földrajzi értelmezése szerinti általános megállapítások, emellett azonban sajátos egyedi jellemzőik is vannak. Az elmondottakból következik, hogy egy országban – így hazánkban is – általában több perifériális térség van mint határmenti. A továbbiakban Magyarország néhány határmenti térségének települési és társadalmi jellegzetességeit vizsgálom.

Hazánkban a megyék többségében (14-ben) vannak határmenti területek. Elemzésem hét megye 16 határmenti térsége vizsgálatán alapszik.⁵

A vizsgálatban szereplő kistérségek a következők: B a r a n y a m e g y e: Ormánság; B é k é s m e g y e: Délkelet-békési térség, Északkelet-békési térség (volt Bihar); B o r s o d - A b a ú j - Z e m p l é n m e g y e: Aggteleki karsztvidék (Gömöri karszt), Cserehát és a Hernád-völgye, Zempléni térség, Bodroghöz; S o m o g y m e g y e: Barcsi térség, Csurgói térség; S z a b o l c s - S z a t m á r m e g y e: Észak-Szabolcs–Tiszahát, Erdőhát és Szatmár térsége, Délkelet-Nyírség; V a s m e g y e: Őrség–Vendvidék, Zala m e g y e: Göcsej, Lenti térsége, Letenye térsége.

A vizsgálatba bevont kistérségek v a l a m e n n y i s z o m s z é d o s o r s z á g g a l k ö z ö s h a t á r s z a k a s z o n megtalálhatók (ld. térkép). A felsorolt határmenti területek között vannak nagy múltú, néprajzi értelemben vett táji csoportok, kistájak (pl. Ormánság, Őrség, Göcsej, Bodroghöz stb.) és önálló táji sajátosságokkal, hagyományokkal nem rendelkező, pusztán a tudományos vizsgálódás érdekében létrehozott földrajzi kategóriák. A dolgozatban az általános tendenciák bemutatása mellett az egyes kistérségi specifikumok ismertetésére is törekszem. Ehhez a határmenti térségekben végzett szociológiai felmérések, illetve szociográfiák adatait, megállapításait használok fel (Éger, 1982., Varga, 1982.),

A vizsgálatban szereplő 16 térségben 487 település van, ebből mindössze kettő (Encs és Lenti) város. Az említett településeken 1985-ben 373 ezer fő élt, hazánk falusi lakosságának nyolc százaléka. Az elmúlt tizenöt év legszembetűnőbb tendenciája a népesség nagyarányú csökkenése: 1970 és 1985 között 71 ezer fővel (16%) csökkent a vizsgált térségek lakossága. A csökkenés azonban sem időben, sem térben nem volt egyenletes ütemű; a hetvenes években éves átlagban egy százaléknál kevesebb (0,92%) volt; a nyolcvanas évek első felében ez jelentősen felgyorsult, és elérte az évi 1,5%-ot. A térségek közül a legkritikusabb helyzetbe a békésiek kerültek: a hét északkelet-békési falu (Körösnagyharsány – Geszt – Biharugra környéke) lakosságának több mint egynegyedét! veszítette el az elmúlt másfél évtizedben. Hasonló az arány a Bodroghözben is. Dunántúli tájaink közül az Őrség és a Göcsej népességfogyatkozása volt a legerőteljesebb; meghaladta a 20%-ot.

A népességcsökkenés aránya 1970–1985 között:

Térség	Csökkenés aránya (%)
Északkelet-Békés	27,3
Délkelet-Békés	21,3
Bodrogek	25,4
Órség–Vendvidék	22,7
Göcsej	20,9

A többi térség népességcsökkenése az átlag (16%) körül mozog (1.sz. táblázat); a legkedvezőbb helyzetben Letenye környéke van, itt "csak" 7,7%-os. Érdeemes megjegyezni, hogy míg a vizsgált határmenti területek átlagos népességcsökkenése 1970–1985 között 16% volt, ugyanezen idő alatt a községi lakosság országosan 8,1%-al csökkent. A határmenti térségek elnéptelenedési rátája tehát kétszerese a községi átlagnak, némely katasztrófatérség esetében pedig három-, három és félszerese annak.

A nagyarányú népességcsökkenés két tényező együttes hatásával magyarázható. Egyrészt az országosan is kedvezőtlen természetes népmozgalom térségeinkben különösen súlyosan alakult. 1981–1984 között tizenhárom kistérségben természetes fogyás volt tapasztalható. Az életkori megoszlás torzulása – az időskorúak arányának nagymértékű növekedése folytán – halmozódó és már-már megoldhatatlan demográfiai problémákat vet fel (a születések számának további csökkenése, a reprodukció lehetetlenné válása stb.). Másrészt a tömeges elvándorlás éppen azokat a korosztályokat érinti, akiktől a helyzet stabilizálása várható volna. Aggasztó, hogy az elvándorlás üteme egyes térségekben (pl. Szabolcs-Szatmár) fokozódott a nyolcvanas évek első felében. Mind a természetes népmozgalom, mind a vándorlás térségenkénti alakulásában azonban lényeges különbségek vannak.

Mint már említettük, tizenhárom térségben haladta meg a halálozások száma a születéseket. Ez leginkább a békési térséget, Barcs környékét és az Órséget sújtja. Ezen térségekben a fogyás mértéke a falusi átlag háromszorosa. Nem véletlen, hogy az életkori struktúra is itt a legkedvezőtlenebb (nagyra a korábbi elvándorlások következtében): 100 gyermekkorúra a délkelet-békési térségben 128, az Órségben 126 időskorú jutott 1980-ban, míg az ország vidéki átlaga 81 fő volt. Ezeket a területeket joggal minősíthetjük demográfiai összeomlóknak, melyek önérték aligha képesek lábra állni. A népességcsökkenés két kiváltó tényezője közül ebben az esetben – az általános tendenciával szemben – a természetes fogyás a meghatározó, ugyanis az előregedett lakosság már elvándorolni is képtelen.

Három vidéken tapasztalható minimális természetes szaporodás: Cserehát és Hernád völgye, Észak-Szabolcs–Tiszahát, Délkelet-Nyírség. Mindhárom területen jelentős számú cigány népesség él, egyes településeken erős többségben. Kiegyensúlyozott illetve a fiatalok javára billenő arányok lényegében ugyanezen térségekben észlelhetők –, bár ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy egyrészt a mutató kedvező alakulása nem a gyerek-korúak jelentős mértékű aránynövekedését,* hanem az időskorúak hagyományosan alacsony arányát jelenti az érintett területeken; másrészt a társadalom stabilizálódásának, demográfiai regenerációjának esélyeit rontja az elvándorlás. Az elvándorlás egyébként valamennyi térséget jellemzi; a vándorlási egyenleg mindenütt negatív. A térségek közti különbségek azonban jelentősek. 1981–1984. között a legnagyobb arányú elvándorlás a Bodrogekben, Északkelet-Békésben és a szatmári részeken jelentkezett – 22,7 – 20,8, illetve -48,4 fő ezer lakosra; az országos falusi átlag – 6,6 fő. (Valamennyi népmozgalmi adat az 1.sz. táblázatban található.)

*Az utóbbi évtizedben a cigánylakosság termékenységi mutatói is számottevően csökkentek.

Vizsgált térségeinkben az ipar nem számottevő, a települések döntő többségében nem folyik ipari tevékenység (a 487 településen 172 ipartelep működik). Az ipar hiányát jelzi az is, hogy míg 1984-ben a községi lakosság 8%-a élt a 16 határmenti térségben, a községekben élő ipari foglalkoztatottak mindössze 5%-a található itt. A községi ipar állóeszközeinek alig 3%-a, ezen belül a gépek, berendezések 2,4%-a van lekötve a perifériákon. Egyes területeken vagy egyáltalán nincs ipartelep (pl. a barcsi térség kilenc községében), vagy hatása minimális (200 főnél kevesebb foglalkoztatott). Mindössze hat térségben haladja meg az ipari foglalkoztatotti létszám az 1000 főt (Borsodban, Szabolcs-Szatmár-ban és Lenti térségében).

A kevés számú ipari foglalkoztatott abszolút többsége nem talál lakóhelyén vagy annak környezetében munkát, hanem ingázni kényszerül. Az ingázás szélsőséges példáit szolgáltatják az alábbi területek: 1980-ban 100 fő aktív ipari keresőre a Nyírség délkeleti részén mindössze 9 (kilenc) fő helyben foglalkoztatott ipari dolgozó jutott. (Ugyanezek az arányok másutt: Északkelet-Békés: 12, Délkelet-Békés: 19, Örség: 20.) (3.sz. táblázat.) Az ingázás mértéke – mint erre például a Szabolcs-Szatmár megyei felvétel rámutat – tovább(nőtt a nyolcvanas években.

A határmenti területek gazdasági életében és fejlesztési perspektíváiban kulcsszerepe van a mezőgazdaságnak. Területeiken 128 mezőgazdasági termelőszövetkezet gazdálkodik, ebből 98 kedvezőtlen termőhelyi adottságú, a gazdaságok 16%-a veszteséges. Az érintett szövetkezetekben az alaptevékenységen kívüli tevékenység szerény (30% körüli) aránya nem képes a szövetkezetek jövedelmi helyzetén javítani. A szövetkezetek nehézségeit jelzik, hogy a 100 hektár termőterületre jutó veszteség két és félszerese, a fajlagos nyereség fele, a saját fejlesztési eszköz kétharmada az országos átlagnak. Az általános tendenciák mögött azonban jelentős területi különbségek vannak. Baranya, Somogy, Vas és Zala határmenti vidékein 1984-ben egyetlen veszteséges termelőszövetkezet sem volt, Borsodban és Szabolcsban azonban 10-10. A 100 hektár termőterületre jutó nyereség 43 ezer forint (Bodrogköz) és 589 ezer forint (Délkelet-Békés) között szóródik. (3. sz. táblázat.)

A határmenti térségekben a termelőszövetkezet és a háztáji gazdaságok kapcsolata is sajátos tartalmat kap. Országos tendencia, hogy szoros korreláció mutatható ki a településnagyság és az árutermelésre szakosodott háztáji gazdaságok elterjedtsége között: egy, illetve több termékből saját szükségleten felül termelő vagy speciális felszereltséggel rendelkező háztartások aránya a nem jelentéktelen gazdasággal rendelkező háztartások között 1981-1982-ben:

Községek népességszáma	Saját szükségleten felül termel (%)	Speciális felszereltséggel rendelkezik (%)
10 ezer felett	23,6	26,1
5-10 ezer	28,5	36,1
2-5 ezer	39,6	51,9
1-2 ezer	44,8	56,9
500-1000	43,7	62,3
500 alatt	60,7	75,7

Forrás: Rétegződés, életkörülmények, életmód, II- Budapest, 1986. KSH. 38.p.

A térségek foglalkoztatási viszonyai lényegében megfelelnek a gazdasági szerkezet kínálta

lehetőségeknek, struktúráknak (2.sz. táblázat). Egyik legfontosabb jellegzetesség, hogy míg a határmenti térségek aktív keresőinek aránya megfelel e térségek községi népességben elfoglalt arányának (7,8; illetve 8,0%), a gazdasági aktivitás átlagos színvonala számottevően - mintegy 3%-kal - elmarad a községi átlagtól. Az a tény, hogy az aktív keresőkön belül a munkaképes korú népesség aránya szinte ugyanennyivel alacsonyabb az átlagnál, jelentős számú szabad munkaerőt valószínűsít. Ugyanezt támasztja alá más oldalról az eltartottak magas aránya (a falvakban átlagos 14%-kal szemben egyes borsodi és szabolcsi térségekben 20% fölött, illetve körül). Az eltartottak - akik között egyébként a tanulók aránya elmarad a községi átlagtól - nagy tömegei a helyi munkalehetőségek hiányát, a szakképzetlen rétegek elhelyezkedési nehézségeit és bizonyos kulturális sajátosságokat is jeleznek (a cigányság munkavállalási attitűdje stb.).

A lakosság foglalkozási szerkezete a fentieknek megfelelően alakul, az országos, illetve a falusi átlagnál jóval korszerűtlenebb. Kiemelkedő a mező- és erdőgazdaságban dolgozók aránya (míg a lakosok kereken egyharmada dolgozik a primer szektorban, a határ mentén több mint 40%-uk). A térségek közti különbségek igen élesek. A legelmaradottabb területeken az aktív keresők abszolút többsége mezőgazdasági munkahelyen dolgozik (Északkelet-békési térség 53,5%, Erdőhát 53,1%, Délkelet-Békés 50,8%, Bodroghöz 50,5%); a fejlettebbeken arányuk jobb az átlagnál (Letenye térsége 31,2%). Az iparban dolgozók aránya igen nagy mértékben (több mint 7%-kal), az építőiparban dolgozóké pedig szerény mértékben, 1%-kal marad el az átlagtól. Érdekesen alakul a terciér szektor; itt ugyanis a globális egyezés (térségeink átlaga nagyjából megfelel az országos átlagnak) igen nagy szóródást takar. Kiemelkedő az Észak-Szabolcsi térség helyzete: a terciér szektorban foglalkoztatottak aránya kétszerese az átlagnak. Ez egyrészt a záhonyi átrakó-körzet biztosította vasúti munkahelyekből, másrészt a kereskedelemben dolgozók kedvező arányából adódik.

A határmenti térségek egyik legjellemzőbb sajátossága az infrastruktúra hiányos volta és alacsony színvonala. Ez nagyrészt történelmi örökség. Az elmaradottság magyarázataként két fő tényező említhető, az egyik a térségek életét szervező városok, természetes központok hiánya, a másik az érintett területeket az ország gazdasági vérkeringésébe bekapcsoló vasútvonalak hiánya. Mai határmenti térségeink hagyományos közigazgatási és kulturális központjai Trianon után rendre az országhatáron kívül⁸ kerültek. Így a határon innen rendszerint központ nélküli vákuum keletkezett. A városhiány különösen súlyos az északkeleti, keleti és délkeleti végeken. Ennek hatása nemcsak a gazdaságban mutatkozott, hanem az élet valamennyi területén.^{9,10} A korábban tárgyalt jelenségek (a népmozgalom alakulása, a társadalomszerkezet jellemzői stb.) tehát korántsem függetlenek a hagyományos központok leválásától, illetve attól, hogy ezek helyett nem fejlődtek ki új helyi centrumok. Hasonlóan súlyos károkat okozott a vasútvonalak elvesztése. A mai peremvidékeink centrumait összekötő vasutak a legfontosabb országos fővonalak kiépülése után, 1871–1890 között készültek el. Fő jellemzőjük, hogy a mai határokkal nagyjából párhuzamosan futnak – a határokon kívül. (A vasútvonalak egyébként – a városokkal együtt – a határmegállapítás szempontjai voltak Trianonban.) Ma a határmenti településeink kb. egyhatodát érinti vasútvonal. (A helyzet ilyenén alakulásában egyébként az 1960-as évek szárnyvonal-megszüntetési kampánya is részes, amely tovább rontotta a peremvidékek vasúti ellátottságát.)

A II. világháború után igen vontatottan – a hatvanas évektől – indult meg a határmenti területek fejlesztése. Ezt a megkésettiséget a jelenlegi helyzet is tükrözi. A lakosság alapellátása hiányos és alacsony színvonalú, a települések infrastruktúrája kifejezetten gyenge. A közlekedési kapcsolatot a vasút hiányában legtöbb helyen a távolsági autóbusz jelenti. Ezzel gyakorlatilag majd minden település elérhető, problémát a kevés számú járat és rossz menetrend-szervezés

okoz. A határmenti települések az elmúlt 15 évben nagyrészt elveszítették helyi intézményeiket.

Tanáccsal például csak egynegyedük rendelkezik (országosan a községek közel fele, pontosan 46%-a); mezőgazdasági nagyüzem (többnyire termelőszövetkezet) központja ugyancsak minden negyedikben található (szemben az országos 37%-kal). Általános iskola a települések alig több mint felében van, ezek jelentős része (kb. 40%-a) azonban csak alsó tagozattal rendelkezik. Az intézmény-megszűnések részben a népességszám csökkenésének következményei (különösen az iskolák bezárását indokolták szívesen ezzel), azonban – mint erre számos tanulmány rámutat – az intézmények maguk is gyorsították a lakosság elvándorlását.

Egy térség lakosságának gazdasági erejét, a lakóhelyhez való kötődés mértékét, a települési körzetet a lakásépítés aránya, intenzitása igen jól érzékelteti. Vizsgálatunk terepe ebből a szempontból meglehetősen szomorú képet mutat. Az 1981–1984-ben épített lakások 1000 lakosra vetített aránya elmarad a községi átlagtól. Azonban ennél sokatmondóbb – és riasztóbb – a megszűnt lakások tömege: az említett időszakban 100 épített lakásra 51 megszűnt jutott, egyes térségekben azonban a lakásállomány csökkent/!, ugyanis a megszűnt lakások száma meghaladja az építettekét (Északkelet-Békésben 117, Göcsejben 106 megszűnt lakás jut 100 újonnan építettre). A meglévő lakásállomány állaga is nagyon különböző. Általában elmondható, hogy magas az 1945 előtt épült lakások aránya (a lakásállomány mintegy harmada tartozik ide, egyes térségekben a fele), sőt az 1900 előtt épültek aránya sem elhanyagolható (10%). A lakásállomány Szabolcs-Szatmár megye kistérségeiben a legfiatalabb. Ez azonban nem a kiegyensúlyozott fejlődés, hanem az 1970-es árvíz következménye. Az urbanizáció általános színvonalát jól mutatja a települések vízvezetékkel és csatornahálózattal való ellátottsága. Helyzetük e tekintetben lényegesen rosszabb, mint a falvak ugyancsak szerény országos átlaga (37,7, illetve 57,0%; és 5,4, illetve 12,2%). (5.sz. táblázat)

A k e r e s k e d e l m i ellátás településenként rendszerint vegyesboltot és italboltot jelent. Jellemző azonban, hogy míg az utóbbi gyakorlatilag minden településen megtalálható, 93 faluban (azaz minden ötödik helyen) nincs vegyesbolt. A vegyesboltok áruválasztéka, a bizonytalan szállítás a legtöbb helyen gondokat okoz. Sokszor az alapélelmiszerek is hiányoznak. Iparcikkbolttal a települések elenyésző része (kb. egyhuszada) van ellátva. Az egy lakosra jutó bolti kiskereskedelmi forgalom a községi átlag négyötöde, a Budapest nélküli országos átlag fele. (6.sz. táblázat.) Egy másik fontos életminőség-mutató, az egy háztartási fogyasztóra jutó villamosenergia-fogyasztás, az átlagtól való 13%-os elmaradást jelez.

Szólni kell még az egészségügy és oktatás helyzetéről. Községi szinten az egészségügyi alapellátást a körzeti orvosi rendelés jelenti. Térségeinkben a betöltetlen általános orvosi körzetek aránya alacsony, az országos falusi átlagnak megfelelő (2%). Ez persze korántsem jelenti azt, hogy minden faluban van körzeti orvos, hiszen egy körzethez több település tartozik. A határmentén egy orvos átlagosan 2,7 községet lát el, azaz a települések egyharmadában (37%) van helyben orvos. (Ez az arány országosan lényegesen kedvezőbb, egy orvosra 1,4 község jut.) Egyes térségekben (Ormánság, Göcsej, Barcs környéke, Aggteleki karsztvidék) négy-öt falura jut egy orvos. Gyógyszertár csak minden nyolcadik településen működik. A közlekedési kapcsolatok nehézsége, a hírközlési technika alacsony színvonala jelentősen megnehezíti a perifériák előregedő, gondoskodásra fokozottan rászoruló lakosságának orvosi ellátását. Ugyanezek a gondok fokozottan jelentkeznek a szakorvosi ellátás esetében. Szakrendelés ugyanis csak a városokban, esetleg a megyeszékhelyen áll rendelkezésre.

Az oktatás helyi szintjéről, az általános iskolákról az előzőkben már szó esett. Itt a legnagyobb problémát az okozza, hogy a korábbi iskolabezárások következtében a tanulók - számos esetben már az alsótagozatosok is - ingázni kényszerülnek a körzeti iskolába. A meglévő

iskolák az alacsony gyermeklétszám miatt nem zsúfoltak, egy tanteremre, illetve tanerőre kevesebb tanuló jut, mint az országos falusi átlag. A képesítés nélküli pedagógusok aránya azonban ennél magasabb és a peremvidék iskoláiban a fluktuáció is erős. A népesség iskolázottsági és szakképzettségi szintje alacsonyabb az országosnál. Az 1980-as népszámlálás szerint a hét évesnél idősebb népesség 3%-a nem járt iskolába (nulla osztályt végzett), 27%-a végezte el az általános iskolát, 2%-a rendelkezett felsőfokú végzettséggel. Az iskolába nem jártak aránya különösen magas az Ormánságban (4,8%) és a barcsi térségben (5,3%). Az általános iskolát befejezettek aránya viszont Szabolcs-Szatmár és Békés megye kistérségeiben feltűnően alacsony, (7.sz. táblázat.) A szakképzettséget vizsgálva megállapítható az az összefüggés, hogy a településnagyság csökkenésével nő a szakképzetlen népesség aránya. A nem szakképzett (betanított, segédmunkás és nem szakképzett mezőgazdasági fizikai foglalkoztatott) háztartásfők aránya az aktív keresőkön belül a községekben, 1981–1982:

Községek népességszáma	%
10 ezer felett	34,7
5-10 ezer	39,6
2-5 ezer	47,2
1-2 ezer	49,1
500-1000	48,9
500 alatt	58,5
Országos átlag	20,4

Forrás: Rétegződés, életkörülmények, életmód, II. Budapest, 1986. KSH. 38.p.

Az előbbieken felsoroltakhoz képest talán kevésbé fontos; minden esetre azokból szervesen következő és térségeinkre jellemző képet mutatnak a vizsgált falvak közművelődési helyzete és a tipikus szabadidő-eltöltési formák.

A közművelődési feltételek hiánya, főként azonban a peremvidékek lakóinak általános életkörülményei miatt kulturális aktivitásról úgyszólván nem is beszélhetünk. A házon kívüli kulturális aktivitás mértéke - mint ezt a szakképzettség esetében is tapasztaltuk – nagyon érzékenyen követi a települési jelleg változását. A háztartásfők kulturális magatartástípusai, 1982-1982:

Községek népesség száma	Otthonról eljáró			Együtt
	Változatos	Csaknem populáris	Aktivitást igénylő	
10 ezer felett	14,6	15,6	9,4	39,6
5-10 ezer	14,2	7,4	8,1	29,7
2-5 ezer	10,4	4,9	5,9	21,2
1-2 ezer	11,0	4,5	6,5	22,0
500-1000	9,7	2,8	6,7	19,2
500 alatt	3,9	1,2	1,4	6,5

Forrás: Rétegződés, életkörülmények, életmód. II. Budapest, 1986 KSH. 52.p.

Térségeinkben az otthonról eljáró kulturális aktivitás mértéke általában jóval alacsonyabb mint az adott népességnagyság-kategória többi településében.

A határmenti térségek társadalmi és települési viszonyainak vázlatos áttekintése alapján megállapítható, hogy ezek a területek olyan súlyosan elmaradtak az átlagos hazai színvonaltól, hogy önerőből való felzárkózásuk reménytelen. Ezen területek elmaradottsága egyben a társadalmi egyenlőtlenség egyik generáló tényezője. A hazai szociológiai kutatások kimutatták, hogy jelenleg a társadalmi egyenlőtlenséget legnagyobb részt nem a foglalkozás vagy az iskolázottság, hanem a lakóhely különbsége okozza. Peremvidégeink ezen tétel igazságának szélsőséges bizonyítékai, lakosságuk - körülbelül 800.000 ember, a falusi népesség egyhatoda - valóban többszörösen hátrányos helyzetű. A visszaesés legfőbb oka egyértelműen az, hogy ezek a területek a perifériára szorultak. Ezen egyrészt a határmenti együttműködésnek a mainál korszerűbb, hatékonyabb formái kialakításával, másrészt a helyi erőforrásokon túl központi beavatkozással, az elmaradott területek fokozott támogatásával lehet segíteni. Erre pedig égető szükség van, mert határaink mentén az elnéptelenedés következtében vákuum keletkezik, sőt valóságos új gyeptű van kialakulóban .

Jegyzetek

1. A tudományfejlődés ciklikusságára jellemző, hogy a két világháború között Közép- és kelet-Európában szintén a falu-(illetve parasztság)-kutatás állott a tudományos érdeklődés homlokterében.
2. Talán nem véletlen, hogy ebben az európai periféria országai, Skandinávia és Nagy-Britannia jártak az élen. Ld. Brox, Ottar: Local and political conditions for the maintenance of marginal communities. Tromsø, 1982. és Almas, Reidar: The rural family in Norway. Trondheim, 1984.
3. Ld. erről bővebben Miklóssy Endre: A kistérségi kapcsolatok Magyarországon. = Településfejlesztés. 1984. 3-4. 61-64.p.
4. A határmenti területek relatív elmaradottsága, különösen pedig a határokon átnyúló közös beruházások, fejlesztési projektek hiánya lényegében egész Európára jellemző. Ez utóbbi jelenség még olyan erős integrációs hagyományokkal rendelkező térségre is igaz, mint a Benelux-államok. Az egyetlen kivétel talán Skandinávia, ahol a történelmi fejlődés és a politikai integráció egészen sajátos volt.
5. Vizsgálatom ezen része "A gazdaságilag elmaradott térségek társadalmi-gazdasági jellemzői" c. KSH jelentés (Bp., 1986.) adatainak másodelemzésén alapul. Az idézett mű hét megye 23 gazdaságilag elmaradott térségével foglalkozik. A 23 térségből 16 határmenti. A határmenti térségek kiválasztása tehát korántsem véletlenszerű, hanem meghatározott szempont (a gazdasági elmaradottság) szerint történt. Mégis úgy vélem, ez a mintavételi eljárás az adott térségek problémáinak ismeretében korrekt, megfelelő társadalmi és területi reprezentativitást biztosít. Mivel a leginkább veszélyeztetett területek kerültek bele a mintába, valószínű, hogy a kialakuló összkép a valóságnál némileg sötétebb lesz, ugyanakkor ez figyelmeztet a negatív tendenciákra.
6. A két kategória értelmezéséről és viszonyáról ld. bővebben Kósa László - Fi-lep Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest, 1975. 45-51.p.
7. Az idézett KSH-jelentésből.
8. Néhány fontosabb, térségét integráló központ (város), és távolsága a határtól: Losonc 17 km, Rozsnyó 31 km, Kassa 26 km, Ungvár 25 km, Beregszász 12 km, Nagyszőlős 37

- km, Nagyvárad 14 km, Szatmárnémeti 11 km, Szabadka 11 km stb.
9. A kultúra táji integrálásában igen nagy szerepük lehet a közigazgatási és kulturális központoknak, különösen azoknak a helységeknek, amelyek huzamosabb ideig az illető területek vásáros helyeiként funkcionáltak, tehát vonzáskörük volt, és a népesség rendszeres heti vagy havi találkozási alkalmául szolgáltak. Alkalmat adtak arra, hogy a vidék lakossága kicserélje termékeit és egymást mintegy "szemmel tartva" igényeiben, ízlésében, magatartásában egységesen fejlődjék. Kósa L. i.m. 50.p.
 10. Szociográfiák, esettanulmányok szólnak arról, mit jelentett egy-egy központ a helybeliek életében. A beregi Tiszahát lakói pl. még a harmincas években is rendszeresen Beregszászba jártak a hetipiacra, ott vásárolták meg az iparcikkeket, sőt vásárnaponként gyakran átmentek az ottani moziba, cukrászdába. (Éger György: Csaroda, Tákos, Hetefejércse települési és társadalmi viszonyai. Kézirat. 1982.) Körösnagyharsány életében meghatározó jelentőségű volt Nagyvárad közelsége: Volt miért dolgozni, mert gyakorlatilag bármilyen mennyiségű áru könnyen elkelt: ha nem is busás, de tisztes haszonnal, ami biztosította a megélhetést. S a várossal, városiakkal – egyáltalán a piacozás, kereskedés során a sokfajta, sokféle emberrel – való érintkezésben sok mindent eltanultak. Gyakorlati kultúrát, öltözködést, viselkedést, vélekedést és életmódot. Sajátos, nagyrészt máig őrzött természetes intelligenciájuk, idegent is el és befogadd, másoktól szívesen tanuló rugalmasságuk gyökere ebben keresendő. Varga D.: Az ország peremén. (Körösnagyharsány szociográfiája.) Budapest, 1982. 37.p.; másutt: Mindig szívósan harcoló vagy dolgozó népe abból profitált talán legtöbbet, hogy bár kicsi, de eleven, életerős része volt a szomszédos Nagyvárad környékének. 8.p.
 11. Fontosabb vasútvonalak a trianoni határokon kívül: (Zárójelben a vasútvonal forgalomba adásának éve) Losonc–Feled–Bánréve (1973) -Rozsnyó (1874); Torna– Szepsi-Kassa (1890) -Legyenymihályi (1873) -Sátoraljaújhely (1872); Sátoraljaújhely– C s a p-(U n g v á r)-B e r e g s z á z s-Nagyszöllős (1872); Huszt–Szatmárnémeti (1872) -Nagykároly-Érmihályfalva (1871)-Székelyhíd-Nagyvárad (1887); Nagyvárad-Gyula-Békéscsaba (1871)-Arad (1858); Szeged-Szabadka-Zombor (1869) -Bezdán (1870). Vasdinnyei Pál - Seidl József: Vasúti hálózatunk fejlődése. Budapest, 1928.

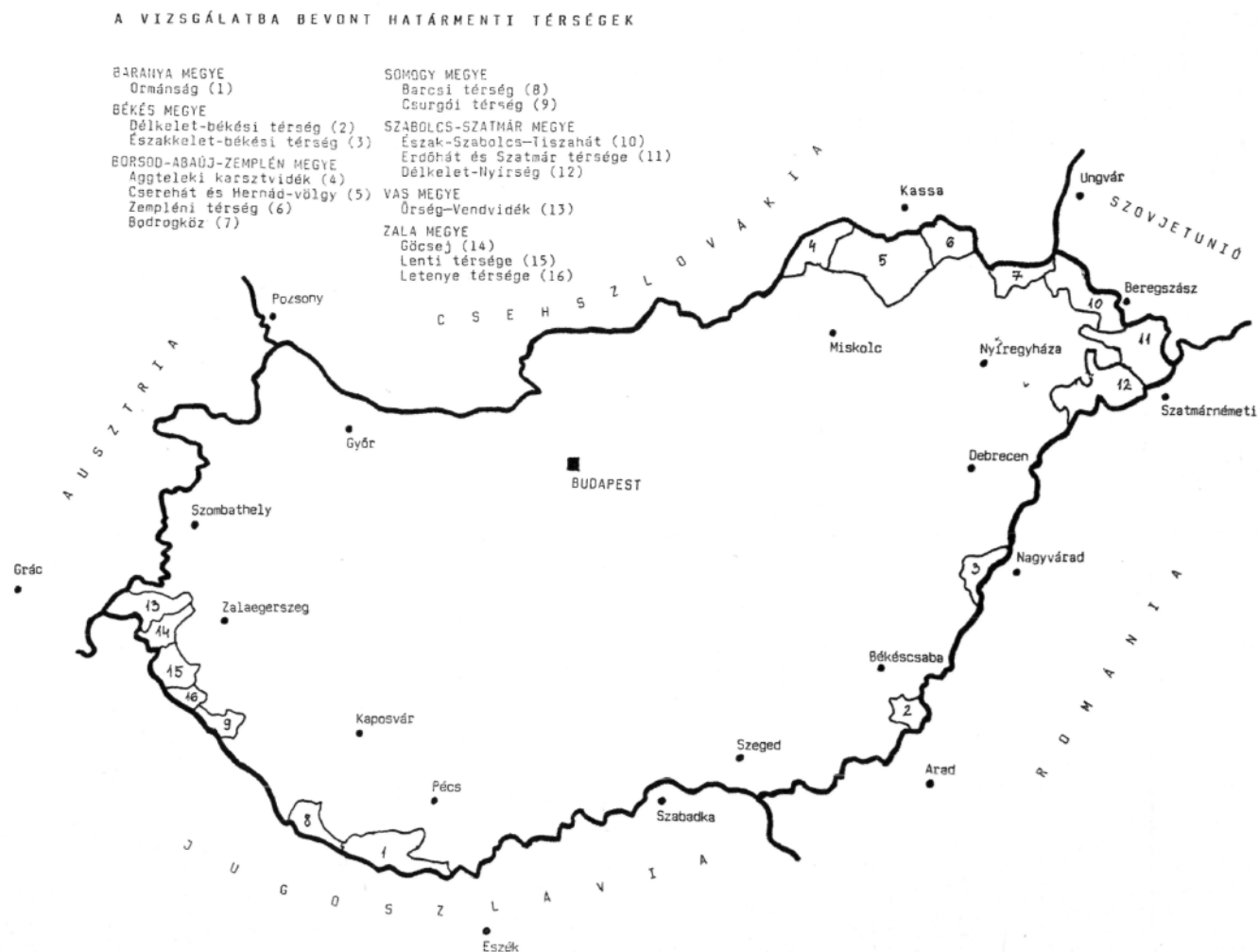
SUMMARY

György Éger: The social characteristics and the settlement qualities of the frontier regions in Hungary

The position of the frontier regions and their peripheral situation cannot be identified conceptually. The position of the frontier regions is a special version, a qualified case of the peripheria because the characteristics of the geography and of the science concerning the settlements are valid to it. In Hungary the frontier regions be they regions in the ethnographical sense or in other geographical c a t h e -gonés, have further, special characteristics. In the examined regions there are 487 settlements with 373000 inhabitants. The disadvantageous position of the frontier regions, the incomplete infrastructure, the economic and cultural stagnation, the decrease in population, the migration are partly historical inheritance. It cannot be overlooked that the traditional administrative and cultural centres of these regions got outside the frontier after the Trianon treaty, with the result that the territories within the borders got into a cultural and social vacuum, unable to form new centres in place of the traditional ones.

The slow development of the frontier regions began at the end of the sixties – with a great deal

of delay. The development had to counter the problem that the closing up of these regions – be it educational, cultural, medical, industrial, agricultural or transportation – can be realized only with central support, the closing up procedure can only partly rely on local sources and on the cooperation of the frontier regions.

MAGYARORSZÁG GAZDASÁGILAG ELMARADOTT, HATÁRMENTI TÉRSÉGEI

Megye, térség	Települések száma 1985.I.1.	A lakónépesség száma az év elején		
		1970	1980	1980
BARANYA MEGYE Ormánság	46	24.804	21.729	20.348
BÉKÉS MEGYE	7	13.116	11.356	10.322

Délkelet-békési térség				
Északkelet-békési térség	7	10.348	8.606	7,528
BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN Aggteleki karsztvidék	29	18.797	16.523	15.279
Cserehát, Hernád-völgy	65	46.043	42.307	40.408
Zempléni térség	42	29.640	26.593	24.456
Bodroghöz	12	19.050	16.386	14.206
SOMOGY MEGYE Barcsi térség	9	5.177	4.502	4.304
Csurgói térség	11	13.993	12.988	12.233
SZABOLCS-SZATMÁR MEGYE Észak-Szabolcs-Tisza-hát	30	43.246	40.465	37.609
Erdőhát és Szatmár térség	64	64.376	59.187	53.921
Délkelet-Nyírség	31	67.431	62.922	58.249
VAS MEGYE Őrség-Vendvidék	46	24.654	20.879	19.059
ZALA MEGYE Göcsej	40	20.852	17.963	16.502
Lenti térsége	35	24.733	25.238	21.978
Letenye térsége	13	17.950	17.637	16.579
Az ország községei összesen	2955	5.060.119	4.845.735	4.649.329
Gazdaságilag elmaradott térségek össz.	573	512.758	464.450	430.098
Ebből a határ menti térségek összesen	487	444.210	403.281	372.991

Forrás: A gazdaságilag elmaradott térségek társadalmi-gazdasági jellemzői.

Budapest, 1986. KSH.

+ a) gyermekkorúak: 0-14 évesek

b) időskorúak: 60 évesek és idősebbek

1. NÉPESSÉG, NÉPMOZGALOM

Az 1980. évi népesség az 1970.:	Az	Az 1000 lakosra jutó		A 100 gyermekkorúra jutó időskorú 1980.1.1.	A 7 éves és idősebb népességből		
	1985. évi népesség az 1980.	term, szaporulat,/ ill. fogyás (-)	vándorlási különbözet (+,-)		0 osztályt	az ált. isk. 8. osztályát	felsőfokú tanintézetet
évi százalékában		az 1981-84. években			végzettek aránya(%) 1980.1.1.		
87,6	93,6	-2,5	-9,7	74	4,8	28,1	1,6
86,6	90,9	-7,6	-11,7	120	2,0	25,8	1,7
82,9	87,5	-7,1	-20,8	98	2,8	25,2	1,9
87,9	92,5	-1,5	-13,6	84	2,2	30,7	1,7
91,9	95,5	0,4	-8,2	68	3,1	27,9	2,0
89,7	92,0	-3,6	-12,7	81	2,9	29,2	2,2
86,0	86,7	-2,1	-22,7	81	3,3	26,6	1,7
87,0	95,6	-6,8	-3,8	111	5,3	26,6	1,7
92,8	94,2	-5,1	-7,9	95	1,6	29,7	2,4
93,6	93,0	0,6	-14,2	60	2,9	26,6	1,9
91,9	91,1	-0,5	-18,4	64	3,4	24,3	1,9
93,3	92,6	1,0	-15,2	59	4,1	24,0	1,0
84,7	91,3	-6,5	-11,5	126	1,2	29,6	1,8
86,1	91,9	-5,1	-12,5	116	1,5	27,2	1,7
94,0	94,6	-3,9	-6,8	103	1,7	27,7	2,2
98,3	95,0	-2,8	-6,8	88	2,3	29,5	1,6
95,8	95,9	-2,2	-6,6	81	2,2	28,9	2,1
90,6	92,6	-2,3	-12,6	80	2,9	27,2	1,9
90,8	92,5						

MAGYARORSZÁG GAZDASÁGILAG ELMARADOTT, HATÁRMENTI TÉRSÉGEI

	Az aktív keresők	A 14-59 éves férfi és a 14-54 éves női népességből az
--	------------------	---

Megye, térség	száma	aránya a népességből	aktív keresők	eltartottak	eltartottakból a tanulók
			aránya(%)		
BARANYA MEGYE Ormánság	10.014	44,1	76,3	16,8	4,4
BÉKÉS MEGYE Délkelet-békési térs.	4.773	40,5	77,1	13,6	2,5
Északkelet-békési térs.	3.578	39,5	74,1	15,8	2,5
BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN Aggteleki karsztvidék	6.811	40,0	69,7	21,5	4,3
Cserehát, Hernád-völgy	17.022	39,1	70,3	22,2	6,0
Zempléni térség	11.008	39,3	73,6	18,9	6,8
Bodrogköz	6.857	39,6	74,1	17,4	4,5
SOMOGY MEGYE Barcsi térség	1.942	41,5	77,2	14,2	3,6
Csurgói térség	5.810	42,9	74,4	16,6	9,4
SZABOLCS-SZATMÁR MEGYE Észak-Szabolcs-Tiszahát	16.572	39,9	70,8	18,2	4,6
Erdőhát és Szatmár térs.	24.183	39,2	70,6	18,6	5,2
Délkelet-Nyírség	25.732	38,6	70,3	18,7	5,9
VAS MEGYE Őrség-Vendvidék	10.249	44,6	81,6	10,4	4,0
ZALA MEGYE Göcsej	8.364	43,9	79,2	12,8	5,9
Lenti térsége	11.164	46,0	81,2	10,3	4,6
Letenye térsége	8.473	45,8	81,0	9,5	3,6
Az ország községei összesen	2.214.688	44,0	76,7	14,1	5,8
Ebből a gazdaságilag elmaradott térs. össz.	200.212	41,1	74,1	16,6	5,2

2. FOGLALKOZTATÁS 1980.I.1.

Az iparban	Az építőiparban	A mezőgazdaságban és az erdőgazdálkodásban	A szállításban, a hírközlésben, a kereskedelemben, a vízgazdálkodásban
dolgozó aktív keresők aránya %)			
16,0	6,5	46,7	18,3
14,0	3,1	50,8	20,4
14,6	6,0	53,5	13,5
45,6	3,5	22,2	16,3
26,2	6,5	32,4	20,6
24,1	5,8	40,1	14,1
13,6	7,8	50,5	14,9
13,6	10,5	48,0	14,0
18,1	2,4	37,3	25,5
12,9	4,7	36,4	34,7
15,5	4,8	53,1	13,9
17,6	8,5	48,4	13,7
27,6	6,4	39,6	15,4
29,2	5,8	42,5	12,5
37,0	4,6	32,2	12,5
26,9	13,7	31,2	16,9
29,0	7,2	33,4	17,0
21,8	6,3	42,1	17,2

MAGYARORSZÁG GAZDASÁGILAG ELMARADOTT, HATÁRMENTI TÉRSÉGEI

Megye, térség	A szocialista iparban		Az 1000 lakosra jutó magánkisiparosok száma 1983. XII. 31.	A mezőgazdasági termelősövetkezetek		
	az ipar-telepek száma	100 ipari aktív keresőre jutó fogl. létsz. a térs.szoc.ip-ban 1980-ban		össze-sen	ebből:	
					veszte séges	kedvezőtlen termőhelyi adottságú

BARANYA MEGYE Ormánság	16	51	17	11	-	10
BÉKÉS MEGYE Délkelet-békési térség	5	19	13	4	-	
Északkelet-békési térség	2	12	9	5	1	1
BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN Aggteleki karsztvidék	12	50	11	1	1	1
Cserehát, Hernád völgye	24	32	12	16	4	11
Zempléni térség	11	59	10	8	3	4
Bodrogköz	7	42	8	5	2	4
SOMOGY MEGYE Barcsi térség	-		17	1	-	1
Csurgói térség	7	77	13	2	-	
SZABOLCS-SZATMÁR MEGYE Észak-Szabolcs-Tiszhát	10	47	9	12		12
Erdőhát és Szatmár térs.	16	37	12	25	8	20
Délkelet-Nyírség	9	9	10	18	2	18
VAS MEGYE Őrség-Vendvidék	14	20	15	6		4
ZALA MEGYE Göcsej	13	40	15	6	-	6
Lenti térsége	19	86	10	2	-	2
Letenye térsége	7	23	13	6	-	4
Az ország községei össz.	2.487	50	13			
Gazdaságilag elmaradott térségek összesen	201	42	12	149	22	114
Ebből határ menti térségek összesen	172			128	21	98

3. A TÉRSÉGEK GAZDASÁGÁNAK JELLEMZŐI, 1984.

A termő- terület	A szántó	Az alaptevékenységen kívüli tevékenység term.ért.-nek aránya (%)	100 hektár termőterületre jutó		
			nyereség	veszteség	saját fejlesztési eszköz
	átlagos aranykorona értéke		Ft		
13	15	8,8	424.837	-	334.900
28	30	6,0	588.706	-	461.303
18	22	12,3	145.088	37.386	330.595
8	13	50,6	-	287.819	93.391
9	13	57,2	105.149	106.419	208.134
10	17	53,8	72.916	218.897	174.063
12	16	70,4	43.142	186.038	158.011
12	13	8,6	413.419	-	332.542
16	21	6,1	94.813	-	128.227
11	12	21,1	169.105	-	205.661
13	14	35,2	92.441	146.669	215.261
10	10	23,4	141.128	4.448	239.527
11	15	20,8	259.132	-	236.893
7	8	28,7	233.959	-	237.622
10	12	22,0	446.970	-	225.095
13	16	36,9	168.217	-	184.610
12	15	31,6	187.443	58.350	240.326

MAGYARORSZÁG GAZDASÁGILAG ELMARADOTT, HATÁRMENTI TÉRSÉGEI

Megye, térség	A körzetben			
	vasút-állomás	posta-hivatallal	mezőgazdasági nagyüzemi központtal	iparikkal bolttal
	rendelkező			

BARANYA MEGYE Ormánság	19,6	34,8	23,9	4,3
BÉKÉS MEGYE Délkelet- békési térség	14,3	100,0	57,1	14,3
Északkelet-békési térség	28,6	100,0	71,4	14,3
BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN Ággteleki karsztvidék	17,2	44,8	3,4	6,9
Cserehát, Hernád völgy	16,9	60,0	24,6	4,6
Zempléni térség	19,0	59,5	19,0	9,5
Bodrogköz	-	75,0	41,7	25,0
SOMOGY MEGYE Barcsi térség	33,3	44,4	11,1	-
Csurgói térség	36,4	54,5	18,2	9,1
SZABOLCS-SZATMÁR MEGYE Észak-Szabolcs-Tiszahát	30,0	96,7	40,0	10,0
Erdőhát és Szatmár térség	21,9	89,1	40,6	1,6
Délkelet-Nyírség	32,3	96,8	58,1	12,9
VAS MEGYE Őrség-Vendvidék	6,5	60,9	15,2	2,2
ZALA MEGYE Göcsej	12,5	40,0	15,0	2,5
Lenti térsége	25,7	48,6	11,4	2,9
Letenyetértsége	15,4	69,2	30,8	7,7
Az ország községei összesen	33,0	81,0	37,4	16,1
Ebből a gazdaságilag elmaradott térségek összesen	19,4	64,7	27,2	5,6

4. FONTOSABB SZERVEK, INTÉZMÉNYEK LÉTE, 1984.

tűzelő- és építőanyag- elárusítóhellyel	A körzetben			
	piaccal	gyógyszer- tárral	öregek napközi otthonával	művelődési otthonnal
települések aránya (%)				
34,8	-	6,5	6,5	76,1
71,4	57,1	28,6	14,3	100,0
100,0	28,6	42,9	57,1	100,0
24,1	3,4	6,9	-	58,6
24,6	3,1	6,2	16,9	63,1
31,0	4,8	9,5	14,3	85,7
75,0	8,3	25,0	66,7	100,0
88,9	-	22,2	11,1	55,6
54,5	-	18,2	18,2	36,4
43,3	6,7	23,3	26,7	100,0
35,9	1,6	12,5	32,8	92,2
54,8	6,5	29,0	38,7	93,5
6,5	-	6,5	-	93,5
30,0	-	10,0	10,0	42,5
31,4	2,9	11,4	20,0	51,4
69,2	-	15,4	38,5	92,3
57,9	11,5	26,7	24,0	82,1
37,3	3,8	12,6	17,3	73,8

MAGYARORSZÁG GAZDASÁGILAG ELMARADOTT, HATÁRMENTI TÉRSÉGEI

Megye, térség	Az 1000 lakosra jutó épített	A 100 épített lakásra jutó megszűnt	Az épített lakásokból	
			három és több szobások aránya (%)	közüemi csatornával ellátott lakások aránya 1984 (%)
BARANYA MEGYE Ormánság	2,8	31,6	83,1	6,5
BÉKÉS MEGYE Délkelet-	4,2	64,9	66,7	

békési térség				
Északkelet-békési térség	4,8	117,3	47,1	
BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN Aggteleki karsztvidék	3,1	16,1	69,6	1,4
Cserehát és a Hernád völgye	5,1	-18,2	81,1	12,4
Zempléni térség	3,4	21,2	72,2	3,7
Bodrogköz	7,2	99,9	74,0	
SOMOGY MEGYE Barcsi térség	2,7	72,2	94,4	
Csurgói térség	5,1	19,5	67,7	30,8
SZABOLCS-SZATMÁR MEGYE Észak-Szabolcs-Tiszahát	5,4	53,2	66,5	
Erdőhát és Szatmár térsége	4,0	70,9	58,6	2,6
Délkelet-Nyírség	5,6	52,6	67,3	1,1
VAS MEGYE Őrség-Vendvidék	2,8	65,3	54,8	
ZALA MEGYE Göcsej	3,1	106,1	63,8	24,1
Lenti térsége	5,3	35,4	75,2	44,8
Letenye térsége	4,4	57,9	71,2	35,6
Az ország községei összesen	5,5	36,6	72,9	7,8
Ebből elmaradott térs. össz.	4,5	61,3	70,9	9,8

[†]a lakásépítésnél az évi átlag

5. LAKÁSHELYZET, KÖZMŰELLÁTÁS

Az 1980. I. 1-i lakásállományból		Közüze m víz-	Közüze m csatorna-	Egy háztartási fogyasztóra jutó villamosenergia-fogyasztás kW/h 1984.
1900 előtt	1900-1944-ig			
épültek aránya (%)		vezetékekkel ellátott települések aránya (%), 1984.		
30,6	34,8	19,6	4,3	
8,9	50,5	57,1		
11,6	34,9	85,7		
15,1	31,8	34,5	6,9	
11,4	37,4	15,4	3,1	
20,4	35,4	35,7	7,1	
7,2	34,2	91,7		
15,0	48,0	44,4		
14,2	43,3	72,7	18,2	
4,4	25,0	33,3	6,7	
4,9	16,7	62,5	4,7	
4,0	23,6	51,6	6,5	
14,3	38,3	21,7		
6,1	41,0	25,0	5,0	
5,5	32,0	28,6	8,6	
5,1	22,5	76,9	23,1	
13,4	32,2	57,0	12,2	
10,0	31,4	37,7	5,4	

MAGYARORSZÁG GAZDASÁGILAG ELMARADOTT, HATÁRMENTI TÉRSÉGEI

Megye, térség	Kiskeres- kedelmi boltok száma	Ebből vegyes- boltok	Vendéglátó helyek száma	Ebből büfék, italboltok, borozók	1000 lakosra jutó	
					összes bolti alapterület m ²	vendéglátó- helyi alapterület

					m ²	
BARANYA MEGYE Ormánság	98	46	53	34	445	350
BÉKÉS MEGYE Délkelet- békési térség	59	6	18	9	388	254
Északkelet-békési térség	55	11	19	7	473	329
BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN . Aggteleki karsztvidék	83	27	43	28	432	383
Cserehát és a Hernád völgye	192	54	104	71	404	292
Zempléni térség	141	18	59	41	436	281
Bodroghöz	73	5	29	17	351	184
SOMOGY MEGYE Barcsi térség	31	7	9	6	487	520
Csurgói térség	55	6	25	16	581	299
SZABOLCS-SZATMÁR MEGYE Észak-Szabolcs- Tiszahát	148	23	72	39	298	301
Erdőhát és Szatmár térsége	201	57	87	59	337	206
Délkelet-Nyírség	191	25	79	31	265	165
VAS MEGYE Őrség-Vendvidék	80	31	58	42	401	449
ZALA MEGYE Göcsej	90	35	48	35	419	322
Lenti térsége	111	32	47	28	540	364
Letenye térsége	53	18	31	21	321	246
Az ország községei össz.	18.070	2.511	8.392	4.285	363	291
Gazdaságilag elmaradott térségek összesen	1.930	477	912	566	384	284
Ebből határ menti térségek összesen	1.661	401	781	484		

6. KERESKEDELEM, IDEGENFORGALOM, 1984.

Egy lakosra jutó			Az összes kereskedelmi szálláshely férőhelyeinek száma	Ebből: fizető- vendég- látás
bolti kiskereskedelmi forgalom	bolti élelmiszer és élelvezeti cikk forgalom	vendéglátó forgalom		
Ft				
21.260	9.725	4.881	-	-
20.692	9.650	5.103	-	-
18.243	8.749	5.303	-	-
15.730	10.033	5.654	560	26
21.069	9.679	4.613	4	4
18.262	9.379	4.279	52	3
16.868	9.850	4.612	1	1
11.729	7.621	4.204	-	-
29.051	10.930	3.599	6	6
33.565	7.742	4.203	10	10
16.818	8.366	3.943	55	1
12.975	7.428	2.999	29	29
14.970	8.706	4.594	214	145
14.558	6.520	3.460	6	6
26.928	10.662	3.729	86	86
18.905	7.421	3.596	393	6
21.639	9.675	4.272	129.074	69.159
17.784	8.666	4.054	1.741	384
			1.416	323

MAGYARORSZÁG GAZDASÁGILAG ELMARADOTT, HATÁRMENTI TÉRSÉGEI

Megye, térség	Az általános	A betöltetlen általános	A működő összes	Az egy óvónőre	A 100 férőhelyre
---------------	-----------------	----------------------------	--------------------	-------------------	---------------------

	körzeti orvosok száma	orvosi körzetek aránya (%)	szociális otthoni férőhelyek száma	jutó beírt gyermek száma	
BARANYA MEGYE Ormánság	11	8,3	-	16,4	118,8
BÉKÉS MEGYE Délkelet-békési térsg	7	-	-	13,2	81,8
Északkelet-békési térség	4	-	-	12,9	82,5
BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN Aggteleki karsztvidék	6	14,3	-	17,7	123,7
Cserehát és a Hernád völgye	19	-	-	14,6	106,1
Zempléni térség	13	-	50	14,6	104,6
Bodroghöz	8	-	95	13,5	105,7
SOMOGY MEGYE Barcsi térség	5	-	183	14,2	86,7
Csurgói térség	5	-	-	11,9	100,0
SZABOLCS-SZATMÁR MEGYE Észak-Szabolcs-Tiszaát	16	5,9	58	13,6	105,2
Erdőhát és Szatmár térsége	25	-	208	12,6	96,2
Délkelet-Nyírség	28	-	402	13,2	100,1
VAS MEGYE Őrség-Vendvidék	12	-	190	13,1	105,6
ZALA MEGYE Göcsej	9	-	-	13,4	101,6
Lenti térsége	10	-	50	12,5	102,6
Letenye térsége	7	-	120	12,5	93,8
Az ország községei összesen	2.147	2,2	19.683	14,2	105,1
Gazdaságilag elmaradott térségek összesen	211	1,9	1.741	13,5	101,4
Ebből határ menti térs. össz.	182	..	1.356	..	

7. EGÉSZSÉGÜGY, OKTATÁS, 1984.

Az általános iskolák száma	A csak alsó tagozattal rendelkező ált. isk. aránya (%)	Az egy osztály teremre	Az egy tanerőre	A pedagógiai képesítés nélküli tanerők aránya (%)
		jutó tanulók száma	jutó tanuló	
18	44,4	23,9	12,8	9,1
5	-	21,7	12,5	11,8
6	-	19,0	10,6	14,0
14	42,9	22,8	13,3	11,5
41	56,1	23,6	14,2	3,7
28	64,3	23,2	14,0	7,2
12	33,3	22,0	12,6	5,9
3	33,3	21,8	11,2	18,6
7	28,6	26,4	12,8	1,8
29	27,6	28,6	14,2	4,0
43	30,2	25,6	14,7	4,8
30	20,0	27,1-	15,7	7,9
19	52,6	20,4	11,2	4,1
8	25,0	20,8	12,5	6,0
11	36,4	23,8	12,2	2,7
9	33,3	21,3	11,6	9,5
2281	24,5	27,1	14,8	5,9
323	38,4	24,3	13,6	6,7
283		..		..

MAGYARORSZÁG GAZDASÁGILAG ELMARADOTT, HATÁRMENTI TÉRSÉGEI

8. KÖZMŰVELŐDÉS

	Az 1000 lakosra jutó	Az egy beiratkozott	Az 1000 lakosra jutó
--	----------------------	---------------------	----------------------

Megye, térség			olvasóra jutó			
	könyvtári állomány	beiratkozó olvasó	könyvtári állomány	kölcsönzött könyvtári, egység	mozi férő - helyek	televízió előfizetések
	a tanácsi közműv. könyvtárakban, 1983.				száma, 1984.	
BARANYA MEGYE: Ormánság	4.681	211	22	19	115	218
BÉKÉS MEGYE Délkelet-békési térség	4.457	206	22	30	127	310
Északkelet-békési térség	5.324	235	72	18	118	296
BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN Aggteleki karsztvidék	3.157	283	11	29	91	262
Cserehát, Hernád völgye	5.400	256	21	27	65	242
Zempléni térség	4.742	231	20	25	113	250
Bodrogköz	4.274	172	24	27	92	266
SOMOGY MEGYE Barcsi térség	8.021	283	28	23	95	240
Csurgói térség	5.622	250	22	22	48	234
SZABOLCS-SZATMÁR MEGYE Észak-Szabolcs–Tiszahát	4.150	169	24	25	80	251
Erdühát és Szatmár térsége	4.172	136	30	21	102	266
Délkelet-Nyírség	3.397	134	25	24	67	246
VAS MEGYE Őrség-Vendvidék	2.336	160	15	19	92	269
ZALA MEGYE Göcsej	3.221	173	18	26	129	266
Lenti térsége	7.755	167	46	24	154	298
Letenye térsége	3.091	198	15	22	92	220
Az ország községei össz.	3.545	171	21	25	74	261
Gazdaságilag elmaradott térségek összesen	4.475	191	23	24	93	257

A TENGERENTÚLRA VÁNDORLÁS

Az áttelepült közösségek néhány jellemzője egy mikroanalízis tükrében

PUSKÁS JULIANNA

A nemzetközi migráció és következményei, az etnicitás és az asszimiláció vizsgálatai új irányba terelődtek az elmúlt 15 évben,¹ nem függetlenül az etnikai újjáéledés jelenségeitől, amelyek az 1960-as évek végétől mutatkoznak, elsősorban a tengerentúli országokban (az USA-ban és Kanadában), de Európában és a világ más részein is. A szemléleti változások következtében a társadalomtörténeti kutatásokban bírálni kezdték a korábbi interpretációkat, amelyek többnyire vagy elvont teóriákon alapultak, vagy a kortársak meglehetősen elfogult értékelésein. (Ez utóbbi főleg a történeti szakirodalmat jellemezte.) Mind a migráció, mind a társadalmi kulturális integráció folyamatáról az új megközelítésekkel új megállapítások² és elméletek születtek. Ezek még nem általánosan akceptálható modellek. Közös viszont az új kutatási eredményekben, hogy felhívják a figyelmet e társadalmi jelenségek összetettségére, és követelményként állítják előtérbe a részletes elemzéseket, a csoportoknak egyéneikig is hatoló tanulmányozását.

A tengerentúlra vándorlásról és következményeiről országos szinten végzett vizsgálataink számunkra is felvetettek olyan kérdéseket, amelyekre hagyományos történeti forrásainkból (statisztikákból és a leíró jellegű hivatalos dokumentumokból) válaszok vagy nem kielégítő módon, vagy egyáltalán nem adhatók.³ Ezek legtöbbször a "hogyan történtek?" - "hogyan alakultak?" kérdései, azaz a kontinuitás és a változások kitapogatása. Csak néhányat említve példának: hogyan formálódott a migráció mechanizmusa egy-egy közösségen belül? A vándorlás folyamatában hogyan érvényesültek az egyéneket szelektáló tényezők? Az új környezetben milyen konkrét mozzanatokban jelentkeztek a szemléleti, kulturális és tudati változások? És végül, de nem utolsósorban, csonka lenne a történelem annak vizsgálata nélkül, hogy hogyan élték meg a vándorlást a résztvevők és családtagjaik; az eredeti közösség, melyből kiszakadtak, és az új, amelybe belekerültek. De új megközelítéseket nemcsak e kérdések megválaszolása igényel, hanem azok a problémák is, amelyek bár a hagyományos történeti forrásokból tanulmányozhatók – így pl. a vándorlás gazdasági, demográfiai és társadalmi okai és következményei –, de e tényezők érvényesülése részletes vizsgálatának lehetősége nélkül.⁴

A finomabb elemzések követelményének érvényesítésében a svéd és a dán kutatások módszereit – személyi adatok komputeres feldolgozását – mi nem vállalhattuk.⁵ Történeti forrásaink, kutatási feltételeink erre nem adtak lehetőséget. Ígéretesnek mutatkozott viszont a történeti, a szociológiai és a néprajzi módszerek ötvöztetésével a "kevés eset finomabb elemzése", amit előnyben részesít a társadalomtörténeti kutatások új irányzata is.⁶ Feltételezhattuk, hogy így módon a kis csoportban – például az egy faluból elvándorlók és gyermekeik, unokáik sorsának alakulásában – komplexitásában kell feltárulnia a vándorlás, az etnicitás, az asszimiláció folyamatának.

E vizsgálatokhoz egy falut választottam az ország északkeleti vidékéről, ahonnan a leggyakoribb volt a tengerentúlra vándorlás, ahol az országban a fő kivándorlási régió formálódott.⁷ A kutatásokhoz Sz. falu előnyösnek ígérkezett azért is, mert onnan származván, élhettem a helyi viszonyok ismeretének előnyeivel. Amerikai tanulmányútjaim során ellátogattam New Brunswick (N.J.) kisvárosba, ahol az Sz.-ből bevándoroltak és utódaik közül többen élnek. Egyesekhez nemcsak ismeretség, hanem rokonság is fűzött, s ez könnyíteni látszott kutatásaimat nemcsak a faluban, hanem az amerikai környezetben is.⁸

Adatgyűjtésem történeti forrásként hasznosítható valamennyi anyagra: szóbeli információkon kívül írott dokumentumokra, sőt fényképekre és más tárgyi emlékekre is. A beszélgetések során hamarosan tudomásul kellett vennem, hogy Sz. népessége az óceán egyik oldalán sem fordított gondot írott források, pl. levelek, ki vándorlótűlevelek és más személyi iratok megőrzésére. Sem tradícióik, sem a második világháború utáni politikai fejlemények nem ösztönözték őket azok megtartására. Kutatásaimat egyre inkább a szóbeli források gyűjtésére és elemzésére irányította nemcsak a fellelhető személyi iratok csekély volta, de az egyszerű emberek mindennapi életének megismeréséhez az "oral history" használhatóságának tapasztalatai is.

A kivándoroltakat azoknak az idős embereknek a kikérdezésével kezdtem számbavenni a faluban, akiket ott a régi események számontartóiként ismernek. A kivándorlókról egy-egy személyi lapot készítettem. Ezekre rávezettem az adatokat, amelyeket a falu öregjeitől, a még élő kivándoroltaktól, ezek családtagjaitól, főleg gyermekeiktől gyűjtöttem. A demográfiai és gazdasági helyzetükről adott közléseket ellenőriztem az ezekre vonatkozó hivatalos kimutatásokban, a faluban és New Brunswickban, pl. az egyházi anyakönyvekben és telekkönyvekben. Különbőféle szóbeli és írásos források alapján rekonstruáltam az egyéni életutak alakulásának főbb jellegzetességeit.

A múltból adott információkat természetesen motiválták a jelenlegi élethelyzetek. Még olyan egyértelműnek tűnő kérdésekre is, hogy "ki miért ment Amerikába vagy jött vissza", előfordult, hogy más információhoz jutottam, ha a kivándorlót és családtagját vagy az idős falubelieket kérdeztem meg. A múlt élményeiből és eseményeiből igyekeztek elfelejteni azokat, amelyek közvetlenül kapcsolódtak ideológiai, politikai fejleményekhez és amelyeknek a jelen szempontjai nem kedveztek. Így például az 1930-as években tanúsított radikális megnyilvánulások leginkább az érdekeltek vagy közvetlen családtagjaik emlékezetéből estek ki. E vonatkozásban a "kívülálló" falubeliek beszédesebbek voltak az óceán mindkét oldalán. Az információk körét a kollektív emlékezet hasznosítása nemcsak kiszélesítette, hanem lehetőséget adott a különböző szubjektív értékelések egybevetésére is. Az adatgyűjtés során azt is tapasztalhattam, hogy az idős emberek emlékezetében meglehetősen pontossággal rögzültek a korábbi értékrendjük alapján fontosnak tartott tények. Akár a faluban, akár az Amerikában meginterjúvoltak bizonytalanság nélkül sorolták például, hogy kinek mennyi földje volt, azt hogyan szerezte – örökölte, vásárolta, s ha igen, kitől? Hasonló biztonsággal bogozták ki a rokoni szálakat, a vérségi kapcsolatokat. A közel 260 kivándorolt személy demográfiai jellemzőiről a szóbeli közlések csak elvétve tértek el az anyakönyvek adataitól. A vagyoni helyzetről, a tulajdonviszonyokról pedig esetenként megbízhatóbban tájékozódhattam informátoraimtól, mint a telekkönyvekből. Ez utóbbiakban ugyanis a tulajdonos változásának bejegyzése ritkán esett egybe a tényleges helyzet alakulásával. A föld már régen szétesztódott a gyermekek között, amikor az a telekkönyvben még a szülők nevében volt.

A kutatási programot eredetileg úgy terveztem, hogy valamennyi eltávozott, illetve hazatért családjából legalább egy személyt megkérdezek. Ahogy viszont a "ki merre található?" kérdésemre gyűltek az információk, úgy lett egyre nyilvánvalóbbá e célkitűzés irreális volta. A személyes kapcsolatok felvétele és az interjúk érdekében New Brunswickon kívül jártam még Holdenben (West Virginia), Clevelandben (Ohio), Detroit-ban (Michigan), Pittsburgh-ben és környékén, Pennsylvániában és a kanadai Hamiltonban is. Az elvándorolt nemzedék, de méginkább gyermekeik földrajzi mobilitása azonban nagyobb volt annál, hogysem e helyeken elérhettem volna minden családból egy személyt. Valaki azonban mindig tudott adatokat azoknak a családoknak a leszármazottairól is, akikkel nem sikerült kapcsolatba kerülnöm. Így,

néhány kivételtől eltekintve, sikerült többé-kevésbé tájékozódnom valamennyi Sz.-ből elvándorló életútjának fontosabb⁹ mozzanatáról.

A három nemzedékre irányuló kutatás nemzedékenként nem volt egyforma mélységű, és a kérdések súlypontja is eltért. Legfőképpen az első nemzedék sorsának alakulását próbáltam megismerni a lehetőségek adta részletességgel. Mindenekelőtt szüleik sorsáról faggattam gyermekeiket is. A második és harmadik nemzedéket illető kérdéseknél pedig a földrajzi és társadalmi mobilitás, a magyar nyelvvel és etnikai közösséggel való kapcsolat és az azoktól eltávolodás megnyilvánulási formáinak gyűjtését állítottam előtérbe. Főleg azt, hogy az Sz.-ből elvándorlók leszármazottai, a második és a harmadik nemzedék a magyar etnikumon belül vagy kívül házasodott-e? Információik alapján kíséreltem meg kitapogatni az egyik identitástól a másikig vezető úton az etnicitás és az asszimiláció folyamatában a változások jelenségeit. Vizsgálódásaim eredményei alapján e tanulmány keretében a következő kérdésekre szeretnék választ adni: hogyan tárul fel a vándorlási folyamat bonyolultsága a mikroanalízisben? A kibocsátó közösségből követve a vándorlókat meddig és mennyiben beszélhetünk "áttelepült közösségek"-ről, tartósságukról és etnikai homogenitásukról? A paraszti háttér és értékorientáció hogyan mutatkozott meg társadalmi mobilitásuk jellegzetességében? Az etnicitás változásait és az asszimiláció folyamatát hogyan jelzik a második és harmadik generáció házasodásainak adatai?

*

Országos szinten a kivándorlók számának évenkénti alakulása grafikonon szinuszgörbe formáját veszi fel. A vándorlási hullám az 1870-es évtizedben szórványos esetekkel kezdődött. Az 1890-es évektől datálható gyors növekedési szakasza 1905–1907-ben tetőzött, majd lassan csitulni kezdett. Ez utolsó szakasz természetes formálódását megszakította az első világháború kitörése, majd az USA bevándorlást korlátozó intézkedései. Ehhez hasonlóan, de az országos átlagnál későbbi időben alakult a folyamat a falun belül is. Az ország északi határától dél felé tartó vándorlási hullám a falut, amely az északkeleti fő kivándorlási régió déli részén volt, a századfordulón kezdte megközelíteni. Ekkor tűnnek fel szórványosan az Amerikába vándorlók úttörői. Csaknem tíz évig tartott azonban, amíg kialakult az az információs csatorna, amely az 1910-es évekre valóságos "vándorlási lázat" szökkentett fel.

Kézművesek, félparasztok, félparosok, tehát a tradicionális paraszti életformából kilépett vagy marginális helyzetben lévő személyek voltak az első Amerikába vándorlók. A nagy útra tehát azok vállalkoztak a faluból is, akiket foglalkozásuk már Amerikába vándorlásuk előtt is mobilabbá tett a közösség többi tagjánál, és ezért fogékonyabbak voltak a kivándorlásban jelentkező új lehetőségek felismerésére. Mozgékonyaságukkal inkább szert tehettek személyes kapcsolatokra, mint falun élő társaik, így előbb szerezhettek információkat. Tapasztalataik hírei ösztönözték rokonaikat vagy közvetlen szomszédaikat és legjobb barátaikat példájuk követésére, s e kapcsolatokon keresztül láncszerűen formálódott az elvándorlás folyamata. Csaknem mindig felfedhető vérségi kötelék a már korábban távozottak és a később indulók között. Rokoni szálon egy láncba fűzhető a folyamat megindulásától napjainkig a faluból az elmúlt 70 év alatt a tengerentúlra, az USA-ba és Kanadába vándorolt közel 300 személy. (Néhány kivétel volt csak, aki nem illeszkedett e sorba, de ezek útrakelésének motivációi is sajátosak voltak.)

Férfiak kezdték a fiatal korosztályból, házasok és nőtlenek. A családokból azonos időben csaknem mindig egy személy távozott, bár előfordult közöttük néhány korosabb, 35-40 éves családfő, aki 15-16 éves fiával együtt – már őt is munkára alkalmasnak tartva – indult Amerikába. Családi egységek – tehát mindkét szülő gyermekekkel együtt – az elvándoroltak között nem fordultak elő. Töredék családok mentek ki, és maradtak a faluban. A falu

népességének értékrendszere a lányok elvándorlását lassabban tolerálta. Az elsőket közülük nem is annyira a már korábban eltávozott apa vagy fiútestvér ösztönözte a falu elhagyására, hanem személyes sorsuk konfliktusai. Szerelmi csalódás, házasságon kívüli gyerek vagy a családon belüli viszályok, pl. mostohaanya vagy apa belépése a családba az egyéni szelektálódás szembetűnő motívumai. Negatív ítéletét a közösség néhány Amerikába vándorolt lányról még gúnyversek faragásában is kifejezésre juttatta.¹⁰ Bár teljesen nem szűnt meg, idővel változott ez az előítélet. A "láz" idején az 1912-13. években a faluból már szinte több nő, mint férfi hajózott Amerikába. Túlnyomó többségük – a 103-ból 76 – hajadonként indult el. Közülük kevesen mentek falubeli választottjuk után, amit tanúsít, hogy leggyakrabban más faluból származókhoz mentek férjhez Amerikában, az ott kötött ismeretségek alapján.¹¹

A faluban leghatasosabban a már korábban kivándoroltak csábítottak másokat is kivándorlásra. Többnyire az utánozható magatartás példáival, de esetenként a vándorlás közvetlen szervezésével is. Néhányukat ebben közvetlen anyagi érdekek is mozgatták. Amerikában "burdosokat" (az angol boarding, boarding-house "magyarítása") tartó feleségek üzengettek a faluba munkahely és szállás ígéretével biztatva a vándorolni szándékozókat. Egyiküknek Budapesten lakó testvére üzletszerűen foglalkozott az útlevél nélkül távozókkal, oktatta őket az útirányról, hajóstársaságokról;

ő lett a "liferáns", s e jelzővel maradt meg a falu öregjeinek emlékezetében.¹² A vándorlók jellegzetes típusai a "láz" idején egyre fiatalabb – 16-17 évesek – korosztályból kerültek ki. Egy-egy hazalátogató vállalta az utazás idejére a "gyámságot", a felügyeletüket, kioktatva a szárnya alá vett fiatalokat, hogy az amerikai bevándorlási hatóságok előtt¹³ idősebbnek vallják magukat. Hat-nyolc gyermekes, tehát népes családok "ritkultak" három-négy testvér egymás utáni távozásával. Az a néhány házaspár, aki együtt ment el, gyermekeit a faluban hagyta a nagyszülőkre bízva. Három családból csak a feleség vándorolt, a férjre maradtak a gyermekek és a gazdálkodás.

Formájában az Amerikába vándorlás szembetűnően individuális volt, mivel egy családból egyszerre szinte mindig csak egy személy mozdult. A paraszti háztartás egységét a kivándorlás nem bontotta meg, de módosította a családi kooperációt és a munkamegosztást. Az otthonmaradottak, a feleség, a nagyszülők, a gyerekek átvették, "helyettesítették" korábbi feladatkörében az eltávozottat. Az egyén távozására vonatkozó döntések és elhatározások általában családi stratégiákba illeszkedtek bele. Olyan családokéba, amelyek tagjaik munkaerejét nem tudták felhasználni saját gazdaságukban az amerikai kereseti lehetőségek híreit megelőzően sem. Megélhetésükhöz vagy helyben, vagy a szomszédos falu határában vállaltak mezőgazdasági bér munkát, illetve részesművelést. Négyöt család kivételével az elvándorlók vagy szüleik birtoka, többnyire 5 holdnál kevesebb volt. Az öregek szerint időszakos napszámos munkára, dohányt törni, krumplit, szőlőt szedni, a szomszédos faluba is eljártak, egyesek még távolabb is eljutottak.¹⁴ "A máséban is gürcöltünk – emlékeznek vissza – és ennek lehetőségei rosszabbodtak." "Szaporodott a nép, a nagyobb gazdaságok egyre kevesebb munkást igényeltek." A demográfiai nyomás, a gazdálkodás módjának változásai a megélhetési feltételeket egyre nehezebbé tették. "A nép nagy szegénységben élt." "Csak a 13. keresztet kapták a részes aratásért."¹⁵ Ilyen körülmények között a tengerentúlra ideiglenesen kibocsájtott munkaerő hasznosítása egyre kedvezőbb alternatívaként jelentkezett. Különösen, hogy az amerikai pénzszerzési lehetőségeknek mind több kézzelfogható bizonyítékát látták.

Bár az elvándorlás kérdésében a család döntése volt jellemző, de történt másként is. Előfordult, hogy a fiatal házasember levélben, útközben tájékoztatta elhatározásáról feleségét, így térvén ki a családi viták elől. A testvér vagy a fokon példája, az amerikai lehetőségek

felnagyított és eltúlzott megcsillogtatása a visszavándoroltak elbeszéléseiben olyan fiatalokat is magával sodort, akik a családi jóváhagyást csak utólag kapták meg. Az elvárás velük szemben is az volt, hogy tengerentúli munkájukkal a család egészének érdekeit szolgálják. Nem egy példa igazolja, hogy a hazaküldött pénzből vásárolt földet az apa a saját nevére íratta, és nem arra a fiára vagy lányára, aki azt Amerikában megkereste.¹⁶ A kivándorlók közé került azonban három jobbmódú gazda fia is. Ők nem közvetlen gazdasági szükségből, hanem szüleik elleni lázadásból ragadták meg a lehetőséget az Amerikába vándorlással függetlenségük megszerzésére. Egy-egy amerikás útbaigazításával (vagy tőlük kért kölcsönpénzzel) szöktek el a faluból, Budapestről értesítve hozzátartozóikat, hogy úticéljuk Amerika.¹⁷

A század elején még meglehetősen idegen volt a falu parasztjainak világképétől olyan stratégia, amely az egyéni sors javításának lehetőségét a közösségből való végleges távozásban látta volna. A hazai iparosítás akkor még nem mobilizálta a parasztokat az ország valamennyi vidékén. Ahol pedig igen – Budapest közelében –, ott az amerikai kivándorlás tömegesen nem is hódított tért. A faluból Budapestre vagy nagyobb ipari városokba elvándorlókat az öregek nem tudtak említeni. Sz. parasztjainak világképébe az Amerikába vándorlás az ideiglenes távolmaradás szándékával épült be, az ott szereshető pénz lehetőségeivel, az eredeti közösségben folytatandó élet javításának eszközeként. Többszörre konkrét célok kitűzésében fogalmazódott meg: a hazaküldött vagy hozott megtakarításokkal adósságot kifizetni, örökösödési részt megváltani (pl. házat) vagy gazdasági felszerelést és földdarabot vásárolni. 'Mert, ugye, az egyik azért ment ki, mert vett egy kis földet és az adósságot akarta kifizetni, a másik akart egy kis földet venni. Szóval)mindenkinek volt egy kis előrelátása – földet veszek vagy házat csinállok; és a családját táplálta mind.'¹⁷ A fiatalok, akik ennél többről is álmodoztak, arról, hogy Amerikába vándorolva kikerülnek a család szorító fennhatósága alól, a "meggazdagodást", a függetlenséget a földszerzésben tudták elképzelni. A falu közösségének értékrendjében a föld állt az első helyen, ez adta a becsületet a paraszti világban. "Az én földemen még az ég is az enyém" mondással érzékeltették a tulajdon jelentőségét. "Ha sikerül csak három hold földet vennem, ez azt jelenti, mintha már hat hold földem lenne. Felesben gazdálkodva hat holdat kellett megművelni három hold termésé-ért."¹⁸ Ilyen és ehhez hasonló érveléseket hallhattam a vándorlások eredeti céljairól.

A kibocsátó közösséghez, a családhoz való visszatérés az elinduláskor terveikben mindig szerepelt, a gyakorlatban azonban nem mindig így történt. A faluba az eltávozottaknak közel fele tért vissza, a többiek¹⁹ végleg az Egyesült Államokban maradtak. Az elindulás szándékaiból tekintve magyarázatot tehát nem visszavándorlásuk, hanem végleges amerikai letelepedésük igényel. Vajon a sikeresebbek, a vállalkozóbb szelleműek maradtak ott, és a sikertelenek, a konzervatív szelleműek tértek eredeti közösségeikbe vissza? Az Sz. faluból kintmaradtak és a hazatértek nem eszerint szelektálódtak. Mindkét csoportban, tehát a végleg kintmaradtak és hazatértek között, előfordultak ilyenek is, olyanok is. De az egyéni életutak inkább arra engednek következtetni, hogy többen voltak a hazatértek között (az 1920-as évek elejéig), akik eredetileg kitűzött céljaikat megvalósítottak vélték. A visszavándoroltak csaknem kétharmada vett²⁰ 2-5 holdat a faluban, néhányan pedig 40-50 holdas birtokot. Ez utóbbiak anyagi helyzetüket tekintve a gazdag parasztok rétegébe kerültek, a társadalmi hierarchiában azonban helyük nem lett azonos a "beleszületett" vagyonosokkal (legalábbis ez utóbbiak a "milyen családból származás"²¹ alapján nem tartották magukkal egyenlőknek őket).

A végleg Amerikába letelepedettek közül 10-15 évi ott-tartózkodás után három család szabadulni tudott a bér munkától és üzletet, salont (kocsmát), illetve mézárszéket nyitott.

Nagyobb birtokot a faluban azok tudtak vásárolni, vagy Amerikában üzletet nyitni, akik családi kooperációban a bér munkán kívül a jövedelemszerzés más forrásaira is támaszkodhattak. Házastársak, akik a burdosok tartását például összekötötték a pálinkafőzés és árusítás otthonról hozott ismeretének hasznosításával. "A nép szegény volt, de apám tudott spórolni és főzte a pálinkát, amit eladott a burdosoknak. Amiért aztán ezekért is fizettek, úgyhogy egy,"²² kis vagyont szerzett így össze. Körülbelül 30%-uk nem tudott annyit megtakarítani amerikai keresetéből, hogy hazatérve láthatóan és tartósan gyarapodhatott volna. A visszaemlékezések felidéztek olyan esetet is, amikor a család hozatta haza az utazási költséget fedezni se tudó elvándorlót. Akadtak olyanok is – és nem csupán kivételként –, akik azért maradtak Amerikában, mert pénz nélkül szégyelltek visszatérni. A falu²³ közvéleménye meglehetősen ridegen ítélte meg a "semmivel hazatérőket".

Hogy a visszatérést illetően az "igen" vagy "nem" kimondása lassan formálódott és a kivándorlás idejétől eltolódott, az is bizonyítja, hogy olyanok is többen vásároltak földet a falujukban, akik aztán mégsem tértek²⁴ haza. Esetenként pedig a végleges elhatározást többszöri oda-visszavándorlás előzte meg. Az Amerikában maradás vagy a faluba visszatérés dilemmájának eldöntésében egyik legfontosabb szerepet családi viszonyaik alakulása játszotta. A faluba leginkább az apák tértek vissza feleségükhöz és gyermekeikhez. Négy házasság egyesítette külön élő családját az USA-ban, de közülük kettő a családtagok többszöri oda-visszavándoroltatása után. Az új környezetben véglegesen főleg azok maradtak, akik ott házasodtak és alapítottak családot. Ilyenek elég sokan voltak az Sz.-beliek között; az 1914-ig kivándorolt 259 közül 148 nőtlen, illetve hajadon volt. Azokban a családokban, ahol a házastárs más faluból származott, megszűnt a hazatérés "hova" kérdésére az egyértelmű döntés lehetősége. Visszavándoroltak azonban az Amerikában házasodottak közül is, mégpedig 12 család, magukkal hozván ott született gyermekeiket, összesen 31-et. Az is előfordult, hogy a szülők rokonnal küldték gyermekeiket a faluba a nagyszülők gondjaira bízva, és aztán ők maguk mégis végleg az USA-ban maradtak.

Az első világháború a faluban a kivándorlást "lázában" szakította félbe. A háború miatt kintrekedtek hazatérésével az 1920-as évek elején a visszavándorlás volt inkább jellemző, mint az elvándorlás. Mire a háború, a forradalmak izgalmi elültek és a faluban is újra kezdődött volna a kivándorlás, az USA lezárta határait. Így Kanada felé vették útjukat azok, akik az USA-ból visszajöttek, de ismételten a kivándorlás mellett döntöttek, továbbá az újabb kivándorlók is. 1927-ben több mint húszan egy csoportban indultak a faluból Kanadába. Mindegyiküknek volt rokona, testvére, nagybátyja, nagynénje vagy apja Amerikában, vagy ők maguk jártak²⁵ már ott. A láncmigráció tehát így módon folytatódott. A Kanadába igyekvők abban reménykedtek, hogy onnan fognak majd átjutni az USA-ba. Volt akinek ez sikerült is. Az egyik házaspár (O.-ék) közel két évtizedig élt ezért illegálisan Clevelandban. Fiúgyermekük a faluban maradt, ott nevelkedett fel és ott is alapított családot. A szülők amerikai állampolgárság hiányában fiuk kérését, aki a II. világháború után szeretett volna családjával Amerikába menni, nem tudták teljesíteni."²⁶ Volt viszont olyan, akinek azért nem sikerült az USA-ba átjutni, mert a határőrök elfogták és visszatoloncolták Magyarországra. A Kanadába vándorlás célja, jellege azonos volt az USA-ba irányulóval: pénzkeresés, ideiglenes ott-tartózkodás szándékával. Férfiak mentek, néhányuk még a második világháború kitörése előtt ki tudta vitetni a hátrahagyott családtagokat. A "kanadások" közül is tértek vissza a második világháború után, de ezt az időszakot a visszavándorlás már korántsem jellemzi.

1930-tól a kanadai kormány is korlátozta a bevándorlás lehetőségét. Ez időtől viszont a kivándoroltaknak "az USA-ban született és az ókontriban nevelkedett" gyermekei a vándorlók

jellegzetes típusai, ők szállingóztak egymásután vissza Amerikába. Két-három kivételtől eltekintve nem is emlékeztek már az ottani életükre, hiszen csecsemők vagy kisgyermekek voltak, amikor szüleik hazaküldték vagy vitték őket a faluba. Visszatérésüket Amerikába nem minden esetben ők, hanem szüleik ambicionálták. Sőt olykor a családi stratégia érdekében még erőltették is. "Ti mehettek, tehát menjete: szereztek pénzt a házépítéshez, a földvásárláshoz, segítetek²⁷ a család anyagi helyzetén." Közel húsz "Amerikában született, de "oldcountry-ban nevelkedett" hagyta el ily módon a falut. Függetlenül az eredeti szándéktól, mindegyikük véglegesen az USA-ban telepedett le. Néhányan viszont még ma is élnek a faluban az Amerikában született és hazahozott személyek közül. A második világháború kitörése megszakította az elvándorlásokat. 1945-ben csak egy jómódú paraszt fia emigrált családtagjaival együtt, politikai okokból. Diplomás értelmiségi volt, a faluból származott, de városban lakott. Mint ún. "displaced person" Ausztráliában telepedett le. 1946–48 között a "láncmigráció" Amerikába az 1930-as években eltávozottak családtagjainak – néhány gyermek és házastárs – elvándorlásával folytatódott. Az Sz.-beliek közül található 12 fiatal az "56-os refugee"-k között is. Három kivétellel nem közvetlenül a faluból, hanem abból a városból hagyták el az országot, ahová már korábban kerültek.

Vagy az USA-ban, vagy Kanadában mindegyiknek volt közeli rokona. Jelzi ez, hogy a láncmigráció sajátos érvényesülésével számolnunk kell az 56-osok vonatkozásában is.

Rokoni és szűkebb baráti kapcsolatok vonalán a láncmigráció érvényesülése – az elvándorlások kezdetétől a legújabb időkig – néhány kivételtől eltekintve kimutatható. Az esetek túlnyomó többségében az 1940-es évekig célja azonban nem a megosztott család összehozása volt. Még-csak nem is mindig a korábban elment biztatta hátrahagyott családtagjait az elvándorlásra, és küldte a hajójegyet. A korábban eltávozottak inkább példájukkal ösztönözték családjukban vagy rokonságukban testvéreiket, sógoraikat, sógornőjüket az elvándorlásra, hasonló magatartási formák kialakítására. A rokon ottléte viszont a később útnak indulók, számára nemcsak az útbaigazítás, a munkaszervezés, sőt közvetlen anyagi segítségnyújtás lehetőségét jelentette, hanem a biztonságérzetét növelte²⁸ oly módon is, hogy "ha neki sikerült, akkor nekem is fog."

*

"Az új kivándorláskutatás legjelentősebb felfedezése az – olvashatjuk az egyik szakfolyóiratban –, hogy a kivándorlás általában az atomizálódott család és az egyén áttelepülését hozta magával. A láncmigráció folyamatában bizonyos óhazai kibocsájtó közösségek összekapcsolódtak bizonyos újvilági befogadó közösségekkel. A migráció racionális folyamat volt, és következtében homogén etnikai közösségek alakultak, amelyeket összetartottak a közös családi, vallási és társadalmi kötelékek. Kultúrájuk megtartása és annak megkülönböztető jellege, és nem az asszimiláció lett a végeredmény. Az amerikai társadalom pluralista volt és²⁹ az is marad." Mikroelemzésünkben már a vándorlás folyamata bonyolultabbnak mutatkozik, mint az általános értékelésben. Az odairányuló mozgások mellett a jelentős visszavándorlásokkal jobban kidomborodik a folyamat kétirányúsága. E faluból az elvándorlásra; elsősorban az egyének és nem a családtörödékek áttelepülése volt jellemző. Kérdés ezek után az is, hogy mennyiben és hogyan érvényesek a fenti általános megállapítások az Sz.-ből bevándoroltaknak a tengerentúlra "áttelepült közösségei"-ben?

Az USA bevándorlási és népszámlálási kimutatásai jelzik, hogy a Magyarországról elvándoroltak úticéljai az USA-ban a keleti ipari államok voltak. 1910-ben Clevelandben és New Yorkban található a magyar bevándoroltak legnépesebb csoportjai. Ezeken kívül azonban West Virginia, Pennsylvania, Ohio, New Jersey és Illinois államokban még többszáz településre

eljutottak kisebb-nagyobb számban az I. világháború előtt. Azt, hogy "Magyar Amerika" valójában nagy területen szétszórtan, ipari munkástelepüléseken, kis közösségekben formálódott; ezt bizonyítják etnikai intézményeik különböző adatai is, pl. a fraternális szervezetek "osztályai" (branch), amelyek többszáz településen működtek.³⁰ Az egyes amerikai magyar egyházak anyakönyveiben, jubileumi kiadványaiban kisebb-nagyobb létszámban feltűnnek az egyazon közösségből származók. Mindezen forrásokból sem adható azonban válasz arra a kérdésre, hogy az egy faluból származók valóban egy helyre tömörültek-e, vagy pontosabban egy helyen maradtak-e? Ennek vizsgálatát jobban meg lehet közelíteni a kibocsátó, mint a befogadó közösség oldaláról. Lássuk tehát, hová igyekeztek a Sz.-beliek az Újvilágban? A falu köztudatában New Brunswick kisváros neve rögződött, ahova az Sz.-beliek települtek. Emiatt magam is azt hittem kutatásaim kezdetén, hogy e városkában csaknem mindegyiküknek a nyomára találhatok. Az alaposabb kérdezősködésre derült ki az öregek válaszaiból, hogy New Brunswick mint célállomás ugyan az elvándorlás kezdetétől fogva szerepet játszott az Sz.-beliek számára, de "először mindenki Holdenbe ment a bányába dolgozni". E kis bányásztelepülés (place)fejlődése West Virginia Logan megyéjében 1904-től, a szénbányák nyitásától kezdődött.³¹ Ügynökökkel toboroztatták a bányatársaságok a munkásokat, egyikük révén kerültek Holdenbe az első Sz.-beliek (a K. testvérek) egy másik bányásztelepülésről, Cheswickből. K. György gyermekként élte át Holdenbe érkezésüket. Az ő visszaemlékezéseiből idézem:

"Nem volt vasút a hegyeken át, így öszvérvontatta szekéren érkeztünk, amelyre összes ingóságainkat felpakoltuk Amikor megérkeztünk, semmi sem volt ott, semmit sem lehetett vásárolni. A férfiaknak először a szabadban kellett dolgozniuk, hogy utat építsenek, hogy megközelíthetők legyünk. Körülbelül hat hónap múlva a vasút odaért. Addigra már megnyitották a bányát. Apám és Kálmán bátyám voltak csak ketten, akik az Sz.-beliek közül a bányában dolgoztak; később többen lettek a faluból. De egyáltalában nem volt gépesítve a bánya. Az erőmű építkezése éppen csak folyamatban volt. Valami kunyhófélébe helyeztek minket el – deszkákból állt, kátránypapírral összekötve. És milyen hideg volt! Ez vad vidék volt. Az asszonyok nem szerettek itt élni. Senki sem szerette, de lehetetlen volt elmenni innen. A bér egész jó volt, de semmire sem lehetett kiadni. Később jöttek a farmerek. Eleinte nem mertek jönni. Félték tőlünk. De aztán eladtak nekünk zöldséget, lisztet, baromfit és tojást. Később, amikor a company-házakat felépítették, nekünk mindannyiunknak voltak teheneink és disznót is tartottunk."³² A fából összetákoltszantár-kel (kunyhók), amiket az erdőmunkások hagytak ott, Holden az ipari "frontier" életformáját kínálta, a civilizációnak még annyi előnyével sem, mint Sz., amit az elvándoroltak elhagytak. A bányásztelepülésen nemcsak orvos nem volt, de bábaasszony sem. A fiatal asszonyok egymásnak segítettek a szülések levezetésében. Nem volt templom és pap sem, aki az újszülötteket megkeresztelte volna. K. Sándor gyermekei például néhány évesek voltak már, amikor az apjuk egy arra járó magyar református lelkésszel megkereszteltette őket.³³ A kezdeti nehézségek különösen az asszonyokat keserítették el, akik családjukkal együtt vagy utánuk érkeztek Holdenbe. Az Sz.-beliek egymás szomszédságába költöztek egy-egy burdos-házba. "Ott laktak egy sorban mind, vasárnap reggel istentiszteletet tartottak. A mi házuknál volt egy nagyon hosszú asztal, mindenütt volt azokban a régi házakban. Aztán énekeltek, édesapám imádkozott, a Bibliából olvasott, így megvolt az istentisztelet."³⁴ Összeszaladtak mindig, amikor a faluból egy-egy ember újonnan érkezett, hogy üdvözljék és meghallgassák az otthoni híreket. De összeszaladtak akkor is, ha közülük valakit baleset ért. Nagy riadalmat váltott ki az egyik falubeli asszony meggyilkolása. "Senki sem ment dolgozni azon a napon."³⁵ De kezdetben azt sem tudták elképzelni, hogy karácsony és húsvét másnapján munkába álljanak. Az élet ridegsége a férfiakat gyakran sodorta italozásba. A "salon"

bezárását, melynek nyitása megelőzött minden más közösségi találkozóhelyet, az asszonyok lázadozva követelték. A helyzet Holdenben ugyanakkor meg is könnyítette az átmenetet az óhazai életformából. Tovább folytathatták – legalábbis mint kisegítő tevékenységet – a paraszti gazdálkodást, veteményezhettek a company-házak kertjében, állatokat, nemcsak baromfit, hanem disznót is tarthattak, sőt a hegyoldalakon teheneket is legeltethettek.³⁶

A bányatársaságok, a "company"-k teljesítménybérben fizettek. A bányamunka, legalábbis ahova az Sz.-beliek kerültek, elsősorban nem újabb ismeretek elsajátítását, hanem nagy fizikai erőfeszítést igényelt. Ástak, lapátoltak, mint otthon, de keservesen szokatlan körülmények között, a napfényes mezők helyett föld alatt és állandó életveszélyben. Voltak, akik bírták idegekkel, fizikai erővel és egymással versenyezve hajtották magukat a munkában. Azok, akik többet tudtak teljesíteni és így "jól kerestek", örömmel, sőt dicsekedve gyűjtötték és számolgatták az aranydollárokat, tervezgették hazatérésük idejét, céljaik megvalósítását a faluban. Mások, akik kevesebb fizikai erő kifejtésre voltak képesek, és így munkájuk eredménye ne* reményeiknek megfelelően alakult, könnyebb és jobb lehetőségeket keresve nyugtalanul továbbvándoroltak. Így formálódtak még két további West Virginia-i bányásztelepen, az Sz.-beliek csoportosulásai: Granttownban (Fairmont közelében) és Dobrán (Charlestowntól délre). Granttownba Holdenből először csak egy Sz.-beli (P. István) ment újonnan szerzett barátjával, "mivel megunta 'diggolni' (kiásni) a szénét és Granttownban lapátolással is elboldogult."³⁷ Ő hívott aztán más Sz.-belieket Holdenből, a faluból pedig sógorát és annak feleségét, akiket további rokonok, szomszédok követtek. Nem tudjuk, hogy ki kezdeményezte az Sz.-beliek közül a továbbvándorlást a másik bányásztelepre, Dobrára. Az első világháború idején már több Sz.-beli család tartózkodott ott, és ekkorra már Dobra lett számukra West Virginiában a legvonzóbb hely. A három bányásztelep közötti ingázások során egy-egy család, méginkább egyedülálló férfi, kiszakadt a falubeliek közül, és új barátaival más bányásztelepülésekre ment. A munkalehetőségek változásai új bányák nyitásával és a már kimerülők bezárásával is közrejátszottak abban, hogy néhányan közülük szinte állandóan vándorlásban voltak.

Életkörülmények tekintetében a West Virginia-i bányásztelepek alig különböztek egymástól. Az ott töltött évek többnyire keserves és nehéz időszakként rakódtak le az emlékekben. Unalmas és civilizálatlan helyeknek írták le a bányásztelepeket ott született és nevelkedett gyermekeik. "Még utca sem volt Granttownban, úgy nézett ki mint egy elhagyott hely. Ahol laktunk, annak a háznak nem volt címe. Az épületen csak egy postaláda volt, 78-as számmal. Nem voltak az utcák kikövezve, a company-házak sorban álltak. A népnek nem volt pénze. A company store-ba mentek, hogy ennivalót vegyenek, és azt lefoglák a pedából (a fizetésből). Mire ki lett fizetve, peda már nem volt, várták a másikat. A mamám tizenkét burdossal foglalkozott. Amikor az egyik megmosakodott, a másiknak kellett mosni a hátát. Volt apámnak egy nagy kertje és egy nagy kemence, ahol füstölték a szalonnát meg a húst."³⁸ "Dobrán nem tudtunk mit csinálni. Hogy lekössem magam, ott tanultam horgolni. Munkát a lányoknak nehéz volt találni. Én egy ideig mosogatni jártam el egy családhoz. Alig vártam,³⁹ hogy elkerüljünk onnan" "Dobrán az Sz.-beliek companyházban egymás mellett laktak. Aprójóságot tarthattunk. Nekem volt libám, tyúkom, csibém, tehenet fejtem, túrót, tejszínt készítettem, a kertben pedig paradicsomot, paprikát és más zöldséget termeltem."⁴⁰ Az információk az Sz.-beliek három West Virginia-i településének közös jellegzetességeiként hangsúlyozták azt, hogy kis létszámú bányásztelepülések voltak, a kezdeti időben az urbanizáció csaknem minden kelleke nélkül: a víz nem volt bevezetve a lakásokba, kívül volt a közös wc. A burdosházakhoz csaknem mindenütt egy shanty tartozott, ahol a dézsák voltak, amiben mosakodtak. A company-házaknak két típusát emlegették, a kisebb családi házat és a burdos-

szállások nagyobb épületét több szobával, közös étkezővel és mosakodó helyiséggel, amibe több dézsza volt beépítve. A burdosasszony feladata sokirányú volt, a takarítás, mosás, főzés, étkezési csomagok készítése a műszakba induló emberek számára, holmijuk rendben tartása, sőt, a műszakból szénporosan hazatérő emberek hátának megmosása.

A west virginiai bányásztelepek végleges elhagyása az Sz.-beliek körében 1916-17-től kezdődött. A fiatalabbakat Detroit vonzotta, a terjeszkedő Ford-gyár munkaalkalmának hírei. Az 1920-as évek elejére ebbe a városba költözött egy kis csoportjuk. Néhány év múlva alig maradtak Granttownban és Holdenben, "Dobrárt pedig az Sz.-beliek teljesen kiűritették."⁴¹ Magyarázatul a visszaemlékezők az 1920-as évek elejére a bányászat prosperitásának hanyatlását, a gyakori és hosszan tartó sztrájkokat, a szakszervezetért folytatott sikertelen küzdelmeket, valamint a vissza-vándorlásokat említették.⁴² "Granttownban dolgoztam 1917–1924-ig - emlékezett vissza P. József. 1921-ben volt a nagy sztrájk. Sztrájkoltunk 8 hónapig, és ekkor a bányák le voltak zárva, nem dolgozott senki. A nép akarta, a company nem akarta az uniont. A magyarok meg mentek a reliefhez, meg kaptak segítséget az uniontól is. A nyolc hónap alatt azonban majdnem megettünk mindent. Amikor lejárt a nyolc hónap, novemberben visszamentünk dolgozni. Ekkor dolgoztunk rendesen 1924-ig. De jött egy másik sztrájk. Ej, mondom én, megyek innen tovább. El is mentem New Brunswick-, ba. ⁴³ De hozzátehetem, nemcsak ő, hanem más Sz.-beliek is.

A tökécs–munkás ellentétek robbanásaiból, a munkásélet küzdelmeiből első tapasztalataikat West Virginiában szerezték az Sz.-beliek. Ott kaptak ízelítőt a bányatulajdonosok kíméletlen magatartásából, amikor sztrájkok idején kilakoltatták őket és családjukat a company-házakból, és hónapokig sátrakban húzódtak meg.⁴⁴ Az 1920-as évek elejére a West Virginia-i állapotok rosszabbodása is közrejátszott abban, hogy nemcsak azok igyekeztek elhagyni a bányásztelepeket, akik visszamentek az óhazába, hanem azok is, akik maradtak, továbbvándoroltak onnan és gyárakban kerestek munkát. Többen mentek New Brunswickba, ahol ekkor már a Johnson and Johnson gyógyszer és kötszergyár fejlődése férfiak részére is bővítette a munkaalkalmakat. De mentek közülük Detroitba, követve a már ottlevő falubelieket, sőt a jobb munkalehetőség reménye Clevelandbe és Duquesne-be is vonzott egy-egy családot. Néhány magánosnak pedig valahol Pennsylvaniában nyoma veszett.⁴⁵ Nemcsak az Sz.-beli parasztok kezdték bér munkás életüket amerikai bányákban, hanem a Magyarországról bevándoroltak nagyobb tömegei is. Jóval kevesebben maradtak véglegesen ott. Vagy hazatértek falujukba és ismét a paraszti munkában folytatták életüket, vagy az amerikai ipar más ágaiba húzódtak, változatos munkaterületekre. Legtöbben vas- és acélgyárakban, de dolgoztak bőr-, drótygyárban, olajfinomítóban, tégláégetőben vagy a városi útfenntartó vállalatoknál és a vasútnál szakképzetlen vagy betanított munkásként. Jelzik ezt közvetve település helyeiknek azok a módosulásai is, amelyek az amerikai népszámlálások adataiból nyomon követhetők (pl. létszámuk fokozatos csökkenése West Virginiában és Pennsylvaniában).

A Sz.-ből elvándoroltak úticéljaként kezdettől szerepelt New Brunswick kisváros is, de jelentőségét Holden az 1910-es évekre elhomályosította. Nem sikerült kinyomozni, hogy elsőként ki és hogyan került oda a faluból. 1903-tól vannak adatok néhányuk ott vagy a szomszéd településen (South River, N.J.) tartózkodásáról. New Brunswick elsősorban a faluból elvándorolt leányokat vonzotta. A szivargyárak munkalehetőségei, elsősorban ennek hírei a faluban, ösztönözték a lányok "kirajzását", főleg 1912-13-ban. E gyárak termelésük bővítését annyira a magyar női munkaerőre alapozták, hogy a csoportvezetők is egyre inkább magyarok vagy azok közül kerültek ki, akik nyelvünkől annyit megtanultak, hogy a munkásokkal kommunikálhattak. A szivargyárak magyar munkásleányai tették ismertté New Brunswick nevét

a West Virginia-i bányásztelepeken is. Onnan a nőtlen fiatalemberek – és nemcsak az Sz.-beliek – New Brunswickba és Passaicbe (N.J.) jártak házasodni, és vittek maguknak feleséget a bányásztelepekre. A New Brunswick-i magyar református egyház anyakönyve 1906-1925 között 53 olyan házasságkötés bejegyzését tartalmazza, ahol mindkét fél vagy az egyik Sz.-beli volt. Bár valamennyi magyar házastársat választott, az 53 házasságból csak 14 volt, ahol mindkét fél falubeli.⁴⁷ A párválasztások még az azonos vallásfelekezethez tartozás fontosságát jelzik, de előfordultak felekezeti vegyes házasságkötések is. Legtöbbször férjüket vagy feleségüket már Amerikában ismerték meg.

Az 1920-as évek közepétől formálódott New Brunswickban az Sz.-beliek végleges letelepülése. 1924-ben még csak néhányuknak volt saját háza,⁴⁸ kétlakásos épület, az alsó traktus bérbeadásával. A csoportban együttélés (burdon) egy-egy Sz.-beli családnál – ami 1914 előtt new brunswicki életformájukat is jellemezte –, az 1920-as évek közepétől szűnőben volt. A háztulajdonosok vagy az önálló lakást bérlők legfeljebb egy-két ismerőssel, rokonnal osztották meg otthonukat, de törekvésük a nukleáris családi háztartás kialakítása lett. Ilyenformán helyileg is kezdtek az Sz.-beliek egymástól távolabb kerülni, szomszédjaik már nem falubeliek, de⁴⁹ gyakran nem is magyarok közül kerültek ki. New Brunswicki népességében a néhányezer magyar bevándorolt már az 1910-es évtizedben figyelemre méltó és látható etnikai csoportot képviselt. Társadalmi intézményeik, egyházaik, egyleteik alapjait még az első világháború előtt lerakták. Az 1920-as évekre e városban valamennyi vallásfelekezethez tartozó magyar egyházi közösség felépítette saját templomát; volt református, római katolikus, görög-katolikus, baptista, sőt, magyar zsidó templom is. A reformátusok már ketté is váltak, Sz.-beliek találhatók mindkét csoportjukban.⁵⁰ Kötelékeik tehát lazultak egymás iránt. Az 1920-as évek második felétől inkább egyénileg és nem csoportban igyekeztek a falubeliek integrálódni a különböző magyar közösségekbe.⁵¹ A faluval a szoros kapcsolattartás, az oda-visszavándorlások a 20-as évek közepéig jellemezte őket. Az utána következő 15 évben már jelentősen lazultak kötelékeik a kibocsájtó közösséggel. Bár New Brunswickba tömörülésük az 1920-30-as évek egyik jellemzője, e városból is voltak továbbvándorlások. Néhány Sz.-beli család South Riverbe, Reritanba (N.J.) költözött, három család pedig New Yorkba.

Az "áttelepült közösségek" viszonylagos tartóssága, "látható etnicitása" New Brunswickban a láncmigráció folytán összefüggött az utánpótlással az újonnan érkezőkből. Az 1930-as években e városba tértek vissza az Sz.-belieknek "Amerikában született s az ókontriban nevelkedett" gyermekei. Számukra New Brunswick lett a célállomás akkor is, ha szüleik West Virginiából vitték falujukba őket. Még ha a legközelebbi rokon maradt is a bányásztelepeken, munkalehetőséget az 1930-as években inkább New Brunswickban⁵² remélhettek. Jogi értelemben nem bevándoroltak, hanem amerikai állampolgárok, igazi "greenhorn"-ok voltak, frissebb képviselői a falubeli közösségi normáknak. Az 1920-as években Kanadába elvándorolt Sz.-beliek először Saskatchewanba mezőgazdasági munkára kerültek. Onnan vándoroltak a depresszió idején a keleti ipari körzetekbe, Ontarióba, legtöbbször Hamilton városba és környékére, szétszórta pedig Delhi dohányvidékeire.⁵³

Milyen következtetésekre juthatunk az Sz.-beliek települési patternjéből? Mindenekelőtt arra, és ezt hangsúlyozni kell, hogy a kibocsájtó közösségekből a vándorlók útirányait nézve a tengerentúl, a kétségtelen csoportosulások mellett előtűnik az egy közösségből útnak indulók szét-szóródottsága, az "áttelepült közösségek" jellegzetességeként a kontinuitás mellett azok képlékenysége is.

Rokonság, barátság falubelivel – bár személyileg nem egyforma intenzitással – általában fontos volt az Sz.-ből elvándoroltak számára. Szokásukká lett, hogy a földrajzilag távolkerültek

szabadságuk idején meglátogatták egymást (pl. személyes találkozások a detroitiak, New Brunswick-iak és West Virginia-iak között). Hogy az egymás iránti kötelékek a bevándorló nemzedék életében sokat gyengültek, azt az is jelzi, hogy nem mindig falubeli lett a legjobb barát. Nemcsak a szolidaritás, hanem a versengés és irigykedés, a megsértődés is elválaszthatatlan az Sz.-beliek "áttelepült közösségeinek" mindennapi életétől. A csoport magvát mindig néhány személy képviselte az Sz.-ből elvándoroltak között is. Ők ambicionálták leginkább az összetartás, az együvé tartozás érzésének ápolását és megnyilvánulásait. Ők voltak a legkészségesebbek az újonnan érkezők útbaigazításában és kíséretében. New Brunswickban az 1914 előtti időkből két olyan család emléke maradt meg, akiknek vendégszeretetét a legtöbb Sz.-ből érkező élvezhette. Elsősorban ők tájékoztatták a falujukból származókat egymásról. De ők, azaz a csoport néhány aktivistája azok is, akik leginkább figyelemmel kísérték falubeli társaik életútjának és leszármazottaik sorsának alakulását. Az 1970-es évek végén három ilyen idős ember (kettő az USA-ban, egy Kanadában) adta a legtöbb és legértékesebb információt a kutatások számára. New Brunswickban egy idős asszony (gyerekként vitték a szülei magukkal) igyekszik még szétsugározni a közösség összetartásának "kvázi" normáit. Az egyik Sz.-beli ezt a következőképpen fogalmazta meg: "Addig mindig el kell mennem egy Sz.-beli temetésre, amíg Piroska néném él, mert ő számonkéri ezt. Megmondta, hogy amíg marad közületek egy is, az nem maradhat távol az Sz.-beli temetéséről."⁵⁴ Legtovább tehát egyetlen olyan esemény élt, amely összehozta az Sz.-belieket New Brunswickban is, ez pedig falubelijük halála. A "mégis csak idegen földben temetés" szertartása az együvé tartozás érzését még azokban is felélesztette, akik mindennapi életükben már elszakadtak egymástól.

Utalnék néhány jellegzetességre az Amerikában végleg letelepedett Sz.-beliek gyermekei és unokái sorsának alakulásában. Gyermekeiket illetően a szülői ambíciókban – főleg az 1914 előtt kivándoroltaknál – még erőteljesen érvényesült a paraszti család értékrendszere. Hasznosítható családtagként kezelték őket már gyermekkorukban is. A bányásztelepeken ők legeltették a teheneket, segítettek az aprójószág etetésében vagy vigyáztak kisebb testvéreikre. Igyekeztek gyermekeik számára is minél korábban munkahelyet keresni, és ennek érdekében tényleges koruknál egykét évvel idősebbnek mondták őket. A fiúk 14-15 éves korukban már vagy lekerültek a bányába, vagy legalábbis kisértő munkát végeztek apjuk mellett. A lányokat is minél korábban befogták a házimunkába, anyjuknak segítettek a burdosokra főzni és takarítani. Természetes családi norma volt, hogy keresetüket a szülők kezébe kellett adniuk. Az iskolát, a tanulást a legtöbb szülő idővesztésnek tekintette, különösen a négy elemin túl. Gyermekeik felsőbb iskolai végzettségét még azok a szülők sem ambicionálták, akiknek meg lett volna ehhez az anyagi lehetőségük. A gyarapodás, az előbbrejutás még az üzlettel önállósultak esetében is a családi vállalkozás bővítése volt gyermekeik munkaerejének hasznosításával. Az USA-ban végleg letelepültek közül csupán egy család (a faluban eredetileg kovácsmester) taníttatta valamennyi gyermekét. A faluba visszatértek közül pedig két család küldött felsőbb iskolába egy-egy fiút (az egyik papnak, a másik jogásznak tanult). Hogy mennyire a magukkal vitt értékminták határozták meg a szülők ambícióját a gyermekek vonatkozásában, tanúsítja az is, hogy a láncmigráció folyamatában később elvándorlók, főleg akik a II. világháború után mentek, más szemmel néztek az iskolára is, jelentőségét, fontosságát gyermekeik boldogulásához már inkább előtérbe helyezték.

Amerikában született gyermekeik földrajzi mobilitása a bányásztelepekről a legszembetűnőbb. New Brunswickban sokkal inkább ottmaradtak másodgenerációsok, az ő gyermekeik viszont ritkábban. Mit tanúsítanak az USA-ban született gyermekek házasságkötései? Csak azok, akiket a faluba visszavittek és ott is házasodtak, választottak

falubelit. Amerikában, egyetlen kivételtől eltekintve, nem házasodtak egymás között. Akik még az első világháború előtt, vagy az 1920-as években születtek, többnyire magyar származásúakkal házasodtak, de etnikailag vegyes házasságok már körükben is előfordultak. Az ő gyermekeik, tehát a vándorlók unokái pedig kivétel nélkül az etnikumon kívül találtak párt maguknak. Nem bizonyítható viszont az Sz.-ből elvándoroltak utódjainak példájával a "triple melting pot" (protestáns–zsidó–katolikus) érvényesülése; azaz, hogy az az etnikumon kívül, de azonos vallásfelekezeten belül házasodtak volna. Ha mutatkozik egyáltalán valamelyes szabályszerűség párválasztásaikban, az az, hogy gyakoribbak az összeházasodások közép-kelet-európai – lengyel, olasz és szlovák – bevándoroltak leszármazottaival, mint angolszász, svéd, német, norvég, tehát a régi bevándoroltak utódaival. A harmadik generáció házastársai között viszont már szinte minden náció előfordul.⁵⁶

Eltekintve ez alkalommal a kutatás többi eredményének közlésétől, befejezésül szeretném összegezni, milyen többlet nyerhető a mikroanalízis módszerével. Azzal kezdeném, hogy miközben megerősítette és alátámasztotta a Magyarországról Amerikába vándorlás folyamatának már a makroszintű kutatásokban mutatkozó jellegzetességeit, mindenekelőtt a vándormunka jellegét, ugyanakkor sokkal életszerűbbé tette az oda-vissza mozgó különböző típusokat. Láthatóbbá tette, milyen stratégiák motiválták e mozgásokat, és ezek érdekében a családi munkamegosztás hogyan módosult, milyen óriási földrajzi távolságban éltek egymástól gyakran évekig az atomisztikus családok tagjai is. Érzékelhetővé váltak azok a kooperációk, amelyek összekötötték az Óceán két oldalán munkálkodó családtagokat, és ebben két nemzedék szerepét. (Pl. amikor az elvándorlók kisgyermeküket hátrahagyták vagy hazaküldték a nagyszülők gondjaira bízva.) A mikro-analízis feltárta a folyamatnak olyan jellegzetességeit is, amelyek makroszintű elemzéssel egyáltalán nem voltak megfogalmazhatók. Ilyenek például, hogy a migrációs folyamatban olyan információs lánc játszik szerepet, amely mindig perszonális, akár verbális, akár nem verbális, de mindenképpen közvetlenül személyes, "face to face" jellegű. Eredményeink arra is figyelmeztetnek, hogy mennyire leegyszerűsítőek azok a magyarázatok, amelyek csak gazdasági tényezőkre vezetnek vissza az eredetileg "temporary migration" (ideiglenes elvándorlás) átalakulását "permanent migration"-be (végleges kivándorlásba). Mikroanalízis révén lehet leginkább nyomon követni az elvándorlókat illetően a csoportkohézió erősségét és korlátait, valamint fellazulását is. A kivándorlás időszakában nemcsak Sz. falu lakossága volt színtiszta református, hanem környéke is. A házasságkötés szabályai a faluban mereven kötődtek a protestáns felekezethez, ritkán fordultak elő házasságkötések más falubeliekkel. Az Amerikába elvándoroltak először ezeken a normákon lazítottak.

Csak mikroanalízissel mutatható ki az is, hogy a migrációs (szociológiai mobilitási)-adatok mögött milyen különböző mobilitási léptékek húzódtak meg, és hogy az industrializáció gyors üteme milyen óriási életformaváltásokat eredményezett a vándorló nemzedék életében is. A nemzedék számára, amely ezt átélte, nagyon fontosak voltak ezek, és ha történetüket az ő szempontjukból is meg akarjuk ismerni, fontos kell hogy legyen elemzésük a kutatás számára is. Az Sz.-beliek így értékelték életformájuk változásait: "Jó ideig nagyon nehéz volt. A gyermekeink, méginkább az unokáink el sem hinnék, milyen volt az az Amerika, mikor mi itt kezdtük. Nagyon sok változást tapasztaltunk, és ha az Újvilágban az első élmény szinte valamennyiünk számára a csalódás volt, ma már úgy látjuk, hogy, ha nehéz is volt, mégis a jobbat választottuk."⁵⁷

A második generációnak gyakori, a harmadik generációnak szinte minden esetben etnikailag vegyes házasságkötései megkérdőjelezzik annak az általánosításnak az érvényességét is, amely oly természetesnek veszi, hogy az etnikai homogenitás valamennyi bevándorló

nép csoportnál egyformán fennmarad nemzedékeken át. E vonatkozásban is jelentős különbségekkel számolhatunk a milliós és a csak néhány százezres nagyságrendet képviselő etnikumok között. De számolni kell azokkal a különbségekkel is, amelyek az új környezet termelési szerkezetétől függően a bevándoroltak elhelyezkedésének módjában és települési formájában létrejöttek. Olyan tényezők ezek, amelyek leginkább meghatározzák az adottságokat az etnikai homogenitás fennmaradását illetően. Ha ezekhez hozzávesszük a vándorlások stratégiáit, az eredeti célokat és motivációkat, akkor már magyarázható a magyar kivándorlók "áttelepült közösségeinek" képlékenysége. A munkaerő-szükséglet mellett éppen vágyaikban és terveikben az eredeti közösségre irányultság, a munka- és pénzszerzés hatott az együttmaradás törekvései ellen és szórta szét csoportjaikat, gyengítette erejüket a tartós etnicitásra. Mindezek következtében, feltételezhetően gyorsabban keveredtek össze más etnikumokkal, mint például az USA-ban a mezőgazdaságban a végleges letelepülés szándékával érkező svéd, német vagy dán parasztok.

Nem állíthatom, hogy az Sz.-beliek mintája érvényes minden új bevándorolt etnikum paraszti migrációjára. Még azt sem, hogy ne lennének ettől eltérő minták a magyar parasztkivándorlók tömegei között is. Mindenesetre az, hogy az Sz.-ből elvándorlók célkitűzései, életútjai, tapasztalatai reprezentálják a magyar bevándoroltak nagyobb csoportjainak jellegzetes típusait, megerősítést nyer azon információk által is, amelyeket eddig más magyar⁵⁹ falvakból elvándoroltak családtörténeteiből összegyűjtöttünk.

Jegyzetek

1. Az új megközelítések időszerűségét az 1960. évi történész világkongresszuson Frank Thistlethwaite exponálta "Migration from Europe overseas in the nineteenth and twentieth centuries" c. előadásában. = Congress International des Sciences Historiques. Rapports. Stockholm, 1960.
Az USA-ban Oscar Handlin "uprooted" koncepcióját először Rudolph J. Vecoli utasította el a "Contadini in Chicago: A critique of the uprooted" c. tanulmányában. = Journal of American History. Vol.LI. 1961. No.3. 404-417. Az új megközelítésekre a legújabb történelmi irodalomból lásd még pl. Bodnar, J.: The transplanted. A history of immigrants in urban America. Bloomington, 1985.; Morawska, Ewa: For bread with butter: Life-worlds of East Central Europeans in Johnstown (Pennsylvania), 1880–1940. Cambridge - New York, 1985.; továbbá Ira A. Glazier and Luigi De Rosa szerkesztésében a "Migration across time and nations"- New York - London, 1986.
2. A különböző migrációs modellekről, a társadalmi és kulturális beilleszkedésről az új elméletek áttekintését tartalmazza Ewa Morawska The sociology and historiography of immigration c. tanulmánya. 1986. University of Pennsylvania. (Kézirat).
3. Lásd ezekre az utalásokat Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940. Budapest, 1982. Akadémia Kiadó, és From Hungary to the United States 1880-1914. Budapest, 1982. c. könyveiben.
4. Annál is inkább, mivel az újabb kutatások ráirányították a figyelmet arra, hogy bár az általános környezet struktúrái is formálják az emberi lehetőségek határait, szándékaikat, döntéseiket és cselekvésüket közvetlen környezetük befolyásolja.
5. Robert Swierenga kialakított egy módszert arra, hogyan lehet összevetni azokat a migrálókat, akiket a holland, s akiket az amerikai népszámlálások vettek számba. Ld. Swierenga, Robert P.: Dutch international migration and occupational changes: a structural analysis of multinational linked files. = Migration across time and nations. New York, 1986. 95-124.p.

6. Az ún. "new social history" módszereiről lásd például a *The past before us. The new social history* c. kötetet. (Charlotte - London, 1986. Univ. of Carolina Press.)
7. A kivándorlás földrajzi régióiról Magyarországon lásd a térképet: Puskás Julianna: *From Hungary to the United States 1880–1914*. 57.p.
8. Lásd pl. Thomson, Paul: *The voice of the Past. Ural history*. London, 1978.
9. Az Egyesült Államokba és Kanadába "Sz. faluból elvándorlók. (Interjúk, levelek, fotók)" címmel a gyűjtemény saját tulajdonomban.
10. Interjú K. Rozáliával, Sz., 1983.
11. Lásd a Magyar Református Egyház anyakönyveiben bejegyzett házassági adatokat 1905-től. New Brunswick, (Bayer Street-i és Somerset Street-i egyházközségek).
12. Interjú T. Ignáccal. Sz., 1983.
13. 1913-ban 18-an mentek egy csoportban Sz.-ból az USA-ba. S. Iza asszony, akinek ez második útja volt, vállalta a "gyámságot" a fiatalok felett. Interjú Sz. Borbálával. New Brunswick, 1983..
14. Interjúk K. Ignáccal, T. Ignáccal, K. Rozáliával. Sz., 1982-1985.
15. Interjú K. Gusztávval, Detroit. Sz. község anyakönyvének adatai szerint az 1880-as évektől jelentkező demográfiai hullám a község lakosságának létszámát jelentősen megnövelte. 1900-ban a népesség 2625 fő volt. A falu határa kb. 6.000 kat. hold.
16. Interjú K. Irénnel, B. Irmával, New Brunswick, 1983–1985.
17. Interjú K. Ignáccal. Sz., 1982.
18. Interjú F. Gáborral. New Brunswick, 1984.
19. Legalábbis így alakult az arány az 1914-ig elvándorolt 259 személy adataiból. Az országos adatok szerint 1899–1913 között 492.031 magyar bevándorlóból 314.547 (63,9%) vándorolt vissza. Az amerikai bevándorlási hatóságok az 1908-1924 közötti visszavándorlási arányszámokat vették becslési alapul a korábbi, az 1899–1907. évekre is. = Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups. Cambridge - London. 1980. Harvard University Press. 1036.p. ; A magyar kivándorlási statisztika adatai szerint 1899–1913-ban az eltávozottaknak kb. 33%-a vándorolt vissza. Hogy ez adatgyűjtések nagyon hézagosságok, azt maguk a statisztikát összeállítók is hangsúlyozták. = A magyar szent korona országainak kivándorlása és visszavándorlása, 1899–1913. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 67. Budapest, 1918. 49. és 57. sz. táblázatok. (A továbbiakban Magyar Statisztika.)
20. A nagyobb megtakarítások, amelyek 10 vagy ennél több hektár vásárlását tették lehetővé az Sz.-beliek körében, minden esetben a következő három forrásból eredtek: a férj a bányában dolgozott, az asszony burdosokat tartott, és emellett a házaspár pálinkát főzött és árult a burdosoknak. E többirányú tevékenységet családi együttműködésben hangolták össze. A siker többnyire azon múlt, milyen munkabíró, vállalkozó szellemű volt a feleség. Az önállósulásnak, vállalkozásoknak mindig ők voltak az ösztönzői. "Kemény asszonyok"-nak jellemezték őket a visszaemlékezők.
21. Interjú K. Ignáccal több alkalommal 1981–85 között.
22. Interjú Sz. Máriával. New Brunswick, 1985.
23. Interjú K. Ignáccal és T. Ignáccal, Sz. 1963.
24. Az USA-ban maradtak földjeiket a II. világháború után a faluban élő rokonságuknak (többnyire otthon maradt testvéreiknek) ajándékozták. Pl. B. Mózes, F. Anna.
25. A Kanadába vándorló csoport egyik tagja, L. Gusztáv tájékoztatott a többiekéről, név szerint ismertette a rokonsági és amerikai kapcsolataikat. Neki pl. az apja jár először Amerikában. Interjú L. Gusztávval. Hamilton, 1982.

26. Az édesanyja drámai hangú leveléből idézünk: nem vállalhatták a hivatalos iratok beszerzését fiuk és annak családja számára. "Kelt augusztus 23-án. Kedves gyermekeink igazán nem is tudom hogy kezdjem a levelem írását mert ojan lelki betegek vagyunk miatlatok lesem tudom irni épen tegnap vot nálunk egy brinezviki család és filep pista elkülte az üzeneted amit üzentél de szivfájással kel meg irni hogy apátok minden fele elment hogy mit lehetne teni hogy kijuthatnál mindenüt el utasították mert kérdezik hogy mimár polgárok vagyunk demimég csak két év múlva lehetünk polgárok anyi kedvezminyt kaptunk hogy két év múlva ha le vizsgázhatunk nekünk nem kel ötévet várni mert ha nem is törvénesen voltunk it demárhuszon három éve it vagyunk és semi rosztat nem tetünk mert mindent kikutatak azért kelet még az óhazaji bi-zonyit ványok is hogy oda haza is mijen életűjek voltunk minden nehezen megy nem úgy mint régen volt még ha valaki it ha polgár is és valakijét apját vagy anyát vagy kis koru testvérjét kiakarjáhozadni az is nehezen megy de mi mivel nemvagyunk polgárok és te családos és nagykoru vagy hát mindenüt azt mondják apádnak hogy lehetetlen ne is kölese a pénzt mert nem ér semit nagy lelki fájdalommal irom elevelet negondojadl hogy minem akarnák beneteket segíteni." (A levél a gyűjteményemben.)
27. Szüleik e tervekkel küldték például vissza az USA-ba B. Irmát (1930-ban), P. Ferencet (1937-ben), P. István (1939-ben). A két fivér külön indult útnak. Szüleiktől, rokonaiktól és barátaitól úgy búcsúztak, hogy falujukba vissza fognak térni. Mindhárman végleg Amerikában maradtak. A második világháborúban P. István amerikai katonaként a Csendes Óceánnál a japánok ellen harcolt. Mikor bevonult, csak néhány szót tudott angolul. A hadsereg lett a nyelviskolája. Megrázóak, és regény témájának is beillenének P. István visszaemlékezései háborús élményeiről. Interjúk B. Irmával és P. Istvánnal. New Brunswick, 1984. és 1986.
28. Interjúk K. Ignáccal és T. Ignáccal, Sz., 1983. és S.-né Sz. Juliannával. New Brunswick, 1983.
29. Swierenga, Robert D.: Ethnic history, foreword. = Ethnic Forum Journal of Ethnic Studies and Ethnic Bibliography. Spring, 1984. Vol. 4. Num. 1-2. 4.p.
30. Lásd pl. a Verhovay Betegsegélyző és Életbiztosítási Szervezet fennállásának 50. évfordulójára kiadott jubileumi számban az "osztályok" számát és azon települési helyeket, ahol ezek alakultak. = Verhovayak Lapja. Jub. sz. 1936. I-XLI.p.
31. Lásd Thurmond, R.: The Logan coal field of West Virginia. Morgentown. 1964. West Virginia University Library
32. Interjú K. Gusztávval. Detroit, 1983 és 1985. Élénk elbeszélésben idézte vissza, hogyan vitték őket vagonokban Huntingtonból Holdenbe és hogyan tűnt el az első éjszakán az ügynök, aki odavitte őket. Amikor a kunyhókról beszélt, azt hittem, túloz. De a fényképek, amelyeket a logani megyei újság szerkesztőségétől kaptam Holden fejlődésének kezdeti időszakáról, igazolta elbeszélését.
33. Uo.
34. Uo.
35. Uo.
36. Interjú B. Victorral (egy sz.-i kivándorló fia). Ashland, 1983 és 1986. és K. Ilonával és Sz. Antallal, Holden, 1985.
37. Interjú K. Gusztávval. Detroit, 1983.
38. Interjú Sz. Máriával. New Brunswick, 1985.
39. Interjú Gy. Piroskával. New Brunswick, 1985.
40. Interjú S.-né Sz. Juliannával. New Brunswick, 1984.

41. Interjú K. Gusztávval, Detroit, 1983 és 1985.
42. Interjú K. Gusztávval. Detroit és P. Józseffel. New Brunswick, 1983. és 1985.
43. P. Joseph-fel, aki 1960-ban Floridába költözött. Amikor 1983-ban és 1985-ben a lányával tartózkodott New Brunswickban, folytattam beszélgetéseket.
44. Ezeket az emlékeket részletesen idézte fel az interjúk során K. Gusztáv (Detroit, 1983.) és K. Bertalan (New Brunswick, 1984.).
45. K. Gusztáv egyike azoknak, akik a legtöbbet vándoroltak az USA-n belül a faluból származók közül. 1904-ben, amikor édesanyjával Amerikába érkezett, még kisfiú. Így az ő emlékei, közvetlen tapasztalatai nyúltak vissza a legkorábbi időszakra. A jó memóriájú és beszédes, nyolcvanon túli öregember szolgáltatta a legtöbb információt az Sz.-iek amerikai "őstörténetéről". Hat alkalommal folytattam többórás beszélgetést vele. Ezek során szinte valamennyi Sz.-ből elvándoroltról fel tudott idézni valamilyen emléket. Munkakereső utazásai során egyik vagy másik helyen csaknem mindannyiukkal találkozott. "Legutóbb itt láttam, vagy találkoztam vele", "eltűnt", "meghalt valahol Pennsylvaniában", - ezek az ő megfogalmazásai a csoportból kivált Sz.-beliekről. Interjúk K. Gusztávval. Detroit, 1984-1986.
46. Interjú Gy. Piroskával és F. Irmával Sz.-en; G. Boriskával. New Brunswick, 1984.
47. Ez adatokat a New Brunswick-i Református Egyházak anyakönyveiből 1905-től gyűjtöttem.
48. P. Piroksa, aki 1924-ben költözött New Brunswickba, sorolta fel annak a néhány Sz.-belinek a nevét, akinek akkor az ő emlékei szerint már saját háza volt.
49. Ezt tanúsítja az a jegyzék is, amelyet az Sz.-beliek lakhelyeiről New Brunswickban összeállítottam.; Kanadát illetően L. Gusztáv információit hasznosítottam. Hamilton, 1982.
50. Az egyik a magyarországi egyházi fennhatóság alá csatlakozott (a Somerset Street-i a másik nem (Bayer Street). Az Sz.-beli leszármazottak közül ma is, akik még magyar templomhoz kötődnek, e két templomba járnak. A Somerset Street-i az 1920-as évektől a holland eredetű protestáns egyházak fennhatósága alá szerveződött. "Etnikai jellegét" jobban őrzi, mint a Bayer Street-i "magyar templom".
51. Interjú P. Piroskával és P. Istvánval. New Brunswick, 1983 és 1985.
52. Interjú P. Istvánval, B. Vilmával, B. Zsuzsannával. New Brunswick, 1985-1986.
53. Interjú L. Gusztávval. Hamilton, 1982.
54. Interjú P. Istvánval. New Brunswick, 1985.
55. Az első ilyen eset a B. családban, amikor leányuk egy olaszhoz ment férjhez, még többévtizedes sértődöttséget eredményezett. A leány csak anyja temetésekor jelentkezett családjánál újra.
56. Néhányan protestáns háttérrel, zsidó felekezethez tartozóval, és e vallás szertartásai szerint is esküdtek. De előfordult koreáival és indiaival kötött házasság is. Mit szóltak volna ezekhez a nagyszülők?
57. Interjú Sz.-né G. Borbálával. New Brunswick, 1983. De lényegében ugyanezen értékelést adta a még életben talált valamennyi Sz.-beli.
58. Azt hiszem, hogy sok igazság van abban, amit Kamphoefer írt tanulmányában: "a régi bevándorló csoportok, így a németek gyors amerikanizálódását pálcaként alkalmazták, hogy azzal üssék az állítólagosan kevésbé kíváncsú új bevándoroltakat". Kamphoefer, Walter D.: The German agricultural frontier: crucible or cocoon" = Ethnic Forum. Spring 1984. Vol. 4.1-2. 21.p.
59. Saját gyűjtésemén kívül hivatkozhatom azokra az élettörténetekre, amelyeket Hadházi Pál Kivándorlás Turistvándi községből c. tanulmányában ismertet. = Néprajzi dolgozatok

Turistvándiból. Nyíregyháza, 1986.

SUMMARY

Julianna Puskás: The emmigration to overseas and the characteristics of an emmigrant community in the mirror of a micro-analysis

In the field of historical and social research, as well in the case of the study of ethnicity and assimilation, instead of using abstract theories, the microanalysis or group research came into prominence in the sixties. This method helps us to get answers to those questions which cannot be answered by traditional historical sources .

Sz. village lies in the northwest region of Hungary. From here, simultaneously with the national wave, emmigration started in the 1870-s, and the descendants – now the third and even the fourth generation – live in the United States, in and around New Brunswick (N.J.). This research is based on documents (correspondance, registers of birth, marriages and death, land registers) found in Sz. and in New Brunswick, and also on personal interviews.

The research, which is likely valid to all communities came to being in this way, revealed the economic and sociological motives of the emmigration, the character and function of the informational channels between the atomized families in the continuity of the migration, the organization of the communities far from home, the motives of the assimilation and ethnicity and clearly proved that the economic explanation of the emmigrat i on was on over simplification.

These facts, which were gathered from family histories, strengthen the results of the large-scale researches, and draw the picture of the emmigratinn in sharper detail.

"MAGYAR RUHA", "SZÜRETI BÁL" ÉS AZ AMERIKAI-MAGYAR ETNIKUS KULTÚRA NÉHÁNY KÉRDÉSE

FEJŐS ZOLTÁN

Az elmúlt években az Egyesült Államokban élő magyarokról egyre több információhoz juthatott a hazai érdeklődő. Így például egész sor hosszabb-rövidebb élménybeszámoló, útinapló, ismertető látott napvilágot, és ma már az Amerikában alkotó magyar költők, írók munkássága is kezd ismertebbé válni. Az anyanyelvi mozgalom jóvoltából pedig a tengerentúlra vándorolt magyaroknak és leszármazottaiknak a magyar nyelvhez, a magyar műveltséghez fűződő viszonyáról is értékes ismeretekhez juthattunk. Az ilyen s az ezekhez hasonló források nyomán az amerikai magyarokról mind gazdagabb kép bontakozik ki. Szeretnék azonban arra is utalni, hogy a kétségtelenül értékes tudósítások által rajzolt kép feltűnően egyoldalú, hiszen elsősorban az amerikai-magyar szellemi elitre vonatkozik. Tény viszont, hogy a magyarok többségéről még mindig nagyon keveset tudunk.

Az amerikai magyarok, magyar származásúak tömegeinek megismerése terén rengeteg még az elvégzendő feladat. Annál is inkább, mivel a demográfiai, történeti, szociológiai, nyelvészeti, néprajzi-folklorisztikai stb. kutatások mindeddig igen szórványosan, szinte csak egy-egy kutató személyes elhivatottságának köszönhetően folytak.¹ Szinte teljesen hiányzik az egyes konkrét magyar közösségek, magyarok lakta telepek, lakóközvetek szakszerű vizsgálata, az etnikus intézmények beható elemzése. Ami van, magyarul az sem igen olvasható. Az amerikai magyarok néprajzi kutatásáról² pár évvel ezelőtt készített szemle például világosan megmutatta, hogy az ilyen – egyébként szórványos – vizsgálatok eredményeit magyarul, hazai fórumokon egyáltalán nem tették közzé. A társadalomtudományi vizsgálatok további jellemző problémája a fogalmak használatával kapcsolatos. Nem csupán arról van szó, hogy az olyan – a hazai sajtóban is gyakran szóba kerülő – jelenségek, mint az "etnikai reneszánsz", "gyökerkeresés" és hasonlókon konkrét tartalmát alig ismerjük, hanem arról is, hogy az észak-amerikai multietnikus környezet leírására, elemzésére használt fogalmak a gyökeresen más társadalmi-kulturális körülmények miatt nálunk nem minden esetben kézenfekvőek. Az is bonyolítja a helyzetet, hogy az ilyen fogalmakat igen sokféle módon, eltérő értelemben használják. Ismét a néprajzi irodalomra utalnék, amelyben az etnicitás, az etnikus folklór, a hagyományok és az azonosságtudat stb. kulcsfogalmait csak igen általános értelemben használják egyező módon, és a különbségek számbavétele önálló kifejtést igényel.³

Tanulmányomban konkrét példán azt vizsgálom, hogy egy kisebb közösség, annak magyar, magyar származású tagjai milyen eszközökkel, módszerekkel fejezik ki etnikai sajátosságukat, milyen módon nyilvánítják ki a magyarsághoz fűződő érzelmi kötődésüket. Kutatásomat egy Chicago környéki református egyház körében végeztem. Az elemzés tárgyául választott példa pedig az egyház 1984. október 27-én tartott szüreti bálja.⁴

Chicagóban az első magyar református egyházat 1898-ban szervezte meg Harsányi Sándor a város South Chicago nevű ipari külvárosában. Ez volt az Egyesült Államok nyolcadik magyar református egyháza, amely ekkor a református magyarság legnyugatibb bázisa volt. A templomtól távolabb, délebbre a Burnside és West Pullman nevű városrészekben lakó magyarok – akiknek száma a század első évtizedében ugrásszerűen megnőtt –, 1912-ben kiváltak az első egyház kötelékéből és új egyházat alapítottak. Két éven belül templomot építettek, amely a legnagyobb, legkiegyébültebb chicagói "magyar negyed", Burnside közepén helyezkedett el. Ez a

bevándorlók által benépesített tipikus munkásnegyed a 10-es évektől a 60-as évek elejéig magyar többségű, magyar jellegű volt. A környező városrészekben – különösen a 20-25 utcával délebbre lévő West Pullman területén – további népesebb magyar csoportok laktak. A Chicago South Sidei Magyar Református Egyház hoz a 40-es évek folyamán átlagban 300 magyar család tartozott,⁵ 1942-ben például 281; közülük 170-nek saját családi háza volt.⁶ A reformátusok főként Abaújból, Szabolcsból (Tiszabercel, Paszab környékéről) és Udvarhely megyéből származtak. Ez utóbbiak egy tömbben, West Pullmanon laktak. A református egyházon kívül egy több hívőt tömörítő római katolikus egyház, egy kisebb görög katolikus és egy még kisebb baptista gyülekezet is működött Chicago déli oldalán.⁷ A magyarok zöme a környékbeli nagy acélgyárakban és vasúttársaságoknál dolgozott. A negyedek fő utcái – Burnside-on a Cottage Grove Avenue és a 95th Street, West Pullmanon a 119th Street – magyar üzleteknek, szórakozóhelyeknek, magyar cégeknek adtak helyet. A tágas, árnyas fákkal-szegélyezett mellékutcákban egy- és kétszintes, kertes családi házak sorakoztak, ami bizonyos mértékig egy óhazai kisváros hangulatát idézte. A magyarok azonban itt, bár az idegen származásúak többségét alkották, ír, svéd, német, osztrák, litván és főként lengyel, olasz családokkal vegyesen laktak.

E rövid leírás is egyértelműen jelzi, hogy a magyar bevándorlók által kialakított lakónegyed sajátos életformával járt együtt. Ez a lakóterület, amely a belvárostól egyébként jó harminc kilométerre volt, a munkalehetőségek közelében helyezkedett el, s társadalmilag viszonylag homogén közösséget tömörített. Parányi sziget volt, amely Chicago metropoliszában védelmet s egyben beépülési lehetőséget nyújtott az idegen eredetű népességnek. Csoportkohéziót az elsődleges társadalmi kötődések, a rokonság, barátság, szomszédság mellett az olyan másodlagos kapcsolatok hozták létre, erősítették meg, mint amilyeneket a különféle egyházi, betegsegélyező, kulturális, munkásegyletek, tömörülések biztosítottak. A település- és életmódnak ez a – mindössze néhány vonással, leegyszerűsítve érzékeltetett – típusa, számottevő különbségek és változatok mellett általános jellemzője az észak-amerikai nagyvárosoknak.⁸ A Chicago déli oldalán megtelepült magyar munkások életét a 60-as évekig ez a települési, társadalmi struktúra határozta meg.

Ezt az állapotot a 60-as évek elejének gyors társadalmi változásai viharos gyorsasággal megtörték. A társadalmi státusában emelkedő második generáció, amely a vegyesházasságok révén etnikailag is nyitottá vált, már nem ragaszkodott oly mértékben a zártabb lakókörzethez, mint a bevándorlók nemzedéke. Közbevetőleg utalnék arra is, hogy Chicago déli oldalán az 1945 és 1956 utáni újabb magyar bevándorlók elenyészően kis számban telepedtek meg, így pl. a református egyház mindössze 22 új, 56-os taggal gyarapodott. A negyedet ugyanakkor a 60-as évek elején a délebből érkező négerék hulláma is elérte, ami felgyorsította a negyed bomlását. A református egyház 1963. november 23-án tartotta utolsó istentiszteletét a közel ötven évig használt régi templomban. Követve a hívek dél felé, a kertvárosok, elővárosok felé tartó költözését, a gyülekezet jó harminc utcával (kb. 6,5 kilométerrel) délebbre modern új templomot épített. Alig több mint tíz évvel később, 1976-ban ezt a templomot is eladják és még délebbre, egy újonnan kialakuló kertvárosban, Lynwoodon, több mint 400 ezer dolláros költséggel újabb templomot építenek.

Az egyházat nagy veszteségek érték. A költözések során sokan nem követték egyházukat, így pl. a második költözés nyomán a vasárnapi iskola a 84 növendékből 54-et veszített el. A gyülekezet nem a templom közvetlen környezetében, hanem nagy területen szétszóródva helyezkedik el:

"Egyházunknak 226 rendes és 48 'postatemplomi', összesen 247 'szavazó' tagja van. Ezekből 11

Floridában, 22 Indiana államban, 5 más államokban él, 51 Chicago metropolisának 15 különböző kerületében, 26 Calumet Cityben, 18 Doltonban, 7 Glenwoodon, 16 Lansingben, 22 Riverdalen, 25 South Hollandon és ezenkívül 72 tag él Chicago külvárosaiban, vagy Illinois állam (más, nem említett) városaiban)." (Bethlen Naptár. 1982. 114.p.) A kertvárosi körülmények, a gyülekezet szórvány jellege és a közösség generációs átalakulása a mai egyház legfőbb meghatározó tényezői. A magyar és az angol nyelvű istentiszteletek látogatottsági arányából ítélve, a gyülekezet szűk egyharmada első generációs, a többiek másod és harmad⁹ nemzedékbeliak. Az egyház hivatalos neve – Calvin Reformed Church / Kálvin Református Egyház – ma már nem tartalmazza a "magyar" jelzőt, de a magyar jelleget ma is alapvetőnek tekintik.

A jelenlegi körülmények között, a közös lakóterület nélküli etnikai közösség fenntartásában alapvető az egyház szerepe.¹⁰ A nehézségek ellenére úgy tűnik, hogy viszonylag sikeresen alkalmazkodtak az új helyzethez: jóval az egyházi-vallásos funkció ellátásán túl sokrétű társadalmi kapcsolatrendszer tartanak fenn. Nagy súlyt fektetnek a primer – családi, baráti – kapcsolatok erősítésére. Hétről-hétre az istentiszteletek menetét tartalmazó magyarul és angolul is megjelenő bulletinben számon tartják a családi ünnepeket; névnapok, születésnapok alkalmával felköszöntik egymást, beszámolnak a betegek állapotáról, sikerekről, gondokról informálnak. Postai úton prédikációk szövegét, híreket juttatnak el betegekhez, távol lakó egyháztagokhoz. 1971-től évekig egyházi rádióműsort szolgáltattak. Ezek a módszerek viszonylag általánosak az amerikai (nem csak magyar) egyházi életben, de a lynwoodi közösség maximálisan kihasználja és egyben a maga arculatához is igazítja e lehetőségeket. Így például egyedülálló, hogy minden haláleset alkalmával a lelkész halotti értesítőt készít, amiben közli az elhunyt részletes életrajzát és a gyászszertartás menetét. Ez nemcsak az elhunyt iránti tisztelet kifejezése, hanem informálja a közösség tagjait, a rokoni kötelékek nyilvánossá tételével megerősíti az összetartozás érzését és a családi kapcsolatok fontosságát. Jelenleg azt tervezik, hogy a gyülekezet történetének dokumentumait emlékszobában helyezik el, hogy a közösség történetét, a közösen megélt múltat példaként állítsák a maiak számára. Nagy fontosságúak továbbá a különböző, rendszeresen megtartott rendezvények, a világi célú együttlétek. Ezek nemcsak az egyház fenntartásának pillérei, hanem – mint alább a szüreti bál kapcsán bemutatom –, a társadalmi kommunikáció és kötelékek ápolásának legfontosabb színterei.

E sokrétű munkában meghatározó szerepe van az egyház lelkészének, Orth Győző nagy tiszteletű úrnak. Orth tiszteletes 1912-ben született, Kolozsvárott végezte a református teológiát. 1948 végén került Észak–Amerikába, s több állomáshely után 1968 őszétől szolgál a chicao–lynwoodi magyar református egyházban. A gyülekezeti élet feladatainak ellátásában egy szűkebb, 20-25 fős munkatársi gárda segíti. A chicao–lynwoodi magyar református egyház a kényszerű változások, az újonnan jelentkező követelmények kiváltotta változtatások és az állandóságra való törekvés küzdelmében fenntartotta kontinuitását. Megőrizték folytonosságukat a vallás, a közösség és alapjában az etnikus jelleg szempontjából is.

*

A szüreti bál Magyarországon a szőlőtermő vidékek szüret végi szokásai közé tartozott, de a századforduló idejére általános szórakozási-és táncalkalomná vált olyan helyeken is, ahol szőlőműveléssel nem foglalkoztak. A szüreti szokások, így a szüreti felvonulás, a mulatság stb. országsszerte viszonylag egységes formáját egy, a századfordulón hozott miniszteri rendelet alakította ki. E szokások elsősorban a 18–19.századi uradalmi szőlőmunkások hagyományain alapultak, de a hangsúly egyre inkább a munka befejezését szentesítő felvonulásra és az azt követő mulatságra került. A bál a szüretnek megfelelően feldíszített teremben, kocsmában

zajlott. Ez az országszerte népszerű és sok polgári vonást mutató szórakozási forma a kivándorlók révén átkerült Amerikába és a magyar kolóniákon szintén népszerű volt. Clevelandben például 1907-ben¹² lovaskocsikkal, óhazai módra nagy szüreti felvonulást rendeztek. Az Akronból, South Bendből közölt képeken pedig inkább a szüreti bál elemei figyelhetők meg.¹³ Általános volt, hogy az amerikai-magyarok szüreti báljai az óhazai szüreti szokásokból elsősorban a táncos mulatságot "vették át", azt stilizálták, egyszerűsítették és egészítették ki az újvilágban szokásos bálók mozzanataival. Korai példát találunk arra is, hogy a magyarok etnikai-nemzeti sajátosságukat éppen a szüreti hagyomány bemutatásával kívánták a külvilág tudomására hozni. Newarkban 1916. szeptember 2-án "Magyar Nap"-ot tartottak, amelyen többek között magyar ruhás lányok nemzetiszínű zászlóval, szalagokkal díszített szüreti kocsival vonultak fel.¹⁴ Ennek legnevezetesebb "modern" változata az Egyesült Államok kétszáz éves fennállása alkalmából rendezett kulturális műsorban ismétlődött meg, amikor az árpádhoni (Albany /Louisiana/) epertermesztő magyar farmerek 14 másod-,harmadgenerációs leszármazottja egy hétig szüreti bált, szüreti táncokat mutatott be Washingtonban.¹⁵

A szüreti bál a Chicago vidékén megtelepült magyarok körében is régi hagyomány. A South Chicagói Betegsegélyző Egylet East Chicagói 2.számú fiókja pl. 1912. októberében tartott szüreti mulatságot, amelyen a szőlőfürtökkel feldíszített terembe éjféltkor vonultak a magyar ruhás párok, majd egy "pirosra sült kövér malacot" sorsoltak ki a vendégek között. Nem hiányzott a szőlőlopás sem, és a begyűlt bírságpénz az egylet bevételét gyarapította.¹⁶ Szüreti bálokat e korai példák nyomán a 30-as években egyházi, betegsegélyező egyletek, sőt a Munkás Klub közössége is tartott. Chicago déli oldalán a háborús évek alatt a római katolikus egyház újíttotta fel 1943-ban, s a példát a görögkatolikusok és a reformátusok is követték. A szüreti bál alkalmas közösségi rendezvény volt arra, hogy a társas szórakozást összekössék az intézmények, egyházak anyagi támogatásával .

A Chicago-lynowoodi református közösség mai szüreti bálja ebbe az amerikai-magyar tradícióba illeszkedik. A mai formát – miután az 50-60-as években szüreti bált csak elvétve tartottak – az új lelkész és felesége kezdeményezésére 1969-ben újíttották meg. Azóta minden évben megrendezik, s jelenleg Chicagóban és környékén csak ez a közösség tartja meg.

Az általam vizsgált szüreti bál 1984. október 27-én, szombat délután öt órakor kezdődött. Színhely: a templom alagsori nagyterme. A bál előkészületei a megelőző napon voltak, amikor a "Párok Klubjára"-nak tagjai feldíszítették a termet és konyhai munkákat végeztek. A színhely dekorációja a szüret hangulatát idézte. A mennyezetre egymástól 1-2 méterre őszi sárguló falevelek, gallyak drótra erősített füzereit feszítették ki. Erre nejlonzacskókba csomagolt szőlőfürtöket, almát, körtét és piros-fehér-zöld papírszalagokat függesztettek. (A gyümölcsöt azért csomagolják be, hogy ne szóródjon a földre, ne tapossák szét.) A dekoráció másik lényeges eleme egy csőszkunyó volt, ami két deszka oldallapból és tetőből állt. A kunyhó oldalát, tetejét száraz kukoricacsövekkel borították be. Tetejének előlapja gondosan megmunkált falemez volt: közepén "SZÜRETI BÁL" felirat, alatta festett szívben "1984"-es évszám, a homlokzatot tarka, stilizált virágfüzerek szegélyezték. Belül, a kunyhó mennyezetéről nemzetiszínű szalagok lógtak. A terem bejáratát hasonló módon, száraz csuhéjú kukoricacsövekkel díszítették. A terem falaira a kunyhó stílusában készített festett dekorációkat akasztottak. Így a bejáratnál szemközt falra egy "ISTEN HOZOTT" felirat és egy "SZÜRETI BÁL 1984" feliratú tábla került. A bárpult mellé szív alakú cégtáblát –"KOCSMA" – erősítettek és kakasmotívummal, virágfüzerekkel övezett italárlapot. Ezeket a festett, faragott fa tárgyakat Mr. Lester Kun készítette.

A Kun család a gyülekezet egyik legrégebbi, az egyházért sok áldozatot hozó, a közösség

összetartásában fontos szerepet játszó családja. Feje, id. Kun István ottlétemkor töltötte be 89. életévét, felesége az előző évben, 87 éves korában hunyt el. Mindketten Tornagörgőből származtak, 1921-ben vándoroltak ki. Hat gyermekük közül négy Chicagóban született; László a legfiatalabb. Az Óhazát csak közvetve, főként szülei emlékeiből ismeri, Európában soha nem járt. Magyarul jól beszél. Kertvárosi háza mellett "óhazái módra" kukoricát termel, állatokat – disznót, kacsát, tyúkot – tart. A szüreti bálra készített magyaros tárgyai, amelyek erősen elnagyoltak, stilizáltak, egy fiktív "magyaros motivika" hordozói; az etnikai jelleg tudatos kinyilvánításának szükségéből születtek. A szüreti bál színhelyének feldíszítését – mint a hagyományok jó ismerője –, szintén ő vezeti, irányítja.

A dekoráció készítésével párhuzamosan más előkészületek is folytak. Az asszonyok csirkét pucoltak, terítéket készítettek. Az ételt azonban csak a következő nap, a bál délelőttjén főzték meg. Többszöri gyakorlás után, még este volt a gyerekek néptáncbemutatójának főpróbája. Első időben a táncot a lelkész felesége tanította, utóbb a vasárnapi iskola tanítója, Mrs. Irene Tóth. Ő szintén régi, öregamerikás család leszármazottja, s az egyház orgonistájának felesége. Az előkészületekhez tartozott a szüreti felvonuláshoz szükséges "szüretelő edény" összeállítása. Ez egy nagyobb üst alakú edény, amit kívül piros-fehér-zöld szalagokkal vontak be, fogantyújához szintén szalagokat erősítettek. Az edénybe nagy szőlőfürtöket, almát, nejlonzacskóba csomagolt (kenyeret és két üveg bort helyeztek).

A bál a következő eseményekből, mozzanatokból állt:

a/ gyülekezés, helyfoglalás;

b/ vacsora;

c/ szüreti játék (az est rituális betétje)

- a lelkész üdvözlő, ismertető bevezetője,
- bevonulás, a szereplők felvonulása,
- gyerekek táncbemutatója,
- a szőlőlopás;

d/ közös tánc, szórakozás;

e/ tombolatárgyak kisorsolása. Mint látható a harmadik eseménysor a bál legfontosabb eleme, amely egyedi jelleget ad a többi részletében "szokásos" mulatsághoz hasonló estélynek.

Közismert, hogy az amerikai–magyar csoportos rendezvények általában a felszolgált ételek és a zene terén mutatnak etnikus vonásokat. A chicago–lynwoodi szüreti bál vacsorájának étrendje a következő volt: sült csirke, párolt zöldbab, sült kolbász, fasírozott, párolt káposzta, petrezselymes burgonya, fejes saláta. Mindezt amerikai szokás szerint, egy tálon szolgálták fel. Édességként mákos és diós bejgli szerepelt. A menüt kávé zárta. A vacsora olcsó és bőséges volt. A bárban kapható italok között magyar/országi/ termék nem szerepelt. A vacsora etnikus jellegét elsősorban a kolbász és a bejgli biztosította. A kolbász "házi, óhazai" készítésű. Évente háromszor, húsvétra, a nyári bazárra és karácsonyra készítenek. A kolbászkészítés a 30-as évek elején terjedt el az amerikai magyar egyházak körében, elsősorban az anyagi bevételek növelése érdekében. E funkción túl, ahol még ma is gyakorolják, az etnikai hagyományokhoz való hűség kifejezője. A szüreti bálon is felszolgált "magyar kolbászt" szegedi, kalocsai paprikával, fokhagymával ízesítik, de tapasztalatom szerint a magyarországihoz képest kevésbé fűszerezett. A szüreti bál étrendjének összetétele nem utalt az alkalomra, a szüretre. Magyarországon viszonylag általános (volt), hogy a szüret befejezését szentesítő mulatságon birkapörkölt szerepelt. Korábban előfordult, hogy a chicagói reformátusok szüreti bálján hasonló, az alkalomnak megfelelő ételek voltak. Így 1973-ban a híres chicagói étterem – "The Bakery" – tulajdonosa, Szathmáry Lajos egy kondér marhagulyást és egy kondér birkapörköltet főzetett a

bál résztvevőinek. Az 1984-es estély éttrendje viszont azt a – néprajzi vizsgálatok által leírt – tendenciát igazolja, hogy az eredetileg alkalmi, meghatározott évszakhoz, ünnepi étkezéshez kötődő ételek, pontosabban ezeknek csak néhány kiválasztott formája,¹⁸ Amerikában etnikus szimbólummá vált. A karácsonyi bejgli, a téli disznóölésekkor készített kolbász, hurka a bazárok, szüreti bálók, etnikai fesztiválok stb. magyar ételei lettek.

Az est zenéjét a modern tánczenét, szalonzenét játszó "Bob Golden and his Orchestra" szolgáltatta. Az együttes vezetője, Robert Golden anyai ágon magyar származású, ő és családja a chicago–lynwoodi egyház tagja. A szüreti bálakon évtizedek óta ők játszanak. A zenekar hangszeres összetétele – gitár, szaxofon, dob, szintetizátor – a modern táncoknak megfelelő zenei stílushoz alkalmazkodik, de a báli zenekarokra jellemző stílusváltásokat is lehetővé tette. Így a szüreti bálnak megfelelően "magyar zenét" is játszottak, aminek elsődleges funkciója a "magyar táncok", a csárdás ritmikái megalapozása volt. Ilyen betétektől eltekintve az estély eltért a korábbi szüreti bálók, multságok hangulatától, amikor helyi cigányzenekarok játszottak.

A vacsora után, nyolc óra körül kezdődött az est centrális eseménysora, s körülbelül egy óra hosszat tartott. Bevezetésként a lelkész angol nyelven üdvözölte a résztvevőket. Beszért a gyülekezet magyar eredetéről, a nemzeti hagyományok, a magyar örökség megőrzésének fontosságáról. Kiemelte, hogy az egyház magyar jellegét ma sem adta fel, amit nemcsak a magyar nyelvű istentiszteletek bizonyítanak, hanem a fiatalabb generációknak a magyar örökség iránt tanúsított élénk érdeklődése is. Ezt követően mindazok, akik valamilyen magyar, magyaros stílusú ruhában jelentek meg – a bálon résztvevő mintegy 200 vendégnek hozzávetőlegesen egynegyede –, az előtérből a terembe vonultak. Ehhez a (jelképes szüreti felvonuláshoz a "Jó estét kívánok / Megjöttek a chicagói diákok ..." szövegű dalt énekelték, a közönség tapsától kísérve. A menet élén a bíró és a felesége haladt. Utánuk két magyar ruhás fiatalember egy rúdra akasztva a szüreti jelvényt, a feldíszített, szőlővel, gyümölcsökkel megrakott szüreti edényt vitte. Mögöttük páronként, gyerekek, fiatalok, idősebbek vonultak. A zenekar csárdást játszott. Ötször, hatszor körbementek, majd a nézőkkel szemben félkörben állva további dalokat énekelték. Összesen öt, három új stílusú népdal és két műdal hangzott el: "Vörös bort ittam az este ...", "Haragszik az édesanyám ...", "Megérett, megérett a fekete szőlő ...", "Nem kell a szőke éneke..." és a már említett "Jó estét kívánok ..." kezdetűek. Ezek szövegét angol fonetikával, kiejtés szerinti átiratban előre szétosztották, így a nézők közül is sokan bekapcsolód-tak az éneklésbe.

A felvonulók és a nézők között a viselet tett különbséget, amely a szüreti bál szimbolikájának meghatározó eleme. A bálon a magyar jellegű öltözeteknek két típusát viselték: az ún. m a g y a r r u h á t és az általam a l k a l m i m a g y a r o s r u h á -nak nevezett, népművészeti formák és motívumok alapján kialakított öltözetet. A magyar ruha kialakulását megfelelő vizsgálatok hiányában nem látjuk világosan. Annyi bizonyos, hogy a múlt század 80-as éveinek népszínműdivatja és azt követően a közoktatás terjesztette el széles körben. Mind a női, mind a férfi magyar ruha egyes darabjai bizonyos mértékig a paraszti viseletet idézik fel, egészében pedig az alföldi mezővárosi polgárság öltözetére emlékeztet. Már kialakulása pillanatában szimbolikus jellegű, hiszen jelmezként –hazafias ünnepélyeken, szüreti bálakon stb. – hordták. A "nemzeti ruha"¹⁹ ideálját" testesítette meg az urbanizálódó, polgárosodó középrétegek körében, városban, faluban egyaránt. A magyar ruha már a tömeges kivándorlás idejében átkerült az Újvilágba, és az amerikai-magyarok körében a hagyományos nemzeti magyar viseletet képezte. (Ugyanekkor az arisztokrácia dísz m a g y a r j a is meghonosodott "Magyar-Amerikában", és itt-ott alkalmanként ma is feltűnik – Chicagóban például a Szent István Király Katolikus Templom augusztus 20-i ünnepi szentmiséjén. A chicago–lynwoodi

szüreti bálon azonban ilyet senki nem viselt.) A magyar ruha amerikai meghonosodását azzal magyarázhatjuk, hogy az egykori kivándorlók – többek között – ezzel fejezték ki a szegénységből, a paraszti²⁰ sorsból való kiemelkedésüket. Ezért például ők a magyar ruhákat az ó-hazai anyagoknál drágább, finomabb kelmékből készítették. A chicago–lynwoodi szüreti bál azt példázza, hogy ez az öltözet ma az etnicitás felmutatásának egyik legkedveltebb eszköze.

Vizsgálatom tanúsága szerint a magyar ruha egyik legfontosabb vonása, hogy családon belül öröklődik. A mai fiatalok szüleiktől, nagyszüleiktől örökölték a ruhákat, amelyeket rendszerint a közösség valamelyik specialistája készített. Az egyház orgonistája, lelki gondnoka, Steve Toth 16 éves korában kapta szüleitől magyar ruháját. Ez a ruha igen egyszerű: fekete szövet pantalló, rendes fehér inghez erősített két borjú-szájú selyemingujj, amelyek kézelőjén nemzetiszínű szalag fut körbe és fekete, díszítés nélküli posztómellény. Felesége szintén még gyermekkorában kapta magyar ruháját, ami gondosan megmunkált darabokból áll: fehér vászon alsószoknya, amire fehér túll felsőszoknya, erre hasonló anyagú kötény kerül; a szoknyát alsó szegélyétől két tenyéryire nemzetiszínű selyemszalag díszíti. A blúz anyaga szintén fehér túll, az ujjat könyék fölött piros és zöld selyemszalaggal kötik meg. A kézelőt és a gallért fehér csipke díszíti. Az ingre ujjatlan, szegélyén és mellrészén arany zsinórozású piros bársonymellényt vett fel. Két fiúunokájuk hasonló stílusú magyar ruhát viselt, amiket egykor még saját gyermekeinek csináltattak. A házaspár ruhája összetételében a férfi és a női magyar ruha viszonylag általános típusát képviselte. Másoknál néhány további tartozékelemet lehetett látni. A férfiaknál szinte kötelező a nyakkendő, ami vagy keskeny, csokorba kötött, vagy szélesebb aranyrojtú fekete selyemszalag. Az öltözékekhez néhányan csizmát és fekete kalapot vettek fel. A női ruha piros bársonyból vagy selyemből, aranyzsinóros, aranygyöngyös díszítéssel készült pártával egészülhet ki. Ezt piros és zöld selyemszalagok is ékesíthetik. Néhány ruhához selyem vagy túll keszkenő is járult. A magyar ruha nagyfokú stilizáltsága, uniformizáltsága ellenére az alapanyagok, a díszítés terén egyéni változatokat mutatott. Két tökéletesen egyforma ruhát nem lehetett látni, apróbb-nagyobb variációkban mindegyik különbözött a másiktól. Az ingek, blúzok a hímzés, a rátétdíszek jóvoltából hol cifrábbak, hol egyszerűbbek voltak. A mellények szabása, zsinórozása különbözött egymástól. A nők köténye méretben, hímzésben stb. változó megoldásokat mutatott. A magyar ruha tehát olyan, aránylag egyszerű ünnepi ruhamodell, ami tág lehetőséget biztosít az általános sémán belül az egyéni változatok kialakítására. Ez azt eredményezi, hogy az egyes ruhák nem pusztán másolatok. A magyar ruha ugyanakkor annyiban is általános ruhaideál, hogy egy-egy öltözetdarabbal – például a hímzett blúz, a lobogós ujjú ing, a bársonymellény stb. segítségével – utalni lehet rá, az alapmodell felidézhető.

A szüreti bálon a magyar jelleget kifejező öltözetnek egy másik típusát, az alkalmi magyaros ruhát is többen viselték. Ennek összetételében, stílusában nincs olyan állandósult formája, mint a magyar ruhának. Lényege, hogy bizonyos népművészeti formákat, motívumokat modern öltözetdarabokon alkalmaznak vagy egy-egy magyarországi népi iparművészeti ruhadarabbal egészítik ki az alkalmi, ünnepi öltözetet. A bálon a szüreti bíró és felesége ilyen készen vett, ajándékba kapott ruhadarabokból állította össze öltözetét. A bíró hosszú nemzetiszínű szalaggal övezett fekete kalapot, fehér bőszejű, csipkeszegélyű, virágmotívumokkal hímzett gallérú inget és fekete posztómellényt viselt. A mellényt piros posztó-rátét gazdagította. Hogy fokozza öltözetének dekorativitását, az ing ujjára kis kalocsai terítőcskét tűzött. Felesége nagy szűcsrózsás, ujjatlan blúzban, tudószínű plisszírozott szoknyában és ugyancsak gazdagon hímzett kötényben vonult fel. A bírószerp fontos kellékét, a pipát id. Kun Istvántól örökölték, aki azt még a háború előtti szüreti bálukhoz faragta. Az alkalmi magyaros ruha a legtöbb résztvevőnél egy népművészeti motívumokkal hímzett ing vagy blúz

felöltésével alakult ki. Ezek egyike említést érdemel, bár sajátos módon a gyülekezet egyik ír származású tagja, Thomas Maloney viselte. Ezt a fehér vászoninget, kézelőjén, gallérján és mellrészén tenyérnyi széles sávban egy kanadai magyar asszony hímezte ki kalocsai stílusú motívumokkal. A hímzések nagy ügyességre, gondos munkára vallanak. Készítője chicagói rokonlátogatásakor ajándékozta mai tulajdonosának.

A szüreti bevonulás és közös éneklés után (színpadi jellegű táncbemutató következett. Előbb öt pár egészen fiatal, 6-8 éves gyerek, majd ugyancsak öt pár idősebb adott elő egyszerű magyar táncokat. A táncosok magyar ruhában voltak. Két típusú táncot, a páros- és körcsárdást, valamint palotást mutattak be. Mindkettő a nemzeti táncideál konstruált formája, amely Magyarországon a múlt század végére stilizálás és egységesítés, valamint intézményes terjesztés nyomán általánosan elterjedt.²¹ A magyar csárdást, a palotást nemcsak idehaza népszerűsítették, tanították országszerte, hanem az amerikai magyar vasárnapi és nyári iskolákban is.

A két táncbemutató után került sor az események "csúcspontjára"; a szőlőlopás szinte minden résztvevőt, vendéget megmozgató játéka. Az est ceremóniamestere, Mr. Toth bevezetésként elmondta, hogy az Óhazában a szüreti bálokön csőszök vigyáztak a frissen szedett, a báltermet díszítő szőlőre, és akit szőlőlopáson kaptak, azt a bíróhoz kísérték és büntetést kellett fizetnie. Itt viszont nincsenek csőszök, így mindenki könnyen "lophat" szőlőt, gyümölcsöt magának, de mindenkinek fizetnie kell érte. E felszólítás után a közönség szinte egy emberként ugrott talpra és mindenki igyekezett a termet dekoráló kis nejlonzacskókban lógó szőlő- és gyümölcsfürtökből szakítani magának. A csőszkunyhóban helyet foglaló bíró és bíróné a sikeres – s nem mint "hagyományosan" a tetten ért -"szőlőtolvajoktól" kis dobozba gyűjtötte a büntetéspénzt. A zenekar gyors csárdást játszott, és a szőlőlopás lassan átalakult közös táncvá, amelyben nemcsak a magyar ruhás szereplők, hanem az est közönsége is szinte teljes számban részt vett. E mozzanatok egészen feloldották az est még meglévő kötöttségeit, formalitását és közös, önfeloldott ünnepléssé formálták a rendezvényt. Szülők gyermekeiket oktatták, nemcsak a csárdás alaplépéseire, hanem a szőlőlopás "szokására" is. A felakasztott szőlő és gyümölcs rövid idő alatt elfogyott, és ezzel lényegében a szorosabban vett szüreti bál véget is ért, hiszen ezt követően az est már nem különbözött bármely más táncos estétől. A táncrend négy-öt friss csárdáson kívül modern társastáncokból állt. Lassanként, főként a tombolatárgyak kisorsolása után az idősebbek el is távoztak.

A tombola szintén "kötelező" eleme az amerikai magyar multságoknak. A nyereményeket a vendégek ajánlják fel és a sorsjegyek ára a rendezvény bevételeét gyarapítja. A vizsgált multságön a szüreti bálnak megfelelően különleges nyeremények szerepeltek. A fődíj egy kis fabölcső és benne egy magyar ruhás baba volt. Mindkettőt a szüreti bálna készítették: a baba ruháját az id. Kun házaspár leánya varrta, a bölcst pedig egy idős öregamerikás, barkácsolni szerető férfi, Tóth István faragta. Kisorsolták továbbá a szüreti felvonulás, szüreti bál szimbólumát, a gyümölcscsel, borral megrakott "szüretelő edényt" is. A nyeremények között szerepelt még a bíró gyümölcös kosara, amiben szőlön, gyümölcsön kívül bor és kenyér volt. Az alkalomhoz illő nyeremények számát néhány üveg magyar bor is szaporította. A felajánlott díjak, a bölcst, a baba, a szüretelő edény olyan reprezentatív ajándékok voltak, amelyeket néhány ügyesebb, művészkedő hajlamú résztvevő készített, ezzel is hozzájárulva az est rendkívüliségéhez. Külön figyelmet érdemel a magyar baba, amely talán a legkedveltebb és a leginkább elterjedt etnikus sztereotípa, magyar otthonok megbecsült dísz tárgya. A Magyarországon vásárolt népviseletes, magyar ruhás daraboknál érdekesebbek a kézimunkázni, barkácsolni kedvelő amerikai-magyarok által helyben készített babák. A mintát könyvek, régi

fényképek, a ma is használatos magyar ruhák szolgáltatják, de olykor egyszerűen fantázia alapján varrják, kötik, hímezik a babák ruháját. Egy olyan, aprólékosan kidolgozott, a magyar ruha minden részletét követő öltözetű magyar baba, amelyet a chicago-lynwoodi szüreti bálon el lehetett nyerni, semmi esetre sem tekinthető egyszerű – netán "giccses" – szuvenirnek. Sokkal inkább olyan etnikus jelkép, amelynek segítségével készítője egy meghatározott hagyományhoz, vagyis a magyar kultúrához fűződő kreatív kapcsolatát fejezi ki.

A chicago-lynwoodi szüreti bál több tanulsággal szolgál. Először is azt szükséges határozottan leszögezni, hogy ez a közösségi rendezvény csakis saját társadalmi-kulturális viszonyrendszerében értelmezhető és minősíthető. Nem szerencsés sem a klasszikus népi kultúra esztétikai értékrendjéhez viszonyítani, sem a benne szerepet játszó kulturális elemek "eredetiségét" hiányolni. A fenti részletesebb, bár minden mozzanatra korántsem kitérő leírás egyértelműen mutatja, hogy az ilyen szüreti bál sajátos a m e r i k a i - m a g y a r kulturális konstrukció. Kétségtelen, hogy alapjában az Óhazából származik, s részben paraszti-népi eredetű vonásokat is mutat, ám az észak-amerikai kontextusban mássá vált, mint ami volt. Sem a chicago-lynwoodi, sem más amerikai magyar szüreti bál nem egy óhazai, folytonosan megőrzött szokás, hanem az új körülményekhez igazított, időnként elhagyott, majd ismét felújított, új jelentésekkel telítődött esemény. Más vizsgálatok azt is egyértelműen kimutatták, hogy itt nem a kulturális elemek – a szokás, a viselet, az ételek, a táncok stb. – "eredetisége" a mérvadó, hanem az, hogy ezeket az emberek maguk értelmezik, ahogy általuk kulturális másságukat jelezni,²² kifejezni és elfogadtatni igyekeznek.

Az ilyen kulturális szerkezetek kialakulása és mai használata alapvetően az észak-amerikai nagyvárosi-ipari, multietnikus környezetre adott válasznak tekinthető. A különböző bevándorlók "magukkal hozott" kultúrája ebben a viszonylatban az egymástól való különbözőzés alapján az önmegkülönböztetés eszközévé is vált. Az etnikai azonosságtudat kialakítása és fennmaradása nem feltételezi az egykori, a "hozott" hagyományos etnikai-nemzeti kultúra egészének továbbvitelét, automatikus megőrződését. Az etnikus kultúra sokkal inkább egy sajátos szimbólumalkotás eredménye, amelynek során "újítók", az elődök kultúrájának "felfedezői" a múltból, az elődök vélt vagy valós hagyományaiból választanak ki elemeket, és ezek révén szimbolikus módon fejezik ki az örökséghez fűződő érzelmi kapcsolatukat. A választás, az ilyen szelekciós folyamat az etnikus kultúra megalkotásának, művelésének tudatos és egyben spontán módon is érvényesülő²³ törvényszerűsége.

A bemutatott szüreti bál olyan "szimbolikus viselkedésforma, amely²⁴ a kulturális különbözőség fokozott tudatosságát fejezi ki". Eszköze annak, hogy az amerikai környezetben egy közösség az "átlagtól" való eltérését, különbözőségét megfogalmazza. Az ilyen tudatosulásnak világos jele, hogy a chicago-lynwoodi református egyház évi jelentéseiben, évkönyveiben M a g y a r jellegünk címmel kiemelik, hogy ők maguk miben látják egyházuk, saját maguk "különlegességét", azaz etnikai-kulturális különbözőségét. A magyar nyelvű istentiszteletek és a személyes kapcsolatok ápolása mellett a szüreti bál megtartását emelik ki, amelyet egyértelműen a hagyományok, a magyar örökség fenntartása miatt tartanak fontosnak. Minden más motiváció másodlagossá válik, így az anyagi érdekeltség, az egyház bevételeinek növelése távolról sem játszik olyan meghatározó²⁵ szerepet, mint korábban. Az egyházi közösség és az etnikai-nemzeti kultúra viszonyának néhány vonását Orth nagytiszteletű úr a következő szavakkal jellemezte:

"Ittlétem óta, tizenöt év alatt jó 200 temetés volt, mintegy száz öregamerikás távozott el körünkől. Ma az egyház tagjai nagyrészt angolul beszélő magyarok. Magyarok, mert a magyar szellem megvan az itt születettek körében is. Tavaly a harmadik nemzedékiek kérték, hogy legyen magyar nyelvtanítás. Húszan jelentkeztek, könyvet hozattunk Magyarországról. 8-10

állandó tanulónk volt. Idén sajnos abbamaradt, mert a nagy távolságok miatt nehezen lehetett a csoportot összetartani. Nem tudtak például időpontban megegyezni. De például minden ősszel szüreti mulatságot rendeznek, ahol magyar ruhát hordanak, magyar nótákat énekelnek. Büszkék magyar származásukra." (Interjú, 1984. IV. 15.)

A szüreti bál elemzéséből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a chicago-lynwoodi egyházközösségben ennek az eseménynek igen konkrét jelentése van. Ez a sajátos amerikai–magyar szokás, a "legendás múlt rituális"²⁶ újraalkotása", az ismertetett társadalmi viszonylatok fényében a kontinuitást jelenti. A szüreti bál rítusa, tipizált formájában szimbolikus módon, kulturális nyelven fogalmazza meg egy közösség viszonylagos kontinuitását. A szüreti bál évenként ismétlődő közösségi fesztiváljának résztvevői saját maguk s a külvilág számára a konfliktusokat legyőző folytonosságot demonstrálják. Mint láttuk, az esemény szerkezete, szimbolikus kelléktára, vagyis a rendezvény egésze a résztvevők széles körének aktív közreműködése nyomán született. Ki-ki egyéni módján, saját képességeire támaszkodva próbált a szokás gazdagításához hozzájárulni. Volt, aki a bál színhelyének a hagyományok szerinti díszítését végezte, voltak, akik az etnikus ételek szakértőiként tűntek ki, mások művészi hajlamaikat követve a magyar jelleget kidomborító tombolatárgyakat készítettek. Az egyéni jelentéstársításnak a fesztiválokra jellemző ilyen szerepét jól érzékeltette egy 65 év körüli, másodikgenerációs asszony:

"Mindenki kitűnik valamiben. Ki a testi erőben, az a természet díszíti, ki abban, hogy jobban ismeri a magyar szokásokat. Kun Laci például, aki nagyon szeret fűni-faragni, a csőszkunyhói: csinálta, Mrs. Toth a táncokat tanította. Mr. Bancsi a zenekarral szájharmonikán játszott, sok szép magyar dalt tud. Mi az előkészületekben, a konyhán segítettünk. Mindenki tud valamit, mindenkinek része van a dolgokban. Mindenki tett valamit, hogy szép legyen ez a szüreti bál." (Interjú, 1984. okt. 27.)

Végül azt szeretném még kiemelni, hogy, amint a lelkész idézett szavai mutatják, a mai helyzetben az egymástól nagy távolságokra lakó egyháztagek számára a sűrű, gyakori találkozások nehezen valósíthatók meg. A közös lakóterület nélküli etnikai közösség kölcsönös kapcsolatainak ápolására ezért inkább a ritkábban, de rendszeresen ismétlődő rendezvények nyújtanak lehetőséget. Megnő a nyilvános, közösségi helyiségek, terek jelentősége. A Chicago déli oldali (illetve az onnan kijebb költözött) magyarok számára ilyen funkciót szinte egyedül a Calvin Reformed Church épülete lát el. Megszűntek az itteni magyar éttermek, kocsmák, több évtizede bezárt a Magyar Ház. Közös együttlétet, közös szórakozást néhány kisebb egylet, egyesület mellett elsősorban a gyülekezet biztosít. A szüreti bál mellett rendszeresen tartanak például szeretetvendégségeket, kolbászkészítést, nyáron bazárt rendeznek, karácsony előtt pedig több csoportban (angol nyelven) kántálók keresik fel az egyháztagekat. A közösségi érzés erősítése, a szórakozás lehetősége mellett ezeknek az eseményeknek jelentősége abban áll, hogy megelevenítik, újrarendezik és az újabb generációk tagjainak átadják azokat a szimbolikus eszközöket, amelyek a közösség számára az etnikus hagyományokat jelentik.

Jegyzetek

1. Ezek bibliográfiai összefoglalását ld.: Várdy, S. B. - Huszár Várdy, Ágnes: Historical, literary, linguistic and ethnographic research on Hungarian-Americans. = Hungarian Studies, /01.1. 1985. 77-122.p. Összefoglaló jellege miatt kiemelkedik Puskás Júlia: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940. Budapest, 1982. monográfiája. Az újabb kivándorló hullámok ismertetését ld.: Szántó Miklós: Magyarok Amerikában. Budapest, 1984.
2. Bakó Ferenc: Magyar néprajzi kutatások Amerikában. = A határainkon kívüli magyar néprajzi

- kutatások. Budapest, 1984. 219-233.p.; Huseby, Eva Veronika: Adatok az Amerikai Egyesült Államokban élő magyarok néprajzi kutatásához. = Uo. 234-237.p.; Fejős Zoltán: Az amerikai magyarok néprajzi kutatásához. = Uo. 238-250.p.
3. Kirshenblatt-Gimblett, Barbara: Studying immigrant and ethnic folklore. = Handbook of the American Folklore. Ed.by Dorson, M. Richard. Bloomington, 1982. 39-47.p.; Georges, Robert: Research perspectives in ethnic folklore Studies. = Folklore and Mythology Studies. Vol.7. 1983.(Spring). 1-23.p.; Culture, Tradition, Identity. = Journal of Folklore Research. Vol.21. 1984. Nos. 2/3. 93-260.p.
 4. Terepmunkámat az MTA és az American Council of Learned Societies /ACLS/ társadalomtudományi együttműködésének néprajzi programja tette lehetővé, amelynek eredményeképpen 1984 február eleje és december vége között részt vettem az Indiana University Folklór Intézete által irányított amerikai-magyar néprajzi kutatásban.
 5. Az egyház 1936 óta közzétett éves jelentései szerint. A 300 család kb. 1500-as lélekszámot jelentett. A város déli oldalának magyarok által leginkább lakott Chatham, West Pullman, Burnside nevű részeiben az 1940-es népszámlálás 1415 magyarországi születésű lakost mutatott ki. Ugyanekkor Chicago egész területén 18.060 első és második (s további 220 harmadik) nemzedékbeli magyar anyanyelvű lakos élt. V.ö. Local Community fact book of Chicago. [1940]. Ed. by Wirth, Louis; Bennett, Eleanor H. Chicago, 1949. és The people of Chicago: Who we are and who we have been: Census data of foreign born, foreign stock and race 1837-1970. Chicago, 1976.
 6. A Chicago South Sidei Magyar Református Egyház Családi Albuma. Chicago, 1942. 31. Az egyház az Amerikai Református Egyház Magyar Egyházkerületéhez tartozott .
 7. Magyarok Nagyasszonya Római Katolikus Templom, 1904. Szent Péter és Pál Görög Katolikus Egyház, 1925. Magyar Baptista Egyház, 1910.
 8. Az észak-amerikai városok etnikai szegregációja igen összetett, bonyolult probléma, amelynek taglalására ezúttal nincs mód. Magyar nyelven több alapvető tanulmány tárgyalja e kérdést a Városszociológia (Szerk. Szelényi Iván. Budapest, 1973.) című kötetben. Feltétlenül utalni szeretnék azonban arra, hogy ezek a városok nem kizárólag etnikailag elváló negyedekből állnak. Chicagóban pl. a város északi felén a magyarok egy kisebb s igen laza szerkezetű "negyed" kivételével teljes szétszórtságban települtek meg.
 9. Az egyház jelentései és saját megfigyeléseim szerint a vasárnapi magyarnyelvű istentiszteleteket rendszeresen 30-40 fő látogatja. Az angol nyelvűeken a résztvevők száma 60-180 között mozog.
 10. A "közös etnikai lakóterület nélküli etnikai közösség" /community without neighborhood/ fogalmához ld. Agócs, Carol: Ethnic Settlement in a metropolitan area: A typology of communities. = Ethnicity. Vol.8. 1981. 127-148.
 11. Kecskés Péter - Újváry Zoltán: Szüret. = Magyar Néprajzi Lexikon. 5. 1982. 129-134.p.; Viski Károly: Szüreti mulatságok magyarja. = A falu. 1922. 200-201.p.
 12. Magyar–Amerika írásban és képben. Szerk. Káldor Kálmán. St. Louis, 1937. 101.p. , 8-11-es képek.
 13. Akron: Képes Világlap, 1915. nov. 27. /11.sz./ 8.p.; South Bend: Berkó Képes Újságja, 1916. okt. 19. /28. sz./ 16.p.
 14. Berkó Képes Újságja, 1916. szept.14. /32.sz./ 16.p.
 15. Dégh Linda: Grape Harvest Festival of Strawberry Farmers. = Etnologia Europaea. Vol.10. 1977-78. 114-132.p.; Galántai Ambrus: Árpádhoni magyarok a Mississippi torkolatvidékén. = Ifjúsági Szemle, V.évf. 1985. 1.sz. 46-55.p.

16. Chicagai Magyar Hírlap, 1912. okt. 18. /7.sz./
17. Az amerikai templomokban (vagy egy hozzá kapcsolódó épületben) a közösségi rendezvények céljára külön helyiséget alakítanak ki. Ld. Komjáthy Aladár: A kitántorgott egyház. Budapest, 1984. 29-34.p., Niedermüller Péter: Egyházi élet, vallás és a kulturális hagyomány egy amerikai magyar közösségben. = Vallási néprajz.II. Szerk. Dankó Imre, Küllös Imola. Budapest, 1985. 274-306.p.
18. Schuchat, Molly Geiger: Hungarian refugees in America and their Counterparts in Hungary: the interrelations between cosmopolitanism and ethnicity. The Catholic University of America, Ph. D. diss. 1971. 120-121.p.
19. Fél Edit - Hofer Tamás: A Textil Gyűjtemény gyarapodása. = Néprajzi Értesítő. LII. 1970. 129-147.p.; A fogalomhoz: 140.p.,jv.ö. Viski, i.m.
20. Kovács József: A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban 1920-1945. Budapest, 1977. 42.p.; Puskás, i.m. 246.p.
21. Martin György: Népi táncagyomány és nemzeti tánc típusok Kelet-Közép-Európában a XVI-XIX. században. = Ethnographia, XCV. 1984. 353-361.; Pesovár Ferenc: Palotás. = Magyar Néprajzi Lexikon.4. 1981. 170-171.p.
22. Dégh, i.m.; Huseby, Éva Veronika: "Hagyományunkat őrizni és továbbadni". Magyar rádióműsorok Észak-Amerikában. = Jel-Kép, VI. 1985. I.sz. 127-143.p.
23. Isajiw, W. Wsebold: Definitions of ethnicity. = Ethnicity, Vol.1. 1974. 111-124.p.; Royce, Anya Peterson: Ethnic identity. Strategies of diversity. Bloomington, 1982. 145-183.p.; Magyar szempontból: Dégh Linda: The ethnicity of Hungarian Americans. = Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugrista-rum. Turku 20-27. VIII. 1980. Pars IV. Red. Osmo Ikola. Turku, 1980. 225-290.p.
24. Kirshenblatt-Gimblett, Barbara: In search of the paradigmatics: ethnic symbol building among elderly immigrants. Előadás az I. Magyar-amerikai folklór konferencián. Budapest, 1981. (kézirat) 2.p. A szerző az etnikai szimbólumokat a kulturális különbözőség paradigmáinak tekinti. 11.p.
25. A szüreti bál bevétele azonban nem lebecsülendő. 1983-ban az est teljes bevétele 1815,24 dollár volt. = Calvin Reformed Church. Annual Report. 1983.
26. Dorson, Richard: Material components in celebration. = Celebration. Studies in Festivity and Ritual. Ed.by Turner, Victor. Washington. 1982. 33-57.p., idézet: 55.p.

SUMMARY

Zoltán Fejős: "The Hungarian dress", "the grape harvest festival" or some questions of the American-Hungarian ethnic culture

One particular example shows how a community living in a multi-ethnic environment can express its own characteristics. At the same time this example proves how little we know about American-Hungarian ethnic folklore, and in its research how many methodical and theoretical questions await a solution.

The fate of the Hungarian community in Chicago – which was one of the greatest one – can be followed from the turn of this century. Its group-cohesion was strengthened and maintained not only by friendly connections and family relations, but by the existence of the Hungarian Calvinist, Catholic, Greek Catholic and Baptist Churches. From the beginning of the sixties these communities, which loosened for different reasons, interpreted their traditions characteristically, expressing their ethnicity e.g. through their holiday attire and their customs. The most

characteristic opportunity for this is the so-called grape harvest festival, which expressed its ethnic character mainly in e.g. room decorations, foods, music and dance, and in the "Hungarian dress" which is conceived as traditional and national.

This phenomenon cannot be compared to the aesthetic scale of values of the Hungarian folk-culture. It is a characteristic American–Hungarian construction, the symbol of a consciously expressed cohesion of a community, and the emblem of its cultural continuity.

A MAGYAR IRODALOM HATÁRAI

Az egyetemes magyar irodalom megközelítésének néhány aspektusa

KISS GY. CSABA

"Mindjárt tágabb lesz az általunk ismert magyar irodalom, ha Cs. Szabó László (London) esszéi, Határ Győző (London) drámakölteményei, Tűz Tamás (Scarboro), Faludy György (Toronto), Vitéz György (Montreal) és Fáy Ferenc (Toronto) versei, a párizsi Magyar Műhely alkotóinak, Nagy Pálnak és Papp Tibornak 'verskép-objektjei', Borbándi Gyula (München) és Albert Pál (Párizs) irodalomtörténeti tanulmányai és kritikái olvasójukra várnak Illyés Gyula, Weöres Sándor, Nagy László, Csoóri Sándor, Mészöly Miklós, a romániai Kányádi Sándor, Sütő András, Szilágyi Domokos, a jugoszláviai Tolnai Ottó, Domonkos István s a csehszlovákiai Tózsér Árpád, Dobos László, Cselényi László könyveinek társaságában." - Szokolczay Lajos írta kötetének fűlszövegére ezeket a sorokat,¹ az a magyarországi kritikus, aki közel két évtizede rendszeresen szemlézi azokat a magyar szépirodalmi műveket, amelyek Magyarországon kívül jelentek meg és a szerzőjük nem magyar állampolgár. Az elmúlt két évtized alatt egyre jobban teret nyer az a fölismerés a magyarországi irodalmi köztudatban, hogy a magyar nyelv irodalma tágabb fogalom, mint az országé; hogy számolni kell mindazoknak a magyar népcsoportoknak az irodalmával, amelyek a szomszédos országokban élnek, és nem hagyható figyelmen kívül a nyugat-európai és tengerentúli magyar szórványok irodalmi termése sem. A XX.század végén a legújabb magyar irodalommal foglalkozó kritikusnak vagy irodalomtörténésznek óhatatlanul szembe kell néznie azzal a ténnyel, hogy a magyar irodalmat 1918 óta politikai-földrajzi határok is tagolják, a magyarság mint etnikai-kulturális alakzat részben nemzetiségként él a kárpát-medencei országokban, részben szétszórva szinte a világ minden táján. A magyar anyanyelvűeknek csak mintegy kétharmada mondhatja hazájának Magyarországot. Az európai történelemben nem számít különlegességgnek, hogy azonos nyelvet beszélők különböző politikai keretekben élnek, sőt, évszázados példákat lehet említeni a nemzeti irodalmak tagolódásának meglehetősen bonyolult példáira. Gondoljunk mondjuk a német nyelvű irodalom helyzetére az újkor évszázadaiban; a franciaországi irodalomtól némely tekintetben eltérő fejlődésű svájci vagy belgiumi francia irodalomra; arra, hogy a XIX.században nem létezett lengyel állam, mégis volt nemzeti irodalom; hogy például a felvilágosodás és a romantika szerb vagy román nemzeti irodalmát több ország íróinak kellett megteremtenie. A magyar etnikum és irodalom abban különbözik e példáktól, hogy a nemzettéválás döntő, XIX.századi szakaszában egységes politikai keretben létezett. A nemzeti irodalom modern fogalmának kialakítása Magyarországon történt meg, a regionális kereteken fölülemelkedő egységes kulturális fejlődésben, sőt a XIX.század második felében folyamatosan és egyre erősebben az ország fővárosába, Budapestre koncentráltan. Az Osztrák–Magyar Monarchia fölbomlásával és a történelmi országkeret, a magyar királyság politikai fölosztásával a magyar etnikum alapvetően új helyzetbe került. Egy addig egységessé kovácsolódott nemzeti irodalomnak új részei keletkeztek, szinte egyik napról a másikra. A kisebbségi sorba jutott magyar népcsoportok jelentős része az új államkereteken belül nem rendelkezett autonóm regionális hagyománnyal, a magyarlakta területek önmagukban nem alkottak történeti-táji egységet. Az új államhatárok tényével lettek írók egyszerűen egy új irodalmi közeg részeivé. Illetőleg maguknak kellett létrehozniuk valami egészen újat, a kisebbségi-nemzetiségi irodalmat. Ezért olvashatjuk olyan gyakran e kezdeti korszakról számot

adó irodalomtörténeti összegezésekben, hogy a semmiből kellett kezdeni.

A magyar nyelvű irodalom vagy a magyar nyelvű irodalmak ilyen sajátos helyzete idestova hét évtized óta létező valóság. Ez az időbeli távolság ad kellő távlatot az irodalomtörténeti mérlegeléshez is, folyamatok elemzéséhez. Bármennyire szembetűnőek is ennek a helyzetnek sajátos vonásai, nem szabad arról lemondanunk, hogy egyéb európai irodalmak lehetséges párhuzamait szemügyre vegyük. Indokoltta teszik ezt azok az újabb törekvések, amelyek a regionális és nemzetiségi irodalmak iránti érdeklődés fölkeltését célozzák, nemegyszer olyan "nagy" európai nyelvek irodalmi esetében is, mint a német vagy a francia. Vázlatunkban a magyar irodalom határaival kapcsolatos kérdéseket, lehetséges összefüggéseket kívánjuk számbavenni. Azokat az aspektusokat, ahonnan ez a kérdéskör vizsgálható. Kiindulópontunk a fentebb is említett axióma: Magyarország határai nem azonosak a magyar irodalom határaival. "Mint ahogy a nemzeti magyarságot is a magyarok összessége teszi, a magyar irodalom fogalma sem csupán a magyarországgal azonos, még akkor sem, ha tartalmi-gondolati, ízlés- és stílusbeli vagy formai eltérései kézzelfoghatóak is"² olvashatjuk Szeli István megállapítását.

Az újvidéki irodalomtörténész is a nemzet egyik lehetséges értelmezéséből kiindulva fogalmazott a magyarországinál tágabb magyar irodalomról, érdemes talán a nemzeti irodalom fogalmával összefüggő kérdésekkel kezdeni fejtegetéseinket. Kétségtelenül itt is szükséges utalni az európai tradícióban kialakult nemzetfogalom két közismert dimenziójára, az államnemzetire és a kultúrnemzetire, amelyek különböző jelenségszférákat fognak át; az előbbi az állami-politikai és ennek alárendelt gazdasági egység tényeit, az utóbbi a nyelvi-kulturális közösséget. A magyarság számára tehát immár hét évtizede különbözik a nemzet két lehetséges értelmezési keretének térbeli kiterjedése. Bármennyire triviális is ez a tény, azért kell nyomatékkal említeni, mert a hazai közvéleményben az államnemzeti gondolkodás rögződött, gyakran egyszerűsítő sémákkal. Pedig a XX. századi magyar nemzeti ideológia átformálására, újrafogalmazására nem egy jelentős kísérlet történt, ha megtorpanásokkal és zsákutcákkal is. Különösen a magyar nemzeti kisebbségek körében születtek értékes gondolati konstrukciók a magyarság megváltozott helyzetének tudatosítására a két világháború közötti időszakban. Hogy a nemzetfogalom átformálásáról, alapvető hangsúlymódosításáról van szó, csak egy jellemző példával kívánom illusztrálni, Makkai Sándor nagy hatású gondolataival, emlékezetes írásából, a "Magunk revíziójá"-ból (1931): "Meg kell fosztanunk gondolkozásunkban azt, amit a 'magyar' szó jelent, a földrajzi, állami, jogi, politikai meghatározóktól és magunk elé kell állítanunk azt, ami örök magyar: a lelki nemzetet. Ez a lelki nemzet konkrétizálódik számunkra a magyar múlt nagy személyiségeinek gondolkozásában, alkotásaiban, jellemében és a magyar szellem műveiben a tudomány, irodalom, művészet, erkölcsi eszmények, életbölcseesség és szokás területén. ... Ez a lelki egység: közös gondolkozást, életfelfogást és életgyakorlatot teremt, melyet az anyanyelv egysége megörökít, kifejez, hirdet, véd és megerősít."³ Évtizedekkel ezután is gyakori volt, hogy Magyarországon – különféle megfontolásokból – kirekesztették a nemzeti irodalom fogalmából a határontúli magyar irodalmakat. Kimaradtak az irodalomtörténeti áttekintésekből, az antológiákból, a tananyagból, a tömegtájékoztatásból azok a magyar írók (és műveik), akik az ország határain túl éltek és alkottak. Pedig az irodalomtudomány a nemzeti irodalom fogalmát nálunk sem kötötte össze a politikai állam keretével; Klaniczay Tibor 1964-ben írt tanulmányában ezt olvashatjuk: "A nemzeti irodalom valamely fejlett nemzeti társadalom igényeit kielégítő, s e társadalom életét, viszonyait tükröző irodalom, tekintet nélkül arra, hogy az illető nemzeti társadalom önálló államot alkot-e, független-e, politikai tekintetben egységes vagy megosztott-e."⁴

A hétvétezedes külön fejlődés, ezeknek a nemzetiségi csoportoknak saját történelme

természetesen hatással volt a körükben létrejövő irodalmakra is, hiszen a politikai föltételrendszer jelentős mértékben megszabhatja az irodalom életét, szabályozhatja az irodalmi művek megjelenítésének folyamatát, az írók külföldi kapcsolatait stb. Érthető ezért, hogy a magyar államiság keretén kívül fejlődő irodalmak bizonyos autonómiára tettek szert, megszervezték irodalmi "önellátásukat", intézmények és a könyvkiadás tekintetében is, hozzáláttak saját, különlegesnek tartott hagyományaik föltáráshoz (rendszerint az illető terület regionális hagyományaiból merítve). Így azután a közép-európai országokban élő magyar nemzetiségek a politikai határok megszabta területen kialakították a maguk irodalmi életét, következésképpen indokolt nemzetiségi magyar irodalmakról beszélni Romániában, Csehszlovákiában és Jugoszláviában, az 1945-ös időszaktól kezdve pedig a Szovjetunióban is. Kérdés viszont: miképpen határozhatjuk meg ezeknek az irodalmaknak a státusát? Néhány éve mondta el egy német irodalomtörténész vitaindító előadását ezzel a címmel: "Négy német irodalmunk van-e ma, vagy egy?"⁵ Ugyanúgy megkérdezhetjük mi is, mint a német anyanyelvűek, hogy hány magyar irodalom van. Az e kérdésre adott válasz attól függ, hogyan határozzuk meg a nemzetiségi magyar irodalmak mibenlétét, illetőleg miképpen vélekedünk a nyugati magyar szórványok irodalmának jellegéről. A nemzetiségi magyar irodalmak meghatározási kísérleteiben gyakran történik utalás a szóban forgó irodalom politikai-történelmi hátterére, a megszületés körülményeire. A szlovákiai Csanda Sándor fogalmazásában: "A szlovákiai magyar irodalom az első világháború után keletkezett nemzeti kisebbségi és regionális keretek között."⁶ Az erdélyi Kántor Lajos és Láng Gusztáv irodalomtörténeti kézikönyvükben a következő meghatározással élnek: "... a romániai magyar irodalom Románia 1919 utáni területén kialakult magyar nyelvű irodalom. Társadalmi meghatározója a romániai társadalmi valóság, valamint a romániai magyarság kisebbségi, illetve 1944 utáni nemzetiségi helyzete. Mindkét vonás megkülönböztető a magyarországi irodalomhoz viszonyítva, amelyhez azonban a nyelv és a kulturális hagyományok tágan értelmezett közössége fűzi."⁷ Tehát a nemzetiségi irodalomról, sajátos jellegéről való fejtegetések alapvető szempontjai: az illető népcsoport politikai hovatartozása, története (mindenekelőtt pedig létrejöttének körülményei), anyanyelve, valamint kulturális tradíciói. E tényezők "helyezik el" azután a nemzetiségi irodalmat az egyik vagy másik államnemzeti értelemben fölfogott nemzet irodalmába, illetőleg a vele azonos nyelvű etnikai-nyelvi nemzetébe, és harmadik lehetőségként nemzeti irodalmak közötti önálló jelenséggént tartják számon.

Kétségtelen, hogy szoros szálak fűzik a nemzetiség irodalmát ahhoz az országhoz-államhoz, amelynek területén létezik. Mint ahogy vitathatatlan a közös nyelv, a kulturális és történelmi hagyományok jelentősége is. Továbbá az sem lebecsülhető, hogy a nemzetiségek –nemegyszer éppen a közép-európai nacionalizmusok agresszív formái elleni védekezésül – az autonómia igényével lépnek föl, annak a törekvésnek jegyében, hogy önmaguk kívánják magukat képviselni, minden külső és többségi gyámkodástól mentesen. Általában az utóbbi évtizedekben nem tagadják az irodalomtörténészek a nemzetiségi irodalmak itt fölvázolt kapcsolatrendszerét, vagyis nem szokták kétségbevonni sem az egyik, sem a másik irányban a kapcsolatok meglétét, bár esetenként –főleg publicisztikai megfogalmazásokban– lehet olyan formulákkal találkozni, hogy valaki például magyarul író román vagy szlovák szerző volna. Az ilyen államnemzeti reflexből született besorolásokon talán [Magyarországon illendő a legkevésbé csodálkozni, hiszen mintegy két évtizeden keresztül (kb. 1948 és 1968 között) a magyarországi irodalom fórumain szinte alig esett szó a határontúli magyar irodalmakról. Némiképp a Magyar Írók Szövetsége kritikai szakosztályának 1968 tavaszi vitáját tekinthetjük fordulópontnak, amikor a magyarországi íróársadalom képviselői megfogalmazták az ún. "kettős kötődés" – oly sok vitát

kiváltó– elvét. Érdekes idézni ebből a megfogalmazásból: "Vitathatatlan tény, hogy magyar nyelvű irodalmak alakultak ki a szomszédos országokban, s ezek szerves részei a magyar irodalomnak. Alkotóik, míg egyfelől hűséges állampolgárai ezeknek a szomszédos szocialista országoknak, másfelől magyar írók. A felelősség ezekért az irodalmakért közös,⁸ a szomszédainké és a miénk ..." Azt lehet mondani, hogy e kettős kötődés legfontosabb összetevőit mérlegelve születtek meg újabb és újabb meghatározási kísérletek, nem kétségbevonva a két alapvető "pillér" jelentőségét, csupán olyanformán módosítva az egyes tényezőket, hogy a hangsúlyok elhelyezése jelezzen némi különbséget az egyik vagy a másik "pillér" javára. Görömbei András, a szlovákiai magyar irodalom történetének monográfusa például a nyelvi mozzanatnak tulajdonít kiemelkedő jelentőséget: "A nemzetiségi magyarság –éppen mert jórészt zárt tömbökben álkultúrájának jelentős alaprétéget anyanyelvén szerzi meg, az állami nyelvet általában később tanulja meg, s kultúrája szempontjából jelentős kiegészítő elemként használja, de nem a gondolkodás eszközeként. Ezért a nemzetiségi magyarságnak mint 'mikrotársadalomnak' a kultúrája és művészete, kiváltképpen nyelvi művészete, irodalma elsősorban magyar irodalom, s fontos megkülönböztető, elkülönítő, sajátos jellegére utaló jelzője az,⁹ hogy csehszlovákiai, romániai, jugoszláviai, szovjetunióbeli. Dionyz Durišín szlovák irodalomkutató a nemzetiségi irodalomban a közös államhoz, illetve a közös állam irodalmaival alkotott egybetartozáshoz fűződő mozzanatoknak tulajdonít nagy jelentőséget: "A nemzetiségi irodalom megnyilvánulásai ... abból az óhajból fakadnak, hogy része lehessen az egésznek, és képviselhesse azt. Mihelyt kiderül a cél illuzórikus volta (hisz a nemzetiségi irodalom nem lehet az anyairodalom egészének reprezentánsa és szervező összetevője), a regionalitás, a tájjelleg funkciója háttérbe szorul, s elhalványodik az anyairodalommal való 'egység' képzele is. Ezzel párhuzamosan erősödik az államalakulat irodalmihoz tartozás tudata."¹⁰

Való igaz, hogy az integráció, az egybetartozás hangsúlyozása aggodalmat ébreszthetett a nemzetiségi irodalmárok körében, hiszen közösségük önálló mivoltának kétségbevonását is sejthették a helyenként egyszerűsítő és nem kellően differenciáló formulák mögött. Mindehhez hozzá kell tenni a magyar nemzetiségeknek azt a történelmi tapasztalatát az elmúlt fél évszázadból, hogy többször érezhették, a fejük fölött döntenek, a "nemzeti" hatalmi centrum mind a két oldalon lebecsüli őket, nem kívánja autonómiájukat. A rész-egész viszony a nemzetiségi irodalom számára olyan értelmezési lehetőséget is kínált, amelyben népcsoportja irodalmát valami másodlagosnak, függőnek látta. Ezért beszélt például az újvidéki Bori Imre az írószövetségi állásfoglalásra reflektálván "autonóm irodalmiságok" találkozásáról.¹¹ Később vajdasági honfitársa, Szeli István a nemzetiségi irodalom létezési módját elemezve a következőképpen foglalt állást egység és különbözőség kérdésében: "A magyar/országi/irodalommal, illetve az azzal sokak által azonosított 'nemzeti' irodalommal először az objektív helyzet miatt nem, másodszor azért nem 'egységesülhet', mert megítélésünk szerint a jugoszláviai magyar irodalom maga is nemzeti irodalom, tehát nem kell egységesülnie, frigyre lépni vele, hogy nemzetivé válhasson; harmadszor azért, mert a nemzetiségi magyar irodalom szerkezetébe (mindamelllett, hogy nem adta fel nemzeti jellegét) beleépültek olyan elemek is, amelyek egyáltalán nem vagy pedig csak jóval gyérebben

észlelhetők más magyar területek irodalmában, s ami miatt irodalmunk, a¹² nemzetiségi magyar irodalom külön akcentussal nemzeti." A meginduló irodalomtörténeti kutatás Magyarországon is differenciáltabb megközelítéssel vizsgálta a magyar nyelvű irodalom vagy magyar nyelvű irodalmak kölcsönviszonyának kérdését a hetvenes évektől kezdve. Az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv határontúli magyar irodalommal foglalkozó kötetének bevezető tanulmányában Béládi Miklós leszögezi: "A nemzetiség és az anyanemzet nyelvi, kulturális

összetartozása letagadhatatlan tényként, adottságként él tovább, de anélkül, hogy az összefüggés bármiféle függőséget rejtene magában, vagy magával vonná az anyanemzeti irodalom intervencióját a nemzetiségi irodalmak ellen."¹³ Függetlenül attól, hogy az "anyanemzet kategóriában" van-e ellentmondás vagy nincs, az itt a figyelemre méltó, hogy a "nyelv, a kultúra, a történelmi és irodalmi tradíciók azonossága mellett a történelmi különfejlődés, a közép-európai, mindmáig meglehetősen merev államhatárok a legáltalánosabban elfogadott magyarországi vélemény szerint egymás mellett létező, önállósággal bíró magyar irodalmakat föltételez. Tehát korántsem "egységes" magyar irodalmat, hanem inkább "egyetemes" magyar irodalmat, autonóm részek egymásmelletti ségét,¹⁴ ahogy Béládi Miklós idézett tanulmányában olvashatjuk. És természetesen ebbe az egyetemességbe beletartozik az a nehezen definiálható magyar nyelvű irodalom, mely a világban szétszóródott magyarság irodalmi produktuma, és összefoglaló néven legújabbán "nyugati magyar irodalomnak" nevezik. A magyar nyelv irodalmának fogalmait a közelmúltban Pomogáts Béla így foglalta össze: "Ha a magyar irodalomról beszélünk, a mai megkülönböztetés szerint legalább négy fogalommal kell számolnunk. Van a magyarországi magyar irodalom, a magyar nemzeti irodalom mint az egyik fogalom. Szerepel szótárunkban a nemzetiségi magyar irodalomnak a fogalma, tehát a romániai, a csehszlovákiai, a jugoszláviai és újabban a kárpát-ukrajnai magyar irodalom, és egy harmadik fogalom, a diaszpórának, a szétszóródásban levő magyar csoportoknak az irodalma, amelyet az elmúlt fél évtizedben kezdett el integrálni a magyarországi szellemi élet. Ez a nyugat-európai és a tengerentúli magyar irodalom. Ezt a három fogalmat szokás egybefogni újabban az úgynevezett egyetemes magyar irodalomnak a fogalmával."¹⁶

A fölé- és alárendelés helyébe lépő mellérendelés a magyar irodalom policentrikus modelljét jelenti, az egymással kapcsolatban lévő magyar irodalmak viszonylagos önállóságát, különbözőségét, részben eltérő szellemi közegét, más történeti-társadalmi viszonyait. A legfontosabb kérdés talán nem is az, hogy miként lehet meghatározni azt a sajátos jelenséget, amelyet magyar nyelvű irodalomnak vagy magyar irodalmak együttesének, egyetemes magyar irodalomnak nevezünk, hanem az, hogy milyen kölcsönviszonyok vannak (lehetnek) ezek között az irodalmak között, milyen a tájékozódás egymásról, milyen a művek forgalma, hogyan jelentkezik az író és az olvasó közötti viszony, másszóval hozzájuthat-e minden magyar olvasó minden magyar műhöz. A magyar irodalmak külön-külön irodalmi élettel, intézményrendszerrel bírnak. Vagyis a policentrizmus azt jelenti többek között, hogy Magyarországon kívül is számottevő magyar irodalmi központok vannak, könyvkiadókkal, irodalmi folyóiratokkal, magyar nyelvű tömegtájékoztatással és iskolai magyartanítással. Ha a magyar nyelvű irodalom geográfiáját kívánnánk elkészíteni, számba kellene venni a nemzetiségi irodalmak és a nyugati magyar irodalom legfontosabb központjait is. Szerepelne ezen a térképen többek között: Pozsony, ahol magyar könyvkiadó működik és magyar havi irodalmi lap lát napvilágot; a kárpát-ukrajnai Ungvár, a magyar könyveket is megjelentető Kárpáti Kiadó székhelye; a jugoszláviai Újvidék, ahol két magyar folyóirat jelenik meg és magyar könyvkiadó is tevékenykedik; Erdélyből pedig Kolozsvár, Marosvásárhely, sőt Temesvár és Sepsiszentgyörgy is, továbbá Románia fővárosa, ahol az ország nemzetiségi könyvkiadójának, a Kriterionnak a központja található; a nyugat-európai nagyvárosok közül föltétlenül fölkerülne Párizs, München, Ráma, London és Bécs, bár megjegyzendő, hogy a szétszórtságban sokkal nehezebb központokat körülhatárolni, jóval lazábbak a szervezeti keretek.

A nemzetiségi magyar irodalmak megszületésük idején, századunk húszas éveiben alapvető nehézségekkel néztek szembe. A XX.század elejére a magyar irodalom nagy mértékben a fővárosba koncentráldott, a korábbi regionális központok periférikus helyzetbe szorultak, a

vidéki városokban, még a jelentősebb centrumokban is csupán provinciális irodalmi élet létezett. Az új politikai körülmények között kellett a nemzetiségi sorba került magyarságnak könyvkiadókat, irodalmi társaságokat, folyóiratokat szervezni. Általában kevés írástudó emberre számíthattak, mostohák voltak az anyagi körülmények, hiányoztak a centrumok, Erdély kivételével gyér volt a helyi kulturális-irodalmi hagyomány. Előfordult, hogy a szomszédos államok korlátozták a magyarországi könyvek, sajtótermékek Bevitelét. A harmincas évekre mindazonáltal mindenütt számottevő irodalmi élet alakult ki, jelentős könyvkiadással, folyóiratokkal, élénk irodalmi publicisztikával; új tehetségek jelentkeztek, a helyi központok fokozatosan öntudatra ébredtek. Ebben az időszakban szoros kapcsolatok fűzték össze a magyarországi irodalmi élettel a nemzetiségi magyar írókat. Természetesnek számított, hogy a folyóiratokban egymás mellett megjelentek a különböző állampolgárságú írók, a nemzetiségi magyar könyvkiadást vásárlásaival támogatta a magyarországi közönség. A legjelentősebb, magas irodalmi színvonalat képviselő erdélyi kiadói vállalkozást, az Erdélyi Szépművészeti Céhét részben a magyarországi előfizetők tartották fenn, a szlovákiai Kazinczy Társaság önálló könyvkiadó tevékenysége keretében 1928-tól Kassán az egész nyelvterület magyar íróinak műveit bocsátotta közre, például a magyarországi Szabó Pál és az erdélyi Tamási Áron munkáit is. A történelmi változások miatt azonban a nemzetiségi magyar irodalmak hétvéztizedes története megszakításokkal van teli, egyenletes fejlődésről nem beszélhetünk. Az 1938 és 1945 közötti többszöri határváltozások mindkét oldalon csak a nemzeti sérelmeket gyarapították, bizonytalanná tették a határmenti lakosság életét, számos emberi tragédiát okoztak. A politikai keretek változásai, a II. világháború tragikus kora a közép-európai népek nacionalizmusainak újabb föllángolását is magával hozta, és éppen a nemzetiségi népcsoportok helyzete még a háború befejezése után sem rendeződött mindenütt méltányos módon. Köztudomású, hogy a szlovákiai magyarság közel négy évig meg volt fosztva állampolgári jogaitól, anyanyelvű iskoláitól és kulturális intézményeitől. A második világháború kora írók újabb önkéntes vagy kényszerű migrációját hozta, a nemzetiségi intézményrendszer széttzilálódását vagy egyenesen megszűnését. Ezért az 1944–1945-öt követő időszak a nemzetiségi irodalmaknak szinte a második honalapítás korát jelenti. A magyarság helyzetének" közjogi-politikai rendezése, a negyvenes évek végén létrejövő új föltételrendszer alakította ki azt az intézményhálózatot, azokat a kereteket, amelyek között a nemzetiségi magyar irodalmak lényegében mindmáig fejlődnek-alakulnak. A szomszédos országokban a kisebbség fogalmát mindenütt nemzetiségre változtatták, hangsúlyozván ezzel, hogy a szóbanforgó népcsoportok megnevezéséből is el kívánják távolítani azt a mozzanatot, amely bármilyen szempontból valamilyen értékkülönbségre utalhat. E kérdésnek természetesen számos vetülete van, amellyel itt nem szándékozunk foglalkozni, csupán a szóhasználat megváltozásának arra a következményére utalunk, hogy ez számottevő lehetőséget kínált a nemzetiségi irodalom önállóságának, autonómiatudatának megerősítésére. Az ötvenes évek történelme ennek az autonómiának meglehetősen negatív értelmezését segítette, a kelet-közép-európai országok közötti társadalmi-kulturális-turisztikai kommunikáció nagymértékű visszaesése, az emberi érintkezés gyakorlati megszűnése egyszerűen lehetetlenné tette a magyar nyelvű irodalmak közötti kapcsolatokat. Az 1945 és 1948 közötti időszak csak a magyar–csehszlovák viszonyban volt igen mostoha, amikor Csehszlovákiából – menekülve vagy a lakosságcsere keretében – szinte a teljes magyar értelmiség, beleértve az írókat-újságírókat is, Magyarországon keresett magának új hazát. A következő évek a közép-európai határok azelőtt soha nem tapasztalt mérvű megmerevedését hozták magukkal, így lényegében az irodalmak, az írók közötti kapcsolatok a minimálisra csökkentek, a külföldi közlés bürokratikus túlszabályozása és ellenőrzése szinte lehetetlenné tette, hogy államhatárok fölötti

szerepet vállaljon egy folyóirat vagy könyvkiadó. Magyarország és Jugoszlávia viszonylatában még súlyosabb negatívumokat hozott a két állam politikai-ideológiai szembenállása az 1948–1955 közötti időszakban, a magyarországi tömegkommunikáció erőteljes Jugoszlávia-ellenes propagandája.

A nemzetiségi magyar irodalmak intézményrendszere a szocialista országokban kialakuló gyakorlat normái szerint jött létre, természetesen némi különbségekkel az egyes országokban. Alapvető közös vonás volt az irodalmi élet nagyfokú centralizálása, ami megnyilvánult többek között központi kiadóvállalatok, folyóiratok létrehozásában; egyáltalán abban a tényben, hogy az irodalom egységes, politikai-ideológiai szempontok elsődlegessége alapján működő állami mecénatúrával került kapcsolatba. A kulturális élet államosítása és központosítása következtében alapvetően megváltozott az irodalmi intézményrendszer működése. A kulturális szféra nagymérvű ideologizálása, átpolitizálása magától értetődően a nemzetiségi irodalmat is érintette. Köztudomású, hogy a túlzott centralizálás és homogenizálás törekvése olykor automatikusan hajlamos háttérbe szorítani a másság mindenféle megnyilvánulását, nem kedvez a nemzetiségi lét eo ipso különbözőségének. Ugyanakkor a központi támogatás rendszere, az iskolai oktatás kiterjesztése, a nemzetiségi egyenjogúság mindenütt meghirdetett programja jelentősen kibővítette az irodalom fogyasztóinak körét, új rétegeket kapcsolt be a nemzetiségi kultúrába, lehetővé tette fiatal, munkás- és parasztszármazású irodalmárréteg kialakulását, az irodalom társadalmi presztízsének növekedését.

Külön kell említeni a nyugati és tengerentúli magyar nyelvű irodalmat, amelynek társadalmi háttérét magyarok gazdasági és politikai emigrációja adta. A múlt század végétől folyamatosan kerültek jelentős magyar tömegek Észak-Amerikába mint gazdasági okokból kivándorlók. Politikai okokból viszont az elit értelmiség csoportjai távoztak az országból, az 1918–19-es forradalmak bukását követően, a második világháború éveiben és a háború befejezését követően. 1945–1948 után néhány jelentős író is eltávozott Magyarországról (többek között Márai Sándor, Zilahy Lajos, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán, Nyírd József), életművüket külföldön folytatták, de hosszú ideig teljes vagy legalábbis egyoldalú elszigeteltségben a magyarországi irodalmi élettől. 1948 és 1956 között a nyugatra távozott írók tulajdonképpen nem léteztek a magyarországi irodalmi közvélemény számára. Gyakorlatilag a kapcsolatok óvatos újrafölvétele, a hazalátogatások, itthoni megjelenések szórványos példái a hetvenes évek második felétől következtek. A magyarországi irodalmi sajtó fokozatosan kezdte észrevenni, hogy a nyugati és tengerentúli országokban is születnek magyar nyelven irodalmi művek, olyanok is, amelyek méltán tarthatnak igényt jelentős figyelemre. Mindazonáltal a könyvek forgalma a legutóbbi időkig egyoldalúnak mondható, nincsenek érvényes és törvényesített rendelkezések arról sem, hogy miként hozható be Magyarországra turistaforgalomban nyugati országokban kiadott magyar könyv. A szétszórtságban élő magyar írók újabb nemzedékei, elsősorban az 1956 után nyugatra kerültek, számos fontos irodalmi intézményt hoztak létre a hatvanas és a hetvenes években, és termékeny kapcsolatokat igyekeztek kiépíteni a magyarországi és – a lehetőségek mértékében – a többi magyar nyelvű irodalommal is. A magyar szórványok irodalmi tudatában általában a határokon átívelő, összetartozó jelenségeként él a magyar nyelv irodalma. A hollandiai Mikes Kelemen Körben rendezett tanácskozáson mondta Kibédi Varga Áron: a nyugati magyar irodalomról: "Vitathatatlan tény, hogy a magyar irodalom egy egésznek képez. Egy egészet, mert egy nyelv szüli és hordja, egy ugyanazon nyelvi kultúra hagyományaiból, gyökereiből táplálkozik. Egy a nyelve miatt és egy a múltja miatt: fontos hozzátenni ezt a második tényezőt." ¹⁷

A határon kívüli magyar irodalmak státusának, helyzetének megértéséhez nem elegendő

bizonyos összefüggések felsorolása,- a nemzetiségi irodalmak és a vele különféle módon kapcsolatban lévő nemzeti irodalmak viszonyának rövid bemutatása. A nemzetiségi irodalmakat az összefüggések különböző szintű és mélységű terében külön-külön látnunk kell, mindenekelőtt pedig az eddiginél jóval nagyobb figyelmet kell tulajdonítani az irodalom kommunikációs viszonyainak, tehát, hogy miképpen írható le az író-olvasó viszony a nemzetiségi irodalmak esetében. A "kettős kötődés" formula egyszerűsít és különféle létmódú jelenségszférákat hoz közös nevezőre. Egészen más minőséget jelent ugyanis az irodalom társadalmi föltételrendszere és az irodalmi művek esztétikai jelenséggént való létezése. Amiként egy újkeletű magyar irodalomelméleti kézikönyv szerzője, Cs. Gyimesi Éva megállapítja: "Tehát az irodalom intézménye mint szociológiai tény és a mű mint esztétikai tény más-más értékrendszer függvényében"¹⁸ értelmezendő." Erre a különbségtételre föltétlenül tekintettel kell lenni, akkor is, ha a közép-európai nemzetiségi irodalmak leírásakor, jellemzésekor olyan formulákra vagyunk is utalva, amelyekben egymás után megnevezve említjük a szóban forgó irodalom meghatározó kapcsolatait. Itt most egy differenciáltabb példával kívánjuk bemutatni, miként történik ez a gyakorlatban. A szlovákiai magyar irodalmat egy szlovák nyelven prezentáló tanulmány bevezetőjében olvashatjuk a következőket (Rudolf Chmel és Karol Rosenbaum fogalmazásában): "A Csehszlovákiában magyar nyelven születő [mad'arsky pisanej literatury v Ceskoslovensku] irodalom kapcsolata a hazai csehszlovákiai írásbeliséghez és a magyar nyelvű irodalomhoz összetett. A szlovák és részben a cseh irodalommal összefűzi a közös állami élet, konkrétan társadalmi, gazdasági, kultúrpolitikai kötelékek, a magyarral a nyelv, a kulturális és irodalmi hagyományok. Ebből következik ennek az irodalomnak valaminő "kettős hazafisága" [dvojité vlastenectvoj, és bizonyos fokú megkésettsége a 'nem-kisebbségi' irodalmakhoz képest, a kisebbségi komplexusok és a belőlük következő hiányosságok]¹⁹ bonyolult meghaladása" A nemzetiségi irodalom valóságos helyzetéről e viszonyhálózat elemeinek tüzetes elemzése alapján lehetne képet alkotni. Erre azonban eddig a magyar nyelvű irodalmakban kevés próbálkozás történt a kutatók részéről. Mindenekelőtt Szeli István úttörő tanulmányára kell utalni, aki az alapvetést végző terepfölmérése során így fogalmazott: "... a nemzetiségi irodalom viszonylagos önállóságának"²⁰ a mértékét és határát elméletileg rendkívül nehéz megvonni . Ebben föltétlenül igazat kell adnunk neki, és megállapításából le kell vonni azt az indirekt tanulságot is, hogy akkor viszont minél következetesebben el kell végezni a konkrét helyzet föltárását.

Ehhez szeretnénk néhány szempontot fölvetni, azzal a nem titkolt céllal is, hogy ilyen típusú kutatásokat ösztönözzünk. Az irodalom szociológiai dimenzióját szem előtt tartva szükséges volna megvizsgálni, mit jelent a nemzetiségi irodalom számára a közös államiság. Nyilvánvalóan az irodalom szerzőinek, előállítóinak állampolgárságát, lakóhelyét. Számolni kell azzal, hogy a szocialista országokban döntő szerepe van az irodalom támogatásában az államnak; hogy a kiadók, folyóiratok stb. munkatársai állami alkalmazottak, hogy a nemzetközi kulturális csere folyamata is állami intézményeken keresztül, államok közötti nemzetközi megállapodások keretében történik (pl. az ún. közös könyvkiadói tevékenység). Más kérdés már, hogy milyen állampolgárságú személyek a nemzetiségi irodalom olvasói, legalábbis potenciólisan. Nyilvánvalóan jugoszláviai, romániai vagy szlovákiai magyar irodalmi műnek lehetnek olvasói és befogadói az egész magyar nyelvterületen (persze a befogadás folyamata különbözhet), sőt mindazok körében, akik magyarul olvasnak. A nemzetiségiekkel együtt élő többségiek a tapasztalatok szerint, ha egyáltalán tudnak magyarul, inkább a nyelv köznapi változatát ismerik, ritkán fordul elő, hogy magyar nyelvű könyvek fogyasztói. Viszont a könyvek forgalmazása szintén állami monopólium, tehát megtörténhet, amint arra számos példa volt az elmúlt hét évtizedben, hogy a magyar könyvkiadók által közrebocsátott művek nem juthatnak el más

országban élő olvasókhoz. És ne csak magyarországi könyvekre gondoljunk, hanem az összes magyar nyelvű irodalom közötti könyvforgalomra. Érdekes idéznünk Szakolczay Lajos megállapításait a Magyarország felé irányuló forgalomról: "... a külföldről elég nehezen és kis példányszámban hozzánk bejövő könyvek – tisztelet a kevés kivételnek – még most is csemegének számítanak, és gyakran még a²¹ szakemberekhez is kerülő úton jutnak el." Szükség volna e kommunikációs folyamat tényeit történelmi hosszmeteszben ismerni. Csakúgy mint az egyes magyar nyelvű irodalmak recepciós tevékenységét, a többi magyar irodalomban született művek befogadásának útját, kezdve attól, hogy mennyiben volt módja egymás országaiban bekerülnie a könyvpiacra a magyar íróknak, miképpen jelenhettek meg egymás folyóirataiban, hogyan reflektált a kritika a többi magyar nyelvű irodalom műveire. A befogadásnak ez a része "mérhető", bibliográfiailag földolgozható, és némi kezdeményezés már történt is ezen a területen. Ugyanígy tanulságos volna megismerni a magyar nemzetiségi irodalmak "többségi fogadtatását", tehát a fordítási irodalom mennyiségét, az irodalmi élet kölcsönös kapcsolatait, a tájékoztatást a nemzetiség irodalmáról a többségi nyelvű tömegtájékoztatásában.

A befogadásnak mélyebb, par excellence irodalmi folyamatainak az elemzése hosszabb tanulmányozást kíván. Mindenesetre az irodalom közlekedőcsatornáin az esztétikai impulzusok általában gyorsabban mozoghatnak, ha ugyanarról a nyelvről van szó. Számos példát említhetnénk a magyar nyelvű irodalmak közötti kölcsönhatásokra, amit talán fölösleges is külön említeni, hiszen nyilvánvaló a magas esztétikai értéket képviselő művek vonzása. Ezért inkább a nemzetiségi irodalmak eltérő lehetőségeiből, sajátosságaiból következő pozitív impulzusokat említenénk. Nagy szerepe volt például a vajdasági magyar irodalomnak a magyar avantgard hagyományok tudatosításában, a kísérletező irodalom újabb hullámának elindításában a kárpát-medencei magyar nyelvű irodalmakban. Ez a hatás nemcsak Magyarországon, hanem Csehszlovákiában és némiképp még Romániában is érvényesült. Ugyanígy említhetnénk a magyar nyelvű próza megújításának bizonyos eredményeit Erdélyből (Sütő András, Bálint Tibor, Szilágyi István), amelyekkel szintén az egész magyar nyelvterületen végighullámozó hatása volt.

Sok tanulságot kínálna egyes irodalmi folyamatok – mutatis mutandis – összehasonlító elemzése; hogy milyen párhuzamok és különbségek mutathatók ki az egyes irodalmi nemzedékek jelentkezésében, az epikai konvenció gyökeres átforgatásának kísérleteiben és eredményeiben az egész magyar nyelvterület irodalmában (mondjuk példának okáért Tolnai Ottótól és Domonkos Istvántól kezdve Esterházy Péteren, Nádas Péteren keresztül G r e n -del Lajosig).

Az állami és a kulturális tér különbsége, a meghatározó tényezők számbavétele természetesen nagy mértékben függ attól is, hogy milyen irodalomfelfogás húzódik meg a nézetek mögött. Magától értetődik, ha az irodalmat elsősorban a társadalmi folyamatokat tükröző jelenségnek tartjuk, akkor döntő szempont az író társadalmi közege, az ún. valóság. A szlovákiai magyar irodalom "csehszlovákiaságával" kapcsolatban a következőképpen fogalmaz Dionyz Durišin: Mindez a politikai-gazdasági és társadalmi-eszmei alap meghatározó feladatából és az általa diktált életmódból és életformákból következik, melyeknek visszatükröződése fellelhető a művészet egyes ágazataiban, így az irodalomban, s egyáltalán a kultúrában²² is. Nyilvánvalóan másképpen vélekedik az állami összetartozás és kulturális azonosság összefüggéseiről, aki a kultúra fogalmát szociológiai értelemben tágabb jelentésében használja, aki az irodalom nyelvi művészet jellegéből indul ki. Az esztétikai szféra viszonylagos autonómiáját vallók, a kulturális relativizmus alapján állók magától értetődően kisebb jelentőséget tulajdonítanak a politikai határ tényezőjének, számukra esetleg az irodalom is a valóság egyik megformálója, és minden nyelv

világa külön-külön valóságokat konstruál. Természetesen összefüggnek a lehetséges vélekedések azzal, hogy milyen nemzetfogalom alapján áll a véleményt formáló. Hiszen a kulturális-etnikai nemzetfogalom keretében maradv a közös nyelv, a történelmi hagyományok emléke, a közös származás tudata, a népi kultúra azonossága fontosabb mozzanatok az állami egységnél.

Izgalmas kérdés, különösen történelmi távlatokban vizsgálva, hogy a többnyelvű-többkultúrájú államalakulatokban létrejön-e valamiféle közös kultúra? Közép-Európa hagyományai e szem-pontból számos érdekes tanulsággal szolgálhatnak. Az Osztrák–Magyar Monarchia, a régi magyar királyság vagy szomszédságunkban a lengyel-litván nemesi reszpublika századokon keresztül nyújtott keretet többféle nyelv, kultúra együttélésének. A sajátos kulturális szimbiózis sok tekintetben párhuzamos és hasonló jelenségeket produkált a folklórban és a szépirodalomban is. De a modern nemzettévalás korától a nemzetállam céljának meghatározottságában – kisebb-nagyobb fáziskéséssel – a térség népei az elkülönülés útjait keresték a XIX.század folyamán. Az Osztrák–Magyar Monarchia irodalmában érezhetők voltak ugyan bizonyos áramlatok, hatások, de úgy tetszik, ezek jelentőségét mostanában jobban tudatosítja az utókor, mint annak idején a kortársak. Az irodalomnak szüksége volt a nemzetállami mankókra, de a határok azonos nyelvek esetében az irodalmi kommunikációt nem szakíthatták meg. Gondoljunk csak a múlt századi lengyel irodalom helyzetére. A XX. században pedig, amikor az európai irodalmak határai főleg a nyelvek mentén érzékelhetőek, egy-egy kialakult irodalmi-nyelvi közösség önként nem szívesen hajlamos vállalni az elszigeteltséget nyelvének irodalmától, ha különállásának, másságának bizonyos formáit meg is óhajtja őrizni azon belül valamiképpen. Így az állami irodalmi integrációk elsősorban külsődleges tényezők azonosságát jelenthetik csupán, legfőnnebb protokolláris gesztusokat, de nem a nyelv lehetőségei által megszabott irodalmiságok közeledését. Érdemes idézni egy svájci véleményt arról, hogy lehetséges volna-e egy svájci nemzeti irodalom: "Svájci nemzeti irodalom? Ilyen nincs, de nem is szabad lennie, a német Svájc nem akar a hollandok útján elindulni a külön nyelv felé. Kulturális tekintetben létének²³ az az alapja, hogy tényleg nyitott marad háromfelé ...

Befejezésül föl kell tennünk azt az átfogó kérdést is: a XX.század végéhez közeledve egyáltalán érvényes-e az a nemzeti irodalom-fogalom, amely jelentős mértékben az elmúlt században öltött alakot, s az elválasztó mozzanatokra, a külön útra tette a fő hangsúlyt, s melynek megformálásában Közép-Európában annyira meghatározó szerepet játszott a romantika gondolatvilága? Nemzeti irodalom, mely nemzetállami célkitűzésekhez kívánt érveket szolgáltatni, mely nemzeti mitológiákat teremtett – máig ható érvénnyel. Lehet-e egyáltalán egy nemzeti irodalom határait keresni egy olyan korban, amikor létrejött az információk nemzetközi piaca, az irodalmi csereforgalom sohasem tapasztalt mértéke? Az irodalom, így a magyar irodalom is (akár egyes, akár többes számban), léténél fogva dialógusra orientált, az írótól elválaszthatatlan az, akihez beszél, a másik; függetlenül az emberek közé emelt határoktól. Igazi valója szerint határellenes.

Jegyzetek

1. Szakolczay Lajos: Dunának, Oltnak. Budapest, 1984.
2. Szeli István: A magyar kultúra Jugoszláviában. Budapest, 1983. 107.p. (Eredetileg szerb-horvátul: Gradansko nasleđe u socijalističkoj kulturi Mađara u Jugoslaviji i njegovo prevázilazenje. Beograd 1979.)
3. Makkai Sándor: Magunk revíziója. = Egyedül. Kolozsvár, 1934. 230-231.p.
4. Klaniczay Tibor: A nemzeti irodalom fogalmáról. = A múlt nagy korszakai. Budapest,

1973. 17.p.
5. Hinck, Walter: Haber wir heute vier deutsche Literaturen oder eine? Plädoyer in einer Streitfrage. Opladen, 1981. Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften.
 6. Csanda Sándor: Első nemzedék. Bratislava [Pozsony], 1968. 14.p.
 7. Kántor Lajos - Láng Gusztáv: A romániai magyar irodalom története 1944–1970 2. Bukarest, 1973. 7.p.
 8. Kettős kötődés - kettős felelősség. = Élet és Irodalom, 1968. 20.sz.
 9. Görömbei András: A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980. Budapest 1982. 9.p.
 10. Durišin, Dionyz: A nemzetiségi irodalom mint irodalomtörténeti egység. = Kontextus. Bratislava [Pozsony], 1985. Madách-műhely. 111.p.
 11. Bori Imre: Viták előtt. = Magyar Szó, 1968. jún. 2.
 12. Szeli István: A magyar kultúra útjai Jugoszláviában. Budapest, 1983. 103-104.p.
 13. Béládi Miklós: Kisebbségi irodalom - nemzetiségi irodalom. = A magyar irodalom története 1945-1975. IV. A határontúli magyar irodalom. Budapest, 1982. 14.p.
 14. Béládi Miklós i.m. 17.p.
 15. Vö. Nyugati magyar irodalom. Amsterdam, 1976., továbbá Béládi Miklós - Pomogáts Béla - Rónay László: A nyugati magyar irodalom 1945 után. Budapest, 1986.
 16. Pomogáts Béla: Hozzászólás. Kerekasztal-vita a nemzeti irodalmak határáról. = Tiszatáj, 1985. 1. 60.p.
 17. Kibédi Varga Áron: Nyugati magyar irodalom. = Nyugati magyar irodalom. Amsterdam, 1976. 5.p.
 18. Cs. Gyimesi Éva: Teremtett világ./Rendhagyó bevezetés az irodalomba./ Bukarest, 1983. 16.p.
 19. Chmel, Rudolf - Rosenbaum, Karol: Úvodom. = Madarska literatúra v ČSSR. Bratislava [Pozsony], 1983. 8-9.p.
 20. Szeli István: Nemzeti irodalom - nemzetiségi irodalom. = Híd, 1974. 1.; Ua. = Nemzeti irodalom - nemzetiségi irodalom. Újvidék, 1974. 87.p.
 21. Szokolczay Lajos: Nemzedékek kapcsolódása. /A romániai, jugoszláviai és csehszlovákiai magyar irodalom fiatalabb generációiról./ = Dunának, Oltnak. Budapest, 1984. 63.p.
 22. Durišin, Dionyz, i.m. 114.p.
 23. Muschg, Adolf: Gibt es eine schweizerische Nationaliliteratur? Ich hab im Traum die SCHWEIZ gesehen. 35 Schriftsteller aus der Schweiz schreiben über Ihr Land. Salzburg - Wien, 1980. 174.p.

SUMMARY

Csaba Gy. Kiss: The borders of the Hungarian literature

For 2 decades the recognition that the notion of Hungarian literature is wider than that of the country, has become more and more wide spread in the Hungarian consciousness. Hungarian literature has been divided by geographical and political borders since World War I, and after World War II significant Hungarian literary productions were published in faraway countries.

After 1918 writers of Hungarian nationality got into new literary and cultural circumstances without any regional traditions. They themselves should have established, a minority-nationality literature. We could compare this with other well-known cases (such as the literatures of the German language). Hungarian literature has known for 70 years the two different interpretations of the nation-conception: the so called "state-nation" and the "culture-nation" ideas.

In Hungary little was known about Hungarian literature outside Hungary between 1948 and 1968, while these literatures were fighting for their autonomy, among other things against classification according to the state-nation conception (for example that they would be Slovakian or Roumanian writers writing by chance in Hungarian). However the opinions expressed in Hungary that stressed the importance of the integration also made them worry because they felt that their independence was questioned.

The multicentered model of the Hungarian literature postulates the existence of a universal Hungarian literature instead of a homogenous one, and this should, nowadays – not only with regard to the question of Hungarian literature – be based solely on a dialogue independent of artificial borders.

A KÁRPÁTALJAI (KÁRPÁT-UKRAJNAI) MAGYAR IRODALOM REGIONÁLIS HAGYOMÁNYAIRÓL

BALLA GYULA

A két háború közti kisebbségi irodalmakról szólva sokszor a szakma embere sem érzi jogosnak, hogy önálló, külön egységként emlegetse a kárpátaljai magyar irodalmat. Igaz, ha a néven nevezés elkerülhetetlen, az árnyaltabb megfogalmazások különbséget tesznek még a két háború közötti korszakra vonatkozóan is szlovén- és ruszinszkói (kárpátaljai) irodalom, irodalmi hagyományok között.¹ Nem szellemi eltévelyedésről van tehát szó akkor, ha valaki a csehszlovákiai magyar irodalom két háború közötti korszakát elemezve csak tájélményként, s nem meghatározó regionális hagyományként említi a "kárpátaljaiságot". Ezzel szemben méltányolandó az a szándék, amely a mai kárpátaljai magyar szellemi élet képviselőit jellemzi, akik önálló regionális hagyományaként próbálják felfogni és feldolgozni a két háború közötti irodalmi jelenségeket. Azt tartják, a kibontakozó, izmosodó mai kárpátaljai magyar irodalom létét is meghatározza, befolyásolja, hogy mit és mennyit menthetnek át a két háború közti hagyományokból, és személy szerint kiket tudhatnak a kárpátaljai magyar irodalomhoz tartozónak. Az ötvenes éveket jellemző szektás irodalomszemlélet úgy tartotta, hogy a II. világháborút követően Kárpátalján teljesen új irodalom jött létre, de ha keressük a jelen kárpátaljai irodalmának előzményeit, azokat a moszkvai magyar emigráció íróiban, műveiben találhatjuk meg. A hagyomány teremtés más útját keresték és találták meg a hatvanas évek közepén Benedek András és Kovács Vilmos. "A magyarországi irodalomtörténet csak felületes és nem mindenben helytálló ismertetését adta a kárpátaljai magyar irodalomnak. A kárpátontúli magyar irodalom hagyományai mindeddig feldolgozatlanok. A csehszlovákiai magyar szellemtörténet (sic!), amely szintén hagyományai közé sorolja a két világháború közti kárpátaljai magyar irodalmat, ugyancsak nem dolgozta és nem dolgoztatta fel kielégítően területünk magyar irodalmi hagyományait. A k á r p á t a l j a i m a g y a r k u l t ú r h a g y o m á n y o k (kiemelés tőlem – B.Gy.) feldolgozása éppen ezért igen fontos feladatunk."² Eltekintve a fogalmak tisztázatlanságától és helyi jellegű kényszerűségeitől, a szövegből egyértelműen kiérzik a hagyományteremtő szándék célja és tartalma: nem kisajátítani, hanem tudatosítani a regionális hagyományban rejlő értékeket.

Egy másik, szintén a számvetés igényével készült tanulmány még polemikusabban, a történelmi eseményeket sem megkerülve keresi a magyarázatot arra az "irodalomtörténeti archaizmusra", hogy a kritikai, irodalomtörténeti gondolkodás miért nem számol a szlovén- és ruszinszkói magyar irodalommal belül a kárpátaljai magyar irodalommal. "... a 30-as évek elejére és elején kinevelődött értelmiség felkészülten, jó politikai érzékkel és európai történelmi szemlélettel fordult a magyar kisebbség problémái felé. Nem fűtötte lokálpatriotizmus, nem akarta megosztani az akkor még Técsőtől Pozsonyig csaknem egységes tömbben élő magyarságot; felismerte, hogy a Kárpátalját Szlovákiától elválasztó közigazgatási határ nem jelent szellemi határt; szívesen települt Munkácsra, Beregszászból és Ungvárról Kassára és Pozsonyba, ahol a hagyományok, a nyomdaipar és egyéb anyagi feltételek együttthatójaként törvényszerűen kialakultak a csehszlovákiai magyar kisebbség kulturális központjai. (Meg kell jegyezni: a központosítási folyamat azzal a veszedelemmel járt, hogy Kárpátalja fokozatosan szellemi perifériává süllyed. Egyik kihatása az az irodalomtörténeti archaizmus, hogy az akkor hosszabb-rövidebb időre Szlovákiába települt, de kárpátaljai élményanyaggal dolgozó írókat még ma is

szlovenszkói magyar írókként tartják számon.)"³

Kovács Vilmos okfejtését realitásként fogadhatjuk el, azzal a megszorítással, hogy ha csak ez a félreértés akadályozta volna a két háború közötti kárpátaljai magyar irodalom törvényesítését, úgy valószínűleg sor került volna már nemcsak a "kikeresztelkedésre", hanem az önállóságra jogot formáló irodalom törvényesítésére, elismerésére is.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy sokáig maga a "jogutód", a jelenkori kárpátaljai magyar irodalom volt az, amely kétesnek hitte törvényes családfáját. A szellemi árvaság koncepciója tehát nem idegen sugallat, hanem mélyen gyökerezik a II. világháborút követő kárpátaljai/kárpát-ukrajnai/ magyar szellemi életben. Ennek az elképzelésnek pregnáns megnyilvánulása a következő idézet: "A felszabadulás után hagyományok nélkül, üres területen kezdtük el a magyar irodalmi élet kibontakoztatását. Ha az Ukrajna Kárpátontúli Területévé (Zakarpatszkaja oblaszty) szervezett egykori Kárpátalján a múltban éltek is – nem túlságosan jelentékeny – magyar írók, 1945-ben az azóta elköltözött Sándor László kritikusan, a Korunk egykori munkatársán kívül senki sem volt, aki az írást hivatásszerűen művelte volna –, szépíróval pedig egyáltalán nem rendelkezünk."⁴

A fenti sorokat Balla Lászlótól, a jelenkori kárpátaljai magyar irodalom legjelentősebb képviselőjétől kölcsönöztem, és szembetűnő, hogy a korábban idézett Kovács Vilmosétól merőben más, a hagyományokhoz való viszonynak a gyökértelenséget, a regionális hagyományt megkérdőjelező változatát ismerhettük meg. S hogy az idézett vélemény mennyire magában hordozza az ellentmondást, bizonyítja a következő példa is. Ugyanis 1945 után Sándor Lászlón, a "Korunk egykori kritikusan" kívül jelen volt – pontosabban Beregszászban élt – az a Győry Dezső is, aki köztudottan már korábban is "hivatásszerűen művelte az írást", olyannyira, hogy az "újarcú magyarok" költőjeként és harcos publicistájaként az egész magyar nyelvterületen ismert volt a neve. Dehát tudja ezt maga Balla László is, ugyanis éppen az általa egyetlen, magányos hivatásos íróként említett Sándor László írja a II. világháborút követő közvetlen időszokról és Győry Dezsőről: "Győry maga is ... bekapcsolódik a beregszászi kerületi lap munkájába. Lefordítja – magyar nyelvterületen elsőként – Julius Fučík "Riport a hóhér kötelén" c. híres börtönnaplóját, amelyet az ungvári magyar kiadó ad ki 1947-ben. Ezenkívül válogatást fordít le Gorkij elbeszéléseiből, és szovjet meg orosz klasszikusok verseit fordítja a helyi lapok részére. 1949-ben áttelepszik Magyarországra ..." ⁵

Véleményünk szerint sem Kovács Vilmosnál, sem Balla Lászlónál nem a tények ismerete a döntő; tényszerűen minden bizonnyal jól ismerték a korszakot, hanem a hagyományokhoz, esetünkben a regionális hagyományokhoz való viszonyukról árulkodnak az idézett gondolatok. Az utóbbi vélemény mögött ott érzik a korszak ideológiai bizonytalansága is; h a l a d ó h a g y o m á n y sokszor a napi politikai igényeknek megfelelő szembeállítás, egy merőben új ideológiai-társadalmi értékrendnek való megfeleltetése.

A történelem alakulása hozta úgy, hogy a kárpátaljai lett a kisebbségi magyar irodalmak legfiatalabbika. Nemcsak a társadalmi körülmények változtak meg körülötte, hanem új államkeretbe is került, ugyanis 1945. június 29-én a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége és a Csehszlovák Köztársaság szerződést kötött Kárpátaljára vonatkozóan. A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének 1946. január 22-i rendelete értelmében megalakult a Kárpátontúli terület Uzshorod (Ungvár) központtal. Területén az USzSzK törvényei léptek életbe.

A rezsinváltás is szükségessé, aktuálissá tette a hagyományokhoz való viszony tisztázását, különösen amikor kiderült, hogy a szellemi önellátás még szocialista körülmények között is

meghaladja egy nemzeti kisebbség erkölcsi-szellemi erejét. Ahogy a kultúrpolitikai széljárás kedvezőbbre fordult – a hatvanas évek elején-közepén -, Benedek András volt az első, aki már nemcsak a mulasztást, a hiányt állapította meg, hanem a követendő célt is megjelölte: a két háború közt Kárpátalján élt és alkotott haladó polgári, baloldali írók munkásságát kell beépíteni a kárpátukrajnai magyar irodalom hagyományai közé.⁶ Biztató mondatok érkeztek a szomszédból, Csanda Sándortól is. Csanda – később részletesebben is idézendő írásában, tán az idősebb testvér jogán is – arra biztatja a kárpátaljai magyar irodalom képviselőit, hogy nyúljanak bátrabban az őket illető szellemi örökséghez. Tehát ez az időszak az, amikor a kárpátaljai magyar irodalom megkezdzi konzekvens, hagyományépítő tevékenységét, s igyekszik megszabadulni a s e m m i t a l a j á r ó l indulás érzésétől. Más kérdés persze, hogy ez a tény önmagában nem eredményez esztétikailag fontos írói műveket, de oszlatni tudta a jelenkori kárpátaljai magyar irodalom lelenckomplexusát, oldani a szellemi árvaságáról kialakult téves képzeteket.

A kérdés tehát az: mit, mennyit és kiket tekinthet a maga örökségének a csehszlovákiai és a kárpátaljai/kárpát-ukrajnai/ magyar irodalom? S további kérdés: vajon a regionális hagyományok tudatosítása elérendő célként, vagy az egészséges helyzettudat egyik megnyilvánulási formájaként jelenik-e meg a korábbi korszakok mai örököseinek a műveiben? Persze a csehszlovákiai magyar irodalom hagyományainak, szellemi örökségének feldolgozása és birtokbavétele már korábban elkezdődött, s a mai nap is folyik. Különösen Turczel Lajos és Csanda Sándor idevágó munkáit kell megemlítenünk,⁷ de az ő monografikus feldolgozásaikon túl fontos szerepe van a két háború közötti szellemi hagyomány tudatosításában a pozsonyi Madách Kiadónak, ugyanis az jelenteti meg sorozataiban (Ö r ö k s é g ü n k ; C s e h s z l o v á k i a i m a g y a r í r ó k) az első csehszlovák köztársaságban kisebbségben élő magyarság képviselőinek maradandó szellemi teljesítményeit- Így a Madách Kiadónál jelent meg újra a beregszászi születésű és élményanyagú Tamás Mihály regénye is (Két part közt fut a víz...), amelyet, ha a kárpátaljai szellemi élet munkásai következetesen a hagyományértelmezésben és ápolásban, akkor a Kárpáti Kiadónak kellett volna megjelentetnie Ungvárott.

De hogyan viszonyulnak a csehszlovákiai magyar irodalomtörténészek a kettős hagyományhoz? "Csak röviden tárgyalom azoknak az íróknak a munkásságát, akik az akkor Csehszlovákiához tartozó Kárpát-Ukrajnában (ez az elnevezés nem volt használatos a két világháború között – B. Gy.) éltek (Sáfáry László, Ilku Pál). Alkotásaik ma elsősorban a legfiatalabb magyar nemzetiségi irodalom: a Kárpátontúli terület irodalmi hagyományaiba⁸ tartoznak" – írja Csanda Sándor. De ő sem mindig következetes a szellemi juss elosztásában, ugyanis a fentebb már említett Tamás Mihály munkásságát elég részletesen tárgyalja, ami – ha végigvisszük az idézett gondolat logikáját –, annyit jelenthet, hogy Tamás Mihály munkássága a csehszlovákiai magyar irodalom örökségét gazdagítja. De említhetnénk N.Jaczkó Olga, Rác Pál és Simon Menyhért nevét és munkásságát is. Fogarassy László, Csanda könyvének recenzense fel is rója a szerzőnek, hogy a ruszinszkoí magyar írókról keveset beszélt, holott ez a terület is Csehszlovákiához tartozott. A megjegyzésből az derül ki, hogy Fogarassy László is együvé tartozónak fogja fel a két tájegység irodalmát, s fő érvként az egy államkeretbe tartozást hozza fel.

Turczel Lajos Két k o r m e z s g y é j é n c. összefoglaló művében főként a szellemi mozgalmak társadalmi-ideológiai összefüggéseit, a kisebbségi intézményrendszer működésének sajátosságait vizsgálja, így a két háború közötti korszak csehszlovákiai magyar szellemi életének regionális-táji meghatározottsága nála csak másodlagos szerepet játszik. A feldolgozás jellegéből, az anyagkezelés módszeréből következően Turczel elkerüli az egyértelmű

állásfoglalást, de a kettős örökség lehetőségét és realitását ő sem zárja ki; hogy számolnunk kell azzal, hogy a II. világháborút követően a két régió nemcsak tájilag határolódott el, hanem más-más államkeretbe került, megváltozott társadalmi-ideológiai-kulturális közegbe, amely ráadásul még jó ideig nem kedvezett sem a nemzetiségi, sem a szellemi identitást tisztázó szándékoknak.

A mai kárpátaljai magyar szellemi élet képviselőinek tehát azt a célt kell követniük, hogy a hagyományteremtés szándékát és óhaját kövesse elmélyült irodalom- és művelődéstörténeti munka, amely figyelmét kiterjeszti a terület képzőművészetére, s feldolgozza Kárpátalja színházi, zenei, sajtótörténeti stb. hagyományait is. Csakis így számolhatók fel a mai kárpátaljai magyar szellemi élet árvaságáról, hagyománytalanságáról forgalomban lévő hamis képzetek. Említsünk meg egyetlen beszédes példát a kínálkozók közül: Czabán Samu munkásságát. Az általa szerkesztett és Beregszászban kiadott folyóiratok – *Új Korszak*, *Magyar Iskola*, *Jó Barátom* –, s Czabán egész pedagógiai szervező tevékenysége igazolja a kortársai által neki tulajdonított jellemvonásokat: "veszedelmes ember"; "az Apáczai Csere Jánosok fajtájából való ember" (az előbbi Györy Dezső, az utóbbi Fábry Zoltán jelzője).

Az irodalomhoz visszatérve, két olyan eseményt kell megemlítenünk, amely szintén azt bizonyítja, hogy a kárpátaljai magyar szellemi élet egyre magabiztosabban fordul közelmúltja felé, s igyekszik mozgósítani a regionális hagyományban rejlő értékeket. Váradi-Sternberg János ungvári történész és Dupka György költő összeállította a két háború között Kárpátalján élt és alkotott költők verseit, s a Kárpáti Kiadó vállalta⁹ az antológia kiadását. Ha a vállalkozás megvalósul, újabb bizonyítéka lesz annak, hogy a mai kárpátaljai irodalom akarja és meri vállalni korábban kompromittálónak hitt örökségét.

De említsünk egy olyan vállalkozást is, amely már megvalósult. Két fiatal költő-újságíró – Dupka György és Horváth Sándor – 1987 tavaszán megjelent riportkötetében a múlthoz, a hagyományokhoz való viszonynak sajátos változatát mutatta fel. Balogh Edgár a Sarló mozgalom képviselőjeként a 30-as években Kárpátalján járt, s szociográfiai tanulmányban dolgozta fel több kárpátaljai magyar település sanyarú helyzetét, a kisebbségi sors és a szociális nyomorúság rejtett és nyilvánvaló összefüggéseit. A két fiatal költő fél évszázad múltán újra végigjárta azokat a településeket, ahol Balogh Edgár is megfordult, s igyekeztek bemutatni a falvakban végbement változásokat. Bár az összevetés olykor nem nélkülözi a didaktikus elemeket sem, a hagyományhoz való viszonyokról sok mindent elárul a *Múltunk és jelenünk* c. kötet (Ungvár, 1987. Kárpáti Kiadó).

A fenti gondolatok summázataként elmondhatjuk:

a/ a történelem alakító szerepét, a szellemi élet- műhelyeinek topológiáját, a hagyományteremtés magától értetődő mozzanatát figyelembe véve, a két háború közti csehszlovákiai magyar irodalom tagolását szlovenszkóira és kárpátaljaira – az említett fenntartások mellett – érvényesnek tartjuk;

b/ természetesen az értékteremtés kritériumát tekintve sem ez a viszonylagos önállóság, sem a mai államhatárokkal is nyomatékosított szuverenitás nem változtat azon a tényen, hogy a kárpátaljai magyar litaretúra az egyetemes magyar irodalom része, s esztétikai megítélésénél sem pro, sem kontra nem játszhat szerepet semmiféle regionális értékrendszer; ha illet bárki is érvényesíteni szeretne, az a provincializmusnak nyitna utat.

Ha a két háború közti kárpátaljai magyar irodalom örökséget tisztázatlannak, a hozzá való viszonyt sokáig problematikusnak tudtuk, azt az előtörténetéről is elmondhatjuk. Azzal a kiegészítéssel, hogy a kérdés elvi vonatkozásainak felvázolása és tisztázása már túlmutat a kárpátaljai magyar irodalmon; élenken foglalkoztatja ez a kérdés a romániai, a jugoszláviai, a

csehszlovákiai és a magyarországi szellemi élet képviselőit is. Bori Imre, a jugoszláviai magyar irodalom előtörténetét vizsgálva, arra a kérdésre keres választ, hogy vajon "nem ellentmondás-e, s nem erőszakolt-e a jugoszláviai magyar irodalom kapcsán külön is szemlélni és számba venni azokat az írókat, akik e táj szülöttei, s akkor éltek és dolgoztak itt, amikor a 'jugoszláviai magyar irodalom' fogalma még nem létezett, s a lehető legtermészetesebb módon a magyar irodalom munkásaiként váltak ismertté, és manapság is a magyar irodalom története tárgyalja őket; nincs-e mesterkéltség minden olyan törekvésben, amely az elmúlt időszak történelmi helyzete által teremtett viszonyok alapján áll, s mintegy az elmúlt korok történetére is alkalmazza a jugoszláviai magyar irodalom 'területiségének' az elvét".¹⁰

Bori helyzetfelmérése a jugoszláviai magyar irodalom örökségének ihletében fogant, de kérdésfelvetése sokkal tágabb: a többi "területi elven szerveződő" magyar irodalom hagyományértelmezésének kérdéseit is érinti. Írásából az is kiderül, hogy a problémákat illetően nincs kialakult, egységes szempontrendszer, bár kimunkálásán régóta fáradoznak Csehszlovákiában, Magyarországon, Jugoszláviában, Romániában, s mint az előbbieket bizonyítják, ugyanezek a gondok foglalkoztatják a kárpátaljai magyar szellemi élet képviselőit is.

Azt hihetnők, hogy – a magyar irodalom félmúlt, múlt és régmúlt századait figyelve – elég, ha a "területiséggel" számolunk, és amint a tájirodalmak kisebbségi-nemzetiségi irodalmakká alakultak, zökkenők nélkül sajátukként élhetik korábbi örökségüket: a felnevelő táj vonzásában taszításában született szellemi alkotásokat. A Monarchia és a történelmi Magyarország széthullását követően kialakult kisebbségi magyar irodalmak közül – jól tudjuk – ez a mutatóvány csak az erdélyi magyar irodalomnak sikerülhetett (a kezdeti években ott sem zökkenők nélkül). De Erdélyben sem csak a tájirodalomban gyökerezve, hanem annak a sajátos, gazdag tradíciójú politikai-történelmi-művelődéstörténeti szerepnek az okán, amit Erdély a magyar szellemiség kialakulásának folyamatában jelentett, így már jobban érthető, hogy a csehszlovákiai (benne a kárpátaljai), a jugoszláviai magyarság – új hazájában nem lévén meg a századok táplálta-kovácsolta összetartozásélménye – szellemileg sokkal nehezebben talált magára, sokáig nem találta meg az utat regionális hagyományaihoz. A tájélmény és az irodalom kapcsolatából még jó ideig hiányzott a szellemi kohézió. A nagy világégést követő politikai légkör is óvatosságra intette, gyanakvóvá tette a szellem emberét, sokszor elriasztotta a hagyományok ápolásától, tudatosításától; az irredentizmussal és a nemzeti kisebbségek sanyargatásával terhelt korszakban – s akkor még csak a két véglelet említettem – a tisztánlátás egyébként is kevesek erénye volt.

Az is előfordult, hogy a jószándék sem hiányzott, mint a vajdasági példa is bizonyítja, de az írók úgy látták: visszatekintve csak pusztaságot, szellemi gízgázt, dudva, muhart láthatnak; a magyar Ugar-képzet itt is kísértett. "Legelőször is a tradíció hiányzik, a múlt., az elkezdett irány, a lefektetett alap, amelyet folytatni, lerombolni, átformálni, megtagadni mindig könnyebb, mint teljesen újat csinálni. Ezen a tespedt, művészietlen lapályon nincs semmi, de semmi emlék, itt sohasem voltak ősi kolostorok, évszázados kollégiumok, hírhedt lovagvárak, görnyedt, legendás dómok vagy templomok, france-i könyvesboltok, fontaine-bleau-i erdők; ezen a józan, disznóól szagú földön sohasem éltek nótázó igricek, ferde kucsmás kurucok, sárga szakállú ötvösök, magas homlokú hitvitázók vagy finom ujjú humanisták. Hol vert volna gyökeret a vajdasági irodalom?"¹¹

Szenteleky hagyományleltárát, hihetjük, a költői túlzás festi ilyen komor színekkel, de mindjárt láthatjuk, hogy a történész higgadtságával mérő és ítélő Turczel Lajos véleménye sem kedvezőbb a csehszlovákiai magyar irodalom azonos korszakáról. "Az itteni magyar irodalom

valóban a semmi talaján indult útnak. Azon a területen, amelyen a csehszlovákiai magyarság él, 1918 előtt nem létezett olyan, a magyar irodalom egészében szint jelentő irodalom, mint Erdélyben. Az erdélyi magyar irodalom regionális jellegét és tradícióját az erdélyi történelem (az évszázados állami önállóság és annak elvesztése után is megmaradt különleges közjogi státus) alapozták meg. A csehszlovákiai magyar irodalom viszont csak az első világháború után – és akkor is olyan eredendően kisebbségi irodalomként – bontakozott ki, amelynek nem voltak történelmileg megalapozott¹² helyi hagyományai ...

Még akkor is a korra érvényesnek kell elfogadnunk ezt a sommás ítéletet, ha jól tudjuk, hogy szemben Szenteleky negatív leltárával, itt voltak ősi kolostorok, hírhedt-híres lovagvárak és nótázó igricek, ferde kucsmás kurucok, s magas homlokú hitvitázók is éltek e tájon, de az irodalom furcsamód kevés ösztönzést, kevés ihletett pillanatot nyert általuk. Pedig – még közelebb kerülve Kárpátaljához –, "itt minden egy évezredes történelem szellemét idézi: a vereckei szoros a honfoglaló ősokeket és Batu kán országdúló hordáit; az ungvári vár a meghódolt Laborc szláv fejedelmet és Anonymus költői képzeletét; a huszti várrom a kun betöréseket; a beregszászi domonkos rendi kolostor az itt időző Erzsébet királynét, Zsigmond magyar és Erik dán királyt, II. Ulászlót és II. Lajost; nagytemplomának felirata II. Rákóczi Györgyöt és a lengyel-tatár betörést; templomtere a zászlóbontó Rákóczi fejedelmet és Esze Tamást; a munkácsi vár Zrínyi Ilonát; a szerednyei romvár és pince a törökverő Dobó Istvánt. Földvárait, ősi kastélyait és kápolnáit legendák lengik körül."¹³

A történelmi megrázkódtatás közepette és azt követően ez a nagyobbreszt királyi örökség nem lett meghatározó, a szellemi kibontakozást megkönnyítő forrásává a kárpátaljai magyar szellemi élet képviselőinek. Talán egy kivétel mégis akad: a Rákóczi, de méginkább az Esze Tamás nevével fémjelzett kuruc hagyomány; az "Eb ura fakó, Ugocsa non coronat" daccs fejtartása, amely mindig ott kísért e táj emberének mozdulataiban. Annál inkább elmondhatjuk, hogy a tiszta és előrevivő örökségből sem tudott a két háború közti szlovenszói és kárpátaljai magyar irodalom maradandó értékű, jelentős prózai műveket létrehozni. A történelmi, a táj-és magyarságélményt, az "internacionalizált hagyományt", amit a kuruc örökség jelentett, nem sikerült korszakos irodalmi alkotásban eleven szellemi valósággá tenni. Vagyis újra elmaradt a meghatározó tájélmény, a kisebbségi sorsproblémák és az irodalom termékeny találkozása.

Az okok közül néhányat nézzünk meg közelebbről.

a/ A "semmi talajáról" való indulás realitása és az abszolút hagyománynélküliség sokszor hirdetett irrealitása közepette a két háború közötti szlovákiai és kárpátaljai magyar irodalom kereste, de nem találta meg az önkifejezés művészi eszközeit megváltozott körülményeinek, kisebbségi sorsproblémáinak kifejezésére.

b/ Nem csupán sz örökség hiányzott, hanem a tudatosodott, kiküzdött szerves hagyomány, a v a l a m i t f o l y t a t h a t u n k biztonságot kölcsönző érzése. "Mert szervessé a hagyományt az utókor teheti csupán azzal,¹⁴ hogy aktivizálja, újraolvassa és a maga ihletkörébe vonja – állapítja meg a jugoszláviai magyar irodalom kapcsán Boxi Imre, de megállapítása helytálló más területek irodalmára is.

c/ A hagyományokhoz való tisztázatlan viszony következménye lehet az az irodalomtörténeti paradoxon, hogy a két háború közötti szlovákiai és kárpátaljai írók "szellemi salto mortale"-nak hittek minden múltba mutató mozdulatot; aminek egyenes következménye, hogy nem született maradandó értékű történelmi regény ebben a korszakban. Igaz, az ellenérv sem lebecsülendő: így több figyelem jutott a kor valóságának, az irodalom szociális érzékenysége inkább kiteljesedhetett, nem kísértett a jelenből való kivonulás veszélye, a

múltbamenekülés tüntető exodusa.

d/ Mivel a hagyományok nem váltak szellemi élménnyé, bizonytalanok, görcsök voltak az irodalom kezdeti lépései a megváltozott körülmények között. S az idő múltával bebizonyosodott: azt a szerepet, amelyet a történelmi regény a nemzetiségi-kisebbségi létben betölthet – a hagyományörzés reflexének ébrentartását –, a két háború között a romániai magyar irodalmon kívül egyik magyar kisebbségi irodalomnak sem sikerült biztosítania.

e/ Ezzel szemben érdekes jelensége lesz a kárpátaljai magyar irodalomnak, hogy a tájélmény szociális mondandók hordozója lesz. A korszak¹⁵ legtehetségesebb költője, Sáfáry László kötetcímmé emelte a Verhovinát, és a Kárpátok legendásan szép tájainak kontrasztjaként a verhovinai ember nyomoráról,- kiszolgáltatottságáról beszél:

Vaszil gazda a Verhovinán,
egy félhold földje is van talán,
kukoricát vetett belé,
és ha istenke is úgy akarja,
puliszka télen bőven lesz asztalán.
Az istenkének segítni kell,
mert néha bántanak a hegyek.
Az erdőszéli kalyibában kint lármáz éjszakánként
Vaszil és a három nagyobbik gyerek.
Ó furcsa, szörnyű éjszaka!

Puliszkás álmot küldtek a hegyek.
Ó furcsa, szörnyű éjszaka!
A kukoricán átgázolt egy vaddisznósereg.

Tájélmény és szociális érzékenység példáit idézhetnénk a korszak legjelentősebb prózaírójának novelláiból, kisregényeiből is. A már említett Tamás Mihály művei is azt példázzák, hogy a két háború közti kárpátaljai magyar irodalom hagyományai, maradandó értékei közül leginkább a fokozott szociális érzékenység az, ami ezeket a műveket az utókor figyelmére érdemesíti.

Kiindulási pontként azt állítottuk, hogy a mai kárpátaljai/kárpátukrajnai/ magyar irodalom önépítése elképzelhetetlen tisztázott, jogosan birtokba vett hagyományok nélkül. A hatvanas évek közepétől ez a hagyományteremtés megszakítás nélkül, következetesen folyik. Erről szerettünk volna néhány reflexiót továbbadni, hogy egyértelműbbek legyenek e történelmi-irodalomtörténeti folyamatban a jelzett írói életművek, teljesítmények .

Jegyzetek

- 1 . A terület megnevezésére a történelem során több fogalom is forgalomba volt: Podkarpatszka Rusz, Ruszka Krajna, Ruszinszko,- Kárpátalja, Kárpátontúli terület, Kárpát-Ukrajna. Véleményem szerint a két háború közötti korszakra vonatkozóan inkább a kárpátaljai, a mai helyzetre pedig a kárpát-ukrajnai meghatározás a legszerencsésebb. A dolgozatban, ha nem idézetről van szó, ezeket használom.
- 2 . Benedek András: Magyar irodalom Kárpátontúlon a két világháború között. = Kárpáti Kalendárium Irodalmi melléklete. Ungvár, 1971. 19-22.p.
- 3 . Kovács Vilmos - Benedek András: Magyar irodalom Kárpát–Ukrajnában. = Tiszatáj, 1970.

10. 965.p.
- 4 . Balla László: Biztató kezdet - de még csak kezdet. = A Kassai Batsányi Kör Évkönyve. 1965-1968. 309-310.p.
- 5 . Sándor László: A vox humana költője. Bevezető Győry Dezső: Emberi hang c. kötetéhez. Budapest, 1970. Szépirodalmi. 27.p.
- 6 . Benedek András: i.m.
- 7 . Csanda Sándor: Első nemzedék. Bratislava [Pozsony], 1968. Tatran. 305.p.; Turczel Lajos: Két kor mezsgyéjén. Bratislava [Pozsony], 1967. Tatran. 314.p.
- 8 . Csanda Sándor: i.m.
- 9 . Vátadi-Sternberg János - Dupka György: A Verhovina megéneklése. = Kalendárium. 1986. Ungvár, 1985. 50-51.p.
- 10 . Bori Imre: Irodalmi hagyományaink. Újvidék, 1971. Fórum. 9.p.
- 11 . Szenteleky Kornél: Levél D.J. barátomhoz a "vajdasági irodalomról". Id: Bori Imre: A jugoszláviai magyar irodalom története c. könyvében. Újvidék, 1968. 9.p.
- 12 . Turczel Lajos: i.m.
- 13 . Kovács Vilmos - Benedek András: i.m.
- 14 . Bori Imre: Még egyszer a mértékről és a hagyományról. = Hid. 1972. 12. 1065.p.
- 15 . Sáfáry László: Verhovina. Munkács, 1935. 44.p.

SUMMARY

Gyula Balla: The regional traditions of the Hungarian literature of Sub-Carpathia (Carpathian Ukraine)

If we examine the Hungarian literature of Sub-Carpathia as an independent unit, it is reasonable to speak about the literary traditions of Slovensko and Rusinsko between the two world wars. The picture is distorted by the fact that after World War II the best possibilities of publication and the intellectual life attracted the important personalities of the Sub-Carpathian cultural life to Kassa, and that is why this territory sank into a peripheral intellectual position. The motives of the Sub-Carpathian writers for discovering traditions can be explained by this situation.

The new Hungarian minority literature can find its antecedents geographically in the double tradition, theoretically in the literature of the progressive bourgeoisie and in the left wing movements between the two wars. The representatives of the presentday intellectual life of Sub-Carpathia are deeply involved in the fields of literary and cultural history, and they have to be well informed on about theatrical, musical and ethnographical traditions, as well as on the history of the press and the fine arts. The false notions about the forlornness and lack of tradition of the intellectual life of that region, which have become generally known, can be disproved only in this way.

Since the beginning of the sixties the establishment of traditions has been achieved, the result of which can be recognized not only in theoretical questions but also in literary products which are worth the attention of the Hungarian intellectual life and its posterity.

A KOLOZSVÁRI MAGYAR SZÍNJÁTSZÁS MÚLTJÁBÓL 1944-1945

ENYEDI SÁNDOR

1944 szeptember 11-én kezdte meg új évadját a kolozsvári Nemzeti Színház. Egy nappal később, szeptember 12-én megkötötték a szovjet–román fegyverszüneti egyezményt, amelynek előírásai nem sok kétséget hagytak afelől, hogy rövidesen Észak–Erdélyben is gyökeres változásokra kerül sor.

Az első három előadást követően – szeptember 13-án – két heti kényszerszünetet rendelt el a színház vezetősége. Az igazgatóság a tagok egy kisebb csoportjával szeptember 14-én Budapestre utazott. A 354 tagot számláló színházi együttes nagyobb része ekkor még a helyén maradt. A Nemzeti Színház 1944/45-ös évadjának folytatására a két hét elteltével sem került sor; a közeledő frontra való tekintettel időközben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium elrendelte a színház evakuálását, a személyzet és a színházi felszerelések, ingóságok hátszországba menekítését. Szeptember végén, október első napjaiban a társulat nagyobb része a maradás mellett döntött; a helyzet csak akkor változott meg, amikor az evakuálás lebonyolításával megbízott gazdasági igazgató, dr. Nagy Imre néhány műszaki szakember társaságában visszaérkezett Kolozsvárra.¹ A gazdasági főnök fenyegetéssel felérő intelmekkel próbálta a művészeket presszionálni a távozás érdekében. S bár a városban a másfél hónapja kibontakozott ellenállási mozgalom a maradás mellett agitált, a művészek nagyobb, a technikai személyzet kisebb része október 10-ig különböző csoportokban elhagyta a várost.

1944. október 11-én éjszaka a szovjet csapatok – ellenállás nélkül – bevonultak Kolozsvárra. A 2. Ukrán Front csapatainak megérkezését a kijárási tilalom kiterjesztése követte; a háborús események következtében a városban nem Volt villany, megszűnt a gáz- és a vízszolgáltatás, a telefonközpontot a kivonuló németek felrobbantották. Ebben a helyzetben úgy tűnt, hogy a luxust jelentő színházi élet újraindítása elé legyőzhetetlen akadályok tornyosulnak. Az élet más területei azonban gyorsan hozzáfogtak a helyreállításhoz. A gyárak egy része újra termelt, a felrobbantott hidak közül néhányat újjáépítettek, helyreállították a vízszolgáltatást és gyors ütemben folyt a megrongált vasút rekonstrukciója is. Október 18-án megjelent az első kolozsvári (és egyben első észak-erdélyi) újság, a V i l á g o s s á g című napilap.

Három héttel a szovjet csapatok bevonulása után az orosz városparancsnok magához rendelte a város újonnan megválasztott alpolgármesterét, Demeter Jánost: "... indulatosan felelősségre vont: miért nem kezdték meg előadásaikat a színházak? Szigorúan, de türelmetlenül hallgatta a mentegetőzést - több jelentős színész elmenekülését, a darabválasztás nehézségeit, az anyagi ellátottság hiányát, de amikor a fűtés nehézségeire tértem át, indulatba jött. A mi dolgunk, hogy honnan, de fa legyen!"² Mégpedig azonnal! – emlékezik vissza Demeter János.

A toborzás feladatát – a faji törvények miatt hét hónapja bujdosó Fekete Mihály rendező és színész vállalta. Az első napokban különféle műsorszámokból összeálló előadásokat tartottak: ének, tánc, jelenet váltogatta egymást. A vegyes műsorok "vegyes" színvonala tükrözte a szűkös lehetőségeket. A kijárási tilalom fenntartása miatt korán kezdték előadásaikat a színészek; számuk jóval kevesebb volt a szükségesnél. Technikai személyzet dolgában jobban állt a színház; a gond nem velük volt, hanem a gyatra műszaki adottságokkal: az elhurcolt díszletek, színpadi kellékek, ruhák nagyon hiányoztak. December elején a Szociáldemokrata Párt lapja, az E r d é l y e körülményeket ecsetelve joggal állapította meg: "... egyelőre az is teljesítmény, ha (ti. a színház) egyáltalán előadásokat tud felmutatni".³ Melyek voltak az első színre került

darabok Kolozsváron?

A vegyes műsorok után az első egész "délutánt" betöltő színdarab-bemutató az I g l ó i d i á k o k volt. A korabeli kritika elverte rajta a port ("idejét múlt, álromantikus operett"). Ki hitte volna, hogy több mint négy évtized múltán, az 1986/87-es színházi évadban egy másik romániai magyar színházban (a temesváriban) ez a darab ellensúlyozza majd a megcsappant állami támogatást?! A következő bemutató a M á g n á s Miska volt. Erről az előadásról már azt jelenti a kritikus, hogy bár: "A Mágnes Miska szatirikus élet a rendező kissé elhalványította, de itt egy-két jó énekszám már emelkedést mutatott" Ezek voltak a színház első szárnypróbálgatásai; új történelmi helyzetben, alaposan megváltozott társulattal a magyar nyelvű színjátszás nem egészen két hónapos kényszerű szünet után a folyamatosságot demonstrálta. Ez azonban csak a magyar színjátszás folyamatossága volt, és nem a Nemzeti Színházé, amely tulajdonképpen megszűnt akkor, amikor az újabb történelmi sorsforduló bekövetkezett. (Egy ideig imitt-amott még előfordul a régi megnevezése, de ez a jogi helyzet téves megítéléséből fakadt.)

A normális élet beindítása a színházon kívül sem volt könnyű feladat. Pogromok, atrocitások, nacionalista kilengések tették göröngyössé az erdélyi magyarság mindennapjait. Az eseményekre való tekintettel a szovjet hatóságok visszaállították a katonai közigazgatást. A háborúnak még nem volt vége, s a felszabadított területeken újjászervezkedő polgári közigazgatás nem váltotta be a reménykedők jobb, igazságosabb társadalmi rendszer iránt táplált illúzióit. A színházra éppen ezekben a hónapokban még nagyobb feladatok vártak. Sokakban még elevenen élt a Kós Károlyék által 1921-ben a Kiáltó Szó című röpiratban meghirdetett program: "Építenünk kell, szervezkedjünk át a munkára!" E több mint két évtizeddel korábbi felhívás újra mozgósító tartalmat kapott.

A következő bemutató (november 23-án) már darabválasztásában is jelzi a változóban lévő új igényeket. A színház Gorkij Éjjeli menedékhely című drámáját tűzte műsorára. A kortárs szemtanú⁴ négy évtized távlatában a megszépítő messzeségből láttatja az egykori bemutatót: "Kolozsvárt Gorkij Éjjeli menedékhelyében remekel Jancsó Adrienne és Fekete Mihály" Ugyanez az előadás a napi kritikus tollán más értékmérővel méretik meg: "Gorkij Éjjeli menedékhelye meghaladta az együttes erejét, a szép szándék ténye mellett az előadás széthulló és műkedvelő szintű volt, amin az egyébként törekvő rendezés se tudott segíteni, hiszen színész nélkül igen nehéz színházat csinálni, a darab színrehozatala mégis jó pont a színház nemesebb célkitűzései mellett" ⁵ A nemesebb célkitűzések sorában említhető egy Móricz-premier is (december 6-án). A Légy jó mindhalálig viszonylag jó sajtót kap: "Nyilas Misi kis életének jelenetei ma is megfogják a nézőt s így a Móricz színművére eléri hatását. A színház Szabados Árpád gondos és szeretetteljes rendezésében hozta ki a darabot, a színészek meglátszott, hogy igyekeztek átvenni és visszaadni a darab légkörét. A hiányokat a lelkesedés pótolta" – írta az Erdély december 9-én. Az új világ felé fordulást volt hivatva bizonyítani Nagy Istvánnak a harmincas években már játszott darabja, az Ö z ö n v í z e l ő t t műsorra tűzése is (1945. január 11-én).

A színház vezetésében – máig sem tisztázott körülmények között – változás történik: az igazgatást Kőmíves Nagy Lajos vette át, de Fekete Mihály rendezőként, színészként a társulat tagja maradt. A színészek – ez is a folyamatosság jele volt – továbbra is az ún. nagyszínházban játszanak (az egykori Hunyadi téren), "Városi Színház"-ként, amelynek keretében 1944 végétől a magyar együttes vezetőségének kezdeményezésére a kitűnő szakember, Nicolae Bretan (Bretán Miklós) igazgatásával megalakul a román színház és opera; amint a korabeli sajtóban

olvashatjuk: "melynek a magyar együttes zenekart, műszaki személyzetet, sőt színészeket és énekeseket is ad, a teljes egyetértés jegyében, s így egymást kiegészítve dolgozik Kolozsvár kultúrájáért ...". A román operett, próza és operaegyüttes rövidesen elkezd előadásait ...".⁶ A Városi Színház magyar tagozata tehát eredményesen folytatja a kibontakozást, bemutatásra kerül Darvas József: *S z a k a d é k* című drámája, a *M a r i c a* grófnő, a *L e á n y v á s á r*. Ma már nehéz kideríteni, hogy milyen anyagi eszközökkel rendelkezett a színház, minthogy állami költségvetésből ekkor még nem részesülhetett, a bevételek aligha fedezhették a kiadásokat. December elején még tisztázatlan a helyzet. "Színházi örjárat" címmel⁷ cikket közölt az Erdély, amelyben a társulat vezetőivel folytatott beszélgetés summázatát adja; rávilágít a társulat akkori, rózsásnak nem nevezhető állapotára: "A társulat már befejezte átszervező munkáját. Ez idő szerint a színháznak kettőszázhusz tagja van – sajnos – köztük színészek vannak a legkevesebben, műszakiakban és zenekari tagokban nincsen hiány, sőt a szűkebb kereteket tekintve létszámuk túlméretezett, az igazgatóság azonban nem gondol leépítésre, mert közös költségvetésből fog játszani a román együttesel, és így a költségek megoszlanak. Természetesen, amikor a színház havi kiadási tételei a százezer pengőn jóval felül járnak, a színház fenntartása csakis hivatalos támogatással képzelhető el ...". E pillanatban csak ígéretet kapnak. A város víz, villany és szén juttatását helyezi kilátásba, az ígéret valóra váltása nagy segítség lenne, mint az is, ha megoldódna az utcák és terek esti közvilágítása, mert ettől a nézők számának gyors gyarapodását várják.

A bécsi döntést követően (1940) a kolozsvári román opera és színház Temesvárra költözött, átmenetileg az ő helyüket hivatott betölteni az a kis létszámú román tagozat, amely az itt maradt román művészekből alakult Bretan vezetésével. Nekik végre sikerült bemutatkozniuk a kolozsvári közönség előtt: első ízben Victor Eftimiu: *V ö r ö s m e n n y a s s z o n y* című egyfelvonásosát adták elő. A helyi magyar sajtó kedvezően fogadta az előadást. A művészi élet elevenebbé válását jelenti a román társulat bemutatkozása mellett a Szendrő Ferenc vezette Szabad Színpad is, amely Józsa Béla Athenaeumának égisze alatt működött, és a tömegművelődést írta zászlajára. A Diákházban tartott első bemutatójukon nemcsak kórusműveket, szavakat adtak elő, hanem három egyfelvonásost is; (a *D ú s g a z d a g* című népi játékot, Tömörkény *B a r l a n g l a k ó*-ját és Madách: *C i v i l i z á t o r*-át).

A kolozsvári magyar színészek – mint már utaltunk rá – munkájukat a szovjet katonai parancsnok utasítására kezdték el; de ez távolról sem jelentette azt, hogy a harcnak, a magyar színjátszás egzisztenciájáért vívott harcnak vége; az jóformán csak most kezdődött el. De ebben a küzdelemben támaszkodhattak mindazokra a szervezetekre, amelyek a közélet demokratizálását, a román–magyar közeledést akarták megvalósítani. 1945 januárjában biztató a hangulat; a sajtó elégtétellel ad hírt arról, hogy "a román–magyar színtársulat a legnagyobb egyetértésben dolgozik a mi gyönyörű színházunk falai között."⁸ A román tagozat is újabb sikeres bemutatókkal jelentkezik; Kőműves Nagy Lajos a magyar tagozat terveiről nyilatkozik. Gogol (*Revizor*), Molière (*Botcsinálta doktor* vagy *Dandin György*) és Molnár Ferenc (*Liliom*) szerepel a legközelebbi tervekben.

Az első demokratikus román kormány beiktatása után, 1945 március elején megtörténik Észak-Erdély visszacsatolása a román közigazgatásba. Dr. Petru Groza nagy beszédet tart március 13-án Kolozsváron. A nap ünnepi esemény, a román, magyar, szovjet zászlók díszébe öltözött város hinni akarja, hogy valóban új határkő ez a nap, amely örökre véget vet a nemzetiségi villongásoknak, a sovíniszta uszításoknak, és az új, közös haza a végtelen jövő távlatait tárja Erdély soknemzetiségű népe elé. "Üdvözljük tehát a Groza-kormányt méltó módon, üdvözljük azt a kormányt, amely értünk küzdött, s amelyért mi is küzdöttünk" – írta határtalan lelkesedéssel

(sokak akkori lelkesedésében, bizakodásában és hitében osztozkodva) Balogh Edgár a Világosság hasábjain.⁹

A színházban pár nap múlva Molnár Ferenc Liliom-a nagy siker, az első igazi a másodszori szezonkezdés óta. A román tagozat Mihail Sorbul: V ö r ö s s z e n v e d é l y című darabját viszi sikerre. (Bretán Judit, Bretán Endre, Magureanu Magda, Pop Mihai játszották a főbb szerepeket.)

A magyarság érdekképviselői szerve, a Magyar Népi Szövetség (a továbbiakban MNSZ) észak-erdélyi végrehajtó bizottsága szoros együttműködésben az országos (ekkor még Brassóban székelő) központtal, 21 pontban dolgozta ki a legsürgősebb, orvoslásra váró nemzetiségi kívánságokat. E javaslatok szellemében tárgyalás folyt Vlădescu-Răcosa nemzetiségi miniszterrel és dr.Petru Groza miniszterelnökkel. A kívánságok listáját átadták a miniszterelnöknek, és március 21-én gyűlésen ismertették a magyar intézmények, egyházak, szervezetek és iskolák vezetőivel. Az MNSZ sikraszállt a romániai magyarság autonóm kulturális fejlődésének biztosításáért. Többek között javasolták a magyar kultúrtaács felállítását, amely csak az általános állami érdekek s a politikai irányítás szempontjából volna alárendelve a közoktatási minisztériumnak. Külön pont foglalkozott az államsegélyt igénylő kolozsvári Magyar Színházzal.¹⁰

Március még véget sem ért, amikor a bukaresti A r d e a l u l /Erdély/ és T i m p u l /Idő/ című lapok arról adnak hírt, hogy a Temesváron tartózkodó Román Nemzeti Színház és Opera húsvétra visszatér és beköltözik a Hunyadi téri (ekkor már Malinovszkij téri) ún. nagyszínházba, a magyarok pedig a szamosparti Nyári Színkörbe mennek át. A hír nyugtalanságot keltett, ami várható volt, minthogy a legméltóbb színpad birtoklása a múltban is nemzetiségi viszályok forrása volt. Különböző mendemondák kelnek szárnyra. A Világosság ismételten foglalkozik a várható fejleményekkel, a különböző híresztelésekkel. Nem egyéni nézeteit fejt ki, amikor hangsúlyozza: "Arról pedig, hogy a magyar társulat a sétatéri Nyári Színkörbe szoruljon, a mai körülmények között szó sem lehet. A Groza-kormány nem állítja vissza a kétévtizedes szégyenteljes "kisebbségi" állapotot ama erdélyi magyarság számára, mely oly tevékenyen vette ki részét tüntetésekkel és politikai magatartásával a demokratikus kormány hatalomrajutásában." Érdekes, amint fejtegeti a híresztelések képtelenségét: "A Nyári Színkör azonkívül, hogy a 'kisebbségi sors' antidemokratikus jelképe, teljesen alkalmatlan komoly színjátszás céljaira. Nem is véve tekintetbe, hogy a háború folyamán bombatalálat érte, nincs megfelelő akusztikája, nincs elég világítási és egyéb felszerelése, nincsenek öltözői, nincs megfelelő kelléktára, minthogy nem is azzal a céllal épült, hogy Kolozsvár színjátszását reprezentálja." A cikk szerzője tudni véli a hivatalos körök elképzeléseit: "Mértékadó körök elképzelése Kolozsvár román és magyar színjátszását illetően egészen más. Az illetékes demokrata tényezők teljesen a jogegyenlőség és a nemzeti kultúrák kölcsönös tiszteletben tartása alapján fogják a kérdést rendezni. A tervezet szerint a román és magyar társulat továbbra is közösen használja a Városi Színház épületét. Emellett a legsürgősebben megkezdik a Nyári Színkör korszerű átépítését és felszerelését is. Mikor majd az átépítéssel a Színkör is használhatóvá válik, a két színházépület nem a két nép, hanem a műfajok között fog megoszlan. Az opera és dráma a nagyszínház színpadán marad továbbra is, az operett és a könnyebb fajsúlyú darabok pedig a Színkörben kapnak színpadot."¹¹

A kérdés horderejét jelzi, hogy rövidesen a döntési jogkörrel rendelkező szervek elé kerül a színházépület ügye. Az Országos Demokrata Arcvonal (röviden: ODA) észak-erdélyi végrehajtó bizottsága tűzte napirendjére. Az ODA 1944. október 12-én alakult azokból a demokrata pártokból és szakszervezetekből, amelyek elfogadták a Román Kommunista Párt programjavaslatát, és elhatározták, hogy egyesítik erőiket annak megvalósításáért.

Megalakulásakor az MNSZ is csatlakozott az ODA-hoz. Az ODA 1945. április 20-i ülésén szükségesnek tartották megvitatni a kérdést, mivel: "Egyes körökben ugyanis az a felfogás jutott kifejezésre, hogy Észak-Erdélynek Romániába való bekapcsolódása során vissza kell állítani¹² az 1940-es helyzetet. Az ODA észak-erdélyi bizottsága leszögezte, hogy a színházi kérdést nem 1940-es alapon, hanem csakis a nemzeti jogegyenlőség alapján lehet rendezni; Sztalin marsall és Petru Groza miniszterelnök ismeretes táviratváltásának szellemében. Az ülésen elhangzott az a javaslat, hogy ideiglenesen használják továbbra is együtt a nagyszínházat, de amint a Nyári Színkör elkészül, a magyar társulat költözzön át. E javaslattal szemben Jordáky Lajos kijelentette, hogy a nemzeti jogegyenlőség csakis úgy érvényesül maradéktalanul, ha mindkét szintársulat egyenlő jogon használhatja a két színházi épületet. Jordáky Lajos javaslatához hozzászólt Demeter János alpolgármester, Veress Pál és Lakatos István, a Szakszervezeti Tanács képviselői, végül dr. Vescan Teofil, egyetemi tanár. Egyértelműen és egybehangzóan megállapították, hogy a románságnak és a magyarságnak mindkét színházi épület használatára egyenlő joga van. Ezt határozatba foglalták és jegyzőkönyvezték. Két nappal később, éppen e fontos, elvi jelentőségű határozatra támaszkodva írhatta Balogh Edgár a Világosság hasábjain: "S ki kellett mondani a nemzeti háborúsággal fenyegető színházi kérdésben is, hogy nem oda Buda! Észak-Erdély bekapcsolódása a demokratikus Romániába nem az 1940 előtt volt sötét világ kisebbségi elnyomásainak, terrorisztikus diktatúrájának, gyarmatosító rendszerének visszaállítását jelenti. Kolozsvár magyar lakosságának demokratikus joga, hogy színművészeit a Nemzeti Színház palotájában tapsolja meg, és csak reakciós lehet az, aki a magyar kultúrát¹⁴ kisebbségi Hamupipőke-kuckójába, a Sétátérre száműzné Szép, harcos kiállítás –, az elkövetkezendő hónapok, évek gyakorlata eldönti, mennyi benne a realitás és mennyi az illúzió!

Az ODA 1945 tavaszán tekintélynek örvendő politikai tényező, rövid harcos demokratikus múltja alapján számíthat a népszerűsége azok körében, akik a demokráciát valóban óhajtják. 1945. május 1-én megjelent, Nagy István által szerkesztett Képes Újság is készpénznek veszi a döntést és "győzelmi" jelentést ad ki: "A kolozsvári magyar és román színház kérdése megoldódott. Az Országos Demokrata Arcvonal észak-erdélyi végrehajtó bizottsága határozatba foglalta Jordáky Lajos javaslatát, amely szerint mind a román, mind a magyar operának és prózai szintársulatoknak, s általában minden téli előadásnak csakis a Nemzeti Színház felel meg, míg a Nyári Színkörre népszerűbb operettelőadások s általában nyári előadások számára nemcsak a magyar, hanem a román színházaknak is szüksége van. Ennek a határozatnak alapján utasították a megfelelő szerveket, hogy a színházi kérdés rendezését hajtsák végre"

Időközben az elmenekült színészek közül néhányan visszavergődtek Kolozsvárra. Mások levélben érdeklődtek a visszatérésük utáni lehetőségekről. Tompa Pufi levelében¹⁵ beszámolt a menekült színészek sorsáról, s a Kolozsváron maradtak segítségét kérve a menekültek egy részének visszatérését szorgalmazta. "A kicsi csoport meg is alakult Szeretnénk hazamenni Kolozsvárra." A sajtóban ismertetett levélre egy munkás, Mesesan József válaszol: "Mi szívesen várjuk vissza mindazokat, akik úgy érzik, hogy tiszta a lelkiismeretük, akik valóban művészek voltak Jöjjenek tehát azok, akik a szemünkbe mernek nézni egyenesen, becsületesen, de a visszatérésre még gondolni se merjenek az egykori hangoskodók ... !" A színház vezetősége nevében Rónai Antal karmester, zeneigazgató 1945. március 21-én válaszol a levelekre. Idézzünk leveléből: "A visszatérők alkalmazását kizárólag a színház szükségességi szempontja dönti el. A kolozsvári Városi Színház román és magyar tagozatának egyesült Igazgatósági Tanácsa hivatott arra ..., hogy kimondja a visszatérő személy szükségességét, és elfogadja, illetőleg visszautasítsa alkalmazását". Amennyiben az ún. Tisztogató Bizottság vizsgálatán is átesnek, a kolozsvári Városi Színház alkalmazni fogja – ha visszatérnek – a következő színészeket: Bodó Györgyöt,

Görbe Jánost, Lantos Bélát, Perényi Jánost, Senkálsczy Endrét, Váradi Rudolfot, András Márton Homm Pált, Kozma Gyulát, Czopán Florit, Hegyi Lilit, Jetczkó Ciát, Krémer Mancit, Fényes Alizt, Rajnai Ellit; az operaénekesek közül: Horváth Józsefet, Szanati Józsefet, Lőrincz Zsuzsát, Páka Jolánt, Turján Vilmát, Hidi Franciskát; továbbá Szabó Ica karmestert, Zakariás Gábor korrepetitort, Csengeri Lajos ügyelőt, Károlyi Károly, Szódi László és Kürti József zenekari tagokat. Számukra a színház egyelőre a létminimumot tudja biztosítani. Kéri, hogy azok, akik jönni akarnak, mielőbb induljanak, mert: "Nem tudhatjuk később mennyiben változnak meg a viszonyok, s így az elkésve érkezők érdekeinek megvédésében később nem vállalhatunk felelősséget ...". Akik a fenti listán nem szerepelnek, azok munkájára nem tartanak igényt, vagy politikai szempontból nem kívánatosak. És ezekben a napokban valóban újabbak érkeznek vissza. Olyanok is, akiket a hírhedt faji törvények parancsoltak le a színpadról. A visszatérők között van Kőszegi Margit, Borovszky Oszkár, Lantos Béla, Szanati József, Senkálsczy Endre, Perényi János, és Poór Lilivel együtt érkezik férje is, a Kolozsváron legendás hírű volt igazgató, Janovics Jenő. Az ő visszatérése az igazi esemény; nem csoda, hogy nyilatkozatát a legnagyobb figyelem övezi: "Tele vagyok tervvel, ötlettel és munkavágygal. Még nem tudom, milyen formában és milyen módon kezdek dolgozni, de az az érzésem, hogy mint a múltban, most is csak egyetlen feladatunk lehet itt Erdélyben. Csak a román kultúra vezető rétegeivel közösen lehet a színház kérdéseit megoldani, hogy Erdélyben viruljon úgy a román, mint a magyar színház. Nekünk, magyar színházi embereknek nem az az érdekünk, hogy felülkerekedjünk, hanem hogy egymást támogatva, dolgozzunk a földnek kultúrájáért. ... A román–magyar közeledés az egyetlen cél és az egyetlen mód arra, hogy éljünk, hogy megértsük egymást, mert ha most nem állunk szeretettel és megértéssel egymás mellé, elpusztulunk úgy mi, magyarok, mint a románok, míg a minden vonalon történő testvéri összefogás mellett¹⁸ diadalmasan élhetünk ...".

Ezekben a napokban jött újra Kolozsvárra dr. Petru Groza miniszterelnök, hogy részt vegyen és felszólaljon az MNSZ első országos kongresszusán. "Elég volt a magyaroknak huszonkét éven át kisebbségnek lenni – mondotta magyar nyelvű beszédében. Ekkoriban kapott méltányos megoldást a kolozsvári román és magyar egyetem ügye. Ez alkalomból írta Nagy István lapja: "Most történik meg ... Erdély történetében először, hogy a népek szabadságának hajnalán az erdélyi román és magyar nép fiai saját anyanyelvükön, két önálló egyetem katedráiról, kísérleti termeiből szívhatják¹⁹ magukba a fejlődés legbiztosabb alapját, a tudást ...".²⁰ A Világosság közli a színházi személyi változásokat. Kőmíves Nagy Lajos önbírálatot gyakorolva lemond az igazgatásról, helyébe az újonnan kinevezett igazgató, 1933-óta most először, újra Janovics Jenő lett, aki 73 évesen is lendületesen fog a munkához. Kinevezése alkalmából a Képes Újság interjút készít vele. Az interjú a következő szerkesztőségi bevezetővel jelenik meg: "Az erdélyi magyar színház ügye újabb fordulóhoz érkezett. Hosszas vergődés után végre lezárult a kilencnapos évad, mely a háborús helyzet minden jegyét magán viselte: gazdasági, művészi és morális válság jellemezte a színház eddigi működését. Most a hivatalos tényezők avatkoztak a színház ügyeibe és június végével felszámolták a régi társulatot, az új színház szervezésével pedig Janovics Jenő²¹ igazgatót bízták meg."

Nemcsak a színház volt színhelye jelentős változásoknak, hanem a társadalmi, politikai élet is. Egyre több jel mutatja, hogy Észak-Erdély eddigi különleges helyzete változóban van: az újabb intézkedések a romániai keretekbe történő integrálódás elősegítését célozzák. Június 19-én az ODA országos főtitkárnak, Luka Lászlónak (Vasile Luca) jelenlétében ülést tart az észak-erdélyi ODA végrehajtó bizottsága, és határozatban kijelenti, hogy "tekintettel arra, hogy a bizottság által kitűzött különleges célokat elérték" – az észak-erdélyi bizottság kimondja

önfeloszlátását.²² Ezentúl a megyei ODA bizottságok tartják a kapcsolatot a bukaresti ODA központtal.

Június 20-án tartották a kolozsvári román–magyar társulat évadzáró társulati ülését, amelyen a régi igazgató, Kőmíves Nagy Lajos benyújtotta lemondását. Többek között ezeket mondotta: "Annál is inkább be kellett adnom lemondásomat, s bizonyára szerencsésebb utódomnak átadnom helyemet, mert a kolozsvári Magyar Színház létkérdéses ügyének rendezése,²³ megmentése érdekében minden fáradozásom hiábavalónak bizonyult." Kőmíves ezúttal a színház anyagi helyzetének megoldatlanságára utalt. Ekkor már ismeretes volt, hogy Ivan Cornel, az üzemi bizottság tagja, több ízben megfordult Bukarestben, de a megígért 15 millió lej helyett mindössze 7 milliót sikerült kiutaltatnia, ami a minimális szükségleteket sem biztosította. Az évadzáró társulati ülés nemcsak a színigazgató-változás újdonságát jelentette; tekintettel a kialakult helyzetre, Méliusz József a MNSZ képviselőjében bejelentette, hogy az MNSZ, mint a romániai magyarság kultúrájának legfőbb őre és irányítója, aktívan részt vesz a színház ügyeinek megtárgyalásában. Kifejezte reményét, hogy az MNSZ és az új színházi vezetőség együttműködése új, történelmi korszakát jelenti majd a nagy múltú erdélyi magyar színi kultúrának. "Azt jelenti, hogy találkozni fog a színház és a nép." Az MNSZ a maga háromtagú bizottságát delegálja a színház mellé tanácsadói joggal: Méliusz Józsefet, Nagy Istvánt és Szentimrei Jenőt. Az MNSZ felkérte Janovics Jenőt, hogy új színtársulatát a régi társulat legértékesebb tagjainak igénybevételével szervezze meg. A színészek elmaradt, illetve hátralékos fizetése érdekében vállalja a közbenjárást. Az MNSZ felkérte az új igazgatót, hogy a magyar színjátszás folytonosságát biztosítsa, az ősszel kezdődő színi szezonnak előkészítése érdekében a nyári évadot folytassa, egészen az őszi évad beálltáig. Az MNSZ kötelességének tartja, hogy az ősszel kezdődő új évadra a kolozsvári magyar színház egyenjogúságát minden tekintetben biztosítsa; lépéseket tesz annak érdekében, hogy a magyar színtársulat is ugyanolyan támogatásban részesüljön, mint az erdélyi román színház. Nagy István a színházzal szembeni új elvárásokat fogalmazta meg: "... a színháznak afelé a társadalom felé kell fordulnia, mely vár tőle valamit. A jövőben éppen ezért olyan műsorpolitikát kell csinálnia, mely érzékeltetni tudja az új világot az új társadalomnak. Csak ezzel kapcsolhatja szervesen magához a színház a tömegeket". A szükséges létszámcsökkentés végrehajtására az üzemi bizottságot kérték fel. Ez a feltétele²⁴ annak, hogy ezentúl a tagok rendszeren megkaphassák fizetésüket.

Az MNSZ átfogó kulturális programot dolgoz ki. Június 30-án a központi bizottság mellett működő Közművelődési Bizottság Balogh Edgár elnökletével ülést tartott. Huszonegy küldött (ebből tizenegy kolozsvári) képviseltette magát a bizottságban, köztük a színház szempontjából jelentős tagok: Nagy István, Méliusz József és Szentimrei Jenő. A kulturális ügyek intézésére öt ügyosztályt állítottak fel. A színházi ügyosztály Janovics Jenővel együttműködve a kolozsvári magyar színjátszás újjászervezésénél segítkezik, és kidolgozza egy önálló magyar színházi vezérfelügyelőség²⁵ tervét is.

Janovics Jenő kinevezésével lezárult egy szakasz, de az új igazgató a megoldatlan kérdések sokaságával találta magát szemközt. Júniusban még nem tudták, hogy a Temesvárra menekített színház teljes létszámmal tér vissza, vagy csak annyian jönnek, amennyien kiegészíthetik a már működő román társulatot. Továbbra is eldöntetlen a két színházépület közös használatának a kérdése, s ehhez kapcsolódik a Nyári Színkör átépítésének elodázhatatlan gondja is.

"Hogy a sok közül még egy súlyos kérdést említsek – mondta interjújában az igazgató –, itt van az opera létének vagy nem létének kérdése is. Ugyanis a világ minden operája csak jelentékeny állami támogatással tud működni. Ha tehát mi is meg akarjuk tartani az operánkat - márpedig meg akarjuk –, akkor nem mondhatunk le az állami támogatásról. De azt hiszem, hogy

Románia kultúrpolitikája olyan nagylelkű a román színházak iránt, hogy ezt bizonyára nem vonja meg a magyar színházaktól sem. ²⁶

Az MNSZ képviselői – Méliusz József és Demeter János – július 12-én egy miniszterelnöki fogadáson kérdéseket intéztek Ralea művészetügyi miniszterhez a benyújtott felterjesztésekkel kapcsolatban. A miniszter kijelentette, hogy egyáltalán nem zárkózik el egy romániai magyar színháznak a kormány általi állami színházzá nyilvánításától. Szerencsésnek találta továbbá egy olyan erdélyi magyar színházi felügyelőség megszervezésének tervét, amely minden magyar színházi ügyet az MNSZ szempontjai szerint ellenőrizne. A pénzügyi támogatástól elzárkózott, minthogy az a ²⁷ miniszterelnök döntési körébe tartozik.

A színház gazdasági megalapozása volt az egyik legsürgetőbb feladat. Elkerülhetetlenné vált a színházi struktúra megváltoztatása. A színház napi kiadása elérte a 800.000 lejt, ugyanakkor a napi maximális bevételt mindössze 200.000 lejt tett ki. Az egyik célravezető út az abnormálisan felduzzasztott társaság létszámának csökkentése volt. A 180 tagból csak azokat hagyták meg, akik valóban színészek, és nemcsak az ősszel adódott rendkívüli lehetőség sodorta őket a kulisszák közé. Az MNSZ nemcsak erkölcsi, hanem anyagi támogatásban is akarta részesíteni a színházat; az ún. Petőfi-alapból segélyeket szándékozott kiutalni színházi célokra. "A most következő két hónap élethalál harc lesz a kenyérért. A színház igazi munkája csak ősszel kezdődik meg" – nyilatkozta Janovics Jenő.

1945 nyara a kezdeti eredmények ellenére sem bizonyult felhőtlen időszaknak. A nemzeti türelmetlenség, a román reakció ismételt támadásai beárnyékolta az eredményeket is. Augusztus 20-ára az MNSZ harminc tagú küldöttségét hívták meg Bukarestbe, hogy ott előterjesszék és megvitassák a kormánysszervekkel az erdélyi magyarság megoldásra váró problémáit. A bukaresti tárgyalások előtt Szentimrei Jenő elnökletével egy hétig művészeti kérdésekkel foglalkozott az MNSZ művészeti ügyosztálya. Megvitatták az előterjesztésre kerülő javaslatokat. A tárgyalások napján az MNSZ nyilvánosságra hozta a legfontosabb kívánságokat. ²⁸ Színházi vonatkozásban kérni fogják a magyar művészeti felügyelőség létrehozását; az MNSZ négy színház játékengedélyére tart igényt, de fenntartja magának a jogot, hogy később ez a szám hatra emelkedjen. (Tételeken Kolozsvár, Nagyvárad, Marosvásárhely és Szatmár szerepelt.) A színház számára az állami támogatást paritásos alapon, a magyar nemzetiségű lakosság számarányának megfelelő összegben kérik, és újólal leszögezték a színházépületekkel kapcsolatos igényüket: "A kolozsvári társulat az ODA tartományi javaslata értelmében közösen használná a Malinovszkij téri színházat a Temesvárról későbbi időpontban ideköltöző Román Nemzeti Színházzal, és abban félévenkénti váltással játszanának, amíg a Színkör helyreállítása megtörténik. Azontúl a két igazgató baráti megállapodása szerint mindkét színházépületet közösen vennék igénybe". A színház képviselőjében Janovics Jenő és Gróf László rendező vett részt a tárgyaló küldöttségben. A tárgyalások folyamán megbeszéléseket tartottak különböző szakbizottságokban, majd az MNSZ küldöttei közös értekezletet tartottak a kormány tagjaival. Az értekezlet befejezése előtt dr. Petru Groza miniszterelnök leszögezte, hogy kormányának minden tagja, az egyes minisztériumok felelős vezetői szívügyüknek tekintik a romániai magyarság jogos kéréseinek, kívánságainak teljesítését, mert a romániai magyarság kérdése nemcsak belpolitikai probléma, hanem az összes dunavölgyi nép békés együttműködésének alapja ²⁹ is.

A megbeszélések részletei csak fokozatosan váltak ismertté; a megállapodások szövegét soha nem hozták nyilvánosságra. A Világosság cikksorozatban ismerteti a tárgyalásokat (Milyen eredménnyel jártak az MNSZ kulturális bizottságának bukaresti tárgyalásai?) ³⁰ Szentimrei Jenő nyilatkozatából tudjuk, hogy az MNSZ 14 pontból álló előterjesztést készített, amelyet három

napi tanulmányozás után a kormány 80 százalékban magáévá tett. Szentimrei Jenő kiemeli az elért 80 százalékot: elfogadták a Kolozsvár székhellyel működő magyar művészeti felügyelőség tervét; április 1-ig visszamenőleg elismerik a kolozsvári Magyar Színház állami jellegét (ami többek között adó és utazási kedvezményt is jelentett); a következő év április elsejétől a színház költségvetése az állami költségvetés része lesz, addig állami szubvenciókkal pótolják a hiányokat. A kolozsvári színházon kívül jóváhagyták további három magyar színház működését :

1. Marosvásárhelyen Székely Színházat létesítenek (működési területe az egész Székelyföldre és Brassóra is kiterjed); igazgatója Tompa Miklós lesz, akinek megadják az engedélyt, hogy Magyarországról tizenhét színészt szerződtessen.

2. Állami színházként működhet a nagyváradi magyar színház, amely hivatott Aradot és Temesvárt is ellátni.

3. Állami színházat kap Szatmár is. (Ez csak 1954-ben valósult meg.)

Szentimrei Jenő nyilatkozatában hallgatott az-, el nem fogadott "20 százalékról" – jóllehet, ez éppen a legneuralgikusabb kérdést, a színházi épületek használatát érintette. Az MNSZ küldöttsége színházi épületek kérdésében – a már többször leszögezett, a sajtóban is hangoztatott vélemény ellenére – engedni kényszerült.

Sok szép nyert ügy _ és egy vesztett ütközet. A kolozsvári Magyar Színház átadja a nagy épületet a majd visszatérő Román Nemzeti Színháznak és Operának. Janovics Jenő erre vonatkozóan a következő nyilatkozatot tette: "A téli és nyári színház használatát illetőleg pedig csak annyit mondhatok, hogy erre nézve nagyon pontos megállapodásaink vannak a román kormánnyal, melyeket tizenegy okmányba foglaltunk, s mi be is fogjuk tartani lelkiismeretesen a megállapodások minden pontját. Szilárd meggyőződésünk, hogy ugyanígy betartják majd a román kollegáink is." A döntés súlyosságát azzal enyhítették, hogy – amint Szentimrei Jenő egy³² 1946-os nyilatkozatából kiderül – a magyar színészek évente legalább 30 napig játszhatnak a nagyépületben. (Erre azonban nem került többé sor.)

A tárgyalásokon elért (és a többi színházra vonatkozó) eredmények arra készítették a küldöttség színházi tagjait, hogy eleget tegyenek a régi követeléseknek, a színházépület átadásának, bár ezt az egyezségben rögzített feltételek betartásához kötötték. Az új helyzetet az az átirat világítja meg, amelyet a színház nevében Janovics Jenő, az MNSZ nevében Balogh Edgár küldött dr. Buteanu Aurelnak, a kolozsvári Nemzeti Színház vezérigazgatójának: "1945. október 13-án kelt 865. számú átiratában foglalt indokokat mérlegelve közlöm, hogy megállapodásunk szerint, amely megfelel a minisztérium és a Magyar Népi Szövetség között létrejött megállapodásnak, a román–magyar társulat e hó 21-től ideiglenesen szünetelteti előadásait, s így semmi akadályja nincs annak, hogy október 22-től kezdődőleg október 31-ig a Román Nemzeti Színház tartsa előadásait a Malinovszkij téri színházban. Közlöm azt is, hogy október 22-től kezdődőleg a Malinovszkij téri színházépület valamennyi helyiségének 50 százalékát teljesen kiürítjük, s így azok a helyiségek is a Román Nemzeti Színház rendelkezésére állnak.

A helyiségeknek a Magyar Népi Szövetség által elfoglalt 50 százalékát akkor tudjuk kiüríteni és átadni, amikor ... a minisztériummal kötött megállapodás szerint a Színkör helyreállítási munkálatai befejeződnek, s a szükséges mellékhelyiségek ott rendelkezésünkre állanak. Az Ön átiratában is elfoglalt javaslat szerint ezt a tényt szakértő bizottság fogja megállapítani, amelynek döntését mindkét fél elfogadja. Természetes, és a minisztériummal kötött megállapodás pontosan megállapítja, hogy amíg a helyreállítási munkálatok el nem készülnek, addig a Malinovszkij téri színházat testvéri egyetértésben, fele-fele arányban közösen kell használnia a Román Nemzeti Színháznak és az Állami Magyar Színháznak.

Ami a Városi Színház román szekciójának tagjait illeti, az Állami Magyar Színház az ő javadalmazásukat nem vállalhatja, mint ahogy ez a minisztériummal kötött megállapodásban pontosan le van szerezve. Ezekhez a Világosság a maga részéről hozzáfűzte: "Erdély magyarsága azt szeretné, hogy az átmenetileg fizikailag egymásra utalt román és magyar társulat tagjai mindent elkövetnének majd azíránt, hogy békés egyetértésük népeink egyetemességének jó például szolgáljon ..." ³³

Szeptember végén Janovics Jenő eredményes tárgyalásokat folytatott Budapesten az elmenekített színházi díszletek, felszerelések visszaszolgáltatása ügyében. A tárgyalások folyamán a magyar kultuszminiszter hozzájárult ahhoz, hogy a kolozsvári színház tagjai 1945 július 1-ig visszamenőleg megkapják fizetésüket. Kedvezően gondoskodtak tizenhat színész nyugdíjáról. Janovics előzetes megállapodásokat kötött magyarországi színészekkel esetleges erdélyi vendégszereplésük ügyében. Fényes Alizzal, Nagy Istvánnal, Török István zenei vezetővel folytak ilyen tárgyalások – többek között. A megállapodás akkor lesz érvényes, ha a román hatóságok is jóváhagyják. (Erre nem került sor.) Ekkor vetődött fel Major Tamás vendégszereplése a Tartuffe-ben, Várkonyi Zoltáné a IV. Henrikben, és Gobbi Hildáé a Karnyónében.

A Monitorul Oficial (Hivatalos Közlöny) 1945 október 1-i száma közölte a 223.számú rendeletet, amely értelmében a kolozsvári Állami magyar Színház teljes jogú állami színház lett. ³⁴ 1945 október 28-án a Groza-kormány újabb 40 millió lej utalt ki a romániai magyar színházaknak. Ebből az összegből a kolozsvári Állami Magyar Színház 20 millió lej kapott az elmaradt fizetések rendezésére, a szeptemberi hiány fedezésére, 10 millió lej a Nyári Színkör tatarozását szolgálta. ³⁵ A minisztériummal kötött megállapodás szerint a Román Nemzeti Színház november 1-ig köteles a Nyári Színkört átadni játszóképes állapotban. Ez az aktus a jelzett időpontban megtörtént. Az átvevőbizottságban Janovics Jenő mellett Szentimrei Jenő és Moll Elemér városi főmérnök mint szakértő vett részt. Az átvevőbizottság megállapította, hogy a román színház a megállapodásban foglalt kötelezettségének eleget tett. A Színkör központi fűtőberendezése elfogadhatóan működött és, mint állították, nem fordulhat elő, hogy a színészek a színpadon, a közönség a karzaton dideregjen. A világító berendezéseket is megjavították, vagy részben újakkal pótolták; a nézőteret és a folyosókat átfestették. A bejáró ajtók átalakítására még 8-10 napra volt szükség. Végülis elhárultak a szezonkezdés akadályai: többszöri módosítás után november 16-ra tűzték ki Katona József: Bánk bán-jának premierjét.

Ezekben a napokban, november 15-18 között Marosvásárhelyen ülésezett az MNSZ száztagú országos bizottsága. Az ülés napirendjén a megoldatlan nemzetiségi kérdések szerepeltek. A színház jelentőségét, kivételes szerepét hangsúlyozandó – Balogh Edgár javaslatára – az ülés Kurkó Gyárfás főtitkár aláírásával üdvözlő táviratot intézett a szezonkezdéshez készülődő kolozsvári Állami Színházhoz: "Az MNSZ Marosvásárhelyen egybegyűlt száztagú országos intéző bizottsága forró szeretettel köszönti az Állami Magyar Színház megnyitását. A Bánk bán megnyitó előadásán lélekben ott van Románia egész demokrata magyarsága, abban a tudatban, hogy ez a bemutató újabb szoros kapcsolatot jelent a magyar demokrácia és a Groza-kormány vezette román demokrácia között. Üdvözlét a hőslélkü színészeknek a színházi munkásoknak, akik a legnagyobb nélkülözések árán is híven kitartottak a helyükön, s így elősegítették az erdélyi magyar művészet mai sikerét. Bízom abban, hogy az Állami Magyar Színház mai szerepe csupán kezdete annak az új szellemi munkának, amelyet a háborús romok között megújított magyar intézmények követnek és kell is végezniök." ³⁶

A premier valóban ünnepinek ígérkezett. A Világosság Benedek Marcell cikkét közli "Bánk bán előadása elé" címmel. ³⁷ Szentimrei Jenőnek jó alkalom a premier, hogy a kolozsvári Állami

Magyar Színház jövőjéről, jövőbeni teendőiről medítálgjon vezércikkben: "Mit várunk az Állami Magyar³⁸ Színházról?" című cikke túlmutat az ünnepi alkalmon. Érdekes néhány megállapítását kiragadni. "Tisztelet és elismerés adassék ezen a napon Kőmíves Nagy Lajosnak és Bretán Miklósnak, a legnehezebb évad bajvívóinak, kik vállalták és állották a harcot az újrakezdés hónapjaiban, sokszor ki sem számítható helyzetekkel és erőkkal szemben. Nemcsak a harcot, az áldozatot és a nélkülözéseket is vállalniuk kellett, s ebben hűségesen és kitartóan osztozott velük a művész és műszaki személyzet minden egyes tagja. A kortársak és az utódok ezt nem fogják elfelejteni" Mit kíván Szentimrei a jövő kolozsvári magyar színházától? Olyan színpadi művészet megteremtését amely "csak itt virulhat ki és sehol másutt, az erdélyi sokszínűség, soknyelvűség talaján". Kitűnő garancia erre Janovics személye: "Janovics igazgató nagy színésznevelő. Erre neveljen színészgárdát, s ha kell, merőben új színpadi írónemzedéket magának. Itt most új, népi erők törnek föl az elnyomás földalatti tevékenységéből a derűs, napos fölszíni munkára" Amikor a cikk készült és nyomdába került, még nem volt ismeretes, hogy a premier napján, pénteken, 16-án, a déli órákban váratlanul meghalt a XX.századi erdélyi magyar színjátszás legnagyobb alakja, Janovics Jenő. Meghalt, mielőtt Biberach ruháját magára ölhette volna, mielőtt a munkát a Nyári Színkörben elkezdhetné volna. Az ősz mester szervezetét felörölte a színház megnyitásával járó sok izgalom. Bár megértette, hogy a megváltozott történelmi helyzetben vállalni kell a kompromisszumokkal terhes megoldásokat, lelkileg nehezen viselte, hogy az az épület, amelyet az ő elgondolásai szerint építettek 1906-ban, immár másodszor is elérhetetlen távolságba kerül. Valójában Janovics Jenő halála zárta le a háború utáni hónapok – egy esztendő – viharos történetét. Szerepét a premieren más vette át (Perényi János); a színházban a helye máig is betöltetlen. Lantos Béla az utána jövő nemzedékek nevében is megfogadta sirjánál:

"Utolsó lehetünkig örködni fogunk a poszton!"

Jegyzetek

1. Világosság. 1945. március 4.
2. Demeter János: Századunk sodrában. Bukarest, 1975. Kriterion. 340.p.
3. Sztojka László: A kolozsvári színjátszás kérdése. = Erdély. 1944. december 4.
4. Balogh Edgár: Férfimunka. Budapest, 1986. Magvető. 27.p.
5. Erdély. 1944. december 4.
6. Uo.
7. Erdély. 1944. december 11.
8. Világosság. 1945. január 28.
9. Balogh Edgár: Üdvözljük a Groza kormányt. = Világosság. 1945. március 13.
10. Világosság. 1945. március 22.
11. Az erdélyi magyar színjátszás ügye. = Világosság. 1945. április 1.
12. Világosság. 1945. április 21.
13. Demeter János i.m.: 349.p.
14. Balogh Edgár: Sem 1944, sem 1940. = Világosság. 1945. április 22.
15. Világosság. 1945. március 4.
16. Világosság. 1945. március 18.
17. A levél egy példánya a Magyar Színházi Intézet kéziratárában. /61. 2636. 39/VI.e/
18. Erdély. 1945. április 7.
19. Képes Újság. 1945. május 1.
20. Világosság. 1945. június 20.

- 21 . Képes Újság. 1945. július 15 - augusztus 1.
- 22 . Világosság. 1945. június 20.
- 23 . Világosság. 1945. június 21.
- 24 . Uo.
- 25 . Világosság. 1945. július 1.
- 26 . Világosság. 1945. június 23.
- 27 . Világosság. 1945. július 14.
- 28 . Világosság. 1945. augusztus 20.
- 29 . Világosság. 1945. augusztus 27.
- 30 . Világosság. 1945. szeptember 17.
- 31 . Világosság. 1945. október 5.
- 32 . Színház és Mozi. 1946. november 16.
- 33 . Világosság. 1945. október 20.
- 34 . Világosság. 1945. október 5.
- 35 . Világosság. 1945. október 28.
- 36 . Világosság. 1945. november 18.
- 37 . Világosság. 1945. november 16.
- 38 . Világosság. 1945. november 17.

SUMMARY

Sándor Enyedi: From the past of acting in Kolozsvár (1944–1945)

The National Theatre of Kolozsvár opened its new season on September 11th 1944 but was ordered to close after 3 performances, because of the impending front. Later the Ministry of Education and Religion ordered the theatre to evacuate. The actors left the town only because of the threats of the economic director. At the beginning of October the Commander of the Soviet Army, which had marched into the town, ordered that the theatrical season be re-opened. The theatre was opened amid miserable economic, technical and other conditions; instead of the original 354 players, there were now only 120. They demonstrated in their performances the continuity of acting in Kolozsvár. The Roumanian section worked within the theatre in the light of Hungarian-Roumanian rapprochement, and the press wrote about their successful performances. The two sections cooperated for the culture of Kolozsvár, complementing each other in mutual understanding.

The first problems resulted from the use of the two theatre buildings. The Hungarian section of the company was obliged to play in the summer theatre which, however, was not built for the re-establishment of minority conditions, and the two theatres should have been divided between the genres and not between the peoples. Petru Groza, the Prime Minister manifested the same opinion in his speech delivered in Kolozsvár. Until the beginning of the season in 1945 the Hungarian Association and the government negotiated the question of the theatre building and the necessary financial support. Through compromise the company was able to prepare for the November premiere and to hope for the renewal of the Hungarian acting tradition.

A MAGYARSÁGKUTATÓ CSOPORT MUNKATÁRSAINAK 1986. ÉVI VÁLOGATOTT PUBLIKÁCIÓI

BALLA GYULA

"... a második világháborút követően alig maradt a területen magyar tollforgató..." Beszélgetés Balla Gyula irodalomtörténésszel a kárpát-ukrajnai magyar kulturális életről. [Riportert] Filep Tamás. = ef-lapok, 1986. 11-12., 59-63.p.

DIPPOLD PÉTER

A történettudományi osztályozás és tájékoztatás néhány sajátossága. -Könyvtári Figyelő. 32. 1986. 4. 377-385.p.

FEJŐS ZOLTÁN

Újabb néprajzi gyűjtőfeladatok. = Pest Megyei Honismereti Közlemények. 1986. 4. 65-76.p.

JOÓ RUDOLF

Anyanyelvi és közösségi tudat a nemzetiségi középiskolákban. (Egy szociológiai vizsgálat eredményei.) Budapest, 1986. Művelődéskutató Intézet -Állami Gorkij Könyvtár. 196 p. (Székely András Bertalan társszerzővel.)

Nemzetiségi kultúra és nemzetiségi politika Magyarországon. = Látóhatár, 1986. 4. 148-165.p. (Székely András Bertalan és Arday Lajos társszerzőkkel.)

The preservation of ethnic heritage: Hungary's experience. = Educational Comment, Toledo /USA/, 1986. 239-253.p.

Approaches to national minority policy. = New Hungarian Quarterly, 27. 1986. 103. 38-47.p.

Slovene and Hungarian minorities across the border. = New Hungarian Quarterly, 27. 1986. 101. 139-143.p.

Egy magyar-szlovén közös nemzetiségkutatás néhány módszertani és nyelvi-kulturális tapasztalata. = A III. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai. (1985. október 2-4.) (Szerk. Eperjessy Ernő, Krupa András.) Budapest-Békéscsaba, 1986. Műv. Min. Nemzetiségi Önálló Osztálya. 206-218.p. (Székely András Bertalan társszerzővel.)

Etnikum, kisebbség, szórvány. = Confessio, 10. 1986. 3. 3-9.p.

A belgiumi regionalizálás és a nyelvi-nemzetiségi egyenjogúsítás. = Információs Szemle, 1986. 1. 81-94.p.

JUHÁSZ GYULA

A háború és Magyarország 1938-1945. Budapest, 1986. Akadémiai K. 158 p.

A Magyarságkutató Csoportról. = Confessio, 10. 1986. 3. 125-127.p.

Az út vége. Magyarország nemzetközi helyzete és a magyar szellemi élet, 1938-1944. = Új Írás, 26. 1986. 3. 63-84.p.

Szembenézni a történelemmel. Juhász Gyulával beszélget Baló György. = Mozgó Világ. 12. 1986. 8. 4-18.p.

KISS GY. CSABA

Hungaro-Polonica. Tanulmányok a magyar-lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Waclaw Felczak 70. születésnapjára. (Szerk. Kiss Gy. Csaba, Kovács István.)

Budapest, 1986. MTA Irodalomtudományi Int. 246 p.

Dans la labyrinthe de l'identité centre-européenne. [utószó]= Grendel Lajos: Tir à balles. Paris, 1986. L'Harmattan. 125–133.p., és magyarul: A közép-európai identitás útvesztőjében. Grendel Lajos Éleslövészet című regényéről külföldieknek. = Életünk, 33. 1986. 5. 475–479.p.

Wegierskie spojrzenie na "Rodzinà, Europe" Czesława Milosza. /Czesław Miłosz "Családi Európájáról" – magyar szemmel./ = A lengyel nyelv és irodalom magyarországi kutatásairól. Budapest, 1986. Lengyel Tájékoztató és Kulturális Központ. 258-268.p.

A Kárpát-medence múlt századi nemzetiségi konfliktusai - lengyel szemmel, (Jegyzetek Waclaw Felczak munkáihoz.) = Hungaro-Polonica. Tanulmányok a magyar–lengyel irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Waclaw Felczak 70. születésnapjára. (Szerk. Kiss Gy. Csaba, Kovács István.) Budapest, 1986. MTA Irodalomtudományi Int. 101–108.p., és rövidítve: Napjaink, 25. 1986. 7. 12-14.p.

Nemesi polgárosodás a századfordulón. (Maria Dabrowska: Éjjelek és nappalok, Babits Mihály: Halálfiái.) = Tiszatáj, 40. 1986. 2. 75-85.p.

Térviszonyok és értékek. Ladislav Ballek: A segéd. = Palócföld, 20. 1986. 4. 61-67.p.

ROMSICS IGNÁC

Magyarország a XX.században. (Szerk. Balogh Sándor.) 2. kiad. Budapest, 1986. Kossuth. 109-173.p.

Az agrárkérdés nemzeti-nemzetiségi aspektusa 1890-1918 között. = Forrás, 18. 1986. 1. 26-30.p.
Bethlen István 1944-es "vádirata" Magyarország második világháborús politikájáról. = Valóság, 29. 1986. 7. 97-102.p.

Magyarország 1918-1944. = Élet és Tudomány, 41. 1986. 21. 650-652.p.

Az ellenforradalmi rendszer történetéhez. (Közread, és jegyz. ell. Romsics Ignác, Szakály Sándor, Varga F. János.) = Kritika, 1986. 8. 22-33.p.

SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN

Anyanyelv és közösségi tudat a nemzetiségi középiskolákban. (Egy szociológiai vizsgálat eredményei.) Budapest, 1986. Művelődéskutató Intézet -Állami Gorkij Könyvtár. 196 p. (Joó Rudolf társszerzővel.)

Két nép hű fia. Beszélgetések Pável Ágostonról. - Zvesti sin dveh narodov. Pogovori o Avgustu Pavlu. Budapest - Szombathely, 1986. Állami Gorkij Könyvtár - Vas Megyei Tanács. 112+114.p., és a könyv részlete: Életünk, 23. 1986. 9-10. 862-874.p. (Mukics Ferenc társszerzővel.)

A honismereti mozgalom nemzetiségeink körében. = Békési Élet, 21. 1986. 1. 85-93.p.

Kultúra és nemzetiség. Oktatás, közművelődés és tömegkommunikáció a magyarországi szlovének körében. = Vasi Szemle, 40. 1986. 3. 340–353.p., és 4. 512-525.p.

TÓTH PÁL PÉTER

Hochschulen und Wissenschaft. - Ungarn. (Hrsg. Klaus-Detlev Gothusen.) Göttingen, 1986. 512-528.p. /Südosteuropa Handbuch. 5./

Wissenschaftsorganisation in Ungarn - gesellschaftlicher Abriss und heutige Praxis. Aktuelle Ostinformationen. Ereignisse und Entwicklun-gen. 18. 1986. 1-2. 45-57.p.

A Horthy-rendszer anti-elitjének történetiszociológiai vizsgálata. = Társadalomkutatás, 1986. 1. 83-99.p. (M. Kiss Sándor társszerzővel.)

Veres Péter: Az Alföld parasztsága. (Sajtó alá rend. és bev. Tóth Pál Péter.) Budapest, 1986.

Kossuth. 87 p.

Haraszti Sándor: Befejezetlen számvetés. (Életrajz, interjú, jegyz. Tóth Pál Péter.) Budapest, 1986. Magvető. 253.p. /Tények és tanúk./

Összeállította: Dippold Péter